

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

Рябченко Ольга Леонідівна

УДК 378–057.87: 94(477) «1920/1930»

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(1921–1936 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора
історичних наук**

**Науковий консультант
Кульчицький Станіслав Владиславович
доктор історичних наук, професор**

Київ – 2012

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	14
1.2. Аналіз джерельної бази.....	36
1.3. Методологія і методи дослідження.....	52
РОЗДІЛ II СТУДЕНТСТВО – ОБ’ЄКТ ТА СУБ’ЄКТ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ	
2.1. Політика пролетаризації і соціально-демографічна характеристика студентів.....	65
2.2. Конструювання студентами пролетарської ідентичності.....	104
2.3. Студентство в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях.....	129
РОЗДІЛ III РАДЯНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО: ДОСВІД ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ	
3.1. «Колишні» у студентському середовищі.....	149
3.2. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів.....	165
3.3. Форми повсякденного протесту студентів.....	200
3.4. Політика влади в оцінках і творчості студентів.....	222
РОЗДІЛ IV АКАДЕМІЧНА ПОВСЯКДЕННІСТЬ	
4.1. Організація навчального процесу та академічне життя у вишах.....	235
4.2. Стосунки «нового» студентства і професорсько-викладацького складу.....	267
РОЗДІЛ V РІВЕНЬ ТА СТИЛЬ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ	
5.1. Матеріальне забезпечення	290
5.2. Харчування	310
5.3. Житлове питання.....	328
5.4. Контрасти дозвілля студентів.....	345
ВИСНОВКИ.....	365
ДОДАТКИ	376
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	381

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

- АРА (American Relief Administration) – Американська адміністрація допомоги
- АТЗ – Академія теоретичних знань
- БПС – Будинок пролетарського студентства
- Виш – вища школа
- ВНЗ – вищий навчальний заклад
- ВТШ – вища технічна школа
- ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
- ВУМБІТ – Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів і техніків
- ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
- ВЦВК – Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
- ВЦПК – Всесоюзний центральний партійний комітет
- ВЦСПС – Всесоюзний центральна спілка профспілок
- Головпрофос – Головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти
- ГУНЗ – Головне управління навчальними закладами
- ДМІ – Дніпропетровський медичний інститут
- ДПУ – Державне політичне управління
- Інгосп – Інститут народного господарства
- ІНО – Інститут народної освіти
- ІТП – інженерно-технічний працівник
- КДУ – Київський державний університет
- КЕІ – Київський енергетичний інститут
- КНС – Комітет незаможних селян
- КПІ – Київський політехнічний інститут
- КІІ – Київський індустріальний інститут
- КІНГ – Київський інститут народного господарства
- КУБУЧ (рос.) – Комітет улущення быта учащихя; укр. – Комітет поліпшення побуту учнів

МОДР – міжнародна організація допомоги борцям революції
МПК – міський партійний комітет
НКВП – Народний комісаріат важкої промисловості
НКО – Народний комісаріат освіти
ОМІ – Одеський медичний інститут
ОПІ – Одеський політехнічний інститут
РОБОС – профспілка робітників освіти
РПК – районний партійний комітет
СПІ – сільськогосподарський інститут
ТСО – Товариство сприяння обороні
УІЖ – «Український історичний журнал»
УСРР – Українська соціалістична радянська республіка
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
ФПО – факультет професійної освіти
ФСВ – факультет соціального виховання
ХГЗІ – Харківський геодезичний і землевпорядний інститут
ХДУ – Харківський державний університет
ХІКГ – Харківський інститут комунального господарства
ХІНГ – Харківський інститут народного господарства
ХІРТ – Харківський інститут радянської торгівлі
ХМІ – Харківський медичний інститут
ХНАМГ – Харківська національна академія міського господарства
ХТІ – Харківський технологічний інститут
ЦВК – Центральний виконавчий комітет
ЧК (рос.) – Чрезвычайная комиссия

ВСТУП

Актуальність теми Трансформаційні періоди в історії суспільств, у тому числі й перші радянські десятиліття, завжди викликали підвищену зацікавленість дослідників. Для поглибленого розуміння соціокультурних процесів 1920–30-х рр. актуальним є дослідження особливостей повсякденного життя різних соціальних груп, оскільки повсякденність є досить важливою ознакою загальної оцінки стану суспільства. Вона надає можливість прослідкувати за ступенем реалізації на місцях проголошених владою завдань, виявити ставлення конкретних людей до модернізаційних процесів.

Епоха, що є цікавою для дослідників, для її сучасників була не простою і неоднозначною. Численні нововведення болісно і хаотично відбивалися на долях людей, які намагалися вписатися у буття, пристосуватися до нових життєвих колізій. Входження людей із укоріненими соціальними звичками у радянський простір було сповнене драматизму, а самі закони існування на перехресті раціонального та ірраціонального нерідко ставили громадян перед непростим вибором життєвої стратегії. Студенти тих років виховувалися в умовах засвоєння нових, радянських соціальних норм і цінностей, тому дослідження соціокультурного феномену студентства ранньої радянської доби дозволяє більш глибоко зрозуміти сутність «радянської людини», без розуміння якої неможливо проводити сучасні дослідження з історії України.

Важливою складовою у формуванні світоглядних норм радянської еліти виступав той особливий культурний світ, у якому їй доводилося жити і навчатися у студентські роки. Це була особлива культура побуту, взаємовідносин усередині корпорації, взаємозв'язку з оточенням поза межами цієї корпорації. Тому дослідження світоглядних установок, настроїв і переконань студентів ранньої радянської епохи актуальне для розуміння ступеня взаємодії індивідуальної свідомості із суспільною думкою та офіційною ідеологією.

Характеристика повсякденного життя є ключовою для вивчення

процесу та результатів соціальної трансформації студентства. Дослідження традицій та новацій в організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, у стосунках викладачів та студентів надає можливість науковцям виявити фактори, що сприяли формуванню конформістського типу особистості. Враховуючи той факт, що повсякденність нерідко визначала мотивацію тих чи інших вчинків студентів, аналіз її особливостей може дати об'єктивну картину того, наскільки осмисленими, послідовними, позитивними чи негативними були інноваційні зусилля компартійно-радянського керівництва стосовно вищої школи.

Студентство виступало важливим суб'єктом історичного процесу, воно з успіхом використовувалося владою для впровадження нових життєвих правил, норм і стандартів у життя людей, для їх переконань у вірності та прогресивності ідей більшовиків. Тому дослідження повсякденного життя студентів надзвичайно актуальне в контексті сучасних дискусій про природу більшовицького режиму, воно сприятиме переосмисленню деяких проблем радянського суспільства, зокрема про ступінь відповідальності різних верств населення за торжество тоталітарної ідеології в країні.

Актуальність дисертації обумовлена також необхідністю дослідження механізмів, що дозволили у відносно короткі терміни мобілізувати ентузіазм більшості викладачів і студентів на впровадження більшовицьких ідей в усі сфери життєдіяльності суспільства. Участь студентів у цих процесах вивчалась науковцями в основному з позитивного боку життя навчальних закладів, що вело до замовчування причин появи кризових явищ у системі освіти та в суспільстві в цілому. Крім того в сучасній історичній науці не існує комплексного аналізу повсякденності та соціального феномена студентства 1920–30-х рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідних тем «Повсякденне життя українського суспільства в 20-ті рр. ХХ ст.» (реєстраційний номер 0105U000061) та «Українське суспільство 1930-х рр. ХХ

ст.: нариси повсякденного життя» (реєстраційний номер 0108U000149), які розробляються Інститутом історії України НАН України. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол №5 від 26 травня 2011 р.)

Об'єктом дослідження є студентська молодь радянської України 1921–1936 рр. як окрема соціально-демографічна група.

Предметом дослідження є повсякденне життя студентів радянської України 1921–1936 рр.

Предмет і об'єкт визначають територіальні та хронологічні межі дослідження.

Хронологічні межі дослідження охоплюють історичний період 1920–1930-х рр. і зумовлені особливостями формування студентського складу вищих навчальних закладів в УСРР. За нижню межу обрано 1921 р., що пов'язується з оформленням і укріпленням нової, радянської системи вищої освіти. У період з 1921 до 1936 рр. відбувалися масштабні зрушення в суспільному укладі, що примушувало представників різних соціальних верств, а особливо вихідців із колишніх привілейованих класів та чиновництва проявляти максимальну мобільність і використовувати різноманітні шляхи і стратегії для отримання освіти. Усі обмеження, пов'язані з соціальним походженням, було скасовано постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» у червні 1936 р.

За верхню обрано 1936 р. – рік запровадження нової Конституції СРСР. Відповідно до статті 121 Основного закону усім громадянам СРСР були гарантовані рівні права на отримання освіти. Втім, завдання встановлення шляхів поповнення студентського складу та його стратифікації зумовило незначний вихід за хронологічні межі дослідження. Простежити зміни у формуванні світоглядних орієнтирів такої важливої соціальної групи як студентство цікаво на етапах зародження нових поглядів та ідей, їх інтелектуального осмислення та впровадження.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють УСРР 1921–1936 рр. Враховуючи, що переважна частина вищих навчальних закладів розташовувалася у великих містах, перш за все Києві, Харкові, Дніпропетровську та Одесі, дослідження проводилось переважно на матеріалах навчальних закладів цих міст. Слід зазначити, що територіальний фактор для нашого аналізу не набуває принципового значення, оскільки повсякденне життя студентів більшою мірою залежало від внутрішніх умов життєдіяльності спільноти. Багатьом студентам довелося на період навчання покинути свої рідні місця, управління сферою освіти було централізоване, тому організація навчального процесу в них була приблизно однотипною. Разом з тим, без врахування ситуації в інших містах картина була б не повною. Реалізація завдань дослідження почасти вимагала виходу за вказані територіальні межі, зокрема для більшої яскравості опису та порівняння процесів іноді використовувалися відомості про студентів європейської частини РСФРР. Слід також зазначити, що у цій роботі охарактеризовано повсякденне життя студентів цивільних навчальних закладів.

Назви населених пунктів подано відповідно до тогочасних найменувань у межах чинного тоді адміністративно-територіального поділу.

Мета дослідження полягала у тому, щоби на основі комплексного аналізу джерел та сучасних методів історичного дослідження об'єктивно проаналізувати особливості повсякденного життя студентів радянської України у 1920–30-ті рр.

Для реалізації мети вирішувалися наступні **дослідницькі завдання**:

- з'ясувати документальні підстави дослідження історії повсякденного життя студентів радянської України 1921–36 рр., класифікувати віднайдені джерела та визначити їх інформативні можливості для аналізу та інтерпретації процесів ідентифікації та самоідентифікації як регуляторів й одночасно каталізаторів різних сторін повсякденності студентів;
- дослідити основний зміст і суперечності політики пролетаризації;

- виявити основні стратегії поведінки, які використовували усі категорії молоді для вступу до вишів та адаптації до нових вимог;
- проаналізувати елементи «Я-образу» студентів, що визначали вчинки студентської молоді у контексті соціальних взаємозв'язків з іншими людьми та були джерелом мотивації її діяльності;
- встановити основні критерії конструювання молоддю пролетарської ідентичності як необхідної умови для отримання вищої освіти;
- виявити особливості та форми протестної поведінки студентів щодо політики радянської влади в різних сферах життєдіяльності суспільства;
- визначити основні завдання та природу чисток студентського складу;
- диференціювати студентство за типами життєвих стратегій;
- дослідити характерні особливості організації навчального процесу у вищих начальних закладах, методи впливу на підвищення якості навчання пролетарської молоді та ставлення студентів до навчання;
- охарактеризувати методи протистояння «нового студентства» «старій професурі»;
- проаналізувати зміни в настроях та реакції професури на політику більшовиків стосовно вищої школи;
- дослідити вплив індивідуальності провідних викладачів, їхньої навчальної та наукової діяльності на становлення світогляду студентів;
- дослідити рівень матеріального забезпечення студентів, умови та специфіку їхнього побуту;
- розкрити особливості та контрасти дозвілля студентів.

Пізнання студента в системі тих ціннісних координат, що сформувала радянська доба 1920–30-х рр. – завдання не з легких. Об'єктивно зобразити важко навіть самих себе та своїх сучасників, до того ж над дослідниками тяжіють стереотипи сприйняття, зафіксовані офіційною історіографією, та ідеалізація пореволюційної епохи численними її прихильниками. Разом з тим розв'язання поставлених завдань дозволило охарактеризувати темпорально-

просторові світи повсякдення українських студентів перших радянських десятиліть, а також виявити механізми соціалізації студентів в умовах суспільства, що динамічно змінювалося.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

- простежено особливості здійснення політики пролетаризації студентського складу від її запровадження і до завершення;
- охарактеризовано процес пристосування вихідців із непролетарських верств населення до вимог влади щодо вступу до вищих навчальних закладів;
- розкрито основні елементи «Я-образу» студентів, що дозволяли вихідцям із непролетарських верств населення закінчити виші та отримати диплом;
- проаналізовано ставлення студентів до більшовицьких експериментів у різних сферах життєдіяльності суспільства, ступінь підтримки та форми протесту проти політики влади;
- визначено характерні особливості організації навчального процесу для пролетарської молоді;
- вперше досліджено зміни у стосунках між професорсько-викладацьким складом та студентами, методи протистояння «нового» студентства «старій» професурі;
- висвітлено мотивацію критичного ставлення «старої» професури до більшовицької влади, реакцію викладачів та форми їх повсякденного протесту проти реорганізації навчального процесу у вищих навчальних закладах та радянських перетворень у суспільстві;
- проведено диференціацію студентів за типами життєвих стратегій;
- проаналізовано розрив між анонсованими владою стандартами матеріального забезпечення студентів та якісними показниками їхнього життя;

- охарактеризовано стиль життя та контрастність дозвілля різних груп студентів вищих навчальних закладів.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає у тому, що вони можуть бути використані у процесі створення узагальнюючих праць з історії України, історії культури та освіти, у процесі підготовки навчальних посібників, при розробці навчально-методичних комплексів з історії освіти, науки та культури для вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувачки. Наукові результати, викладені у дисертаційній роботі, одержані авторкою самостійно, мають оригінальний характер.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були обговорені на засіданнях відділу історії України 20–30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України, Вченої ради Харківської національної академії міського господарства, використовувалися авторкою у процесі читання лекцій з історії української культури у Харківській національній академії міського господарства.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднені у доповідях на наукових конференціях, симпозіумах та семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема на міжнародній науковій конференції «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу 1920-і – 1950-і роки» (Харків, 6–8 вересня 2003 р.), I та II міжнародних науково-практичних конференціях «Гендерна політика міст: історія і сучасність» (Харків, 18 грудня 2003 р. та 23 травня 2007 р.), науково-теоретичній конференції «Образи університетів в публіцистиці та історіографії» (Харків, 25–26 червня 2004 р.), міжнародній науковій конференції «*Satyra w literaturach wschodnioslowianskich*» (Bialystok, Республіка Польща, 21–23 листопада 2007 р.), II Всеукраїнських наукових читаннях, присвячених пам'яті М.П.Ковальського (Дніпропетровськ, 21–22 березня 2008 р.), міжнародній науковій конференції «Розвиток етнокультури в умовах трансформаційних та глобальних

процесів» (Київ, 16–17 жовтня 2008 р.), IV міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: особа і суспільство в історико-культурному просторі» (Ніжин, 11–12 грудня 2008 р.), XIX міжнародній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 12–15 травня 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 29–30 вересня 2009 р.), міжнародній науковій конференції «Країни Центрально-Східної Європи в модерну і постмодерну добу: теоретичні концепції й політичні реалії» (Ужгород, 2–3 жовтня 2009 р.), на міжнародній конференції «История сталинизма. Репрессированная российская провинция» (Смоленськ, 9–11 жовтня 2009 р.), IX міжнародній науковій конференції «Государство, общество, церковь в истории России XX века» (Іваново, 10–11 лютого 2010 р.), міжнародній науковій конференції «Войны и конфликты в судьбах славянских народов в XX в.» (Москва, 22 квітня 2010 р.), міжнародній науковій конференції «Історія повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні» (Харків, 12–13 жовтня 2010 р.), VII міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, 13–14 травня 2011 р.), міжнародній науковій конференції «Людина в Європі: звідки і куди прямуємо» (Гдиня, Республіка Польща, 22–23 вересня 2011 р.), міжнародній науковій конференції «История и перспективы развития северных регионов России: Роль ГУЛАГа, мемориальная деятельность» (Сиктивкар, Республіка Комі, 25–29 жовтня 2011 р.), VIII міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією» (Ніжин, 5–7 квітня 2012 р.), II міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії. Культурний побут міщан XVIII – перша половина XX ст.» (Київ, 29–30 травня 2012 р.).

Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено в монографії «Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації», у двох колективних

монографіях, у 40 статтях, з яких 21 – у збірниках, що входять до переліку фахових видань з історії, у 22 виступах на конференціях.

Структура дисертації обумовлена її змістом, метою і завданнями. Вона складається зі вступу, п'яти розділів, списку використаних джерел і літератури (821 найменування). Загальний обсяг дисертації – 477 стор., з них основний текст – 375 стор.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Відлік у висвітленні історії студентів ранньої радянської епохи розпочинається з 1920-х рр. і протягом усього наступного часу ця категорія молоді неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень. Проте історія студентства УСРР традиційно вписувалася у більш загальні теми – становлення і розвитку нової системи освіти в Україні, історії формування інтелігенції, історії політичних партій і рухів, комсомольських і профспілкових організацій, ювенальної історії. Існує чимало праць, що тією чи іншою мірою торкаються деяких сторін повсякденності студентів.

Для характеристики історіографії досліджуваної нами проблеми у дисертації використано хронологічний принцип розподілу, відповідно до якого ми виділяємо три умовні періоди розвитку історико-наукової думки радянського і пострадянського часу. Вони відрізняються спрямованістю досліджень, джерельною базою та загальними підходами. Перший історіографічний етап включає 1920-ті роки; II-й – 1930-ті – початок 1990-х рр.; III-й розпочався з відновленням української державності на початку 1990-х рр. і триває до наших днів.

Цілковита концептуальна залежність від партійної парадигми стала прикметною ознакою радянської історіографії. Однак для першого історіографічного періоду характерна найбільша варіативність методологічних засад праці дослідників. Відповідно до теоретико-методологічної основи та походження літератури ми виділяємо праці керівників НКО, співробітників вищих начальних закладів; дослідження, здійснені в контексті суміжних історичних дисциплін та мовознавчих студій; праці представників політичної еміграції та закордонних авторів.

Серед досліджень 1920-х рр., в яких розглядаються окремі аспекти

заявленої проблеми, виділяються статті, брошури та книги Голови Головопрофосу України Я.П.Ряппо. Вони містять у собі значний фактичний матеріал і дають можливість ознайомитися з практичними заходами і результатами реорганізації вищої школи України зазначеного періоду, у тому числі і змінами у соціальному складі студентів внаслідок запровадження нової системи прийому [682–684]. Безперечний інтерес для авторки мала книга Я.П.Ряппо «Радянське студентство: Характеристика вузів України», що вийшла 1928 р. У ній автор характеризує зміни у правилах комплектування вишів та у складі студентів, зупиняється на питаннях їхнього матеріального забезпечення та проблемах навчального характеру [681]. Іншим діячем Наркомосвіти О.Полоцьким у праці «Культурна п'ятирічка України» охарактеризовані типи навчальних закладів, простежено кількісне і якісне забезпечення студентів стипендіями, зроблено висновок про недостатню кількість коштів, виділених державою для освіти і забезпечення молоді. Автор цієї праці не лише зосередив свою увагу на динаміці соціального, національного, статевого складу вступників та студентства 1920-х рр., а й намагається проаналізувати причини їхньої незадовільної академічної успішності [614]. Він їх пов'язав насамперед з матеріальним забезпеченням молоді та несприятливими умовами життя.

У цілому в дослідженнях та оглядових статтях керівництва НКО УСРР було закладено основні оцінки радянських реформ та напрямки для абсолютної більшості публікацій наступних років. Вища школа розглядалась як об'єкт організаційно-політичного впливу з боку компартії, метою якого було «завоювання» цієї важливої «командної висоти». Тому становлення радянської системи освіти аналізувалося в контексті соціалістичного будівництва у цілому. Досягнення в справі підготовки кадрів оцінювалось як одна з переваг соціалізму при постійному порівнянні з вадами минулого і країн капіталістичного табору.

Досить детально висвітлена структура навчальних закладів різних профілів, наведена інформація про їх виникнення та розвиток у праці

І.Звігальського та М.Іванова «Професійна освіта на Україні» [405]. Автори відобразили динаміку соціального, національного, статевого складу вступників та студентства протягом 1923–1927 рр., а також показали ступінь їх забезпечення підручниками, канцелярськими товарами, а навчальних закладів – кабінетами та навчально-допоміжними матеріалами. Крім того, книга містить багатий фактичний матеріал, зведений у діаграми та таблиці. Питання підвищення академічної успішності розглядалися Я.Столяровим, який обґрунтував думку щодо впровадження та застосування курсової системи навчання у вишах. Результативність навчальної роботи студентів, на думку вченого, залежить перш за все від індивідуальної та самостійної роботи молоді [716].

В основі значної кількості розвідок про життя студентів лежали популярні за тих часів переписи студентів. Тому дослідження З.Гуревича, Д.Ласса, І.Ординця, М.Рубінштейна містять цікавий та різноплановий матеріал, що пояснювалося близькістю епохи і безпосередньою участю самих авторів у подіях, що відбувалися [364; 495; 584]. Досліджуючи освітню, соціальну чи культурну політику держави, автори торкалися повсякденних проблем життя молоді, перш за все забезпечення студентів житлом, оцінювали якість їх харчування, здоров'я, аналізували дозвілля, показуючи переваги колективного нового побуту над колишнім життєвим укладом [230; 247]. Крім того, у багатьох роботах 1920-х рр. поряд із фактографічним підходом, простежується і серйозний науковий рівень дослідження ідеалів, уявлень, та світоглядних установок молоді цього часу.

Цікавили дослідників і питання мови студентів. Так Є.Полівановим було простежено шляхи її формування, вплив жаргону робітників та матросів на мову учнів та студентів, визначено причини її спрощення [612, с.161–172]. Цікаві спостереження над мовою революційної епохи були здійснені і А.Селіщевим [694], а проф. М.Сулима на основі аналізу мови студентів Харківського ІНО робить висновок про примітивність та убогий лексикон молоді, що приходила на навчання до вишів [721, с.19–28]

Значна кількість публікацій 1920-х рр. за своїм змістом та стилем викладення матеріалу мала агітаційно-пропагандистський характер. До таких належать праці, в яких йдеться про виникнення та організаційне оформлення комсомолу. Вони належать до жанру партійної публіцистики і ми їх не розглядаємо як наукову розробку окремих проблем історії студентства. Проте подана у них інформація цілком може бути корисною при реконструкції повсякденного життя студентів, оскільки містить відомості про кількість комсомольців та партійців у вишах, висвітлює їхню діяльність серед молоді, особливо з «виявлення та викорінення опозиційних настроїв» та залучення молоді до участі у культурно-освітніх процесах [345; 583]. Досить інформативним у цьому відношенні є документальний нарис з історії комсомолу «Донецкая молодежь в пролетарской революции» С.Лейкина, де наводяться дані про кількість прибічників різних опозиційних партій і груп у середовищі студентів, аналізується їх вплив на молодь [504].

Наукові дослідження з історії студентства у 1920-ті рр. були лише започатковані і поглиналися загальною масою суспільно-політичної літератури. У той же час за кордоном розпочалося критичне переосмислення наслідків радянських перетворень у суспільстві та у сфері освіти. Серед праць, які вийшли друком за кордоном, слід відзначити дослідження С.Маслова «Россия после 4 лет революции» та «На революционной работе в России», у яких наводяться конкретні факти протистояння владі у радянському суспільстві, у тому числі і у студентському середовищі України, зокрема про розповсюдження листівок молоддю, професорські страйки початку 1920-х рр. [534, с.170–171], охарактеризовано повсякденні проблеми радянських громадян, їхній одяг, житло, черги за найнеобхіднішими товарами, чутки та розмови на політичні теми [535, с.3–8]. Критичний аналіз радянської системи освіти, здійснений А.Бемом [281], доповнює ідеологізовані радянські публікації. Крім того, радянську освіту вивчали датський письменник М.Андерсен-Нескьо [267] та професор Чикагського університету С.Харпер [815], які відвідали СРСР. Проте наукову вартість

їхніх публікацій зменшує та обставина, що вони були суттєво обмежені у свободі пересування країною.

Таким чином перші розвідки, які висвітлюють певні сторони досліджуваної нами проблеми, ми відносимо до початкового етапу становлення радянської історіографії. Ці наукові праці базувалися переважно на марксистському методологічному ґрунті і стосувалися проблем радянської системи освіти, теоретичних і експериментальних питань радянської педагогіки чи соціалістичного будівництва у цілому. Жорстка цензура з перших років радянської влади вплинула на змістовність та інформативність майже всіх друкованих праць. Разом з тим тривалий час видання цього періоду з багатьох питань культурного та духовного життя суспільства формували громадську думку, оскільки представляли життя таким, яким його хотіли уявляти ідеологи радянського суспільства.

Для *другого історіографічного періоду* характерною є поява нових акцентів у висвітленні історії студентства, що зумовлено загальною суспільно-політичною ситуацією в країні та пов'язаним з нею ступенем свободи наукової творчості. Аналізуючи загальний стан розробки проблеми представниками радянської історичної школи, відзначимо, що радянська історична наука розвивалася не академічним шляхом, а знаходилася у діалектичній взаємодії з потребами часу, що формулювала комуністична ідеологія. Природно, що панівна марксистсько-ленінська ідеологія та суворий класовий підхід стали домінуючими факторами в історичних дослідженнях.

Студентство як об'єкт дослідження тривалий час не цікавило дослідників, особливо бідною та фрагментарною стосовно студентської проблематики постає перед нами вітчизняна історіографія 1930–1950-х рр.. Висвітлення історії студентства відбувалося в основному в значно ширших рамках вивчення проблем радянського будівництва. Нашу увагу привертають перш за все дослідження теорії та історії культурної революції, головною ланкою реалізації якої вважалося створення соціалістичної системи освіти, у

тому числі і вищої школи; окремі розвідки з історії становлення української радянської вищої школи та праці з історії окремих навчальних закладів, що виходили, як правило, до річниць їх заснування [423; 460]. Серед небагатьох монографічних досліджень цього часу слід відзначити праці А.Бейліна, А.Козаченка, С.Дізеля та В.Баумштейна, І.Автухова, І.Огороднікова та І.Хаїта, А.Синецького, які відрізняються дослідницьким підходом і предметом вивчення яких були проблеми взаємостосунків влади і професорсько-викладацького складу вишів. У дослідженні С.Дізеля та В.Баумштейна «Боротьба за вищу школу» особлива увага приділяється питанням підготовки робітничих кадрів. Автори критикують «стару» професуру, яка визначається ними лише як «зрадники та антисеміти», що не мали ніякого бажання допомагати активістам викривати «соціально-ворожих» студентів. Це дослідження – єдине в радянській історіографії, де аналізується діяльність «легкої кавалерії» у вишах та ставлення до неї професури. Поряд з цим студентів закликали боротися з «несвідомою» молоддю, яка вважалася «розсадником українського націоналізму та російського великодержавницького шовінізму» [375]. Цілі та зміст освітньої діяльності вищої школи, роль держави в її формуванні, внесок педагогічних кадрів у підготовку спеціалістів для народного господарства країни розглядаються і в колективній монографії І.Автухова, І.Огороднікова та І.Хаїта [263]. В аналогічному ключі розглядає політику радянської влади щодо формування радянських кадрів А.Бейлін [278].

Автори вдавалися до порівняння досягнень у розвитку культури за радянської влади з аналогічними процесами у царські часи шляхом порівняння кількісних показників. Так А.Козаченко в монографії «Українська культура: її минушина і сучасність» наголошував на негативних моментах постановки освітньої справи у Російській імперії та на великих досягненнях більшовиків у цій сфері, особливо у ліквідації неписьменності серед широких мас населення та участі студентів у цих кампаніях [446]. А.Синецький, оцінюючи досягнення радянської влади у

справі підготовки професорсько-викладацьких кадрів вищої школи також відзначав, що «стара вища школа була бідною на професорсько-викладацькі кадри», вагомих результатів у вирішенні питання підготовки кадрів вдалося досягти лише в результаті здійснення культурної революції та завдяки керівній ролі «великих вождів» [699, с.8].

У цілому до середини 1950-х рр. лише формувалися підходи до вивчення проблеми, багато робіт носили партійно-політичний характер, у них часто ідеалізувалася політика влади і перспективи соціалістичного будівництва в країні. Вища школа, професорсько-викладацькі та студентські колективи розглядалися як вірні помічники партії в соціалістичному будівництві. Усе, що суперечило соціалістичному будівництву, обмежувалося чи відкидалося.

Послаблення тиску державного апарату на суспільство, що мало наслідком певну його лібералізацію, позначилось і на розвитку історичної науки. У дослідників з'явилась можливість частково переосмислити події 1920–30-х рр., у тому числі і стосовно вищої школи і студентів. З другої половини 1950-х рр. спостерігається активізація досліджень з комсомольсько-молодіжної проблематики, зокрема висвітлюється роль студентів та комсомолу у реформуванні вищої школи. Проте в історіографії студентства недоцільно спеціально виділяти середину 1950-х рр. як суттєвий період, оскільки з 1930-х і до кінця 1980-х рр. зберігалися одні й ті ж принципові підходи до дослідження проблем розвитку радянської вищої освіти. Цей період хронологічно відповідає часу домінування марксистсько-ленінської парадигми в українській історіографії [370, с. 2–3]. Визначальний вплив на радянську історичну науку мали політика та ідеологія правлячої комуністичної партії, яка монополізувала державні функції та реалізувала більшовицьку модель соціалізму. У цих умовах об'єктивність висвітлення історичного процесу в УСРР якраз і ставала жертвою ідеології та політики. Кожне наукове дослідження проходило багаторазове редагування, рецензування і цензуру, що практично виключало можливість появи

нестандартних, оригінальних, аналітично-критичних публікацій. Тому історіографічний етап з 1930-х до кінця 1980-х рр. у цілому слушно характеризується як апологетичний, коли домінуючими були методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: класовому підході та соціально-економічному детермінізмі [432, с.42].

Інтенсивність наукових досліджень, яка посилюється з кінця 1950-х рр. призвела до відчутного збільшення фактичного матеріалу, що вводився до наукового обігу кожного наступного десятиліття, більш детального вивчення окремих питань життя вищих навчальних закладів. Проте в умовах монізму марксистсько-ленінської методології в цілому уніфікованими залишалися висновки й оцінки, у багатьох із них містилася заздалегідь узгоджена інформація. Основна увага приділяється класовій боротьбі у стінах вишів, питанням роботи партійних та комсомольських організацій, побуту та матеріальному забезпеченню молоді. Повністю відмовитись від стереотипів, що були сформовані в сталінські часи, науковці не могли. Цілком природно, що ці дослідження налаштовують перш за все на вивчення студента як об'єкта історії, оскільки офіційна ідеологія та панування старої парадигми були серйозними перешкодами на творчому шляху вчених і ставили табу на всі спроби вийти за межі багатьох попередніх підходів.

У радянській історіографії цих років історія студентства висвітлювалася в основному крізь призму таких основних узагальнюючих факторів. По-перше, вища школа розглядалася переважно як соціальний інститут, який готував кадри для радянської інтелігенції. Наприклад, у монографії О.Бутягіна та Ю.Салтанова, завдяки систематизації значної кількості фактичного матеріалу, проаналізовано заходи щодо реорганізації вищої школи. Особлива увага зверталась на кількісні показники, досягнення вишів розглядалися, здебільшого, через призму збільшення контингенту студентів в контексті комуністичної ідеології, існування « нової історичної спільноти – радянського народу », функціонування єдиної радянської освітньої системи. [304, с.258; 313, с.177–178]

Науковці аналізували питання «боротьби за завоювання» вищої школи, формування чи «виховання» нових, радянських за суттю студентів, які згодом поповнювали монолітні лави такої ж інтелігенції. З точки зору революційно-історичної перспективи для дослідників була цікавою лише лояльна до влади частина студентів, що не дозволяло всебічно розглянути складний процес життя вишівських колективів, ролі професорсько-викладацьких кадрів у вихованні молоді чи висвітлити історію студентів у контексті їх стосунків з професурою і державною бюрократією. Основними напрямками досліджень історії студентства були шляхи пролетаризації та керівництво партійних і радянських органів цим процесом на місцях [649, с. 129]. Перші спроби розглянути політику пролетаризації вищої школи з моменту її запровадження і до завершення зроблено у монографіях В.В.Українцева, Н.М.Катунцевої, статтях Ю.С.Борисова та В.Білоцерківського [297; 279; 433; 740]. Авторів цікавила, звичайно, робітничо-селянська молодь, основна увага акцентувалася на важливості системи розверстки, посиленнях до вишів партійних, профспілкових чи комсомольських «тисяч». Для аналізу використовувались різноманітні статистичні джерела, всебічно характеризувалась динаміка соціального складу студентів протягом 1917–1940 рр. Відтоді було започатковано твердження, що завдання створити новий контингент студентів було повністю виконано, а саме радянське студентство набуло нового соціально-політичного характеру [297, с.144]. Характерним явищем історіографії було також дослідження ленінської теоретичної спадщини і практичної діяльності В.Леніна в пролетаризації та демократизації вищої школи [284, с.224–256; 335, с.233–275].

Серед загальних праць з історії формування нової системи вищої освіти в СРСР та участі колективів вишів у навчальному та громадсько-політичному житті, слід виділити монографії Ш.Чанбарисова, Н.Сафразьян, А.П.Купайгородської та ін. Ш.Х.Чанбарисов вперше ввів до дослідницького обігу багатий архівний матеріал з історії перших радянських

університетських реформ, у тому числі з політики стосовно студентства в роки воєнного комунізму і непу [769; 770]. Н.Л.Сафразьян не лише зупинилася на змінах соціального складу студентів вишів, а й прослідкувала процес залучення «старої» професури до співпраці з радянською владою [688]. Суттєвий внесок у вивчення проблем, пов'язаних з розвитком радянської вищої школи, здійснений А.П.Купайгородською. Авторка на прикладі Ленінградських вишів розглядає цей процес як складний і суперечливий, де виявилися розбіжності між партійним керівництвом і науково-педагогічною інтелігенцією, у середовищі якої виношувалися ідеї демократичного розвитку країни, культурного прогресу, оновлення вищої школи [483]. Проте говорити про суттєвий вихід за межі загальноприйнятої схеми при висвітленні питань історії вищої школи в роботах того часу було б перебільшенням.

До найбільш вагомих робіт, що розкривають аналогічні процеси в Українській СРР цього періоду, слід віднести дослідження В.Білоцерківського [288], М.Бистрова [286], В.Даниленка [366; 367], Л.Ткачової [728], Г.Ясницького [808] та ін. У дослідженнях В.Даниленка простежується динаміка кількісного складу студентства в УСРР та РСФРР ранньої радянської доби, зміни, що відбувалися у середовищі вишівської молоді, методи та форми підготовки майбутніх фахівців, а також питання матеріального забезпечення студентів [366; 367]. Становлення та розвиток системи вищої школи періоду 1917–1937 рр., її наповнення робітничо-селянською та партійною молоддю, методи та форми підготовки майбутніх фахівців, фінансовий стан навчальних закладів та матеріальне становище молодого покоління висвітлюється у монографії М.Бистрова «Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму.1917–1937» [286]. Крім того, у цьому дослідженні подається аналіз взаємовідносин держави й системи вищих навчальних закладів.

Для аналізу всіх обставин політичного та ідейного життя студентів, узгоджуючи їх з сучасними уявленнями про об'єктивність, доводиться

враховувати нечисленні і не завжди конкретні згадки в роботах з історії науково-педагогічних кадрів. Відзначимо, зокрема, цікаві для часу їх появи дослідження С.Федюкіна [745; 746] та В.Соскіна [710] про залучення старої інтелігенції до будівництва соціалізму. С.Федюкін критично поставився до традиційних підходів у оцінюванні інтелігенції, яка в його працях явно переростала відведене для неї офіційною ідеологією місце «прошарку» між повноцінними класами робітників і колгоспного селянства [747]. Загальні тенденції змін у соціальному складі студентів навчальних закладів за радянських часів у порівнянні з дореволюційними, простежено у монографії цього автора «Великий Октябрь и интеллигенция» [745]. Науковцями було розроблено диференційований підхід до старої інтелігенції, яка перестала розглядатися лише як контрреволюційна, консервативна сила. Так, у роботах В.Соскіна обґрунтовано положення про значну соціальну та ідейну неоднорідність серед старої інтелігенції [710, с.73–79]. Наводяться факти і зроблено висновок, що «лояльна робота багатьох учених у вищих навчальних закладах поєднувалася з реакційними настроями та поглядами», які передавалися студентам в процесі навчальної діяльності [710, с.84–86].

З початком впровадження міждисциплінарних практик у радянській історіографії став можливим плюралістичний підхід до професійного вивчення теорії й історії інтелігенції, що дозволив побачити не лише боротьбу класів, але і роль особистості в історії. Суспільствознавці все частіше почали наголошувати на важливості вивчення конкретних поглядів окремої людини, її індивідуальної свідомості [435, с.42]. Зокрема, українські дослідники інтелігенції Ю.Курносів, Л.Ткачова запропонували поглибити розуміння соціальної природи інтелігенції ранньої радянської доби [485–486; 729]. Так, Л.Ткачова наголошувала, що покірність інтелігенції була викликана не лише обмеженням її політичних прав, а й матеріально-побутовим забезпеченням [728]. У монографії Ю.О.Курносова та А.Г.Бондар розглядаються питання політичної позиції науково-педагогічних кадрів вищої школи в Україні та методи їх залучення до співробітництва з

радянською владою [484].

Стосовно студентів, дослідники інтелігенції проявляли сталий інтерес приблизно до одних і тих же сюжетів. Це перш за все питання, пов'язані з політичними позиціями різних груп молоді, з боротьбою компартії за вплив і встановлення свого контролю над вищою школою, з різними аспектами підготовки кадрів спеціалістів, відданих радянській владі. У більшості робіт вітчизняних істориків досить докладно охарактеризовані законодавчі акти державних і партійних керівних органів, спрямованих на покращення умов праці, життя і побуту інтелігенції. Але стосовно реалізації цих постанов інформація залишається фрагментарною, те ж саме стосується і реального рівня життя, особливостей соціальної психології та моралі інтелігенції. Досить часто, оцінюючи залучення (перехід, включення) інтелігенції в соціалістичне будівництво, автори змішували поняття діяльності і настроїв, переконань. Зокрема, на думку В.М.Шейко, трансформація політичних переконань інтелігенції відбулася до кінця відбудовного періоду [789, с.57]. Аналіз подій і джерельної бази здійснювався виключно з ідеологічних позицій, вигідних владі. Науковців майже не цікавила студентська самосвідомість і ті проблеми, які є центральними в нашому дослідженні.

Наступним узагальнюючим фактором стало обов'язкове висвітлення численних ідеологічних кампаній влади, що проходили під гаслами «посилення та загострення класової боротьби», «остаточної ліквідації капіталістичних елементів, подолання пережитків капіталізму в економіці та свідомості людей, перетворення трудящих у свідомих і активних будівників соціалізму», та передбачали активну участь представників особового складу вишів у цих кампаніях [313, с.164]. У них традиційно показуються переваги радянської системи освіти, діяльність вищих навчальних закладів розглядалася крізь призму реалізації завдань культурної революції. Основна увага концентрувалася авторами навколо ідеологічних кампаній влади, свідомої участі у них представників особового складу вишів та керівної ролі партійних, комсомольських та профспілкових організацій у реалізації

окреслених завдань [288; 808]. Про це, наприклад, йдеться у монографії та статті В.Я.Білоцерківського, де підкреслюється значення роботи студентів у ліквідації неписьменності серед широких мас населення України [287; 288, с.18–32]. Характеризуючи культурне будівництво в Україні у 1920-ті рр., О.Слуцький також не обійшов увагою питання студентського життя, проте переважно відзначав тяжке матеріальне становище молоді та його негативний вплив на рівень засвоєння навчального матеріалу [701].

Крім вищезазначених факторів, у дослідженнях радянського часу обов'язково підкреслювалася керівна роль партійної, комсомольської та профспілкової організацій у реалізації окреслених завдань, на що вказують самі назви багатьох монографічних досліджень (їх розділів, параграфів) та статей. Подібна уніфікована схема подання історії вишів зустрічається у більшості радянських дослідників. Так, у монографії Г.Ясницького під час аналізу процесу підготовки студентів педагогічних навчальних закладів у 1921–1932 рр., підкреслюється керівництво КП(б)У цим процесом, особливо стосовно піднесення ідейно-політичного рівня майбутніх фахівців [808]. На позитивній діяльності керівної партії у становленні радянської вищої школи наголошували й інші дослідники, зокрема В.Білоцерківський [288], М.Бистров [286], А.Бондар [296] та ін. Аналіз подій і багатоджерельної бази, залученої до аналізу, здійснювався також виключно з ідеологічних позицій, вигідних владі. Загальноприйнятим стало твердження про те, що до середини 1930-х рр., «завдяки наполегливій цілеспрямованій організаторській і виховній роботі партійних організацій докорінно змінилася соціальна структура і соціальний характер студентства, яке стало бойовим монолітним загоном великої армії радянської молоді, важливою складовою частиною соціалістичної інтелігенції країни» [288, с.99].

Безумовно, на цьому тлі якісь сюжети висвітлені досить поверхово, інші виключно тенденційно, особливо ті, що стосувалися політико-ідеологічної історії студентства. Практично відсутня історія політичного життя у вищій школі, теж саме можна сказати і про історію не

більшовицьких політичних об'єднань студентів. Як наукова проблема не цікавила авторів історія побуту і поведінки студентів у контексті їх взаємостосунків з професурою і владою, не аналізувалися реальні протиріччя життя. Разом з тим вище зазначені дослідження дозволяють краще зрозуміти професійні особливості самосвідомості студентства різних вишів і факультетів, форми самоусвідомлення студентів технічних, природничих і гуманітарних спеціальностей. Значний документальний матеріал, що вводився істориками тих років до наукового обігу, дозволяє і сьогодні знайти в їхніх роботах немало цікавих історичних свідчень і фактів.

Як уже зазначалося, велика кількість наукових робіт з'являлася з нагоди ювілеїв провідних вищих навчальних закладів, що стало однією з прикметних ознак радянської історіографії. Написані відповідно до вимог часу, ці дослідження переважно доносять до читача історію партійних, комсомольських та профспілкових організацій вишів, загальноприйнятими стали висновки про те, що нормальне функціонування вишів стало можливим лише після приходу до влади більшовиків та про зародження в СРСР у 1920–30-ті рр. унікальної системи вищої освіти, що базувалася на новій ідеології та «була повністю перебудована до потреб соціалістичного будівництва» [313, с.189]. Ці штампи успішно використовувалися і в подальшому, свідомо замовчувалися факти надзвичайно складного і суперечливого життя вишівських колективів в перші радянські десятиліття.

Разом з тим з таких робіт можна почерпнути досить цікавий матеріал про життя студентів і викладачів, як наприклад, з колективних досліджень історії Київського та Харківського університетів [423; 752]. У складі авторських колективів були випускники цих навчальних закладів (С.Королівський у ХДУ та П.Лавров у КДУ) – безпосередні свідки та активні учасники тогочасних подій, що дозволило різнопланово висвітлити діяльність цих вишів, не замовчуючи труднощі матеріального і духовного порядку, що постійно переслідували як викладачів, так і студентів. Зокрема, в історії Київського університету наявні відомості про професорів, які

знавали переслідувань і репресій з боку влади в роки сталінського правління, та реабілітованих після XX з'їзду КПРС: М.К.Зерова, М.П.Кравчука, А.Ю.Кримського, П.П.Филиповича. Разом з тим традиційно до лав «буржуазних» вчених було зараховано О.Ю.Гермайзе, О.П.Оглоблина, а їх натхненником названо М.С.Грушевського [423, с.604].

Заслуговує на увагу й історичний нарис «Вища школа Української РСР за 50 років», авторам якого вдалося простежити витoki, становлення та розвиток радянської системи вищої освіти. Окремі параграфи цього дослідження присвячені студентам, зокрема змінам його соціального складу в результаті політики пролетаризації. Подається цікава і цінна інформація про життя студентів, вперше охарактеризовано, хоч і однобічно, дозвілля молоді того часу [313].

Протиріччя політики партії в сфері культури, дослідження історії вищої школи як еволюції соціального інституту, – такий аналіз протягом тривалого часу могли дозволити собі лише західні автори. Проте в оцінках радянських істориків вони виступали в ролі «буржуазних фальсифікаторів історії». Останнім часом багато зарубіжних вчених із цієї категорії перейшли в розряд рівноправних і поважних суб'єктів наукового життя. Так, особливою популярністю зараз користуються праці американської дослідниці Ш.Фітцпатрік, яка, на відміну від радянських істориків, висвітлювала проблему «пролетаризації» крізь призму дослідження соціальної мобільності ранньої радянської епохи. Саме вона вперше документально аргументувала суперечливий характер відомої соціально-академічної «чистки» 1924 р. і швидко нейтралізацію її наслідків шляхом відновлення значної частини виключених у наступні академічні роки [810; 811].

Критичний підхід до історії вищої школи та проблем соціального розвитку простежується і в інших роботах зарубіжних авторів, проте усі вони присвячені вивченню, як правило, студентства Петрограда, Москви чи радянської Росії [818]. У монографії Л.Холмса події 1920–30-х рр. характеризуються як «революція знизу» [764]. Політика у сфері освіти, на

думку автора, формувалася радянською революційною владою у відповідності до побажань окремих громадян, а сама система освіти у дійсності співпадала з завданнями соціально-політичного ладу. Закордонні дослідники у більшості своїй вважали радянську систему освіти у цілому ефективною, але залежною від розвитку державно-суспільних та соціально-політичних відносин [809]. Зустрічаються і біографічні дослідження діячів Наркомосу РСФРР А.Луначарського та М.Покровського, аналізується поведінка радянських чиновників та їхня реакція на окремі вчинки студентів [577]. Т.О'Коннором, зокрема, дається висока оцінка Луначарському, як державному діячеві, організатору системи освіти, виключно культурної людини. Особливості життя, поведінки і позиції студентів українських вишів цього часу зарубіжних авторів не цікавили.

Значну увагу вивченню умов розвитку українського суспільства, що перебувало у складі Радянського Союзу, приділяли діячі української еміграції. Проте питання життя студентів вони спеціально не досліджували, деякі згадки наявні лише у контексті більш глобальних проблем, наприклад політики українізації. Серед таких робіт слід відзначити праці Д.В.Антоновича, В.І.Гришка, І.В.Коляски, С.І.Николишина та ін. Процес формування вищої школи протягом 1920-х рр. шляхом встановлення куріальної системи, відряджень та поповнення через робітфаки із зазначенням причин цих заходів простежений Д.В.Антоновичем у монографії «Українська культура», що являла собою цикл лекцій, прочитаних істориком в Українському технічно-господарському інституті в Подєбрадах. Дослідник наголошував на дискримінації вихідців із колишніх привілейованих станів у їхньому прагненні отримати освіту. У його роботі містяться дані про вплив українізації на навчальний процес та про комплектування вишів [268]. В.І. Гришко відслідковує процес формування комсомолу в УСРР, заходи щодо «завоювання молоді», ступінь популярності комсомольських організацій серед міського та сільського населення. На думку автора, між містом та селом відбувалася постійна боротьба, оскільки у містах проживала

зденационалізована українська молодь або неукраїнська, а у селах – навпаки. Дослідник виділяє три типи комсомольців тих років: ідейно-комуністичний, національний та пристосуванці. Представники останнього були найбільш представлені в організації, оскільки справедливо вбачали у ній перспективу, у тому числі і у навчанні. Крім того, у цьому дослідженні йдеться і про діяльність Спілки української молоді серед студентів Києва [356].

Значення українізації у житті українського суспільства 1920-х рр., що мала виявлення у різних його сферах, у тому числі і у збільшенні контингенту студентства у вищих навчальних закладах, розкривається у дослідженні І.В.Коляски. Автор значну увагу зосередив на діяльності О.Я.Шумського та М.О.Скрипника, їх внеску у розбудову української школи [448].

Проблеми формування та буття студентів вищої школи аналізуються і у фундаментальному дослідженні «Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу)» [726]. У ній акцентувалося на тяжкому становищі української культури, в якому вона опинилася завдяки політиці радянської влади, висвітлювалися умови життя українських студентів в еміграції у порівнянні з життям радянської молоді.

Новий етап у розвитку історіографії започатковується дослідженнями 1990-х рр. До сьогодні продовжуються дискусії щодо концептуальних характеристик радянського періоду, соціальної основи політичного режиму, відповідальності влади і народу за історичне минуле. З кожним роком автори все більше відходять від стереотипів попередньої історіографії, акцентують свою увагу на нових актуальних проблемах. Використовуючи нові підходи і методи дослідження, аналізуються події, яким раніше не приділялася увага або які висвітлювалися упереджено. У ці роки набуває сили процес відродження історичної пам'яті суспільства, повертаються забуті імена. У той же час, як слушно зазначають дослідники, марксистсько-ленінський світогляд та відповідна методологія й нині продовжують впливати на українську історичну науку, спричинивши певну кризу її розвитку [370, с.2–

9; 645, с.3–22; 714, с.12–14]. Разом з тим сьогодні ми відзначаємо необхідність не лише руйнації старих догматичних схем, а й використання й упорядкування багатющого фактичного матеріалу попередніх досліджень, що і дозволить приблизитися до вирішення завдання, поставленого сучасними істориками.

Серед досліджень цього періоду слід виділити монографії та статті В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, М.Кузьменка, О.Удода, колективні дослідження історії української інтелігенції [430; 431; 482; 480; 561; 738]. На початку 1990-х рр. з'явилися аргументовані висновки про основні риси сталінізму як цілісної суспільно-політичної системи [368]. У дослідженнях С.В.Кульчицького на основі аналізу дій партійно-радянського апарату в системі влади підкреслюється необхідність реконструкції радянської історії, об'єктивно висвітлюються особливості соціально-економічного розвитку України, запропоноване трактування основних подій на базі нових історичних документів і джерел [482].

Інтелігенція «як специфічна соціально-професійна група, зі своїми соціальними, соціально-психологічними, соціокультурними, етичними та іншими особливостями» вперше в українській історіографії цього періоду розглядалася Г.В.Касьяновим [431, с.4]. Автора цікавили і студенти, перш за все як кадри, що у майбутньому поповнюватимуть лави інтелігенції, чим він і пояснює особливі зусилля влади стосовно швидкої зміни соціального обличчя молоді. Взагалі проблема «інтелігенція і влада» була протягом 1990-х рр. пріоритетною, на перший план вийшли ті її складові, що раніше не розглядалися – політика соціальної дискримінації і соціальної типології інтелігенції, у тому числі й науково-педагогічної, що і дозволило розглядати інтелігенцію як функціональний орган любого суспільства, як соціальну систему, яка самореконструюється [435, с.44, 48]. Методологічні положення та висновки В.М.Даниленка та Г.В.Касьянова [430], М.М.Кузьменка [480], О.В.Юркової [801] та інших дослідників останніх років представляють для нас значний інтерес.

Деякі аспекти заявленої нами проблеми побіжно розглядалися й іншими сучасними дослідниками, зокрема, в працях В.Липинського [506; 507], монографіях Г.Єфіменка [387] та С.Юсова [802]. В.Липинським проаналізований кількісний, віковий, статевий, національний склад студентів вишів радянської України 1920-х рр., терміни навчання у вишах. Також приділяється увага принципам комплектування студентів, матеріальному становищу молоді. Ми не можемо погодитися з висновком В.Липинського стосовно припинення практики рознарядок з відміною системи відряджень [506, с.161]. Документи свідчать про інше – незважаючи на заміну системи відряджень конкурсними іспитами, рознарядки залишилися. Вони існували в іншій формі, наприклад, у посиланнях так званих «тисяч» на навчання: робітничих, партійних, селянських, профспілкових. Система відряджень була далеко не помилковим, вимушеним і тимчасовим заходом радянської влади. Це була продумана політика більшовиків, спрямована перш за все на протистояння освітнім традиціям «старої» вищої школи.

Іншою проблемою, яка широко висвітлювалася дослідниками цього періоду, стала українізація і національна політика у системі освіти. Зокрема, Г.Єфіменко, досліджуючи регулювання національної політики у галузі освіти та науки, простежує зміни у національному складі студентів 1930-х рр., ставлення викладачів та студентів до українізації, висвітлює репресії проти студентів у навчальних закладах [387, с.186–187].

Взаємовідносини НКО УСРР та НКО РСФРР розкриті В.Сергійчуком у монографії «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932рр.» Автор аналізує механізми вступу українців до вищих навчальних закладів сусідньої республіки та навпаки, матеріальне становище навчальних закладів у різних куточках Федерації, підкреслює нерівноправний розвиток культури у цих республіках [695]. Вплив процесу українізації на комплектування студентів-педагогів, історія окремих навчальних закладів та причини й хід соціально-академічних перевірок висвітлені у монографії А.Алексюка [266].

Власне студентство, як об'єкт дослідження, цікавило небагатьох сучасних авторів. Це, зокрема, дослідження В.Прилуцького, О.Лаврут, О.Комарницького та Х.Кравчук. В.Прилуцький у перших своїх працях зосереджував увагу на студентстві лише у контексті молодіжного руху в Україні [627; 628], а згодом з'являється низка його статей, у яких йдеться, в основному, про матеріально-побутові проблеми студентів 1920-х рр., їхню участь у суспільно-політичному та культурному житті УСРР того часу [629–632]. У дослідженнях О.Лаврут основний акцент зроблено на наслідках державної політики щодо формування, навчання та виховання студентської молоді радянської України 1920-х рр. [339, 490]. Х.Кравчук здійснила аналіз організаційних форм, напрямків, засобів і методів діяльності організацій студентів в УСРР у 1920-ті роки та охарактеризувала природу такого явища, як система органів студентського самоврядування [472]. Досліджувала колективи студентів та викладачів вищих технічних навчальних закладів у руслі становлення та розвитку індустріально-технічної освіти в УСРР у 1920-ті рр. і О.Василенко [306–307]. Про зацікавлення науковців зазначеною проблемою свідчить і низка статей останніх років, в яких порушуються питання харчування, забезпечення студентів 1920-х рр. стипендіями та прояви у молоді девіантної поведінки [452; 491–493]. Питання життя і навчання студентів 1930-х рр., за поодинокими виключеннями [380; 381; 469], залишаються поза увагою сучасних авторів.

Наукові дослідження останніх років показують, що навіть відмова від старих догматичних схем, введення в обіг нових документів та застосування нових методів все ж не дозволили здійснити рішучий дослідницький прорив. Слід також відзначити, що традиційно в цих дослідженнях йдеться про життя і навчання пролетарської молоді, вихідцям із інших верств населення та їхнім стратегіям здобуття вищої освіти чи інтеграції в радянське суспільство увага не приділяється.

У сучасній гуманітаристиці цілком самодостатнім об'єктом наукового аналізу стала повсякденність. Через повсякденні норми побуту і поведінки

людина ідентифікує себе в оточуючому її соціумі. В іншому випадку, як відзначав Ю.Лотман, «без вивчення механізмів людських вчинків ми неминуче будемо залишатися у полоні надзвичайно схематичних уявлень» [516, с.334]. У вітчизняній історіографії вперше порушив проблеми історії повсякденності О.А.Удод, проте чітке визначення її предмету так і не було сформульовано [739, с.28–35]. Останнім часом в Україні з'явилися перші спеціальні дослідження стосовно методологічних засад історії повсякденності, зокрема монографії О.Коляструк [449; 450]. Питання методології та повсякденного життя основних класів, соціально-професійних верств та етнічних спільнот українського суспільства в добу непу висвітлюються у колективному дослідженні «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)» [562]. У монографії О.Коляструк «Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя» аналізується більшовицька ідеологічна програма стосовно взаємин зі старою інтелігенцією, простежується її реакція на соціальну політику радянської влади, розкриваються способи адаптації та конформізації інтелігенції, у тому числі і науково-педагогічної [450]. Авторка, використовуючи методологічні здобутки західних колег доводить, що без вивчення специфіки повсякденного життя неможливо наблизитися до відносно адекватного виявлення ідентичності соціальних груп.

Вагомі здобутки у висвітленні повсякденних інтерактивних практик студентської молоді на сьогодні мають російські дослідники. Особливо новаторськими у цьому відношенні є дослідження О.Маркова та О.Рожкова [530; 653; 654]. Книга О.Маркова «Что значит быть студентом» стала результатом засвоєння російським істориком сучасних підходів і дискурсу соціальних наук. У ній йдеться про правила поведінки і життя студентів Петрограда 1914–1924 рр. [530]. Чи не вперше в історіографії студенти розуміються дослідником не як первинний матеріал для радянського соціально-ідеологічного експерименту народження «нової інтелігенції», а як комплексне утворення в динаміці масштабних змін і трансформації групової

ідентичності [530, с.9]. У монографії О.Рожкова «В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х гг.» на великому фактичному матеріалі досліджені повсякденні практики і дискурс школярів, студентів і червоноармійців 1920-х рр., їхні проблеми і досвід інтеграції у світ дорослих [654]. Цікавими є дослідження О.Платової [608], Т.Смірної [702; 703], Є.Постнікова та А.Квакіна [435; 621], в яких порушуються різні аспекти повсякденного життя вишівської молоді Росії першого радянського десятиліття. Історія студентів 1930-х рр. до сьогодні не знайшла свого висвітлення в російській історіографії. У монографії А.Квакіна та Є.Постнікова «Завоевание высшей школы. Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 – конец 1930-х годов), незважаючи на заявлені хронологічні рамки, ґрунтовно розглянуті процеси, характерні для розвитку вищої школи Росії від 1917 р. до рубежу наступних десятиліть. Проблеми і протиріччя 1930-х рр. так і залишилися поза увагою авторів [435].

Студентська проблематика у працях західних авторів сучасності майже не досліджується. У статті канадського історика Петера Конечного, наприклад, йдеться про студентів Петроградського університету в перші післяреволюційні роки і характер чистки 1924 р., причину якої автор вбачає у неможливості радянського уряду утримувати існуючу кількість вищих навчальних закладів [817, с.618]. У цілому ж рання радянська епоха широко представлена у зарубіжній історіографії, для неї характерним є опис подій цих років як «великих» (що було характерним і для радянської офіційної ідеології). Ключовими для більшості документальних розвідок стали поняття «великий терор», «великі чистки», «велика угода». Висвітлення культури західною історіографією відбувається в контексті викриття руйнівних наслідків сталінізму. Німецькі історики, наприклад, з'ясовують суть і походження сталінізму, відслідковують наслідки, методи і мотиви політичних репресій, зокрема проти інтелігенції [819]. Італійська дослідниця Е.Лоренц проаналізувала феномен колективної поведінки радянської

інтелігенції та «ритуал самокритики» [515]. З'явилися і сумісні дослідження українських та західних вчених, зокрема В.Марочка та Х.Гьотца «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)» [531].

Науковий діалог західних і вітчизняних вчених сприяє формуванню єдиного наукового простору: поступово зникають межі між вітчизняною і зарубіжною наукою, з'являється нове знання про радянську історію. Важливими подіями в розвитку історіографії повсякдення і молоді періоду 1920–30-х рр. стали міжнародні конференції, організовані вітчизняними і закордонними дослідниками «Молодь в радянській Росії. 1917–1941» в Марбурзі (1999 р.), «Історія повсякденності і культурна історія Німеччини і Радянського Союзу 1920-і – 1950-і роки» у Харкові (2004 р.) та низка інших спільних проектів, які дозволили зіставити наукові досягнення вчених, скоординувати їхні дослідницькі підходи [481; 820].

Таким чином окремі аспекти студентської історії знайшли своє місце в працях українських і закордонних дослідників. Проте студентство як самостійний сюжет займає незначне місце в історіографії, крім того, авторів майже не цікавила студентська самосвідомість і ті проблеми, які є центральними у дисертації. Наукова розробка практик повсякденного життя студентів, конструювання ними пролетарської ідентичності, їхнього ставлення до дійсності, ступінь сприйняття та форми опору системі, в українській історіографії практично відсутня і навіть не поставлена як спеціальна наукова проблема.

1.2. Аналіз джерельної бази

Переломний характер періоду 1921–1936 рр., надзвичайно суперечливі соціальні процеси цього часу вимагають від дослідника комплексного підходу до джерел, що передбачає використання широкого кола різноманітних документів, створених представниками різних соціальних груп і різних політичних поглядів. Різноманітність джерельної бази уможливить отримати дані про одні і ті ж події під різним кутом зору і дозволить більш

об'єктивно реконструювати події тих років.

Спроби знайти більш важливу групу джерел неминуче б привели до однобічного висвітлення повсякдення студентів. Тому наше дослідження ґрунтується як на офіційних документах центральних і місцевих партійних органів, Наркомосу, губернських відділів народної освіти та окремих навчальних закладів, так і на джерелах, що дозволяють реконструювати взаємостосунки представників різних соціальних груп між собою та з владою. Безсумнівно, при дослідженні проблем повсякденності студентів 1920–1930-х рр. актуальним є використання тих джерел, що відбивають перш за все світогляд людини у всій його багатогранності, так званих еґо-документів.

Виші користувалися значною увагою органів влади як інститути політичної соціалізації молоді і цю увагу репрезентують численні комплекси документів. Звичайно ж, що не всі джерела рівнозначні за інформативними можливостями для поглибленого вивчення повсякденності студентів. Під час відбору та аналізу джерел авторка використовувала як загально-історичні вимоги, так і специфічні – з огляду на предмет дослідження. Використані в дисертації джерела можна поділити на такі групи: 1) документи та матеріали офіційного походження; 2) джерела особового походження; 3) періодика; 4) художня література; 5) усні свідчення; 6) візуальна документалістика та предметно-речові пам'ятки.

Переважна більшість джерел, використаних для висвітлення повсякденного життя студентів, неопублікована. Вони зберігаються як у вітчизняних, так і у закордонних архівах. Історія вищої школи у цілому прекрасно представлена документально завдяки обов'язковій і навіть надмірній фіксації всіх сторін вишівського життя. Авторкою відібрано документи центральних архівів (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (фонди 16, 166, 331, 806, 1252), Центральний державний архів громадських об'єднань України (фонди 1, 7 та 269), Центральний державний архів літератури і мистецтва України,

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Державний архів Російської Федерації та Російський державний архів соціально-політичної історії) і регіональних архівів (Державний архів Харківської області, Державний архів Полтавської області, Державний архів Житомирської області, Державний архів Одеської області, Державний архів Краснодарського краю). Використано також колекції музеїв вищих навчальних закладів України – Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, Харківського державного медичного університету, Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут», Харківської національної академії міського господарства.

Основний масив документів з проблематики дослідження зосереджений у фондах Наркомосу УСРР (ф.166) ЦДАВО України. Цей архівний фонд містить статистичні відомості про соціальний, статевий та національний склад студентів, звіти окремих навчальних закладів про організацію навчального та виховного процесів, дозвілля молоді. Важливим джерелом стали звіти та протоколи засідань Центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР, де розглядалися питання забезпечення стипендіями, виключення чи поновлення у складі студентів. Ці архівні матеріали дозволяють не лише побачити, як вирішувались ті чи інші питання керівництвом навчальних закладів та у владних структурах, а й прослідкувати за реакцією студентів на різноманітні накази та постанови. Аналіз матеріально-побутового забезпечення студентів передбачає використання даних про кількість і розмір стипендій, пайки, цінову політику в цей період. Інформативними є документи фонду 16 «Уповноважений представник Народного комісаріату освіти УСРР у Німеччині. 1921–1930 рр.», де збереглися змістовні огляди діяльності НКО УСРР за 1920-ті рр.

Малодослідженими на сьогоднішній день є матеріали фондів Управління уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при РНК УРСР (ф. Р-806) та Інспекції головного управління навчальними закладами Наркомважпрому України (ф.1252). Документи,

наявні у цих фондах, доносять до нас інформацію про матеріальне забезпечення студентів індустріально-технічних вишів, стан продовольчих баз навчальних закладів, плани посівних кампаній і співвідношення використання праці найманих робітників та безкоштовної студентської. Цікава інформація у них міститься про розвиток фізкультури у вишах, ставлення студентів до навчання, аналізуються причини виключення молоді із навчальних закладів.

Важливу інформацію стосовно повсякденного життя студентів з точки зору влади ми почерпнули із ЦДАГО України. Фонди 1 та 7 цього архіву, де зосереджені документи оргбюро, секретаріату, політбюро ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ широко використовуються дослідниками. У них містяться матеріали про загальний стан вишів України, про роботу партійних і комсомольських організацій, діяльність «Легкої кавалерії», доповідні записки про політичні погляди молоді. Цікавими для нашого дослідження виявилися і матеріали нещодавно відкритого фонду 269 «Колекція документів «Український музей в Празі», звідки ми почерпнули інформацію про студентів, вимушених в силу різних обставин покинути навчання в Україні та тікати за межі батьківщини.

Документи ЦДАМЛМ України містять матеріали про життя, навчання та професійну діяльність відомих представників української культури та науки. Цікавими для нас були, зокрема, їхні автобіографії, щоденники, спогади, листи подяки від студентів.

Використовувалися у дисертації документи фонду Наркомату освіти РСФРР ДАРФ (ф.А-2306) та А.В.Луначарського (ф.142) РДАСП. Нашу увагу, перш за все, привернули листи українських студентів з проханням перевести їх у навчальні заклади РСФРР чи з клопотаннями про сприяння поновлення у складі студентів.

Виявити регіональні особливості повсякденного життя студентів дозволили колекції документів держархівів Житомирської, Одеської, Полтавської, Харківської областей. У держархіві Краснодарського краю,

наприклад, містяться документи, у яких наводилися списки виключених у результаті чисток студентів українських вишів. Такі списки обов'язково розсилалися до всіх навчальних закладів не лише України, а й Росії з вимогою зазначених у них осіб на навчання не приймати.

І групу джерел, яка включає документи офіційного походження, можна розділити на такі підгрупи: а) матеріали нормативно-правового характеру та законодавчі документи; б) справочинна документація органів влади та управлінь освіти; в) інформаційно-аналітичні джерела та г) матеріали статистики.

Нормативно-правові та законодавчі документи висвітлюють правову основу функціонування системи вищої освіти: урядових постанов, декретів, циркулярів, резолюцій, наказів, інструкцій, протоколів засідань НКО, Укрголовпрофосу УСРР, ВУЦВК та РНК, відділів виконавчих бюро вишів, проектів документів про організацію та управління вишами, порядок прийому студентів до них тощо. Такі документи визначали загальні умови функціонування як всіх навчальних закладів, так і окремих вертикалей. Цінність цих джерел полягає в їхній інформаційній наповненості та різноманітності. Як правило, такі документи доносять до нас зміст і характер політики партійно-державного керівництва країни щодо реорганізації мережі і структури вишів, розкривають суть політики пролетаризації, зміст численних кампаній влади і залучення до них студентів. При аналізі цих документів слід враховувати їх характер і специфіку, зумовлену природою тоталітарного режиму, що існував в УСРР у досліджуваний час. В тоталітарних політичних системах домінують не державні, а партійні структури [611, с.573]. Тому директиви вищих органів державної влади і правлячої партії переважно подають догматизоване уявлення про реальність. За численними деклараціями, що містилися в законах і постановах радянської влади, часто крилися жорсткі реалії тоталітарного контролю державного апарату над своїми громадянами [610, с.137]. Дещо відрізняються від директив циркуляри, які видавалися паралельно з ними.

Досить часто в циркулярах офіційні ідеологеми сумішалися із реальною оцінкою ситуації на місцях [260–262].

Таким чином, нормативно-правові та законодавчі документи для аналізу повсякденного життя студентів мають важливе значення, оскільки дозволяють відтворити події з офіційної точки зору. Проте наявна у них інформація не допоможе відтворити середовище побутування цих документів, простежити за реакцією студентів та викладачів на запровадження того чи іншого наказу. Більшою мірою реконструювати суб'єктивні сенси поведінки та мови, настроїв, уявлень студентів дозволяють нам наступні підгрупи архівного комплексу джерел, які ми виділяємо – справочинна документація органів влади та управлінь освіти; інформаційно-аналітичні матеріали органів ДПУ, інформаційних відділів комітетів КП(б)У різного рівня, протоколи та стенограми засідань, зборів, конференцій.

Справочинна документація – звіти, накази та інструкції центральних і регіональних державно-адміністративних структур (республіканських, губернських та міських органів управління з питань освіти, партійних органів, громадських і профспілкових організацій) дозволяє простежити особливості системної взаємодії органів влади і окремих вишів, механізми реалізації політичного курсу на місцях. Звіти місцевих органів управління, партійних та комсомольських організацій, окремих вишів відбивають не лише стан навчальних закладів, але й дозволяють прослідкувати за виконанням офіційних розпоряджень на місцях, виявити механізми впровадження цих постанов у життя. У відповідних справах міститься інформація, що стосувалася роботи навчальних закладів різних профілів, показані особливості кожного в академічному процесі, організація та проведення в них теоретичної та практичної роботи [2; 3; 5; 38; 65; 94 та ін.]. Звіти Центральної комісії у студентських справах та Центральної стипендіальної комісії, а також протоколи засідань цих органів дають уявлення про їх діяльність, допомагають прослідкувати стратегії, які використовувала молодь для поновлення у складі студентів, для отримання

стипендії чи зменшення оплати за навчання [26–28; 71–76 та ін.].

Важливими для реалізації мети нашого дослідження стали накази та інструкції Наркомосу та органів управління освіти місцевих рівнів. Такого роду розпорядження приймалися і надавалися окремим навчальним закладам у зв'язку з розглядом конкретних справ чи конфліктних ситуацій, що нерідко виникали у вишах [50–54; 59–63; 69]. Зокрема значна частина виключених студентів обирала активну стратегію взаємодії з владою, намагалась довести своє право на отримання освіти, що спричиняло розгляд справ у різних інстанціях. Разом з розпорядженнями щодо вирішення конкретного випадку в додатках наявний досить цінний і цікавий матеріал ходу того чи іншого розслідування, що дозволяє простежити за виконанням різноманітних наказів у низових структурах, за реакцією сторін на дії керівництва вишів та влади [9–22].

Офіційне поточне листування вишів з органами влади з різних питань (офіційні листи, рапорти, донесення), містить досить важливу для дисертації різнопланову інформацію про певні події та пропозиції, прохання, клопотання адміністрації вишів стосовно вирішення всіляких проблем, пов'язаних із життям вишу чи окремих студентів [115; 118–121].

Широко використовувалися для дослідження повсякденності студентів такі джерела, як інформаційна та аналітична документація (спеціальні зведення, огляди, донесення, оперативні документи, таємне листування). Вони представлені матеріалами органів ДПУ, інформаційних відділів комітетів КП(б)У різного рівня, доповідними записками комсомольських та профспілкових організацій та являють собою своєрідний моніторинг громадської думки різних верств суспільства, у тому числі і студентства [107; 110; 114;]. На сьогодні таких документів виявлено небагато, але вони передають нам інформацію про настрої та протести молоді, про їхнє ставлення до різних подій внутрішньополітичного життя, про результати інспекторських обстежень і чисток студентського складу, у зведеннях інколи наводяться листівки студентів, які неодноразово з'являлися на вулицях міст

чи у стінах інститутів [107]. Інформаційно-аналітичні джерела вимагають критичного ставлення, оскільки досить часто інформація, наведена в них, є обмеженою, багато небажаних для влади випадків того часу замовчувалося, доповідалося переважно лише про те, що неможливо було приховати. Органи ДПУ, партійні та комсомольські органи намагалися показати свою активність, що нерідко приводило до фальсифікації подій, надуманості численних проблем і ворогів. З іншого боку, такі документи легко піддаються якісному аналізу і можуть бути досліджені в динаміці. Досить достовірними серед цих джерел є меморандуми. Вони дають нам можливість ознайомитися з таємною інформацією, яку неможливо отримати з інших джерел. Особливо нас цікавила інформація про відверті вислови студентів, їхні думки і настрої, події в студентському середовищі, що не розголошувалися [126–127].

Протоколи та стенограми засідань та зборів також надзвичайно важливі для системного аналізу повсякденних практик студентів, вони дозволяють простежити за ставленням місцевого керівництва до завдань, поставлених центральною владою, вивчити механізми адаптації постанов вищих органів влади до місцевих умов. Стенограми також можна віднести до лінгвістичних джерел, оскільки завдяки їм можна почути «живе» слово минулих часів. Тексти промов представників влади, безпосередні відгуки, виступи в дискусіях, обговореннях, коментарі рядових учасників зборів є важливим джерелом інформації, оскільки виявляють переломлення політики влади в свідомості молоді [128; 129].

Слід зазначити, що значна частина офіційних документів епохи вже опублікована чи введена до наукового обігу дослідниками [228; 232; 233; 235; 239]. Нормативно-правові документи, що визначали життя вищих навчальних закладів і їх колективів, друкувалися в офіційних періодичних виданнях, як наприклад: «Бюллетень Укрглавпрофобра», «Бюллетень ВКВШ», «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Збірник наказів Народного Комісаріату освіти» та ін. Містяться вони також

в газетах «Вісти ВУЦВК», «Правда», «Известия», «Комсомолец України», «Комсомольская правда», журналі «Студент революції» та ін. Значна їх частина опублікована в академічних виданнях документів та збірниках документів і матеріалів з історії вищої школи, що часто дублюють одне одного [228; 235].

Важливими для нас стали і матеріали статистики, опубліковані у спеціальних довідниках, що дозволяють говорити про стан матеріального забезпечення молоді, простежити за кількісними змінами студентського складу вишів, їхньою участю у мобілізаційних кампаніях, дослідити соціальний склад студентів [229; 234; 236–238; 247]. Статистичні матеріали нерідко не співпадають з показниками інших джерел, що дозволяє говорити про навмисне викривлення інформації адміністрацією вишів для більш вигідної презентації навчальних закладів перед органами влади. Статистичні дані про освіту, зокрема про мережу навчальних закладів та кількість студентів у них, соціальний, партійний чи національний склад молоді є важливим джерелом для виявлення певної динаміки шляхом зіставлення даних.

До II групи джерел належать документи особового походження: мемуари, щоденники, скарги, заяви, клопотання, анкети та листи студентів. Найбільш типовими документами епохи були листи [628]. Писали до представників влади та партійно-комсомольських лідерів, у всілякі комісії та до редакцій газет чи журналів. Ця кореспонденція характеризується своїм особливим стилем, що у переважній більшості далекий від офіційного. Наприклад, студент Кам'янець-Подільського робітфаку при сільськогосподарському інституті А.Н.Дем'янчук свого листа до заступника наркома освіти України Я.П.Ряппо почав так: «Звертаюся до Вас, як до рідного батька, бо я знаю, що від Вас залежить вся моя будучність, все моє життя. Я прошу Вас з гіркими слізьми допомогти в моїй справі» [52, арк.3]. Всього було відібрано і досліджено 654 найбільш типових студентських листів. Їх можна поділити на такі групи: 1) клопотання про отримання

дозволу на навчання у вишах чи на робфаках; 2) про поновлення у складі студентів, виключених із вишів у результаті соціально-академічних перевірок і чисток; 3) про матеріальну допомогу та 4) листи-доноси. Серед них зустрічаються листи відомих у майбутньому вчених, державних і культурних діячів, зокрема І.Білодіда, О.Касьянова, К.Мигалія, А.Нехворосного, С.Підгайного та ін.

Особливості лексики і стилю листів, наявні в них факти не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. Вони передають нам душевні переживання виключених студентів, показують засоби, якими молодь користувалася для поновлення у навчальних закладах. Лише завдяки таким документам ми можемо уявити поневіряння, психологічну напругу, масштаб трагедії маленької людини, яка намагалася донести свої проблеми до комісії.

Цікавими для нас були анкети студентів, які заповнювалися при вступі до навчальних закладів, у ході перереєстрацій, чисток, вони містять біографічні дані, зокрема інформацію про соціальне походження, стаж до вступу, освіту [6; 29–37; 83–87 та ін.]. Аналіз таких джерел дозволив скласти соціальний, партійний, віковий та гендерний портрет молоді, що намагалася отримати освіту в той час.

У дисертаційному дослідженні широко використовуються спогади. Більшість мемуарів було написано в еміграції чи після краху радянської системи [355; 361; 465; 474; 477–478; 571; 590; 742; 788; 797; 800]. Автори повідомляють цікаві, часто досить маловідомі факти із свого минулого, причому подають їх з точки зору сучасників тих подій, відтворюють їхні відчуття, особливості духовного світу і моральних пошуків молоді, описують становлення їхньої особистості. Досліднику, звичайно, доводиться враховувати особливу суб'єктивність таких джерел, оскільки автори мемуарів подають життя студентів через призму власного досвіду, акцентуючи увагу на своїх уподобаннях, нерідко в таких документах наявні помилки хронологічного порядку. Переважна більшість спогадів написана

неординарними особистостями, які реалізувалися в житті як відомі науковці, письменники, політики. Відомі також роздуми, написані звичайнісінькими людьми, до того ж відразу після описаних подій, як безпосередня реакція на перипетії життя (наприклад, спогади студента Харківського технологічного інституту М.Москвіна)[550].

Значна частина спогадів була написана і видана ще за радянських часів. Це рефлексія української радянської інтелігенції, яка намагалася (подекуди між рядками, напівправдою) розповісти майбутнім поколінням про свій «неспокій», «дороги і роздоріжжя» життя свого і сучасників [402; 416; 441–442; 477]. Можливо, їхні студентські роки були більш безхмарними, та і на цих сторінках відтворюються глибокі протиріччя епохи, розмаїття поглядів на життя і діяння молоді.

Випадків систематичного ведення щоденника для пересічної людини того часу не так вже й багато. Деякі з них зберігаються у архівних фондах [136]. У цьому сенсі досить цінними є численні комплекси слідчих справ заарештованих студентів, що інколи включають і щоденники, які разом з іншими джерелами дають широкі можливості для реконструкції повсякденності молоді. Речові докази такого плану підлягали знищенню, але деякі все ж залишилися. Щоденник, якому довірялося найпотаємніше, був небезпечним доказом «провини» його власника. Так, студент Харківського зоотехнічного інституту М.Я.Афанасьєв чудово усвідомлював, що чекає на нього у разі вилучення його нотаток, і навіть записав про це, але все ж не знищив. А його відвертих роздумів про радянську дійсність і великі комуністичні експерименти вистачило для звинувачення автора у антирадянській діяльності [215, арк.168].

До III групи джерел належить періодика, яка відповідно до загальноприйнятої класифікації поділяється на загальносоюзну, республіканську, регіональну та відомчу. У дисертації активно використовувалися статті і виступи партійних і радянських керівників, викладачів та студентів, що друкувалися у газетах і журналах.

Особливо важливими є численні студентські видання, як центральні, так і місцеві, як ті, що виходили протягом тривалого часу, так і тимчасові, наприклад, журнал «Студент» (Москва). Найбільш інформативними для цього дослідження є центральні журнали «Красное студенчество» і «Советское студенчество», «Революция и культура»; республіканські – «Студент революції», «Червоний перець», «Шлях освіти», «Молодняк». Використовувалися також дописи з газет: центральних – «Комсомольская правда» та «Правда»; республіканських – «Вісти», «Радянська освіта», «Комсомолец України», «Пролетарская правда»; регіональних – «Радянська Волинь», «Радянський студент» (Київ), «Известия» (Одеса), «Харьковский пролетарий».

Всі великі навчальні заклади мали свої часописи. Найстарішою була газета «Іновець» Харківського ІНО, що розвинулася із стінної (згодом отримала назву «Робітник освіти»). У дисертації використовуються також матеріали із видань таких вишів: «К.П.І.» (газета пролетарського студентства, професури й службовців Київського політехнічного інституту), «Студент прикордоння» (Кам'янець-Подільський), «Кузня освіти» (Київський ІНО), «Червоний технолог» (Харківський технологічний інститут), «Студент Жовтня» (Харківський інститут народного господарства), «Рефлекс» (Харківський медичний інститут). Взагалі у навчальних закладах України виходило 207 найменувань газет, які знайомили читачів з навчальним, культурним та громадським життям вишів, висвітлювали питання матеріального забезпечення молоді.

Використовуючи матеріали газет і журналів, слід зважати на той факт, що періодика з феномена культури під впливом низки факторів з середини 1920-х рр. перетворюється в «інструмент» (виробнича лексика) чи «зброю» (воєнний термін) побудови нової держави, формування нової політичної еліти. Цілеспрямований партійний контроль дописів все більше відфільтровував інформацію, що і стало причиною зникнення 1931 р. досить багатого змісту публікацій, характерного для попереднього десятиліття.

Періодика стала «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудої слави», засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. Ні в якому разі не заперечуючи важливість періодики для реконструювання повсякденності й того, що журналісти чи кореспонденти «зосереджували свою і читацьку увагу на фактах, подіях, явищах, що, на їх погляд, становили зміст епохи» і що «вони відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя» [449, с.102], все ж слід відзначити ту обставину, що у ранньому радянському суспільстві газети писалися і редагувалися не лише за переконаннями, але і за обов'язком і наказом. У багатьох випадках їх творцям доводилося «боятися навіть власних слів, кривити душею, «щоб вижити» [777, с.339]. Власне всі дописи спрямовувалися на висвітлення різних кампаній, окреслених партією заради торжества соціалізму. Тому, як вірно відзначають джерелознавці, радянську періодику слід розглядати як одне із основних знарядь, що використовували більшовики в ідеологічній боротьбі та пропаганді [421, с. 410]. Цінність преси, як масового джерела, якраз і полягає в тому, що вона дає уявлення про те, в якому саме напрямі сталінська влада намагалася формувати в країні «громадську думку».

Зважаючи на зазначене вище, використовуючи багатий публіцистичний матеріал 1920–30-х рр., слід враховувати спрямованість більшої половини дописів на пошуки чи критику явного або уявного «ворога». Образ ворога був ідеологічним стереотипом (комплексом уявлень) про суб'єкт, що несе в собі загрозу, заважає побудові нового суспільства. На шпальтах періодики знайшов своє вагоме місце і образ чужого радянській владі студента, він еволюціонує від «соціально-ворожих елементів» початку 1920-х рр. до «вовків в овечих шкурах», «тарганів в шпарах» чи просто «куркульських недобитків», з яких потрібно здерти «машкару» і «взяти мітли такої, щоб аж загуло», тобто виключити з радянських вишів, оскільки саме вони винні в чисельних «проривах» на фронтах соціалістичного будівництва. Тогочасне

студентство було штучно розділено публіцистами на два непримиримі табори за класовим походженням, тому у періодиці можна простежити два чітко окреслені студентські світи: «пролетарське студентство» – образи героїв, творців нового життя і випадкових «попутчиків», яким вдалося «пролізти» до вишів. Образи ворожих студентів мали викликати виключно негативні емоції, формувати в суспільстві співчуття до освітніх експериментів, заохочення «чисток» тощо.

У цьому дослідженні використані й видання опозиційно налаштованих студентів: «Стремление» і «Революционный авангард. Орган революционно-социалистической молодёжи» (Москва) та емігрантські: «Студенческие годы», студентський гумористичний часопис «Віхоть» (Прага), «Вестник эмигранта», «Трибуна України», «На чужині» (Варшава). Емігрантська періодика містить широку інформацію про процеси і явища у молодіжному середовищі, які замовчувались офіційною пресою в СРСР. Особливий інтерес викликають публікації приватної кореспонденції, надісланої із радянської України за кордон, що дозволяє побачити реальну картину життя в СРСР «знизу» та «зсередини».

До IV групи джерел ми відносимо художню літературу (реалістичні твори, новелістику, інтелектуальний роман). Художня література достовірно відтворює соціальне середовище письменників і морально-психологічну атмосферу того часу. На думку Ю.Лотмана, «тільки звернення до деяких літературних зразків дозволяє нам в низці випадків розшифрувати загадкові, з іншої точки зору, вчинки людей тієї епохи» [516, с.344–345]. Слід відзначити скептичне ставлення частини науковців до художніх творів як історичного джерела, тому спостереження українських майстрів слова 1920 – початку 1930-х рр. традиційно залишаються поза увагою дослідників.

Проблеми становлення «нового» студентства України раннього радянського періоду були улюбленою тематикою тогочасних авторів. Особливо цінними для реконструкції образів студентів є художні твори, написані сучасниками епохи, тим більше авторами, які самі навчалися в

інститутах чи щойно їх закінчили. Такі письменники як Іван Бойко, Докія Гуменна, Олександр Копиленко, Іван Микитенко, Валер'ян Підмогильний, Юрій Шовкопляс та багато інших знали студентське життя зсередини, тому в творах цих майстрів слова відображені не лише практики повсякденного життя студентів, а й їхнє ставлення до нових реалій, влади, освітніх експериментів, показані шляхи адаптації вихідців із різних прошарків суспільства до нових освітніх вимог. Нові дослідницькі методології закономірно вимагають знов і знов звертатися до цих призабутих творів, поява яких у 1920-ті роки викликала бурхливі дискусії, прилюдні обговорення і шквал критики, а у наступні десятиліття вони пішли у забуття, щоб зайвий раз не викликати сумнівів у достовірності міфічного образу «нового радянського студента». Сьогодні ми звертаємося до них, воскреслих із спецфондівських глибин на початку 1990-х рр., не задля «встановлення істини», а щоби здійснити нові інтерпретації, залучити до обговорення непомічені раніше смислові і формальні пласти текстів [383, с.6].

Більшість письменників 1920-х рр. головним своїм завданням визначала «правдиве зображення дійсності», тому художні твори 1920-х років демонструють реальний студентський світ, що дозволяє виділити типові образи студентів – як домінантні, так і маргінальні, відмінні перш за все своїми інтерактивними практиками та оцінками дійсності [668, с.93–111]. Зі сторінок художніх творів молодь постає перед нами живою і суперечливою, з притаманною саме їй свідомістю, що спонукає до тих чи інших конкретних вчинків.

Останнім часом вивчення практик повсякденної поведінки людини все частіше спирається на усні джерела, які і складають V групу документів, використаних для цього дослідження. До них належать студентські сатирико-гумористичні твори (авторські та фольклорні), переробки літературних творів і політичних гасел, пародії, студентські прислів'я, вірші, анекдоти. Більшість цих джерел віднайдені автором в архівах, деякі збереглися у періодиці того часу та спогадах.

Будь-який фольклорний твір – інтерпретація та оцінка світу, відбиття світогляду автора. Сучасні дослідники наголошують на тому, що саме у фольклористиці більшою мірою, ніж в інших гуманітарних науках «необхідність «панорамного» огляду культурних явищ наштовхується на методичні можливості достатнього опису» [292, с.7]. Зразки студентського фольклору до нас дійшли у невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, великою мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування. У залежності від того, наскільки ми можемо визнати фольклор явищем соціального життя і разом з тим – фактом нашої свідомості, уявлень і почуттів, його вивчення передбачає взаємодоповнюючу і складну інтерпретацію.

Анекдоти – один із найрозповсюдженіших жанрів фольклору. Його зміст, у першу чергу, визначається матеріалом дійсності. Автор може відтворити минуле, максимально наближаючись до реальності, може трансформувати його, підсилюючи ступінь комізму, може навіть створити версію, віддалену від оригінального факту, але в будь-якому випадку першоосновою змісту названих жанрів є саме життя. В анекдоті, як в особливому словесному жанрі, наявна відмінна риса – ключова фраза («жарт з гарантією»), в якій сконцентовано достойне уваги явище. Анекдоти як і інші гумористичні нарративи є семантично багатим, образно насиченим і досить розповсюдженим способом реакції на політичну обстановку в країні. У них химерно поєднувалася і ненависть, і протест пересічного громадянина проти жорстокості і несправедливості політики держави, і надії, і мрії його, і сміх, і сльози.

За допомогою своєрідного студентського фольклору компенсувався дефіцит свободи роздумів на політичні теми. Вільне слово, що з'являлося без дозволу, було дійсно гострою зброєю, якої боялися і з якою боролися. Сатиричне осмислення сталінського режиму серед студентів було розповсюдженим, оскільки великою була потреба в самоосмисленні та самопізнанні [671, с.319–331]. Детальне вивчення й аналіз цих текстів дозволило перебороти розповсюджені стереотипи про ступінь сприйняття і

підтримки студентами радянської влади, мотивацію цієї підтримки і взагалі, побачити студентів тих років без традиційного ореолу романтичності.

Були цікавими й широко залучалися для аналізу візуальні джерела, що складають VI групу джерел та представлені світлинами, грамотами, свідоцтвами, студентськими та членськими квитками, конспектами, моделями одягу та іншими речовими пам'ятками. Створені у безпосередньому плині життя, вони є оригінальними свідками подій того часу. Ці речі доступні для дослідників, а такі їх характеристики як масовість, хронологічна та територіальна прив'язка, дозволяють чітко простежити інфраструктуру повсякдення. Індивідуальні та колективні фотографії дозволяють відтворити зовнішній вигляд студентів та викладачів, їхнє оточення. Інформативними є надписи на світлинах, а також засоби невербальної комунікації, що обов'язково фіксуються в процесі фотографування і допомагають відтворити психологічний портрет зображеної особи через погляд, міміку, жести. Для аналізу нами залучені фотодокументи із музеїв, архівів, важливими є світлини й карикатури із періодичних видань того часу.

Охарактеризовані вище документи дозволяють нам на конкретних прикладах не лише окреслити основні контури «доріг і роздоріж» тих молодих людей, яким випало навчатися у досліджуваній період, а й побачити в них активних і раціональних суб'єктів історії, реконструювати позиції та сприйняття реформ у системі освіти різними категоріями студентства, наявними у вишах України. Критичне використання таких джерел дозволить оновити та збагатити тематику й зміст наукових розвідок з історії.

1.3. Методологія і методи дослідження

Дослідження повсякденного життя студентів перших радянських десятиліть неминуче ставить ряд методологічних проблем, що пов'язані зі складністю узагальнення та оцінок різноманітних, часто взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність

перебігу життя цієї категорії молоді. Методологічну основу дисертації становлять антропоцентристський та полідисциплінарний аналітичні підходи та загальноприйняті в історичних дослідженнях принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу і синтезу.

Оскільки у центрі аналізу повсякденності знаходяться люди, індивідуми і маси, а перш за все їхні емоції, сталі чи змінні настрої, тобто феномени індивідуальної і колективної психології, пропонована робота базується на принципі антропоцентризму. Актуальність і дієздатність антропоцентристського підходу доведена багатьма дослідженнями останнього часу, він дозволяє нам побачити у студентах активних суб'єктів історії. Нашу увагу привертають особливості поведінки студентів саме тієї епохи. У них була інша самосвідомість, інші ідеали і інший тип поведінки. Антропоцентристський підхід дозволив виявити і зрозуміти мову, звичаї студентів, тобто те, що для сучасників досліджуваного періоду було очевидним і непомітним.

Лейтмотивом історико-антропологічного підходу є безумовне поєднання методів мікро- і макрорівнів соціального дослідження [429, с.71]. Як зазначає А.Гуревич, історик не повинен забувати, що «навіть залишаючись на рівні мікрофактів, він не має права абстрагуватися від осмислення макропроцесів» [363]. Тому, використовуючи окремі деталі повсякденного життя студентів, ми намагалися поєднувати їх в єдину систему взаємозв'язків.

Умови сучасного методологічного плюралізму створюють можливість вибору в якості методології конкретно-історичного дослідження комплексного міждисциплінарного підходу, що дозволяє залучати теоретичні ідеї та методики інших областей наукового пізнання для дослідження історичних процесів. У нашому випадку необхідність його продиктована саме багатоплановістю буття. Зокрема на інтегративність як провідну тенденцію сучасної історіографії (від запозичення теорій та методів інших наук до віднайдення принципово нових, таких, які не можуть належати до

тієї чи іншої дисципліни) указують Л.П.Репіна, О.А.Коляструк та ін. [450, с.26]. Міждисциплінарні зв'язки постають як спосіб активного міжнаукового діалогу, взаємодія активних дисциплін, що пройшли тривалий шлях самостійного розвитку. Постійні контакти історії з соціальними і гуманітарними дисциплінами модифікують обличчя історії, дають їй можливість потрапити в раніше закриті для неї зони знання, використати нові методи, експериментувати з історичним матеріалом [450, с.97].

В межах міждисциплінарного підходу нами використовуються наукові досягнення в області соціології, психології, культурології, лінгвістики, семіотики, фольклористики та інших суміжних наук. Перш за все це методологічні принципи, сформульовані у процесі розвитку таких сучасних напрямів історичної науки як нова культурна історія та нова політична історія. Полідисциплінарність дозволила розширити коло проблем для нашого дослідження, осмислити та інтерпретувати емпіричні дані, а не підігнати конкретно-історичний матеріал під відомі теоретичні моделі.

Основоположним методологічним принципом історичного наукового мислення і дослідження для історика і сьогодні є історизм, призначений допомогти відновити картину минулого для сьогодення. Увага до історичного контексту, усвідомлення відмінностей між минулим і сьогоденням є актуальними для будь-якого історичного дослідження. Під час роботи над дисертацією ми чітко дотримувалися цього принципу, досліджуючи події та факти у хронологічній послідовності з урахуванням тогочасних суспільно-політичних процесів. Динаміка змін у матеріально-предметному та культурно-духовному просторі студентів аналізується в контексті конкретних історичних подій того часу, у взаємозв'язках з іншими явищами, фактами і подіями.

Авторка неухильно дотримувалась принципу об'єктивності. Під час дослідження здійснено максимальні зусилля для того, щоб нові підходи, оцінки стосовно становища студентів у ранньому радянському суспільстві спиралися на фундамент фактичного матеріалу, що не викликає сумнівів.

Центральними категоріями дисертаційного дослідження є концепти «студентство», «повсякденне життя» та «пролетарська ідентичність».

Студентство розглядається в дисертації як соціально-демографічна група, яка характеризується визначеною чисельністю, статевовіковою структурою, територіальним розподілом. Це та частина молоді, яка навчається у вищих навчальних закладах. Незважаючи на розходження у соціальному походженні та матеріальному становищі, студентство пов'язане загальним видом діяльності й утворює у цьому сенсі соціально-професійну групу, яка знаходиться в процесі професійного і соціального становлення та характеризується певними соціально-психологічними особливостями.

Оскільки студенти є частиною молоді, у дисертації одним із основних принципів наукового дослідження є диференційований підхід, бо молодь не є гомогенною (однорідною) групою. Стосовно 1920–30-х рр. диференційований підхід є обов'язковим, оскільки саме студентство було надзвичайно різноманітним за своїм складом, співвідношення між його складовими швидко і динамічно змінювалися.

Існує безліч теорій стосовно того, як потрібно писати історію повсякденності, що на сьогодні являє собою новий, самостійний напрям соціоантропологічного знання. Основна увага дослідників повсякденності спрямована на комплексне вивчення звичних щоденних практик, що конструюють стиль і образ життя людей, включаючи їх емоційні реакції на події життя і мотивацію поведінки. Як узагальнює в своїх останніх напрацюваннях О.Коляструк, науково-теоретичне обґрунтування історії повсякденності ще не завершилось, відповідно, оформлення її методологічного забезпечення, як і на момент постановки проблеми у вітчизняній історіографії, також перебуває в процесі становлення [450, с.93].

Концептом «повсякденне життя» у цій дисертації у першу чергу позначено щоденні практики, тобто ті форми поведінки, стратегії виживання і пристосування, що використовувалися студентами для вступу до вишів та здобуття ними освіти в специфічних соціально-політичних умовах. Стосовно

раннього радянського суспільства, таке визначення повсякденності виключає із розгляду характеристику освітньої системи в цілому та теми кохання, дружби, сексуальності, тобто деякі аспекти міжособистісного спілкування. Натомість ми не можемо не враховувати участь держави у повсякденній взаємодії, що спонукає до вивчення настроїв студентів, ступеня сприйняття ними політики влади, їхньої реакції на участь у різних політичних кампаніях.

Головним змістом життя студента була його навчальна діяльність. Академічна робота залишалась основою повсякденності студентів, основною складовою їхнього буття. Характер змін в організації навчального процесу, їх вплив на зміни у стосунках між викладачами і студентами, ті моделі поведінки, що виникали в процесі навчання в умовах «завоювання вищої школи» визначаються як «академічна повсякденність».

У дисертації досліджується повсякденність студентів у період, який у літературі характеризується як суперечливий, складний, екстраординарний, переломний, перехідний, надзвичайний тощо. Використовуючи такі визначення, слід зазначити, що надзвичайним цей період став у результаті революційних подій і не менш руйнівних докорінних зсувів у житті людей, викликаних владним курсом на форсовану індустріалізацію та колективізацію. Блискавично знищувалося все старе і традиційне, натомість активно насаджувалися нові цінності, включаючи засудження релігії. На тлі суцільної кризи і зубожіння з'явилися абстрактні гасла і мрії про «світле майбутнє». Створення нової радянської людини, у тому числі й нового радянського студента як соціальної реальності, що за своєю сутністю відповідає духу нового суспільства, його соціокультурним нормам, було одним із основних завдань влади. Для формування контингентів студентів було застосовано радикальний метод – пролетаризацію. Пролетаризацією у 1920–30-ті рр. називався процес зміни соціального складу студентства в бік збільшення у ньому кількості робітників і трудового селянства.

У дисертації також використано такі ключові поняття як «пролетарська ідентичність», «конструювання пролетарської ідентичності», «ідентифікація»

та «конфлікти ідентифікації». Соціальна ідентичність визначає поведінку особистості в соціумі. В основі нашого дослідження лежить уявлення про соціальну ідентичність як відчуття, переживання належності до соціальної спільності, до якоїсь соціальної категорії [461, с.8]. Протягом досліджуваного періоду центральною в структурі соціальної ідентичності особистості була класова, а саме пролетарська ідентичність. Сприйняття себе за ознаками, притаманними для пролетарських студентів, підвищувало самооцінку, знижувало невизначеність, надавало відчуття подібності та однорідності з іншими. Якщо під ідентичністю сьогодні прийнято розуміти деякий стан самоототожнення, то ідентифікація – це сукупність процесів і механізмів, що ведуть до досягнення цього стану. Для нас цікавими є, перш за все, повсякденні стратегії суспільної поведінки студентів, їхня самопрезентація в соціумі. Під конструюванням пролетарської ідентичності розуміється процес свідомого і цілеспрямованого втілення ідей та принципів, що забезпечували досягнення студентами заданих характеристик пролетарського образу (одяг, зовнішність, мова тощо). Формування ідентичності відбувається протягом життя людини і супроводжується кризами – конфліктами між змістом сформованої ідентичності і актуальною соціальною ситуацією. Вивчення повсякдення, деяких корінних установок і звичок свідомості дозволило наблизитися до розуміння соціальної поведінки студентів.

За допомогою теорії соціальної ідентичності можна також запропонувати один із варіантів вирішення людиною проблеми вибору стратегії поведінки, спробувати дати відповідь на питання: «Чому в одних випадках студенти та викладачі поводити себе як унікальні неповторні особистості, а в інших – ті ж самі люди постають як уніфіковані, тотожні іншим, безособові частини загального?»

Деяких пояснень вимагають терміни «виш», «стара професура», «нове студентство», «колишні». Ці терміни неодноразово вживалися в радянській пресі 1920–30-х рр.

Термін «виш», що широко вживається у тексті, розшифровується як

«вища школа» і використовується в значенні «вищий навчальний заклад». Таке тлумачення було характерним для 1920-х рр., коли відбувався процес усталення норм української мови і поширені згодом терміни (у радянські часи – «вуз», а на сучасному етапі – «ВНЗ») майже не вживалися. В УСРР до вишів належали університети, політехнічні інститути, індустріальні інститути, консерваторії, галузеві інститути різного профілю (інженерні, сільськогосподарські, медичні, педагогічні, художні, економічні тощо), вищі військові навчальні заклади, а протягом 1920-х рр., до уніфікації системи освіти в СРСР, і технікуми. Інколи індустріально-технічні вищі навчальні заклади позначалися терміном «втиш». Для цієї дисертації така відмінність не є суттєвою з огляду на предмет дослідження. У вишах готувалися спеціалісти вищої кваліфікації, наукові і педагогічні кадри для різних галузей господарства, науки та культури; проводилася наукова робота теоретичного та прикладного характеру, що є основою підготовки спеціалістів.

Вихідці із дворян, священників, поміщиків, чиновників, офіцерів царської і білої армій, купці у 1920–30-ті рр. були штучно об'єднані владою в єдину категорію під символічною назвою «колишні люди» або «колишні». В узагальненій історії цих людей відбилися ключові соціально-економічні і політичні проблеми післяреволюційної ситуації, особливості формування нового суспільства і радянської номенклатури. Для дослідження ідентичності людей, які мають соціальне «тавро», використовувалася концепція «стигматизованої» ідентичності, запропонована І.Гофманом [812]. Таким тавром, за термінологією П.Бурдьє, був габітус «колишніх». Це «класове Я» конструювалося по-різному в публічній сфері (серед незнайомих людей, на роботі, у виші), в приватній (в сім'ї) і в приватно-публічній (серед знайомих). У нашому випадку ця концепція цікава для характеристики шляхів конструювання пролетарської ідентичності та стратегій, які застосовувалися «колишніми» та їхніми дітьми з метою вступу до вишу та отримання освіти.

Словосполучення «нове» («червоне» чи «пролетарське») студентство були назвами пропагандистської моделі «нової людини», яка створювалася в

стінах радянської вищої школи. Ця ідеологема включала в себе набір зразків поведінки, мови, зовнішності, необхідні етапи біографії. Відповідність такому пропагандистському зразку дозволяла студентам ідентифікувати себе з пролетарським студентством, що було не лише вигідно, а й необхідно.

У дисертації деякі терміни подаються в лапках. Це не означає, що вони є умовними, а тим більше неісторичними. Використання таких понять як «стара професура» чи «нове студентство» підсилює їх історіографічний факт, а також наявність у літературі досліджуваного періоду. Терміни «колишні», «пролетаризація», «стара професура», «нове студентство» виникли саме у 1920–30-ті рр., тому є ключовими для цього дослідження.

У дисертації поєднано традиційні для історіописання методи, оскільки бралися до уваги положення та досягнення вітчизняної та зарубіжної науки, а також методи, які використовуються вченими суміжних наук.

Одним із найважливіших для нашого дослідження став метод соціокультурного аналізу. Досягнення «нової історичної науки» вчені вбачають в тому, що вона звернула увагу на необхідність дослідження двох типів реальності: реальності як такої і уявлення про неї людей. Тобто, на думку Ж.Ле Гоффа, картина історичної дійсності має бути доповнена її «суб'єктивним образом» [496, с.41]. «Нова культурна історія», зокрема, націлює істориків на конструювання соціально-психологічного, культурного боку історичного процесу через посередництво культурної практики, можливості якої визначені та обмежені практикою повсякденних відносин [647, с. 250–251]. Поняття культури і поняття повсякденності не тотожні, але в той же час вони і не взаємовиключають одне одного. В повсякденності зосереджено багато із того, що складає основу культури.

За останні тридцять років відбулося поступове зрушення у застосуванні істориками терміну «культура»: якщо раніше ним позначали високу культуру, то зараз сюди входить і культура повсякденності, тобто звичаї, життєві цінності і спосіб життя. Іншими словами, історики наблизилися до антропологічного погляду на культуру [282]. Під культурою розуміють

«систему значень, яка передається історично, втілену у символах, систему успадкованих уявлень, виражених у символічній формі, через які люди передають, зберігають і розвивають своє знання життя і ставлення до нього» [282]. Прийняте в сучасній антропології розширене уявлення про культуру дозволяє, наприклад, пов'язати вивчення символів, якими раніше займалися мистецтвознавці і літературознавці, з дослідженнями повсякденного життя, яким переймалися соціальні історики. Тому важливим нашим завданням було виявити інтереси, потреби, ідеали і цінності не лише окремих студентів, а всієї соціальної групи, практику повсякденних стосунків всередині цієї групи. Використання означеного методу дозволило в результаті простежити конфлікти між традиційними цінностями і новими радянськими, що активно запроваджувалися владою та її представниками у життя. Тобто, відповідно до методу соціокультурного аналізу ми розуміємо повсякденність як реконструкцію ментального макротексту подієвої історії.

У цьому руслі ми намагалися досліджувати також стосунки між викладачами і студентами, ті моделі поведінки, що виникали в процесі навчання. Такий підхід дозволяє простежити процес впровадження однією частиною студентів та викладачів численних новацій більшовицької влади у сфері освіти, спрямованих на формування «нової радянської людини» як прихильника, а згодом і активного творця нового радянського стилю життя, нової культури та щоденної культурної адаптації іншої частини колективу до них. Метод соціокультурного аналізу застосовувався також для дослідження спадковості і розриву освітніх традицій, що залишилися від старої вищої школи, а також з метою простеження адаптації цих традицій до нових соціальних умов перших радянських десятиліть.

Здобуття освіти надає можливість користуватися привілеями знання. Метою навчання і його результатом є досягнення визначеного становища в суспільстві, що робить людину причетною і до влади. Освіта виступає одночасно як влада і інструмент влади, що і робить її цікавою для політологів. Модель дослідження політичних ментальностей створює «нова

політична історія», яка й аналізує, за висловом Жака Ле Гоффа, «пружини влади», «пружини колективної психології» [497, с.416]. За допомогою методів, понять і лексики «нової політичної історії» ми намагалися прослідкувати вплив на психологію студентів політичних гасел, ступінь сприйняття і підтримки молоддю соціально-економічних перетворень, політичних кампаній, прослідкувати процес формування тоталітарної свідомості. Значну увагу ми приділяємо також різним семіотичним системам політичного: словнику, ритуалам, моделям поведінки, ментальностям. Історія ментальностей, за визначенням вчених, взагалі на сьогодні являє собою поле неоране, а ділянка, відведена ментальностям політичним, взагалі майже не займана [497, с.416]. Застосувати до людей ранньої радянської епохи сучасні методи дослідження громадської думки неможливо, проте це не означає, що потрібно відмовитися від будь-яких спроб її вивчення. Реакцію студентів на різноманітні політичні події можна простежити, наприклад, за спеціальними зведеннями про громадську думку з приводу арештів контрреволюціонерів, стосовно подій за кордоном чи в своїй країні, з приводу вбивства С.Кірова чи проявів антисемітизму у вишах, що під грифом цілковитої таємності надавалися компартійному керівництву політкомами вишів чи секретними співробітниками ДПУ [105; 107; 110; 112–114].

Важливим для нашого дослідження було використання локального методу аналізу для пізнання індивідуального досвіду студентів, приведення мікроісторичного аналізу в єдину систему взаємозв'язку, перетворення множинності окремих «історій» в цілісну картину. Аналізуючи анкети студентів, протоколи засідань Центральної комісії у студентських справах, листи-клопотання до органів влади, ми виділяли в них ту інформацію, яка була типовою для більшості таких документів, що і дозволило відстежити не лише перебіг таких важливих для життя студентів процесів, як вступні кампанії, чистки, надання матеріальної допомоги, навчання і оцінювання знань, а й прослідкувати за реакцією на події різних категорій молоді. У переважній більшості випадків отримані результати ми мали можливість

порівняти за допомогою інших джерел, наприклад, спогадів чи звітів керівників Наркомосу про поновлення у вишах студентів, виключених в ході всіляких перевірок. У всякому разі саме методи мікроісторичного дослідження допомогли нам виділити унікальний, індивідуальний досвід студентів, конкретних учасників історичного процесу, звернути увагу на окремі епізоди з їхнього життя. Іншими способами пізнати специфіку студентської субкультури у всьому її розмаїтті просто неможливо.

Етнологічно-соціологічні методи включеного спостереження застосовувалися нами під час роботи з такими джерелами, як спогади. Одночасно ми намагалися з інших джерел почерпнути інформацію про авторів цих спогадів, їх долю, виявити контекст написання мемуарів, вік автора на момент написання, психологічний настрій тощо.

Під час аналізу таких джерел як стенограми комсомольських чи інших зборів нами використовувалася методика аналізу фокус-групи: відстежувалися записи про реакцію залу на якісь події (аплодисменти, гул), вигуки з місць, які спростовували інформацію виступаючих та ін.

Широко застосовувався нами і метод переоцінки свідчень, що раніше вже були введені до наукового обігу в іншому ракурсі. Емоції людини, її настрої, мрії, сподівання, оцінки ситуації залишають випадкові сліди в різних джерелах, досить часто вони «зашифровані» за пафосними повідомленнями про подвиги людей чи результати політичних кампаній. Дослідження текстів періодичних видань, світлин з метою пошуків деталей і прикмет щоденного життя дозволило побачити за святковим фасадом більш об'єктивні реалії існування студентів.

У нашому дослідженні широко застосовуються специфічні прийоми викладення тексту, характерні для наукової мови «нової культурної історії»: описовість і увага до деталей, образність, метафоричність, що у поєднанні створює науково-художній стиль опису і дозволяє відтворити соціокультурний портрет студентства перших радянських десятиліть.

Оскільки ми не можемо застосувати методи опитування до людей

минулих часів, аналіз «Я-образу» студентів ранньої радянської епохи нами проводився на основі їхніх листів у владні структури. Всього було відібрано і досліджено 654 таких документи. Для їх аналізу було використано методику, аналогічну методиці «Десять Я» (інша назва – «Хто Я?»), що є досить популярною при вивченні структури соціальної ідентичності. Суть її полягає у визначенні соціальної і особистісної ідентифікації людини, на основі установок на адресу самої себе. В своїх листах студенти з перших рядків самопрезентують себе не за гендерною чи національною ознакою, а акцентують на пролетарському походженні. В особистісних характеристиках на перше місце студенти ставлять свої заслуги перед радянською владою чи підкреслюють свою користь для неї.

Громадську позицію конкретної людини допомагають зрозуміти також деталі одягу, зовнішні прикмети, особливості поведінки, мови, які мають прихований культурний код і який ми намагалися не лише враховувати, а й здійснили спробу розшифрувати у відповідному параграфі нашого дослідження.

Нерозривно пов'язана із проблемою конструювання ідентичності проблематика архетипних бінарних опозицій «свій-чужий», що використовуються для створення і розповсюдження міфів. Міф у перші радянські десятиліття виконував, як і в давні часи, космогонічну функцію – заспокоєння суспільства. Як зазначає Дж. Бірлайн, панівні міфологеми про владу і державу дублювали старі міфи, що «створюють основу для творення держави і забезпечують повноваження уряду, об'єднуючи всіх громадян за допомогою загального символізму» [285, с.14]. Бінарні опозиції існують практично у всі часи і епохи, проте у 1920–30-ті рр. вони мали своє особливе «ментальне» вираження. У даному дисертаційному дослідженні через застосування підходів історичної імагології показано ідеологічну наповненість розподілу студентів на «своїх» та «чужих», що найчастіше була представлена конкретними образами вихідців із пролетарських верств і їхніх антиподів – «соціально-ворожих елементів».

Для реконструкції та аналізу повсякденного життя студентів важливим було й застосування традиційних для історичних праць конкретно-наукових методів. Так, за допомогою проблемно-хронологічного здійснено структурування матеріалу дисертації, а також характеристика більшовицької політики стосовно студентства. Історико-порівняльний застосовувався для виявлення традицій старої школи в просторі радянського вишу, а також для порівняння якості життя студентів до і після запровадження політики пролетаризації. Велике значення приділялося також історико-генетичному методу, який дозволив прослідкувати за еволюцією повсякденних реакцій «старої» професури на політику влади стосовно неї упродовж досліджуваного періоду, а також проаналізувати взаємостосунки між викладачами та студентами у вишах в їх розвитку.

Таким чином, кожен науковий напрямок має свої особливості для розуміння такої складної системи, як повсякденність, тому й пропонує для її аналізу відповідні методи та методологію дослідження. Визначені нами як пріоритетні підходи та методи дозволили всебічно простежити за процесом виникнення нової повсякденності, нової системи цінностей на руїнах старого, звичного для більшості професорсько-викладацького і студентського складу вишів способу життя. Вони також дозволяють визначити роль у цьому процесі представників влади і окремих особистостей, котрі намагалися за короткий термін змінити життя як у окремо взятих вишах, так і на державному рівні.

Перераховані наукові напрямки акцентують на вивченні розмаїття, суперечливості, динаміки і спадковості історичного процесу, що, на наш погляд, надзвичайно важливо для дослідження періоду 1921–1936 рр. Вони вимагають документальної реконструкції минулого, вивчення повсякденності у всій її багатобарвності, включаючи суспільні практики, стратегії виживання і проблеми соціальної ідентифікації.

РОЗДІЛ II

СТУДЕНТИ ЯК ОБ'ЄКТ І СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ

2.1. Політика пролетаризації та соціально-демографічна характеристика студентів.

З 1921 р., коли за наказом Укрголовпрофосу від 20 квітня була введена система рознарядок і скасовано вільний вступ до вишів на основі конкурсних іспитів, у житті студентства розпочинається нова епоха – пролетаризації вищої школи [659, с.73]. Як зазначають дослідники і свідчать документи, пролетаризація вищих навчальних закладів означала низку заходів, втілення яких у життя призвело б до різкого зростання вихідців із робітників і селян: через відрядження на навчання; розверстки, відповідно до яких встановлювалася чітка норма прийому для кожної губернії; чисток, соціально-академічних перевірок, перереєстрацій, що проводилися протягом досліджуваного періоду; поповнення через робітничі факультети (робітфаки), які давали мінімум освітньої підготовки, необхідної для вступу до вищих навчальних закладів. Заходи влади, спрямовані на пролетаризацію вишів, накази та інструкції, які приймалися Наркомосом задля вирішення цієї мети, досить ґрунтовно висвітлені в літературі [313, с.80–91; 189–204; 506, с.159–164; 490, с.45–70; 501, с.155–178 та ін.], тому основним нашим завданням є аналіз тих стратегій поведінки, які використовували усі категорії молоді для того, щоб обминути ці закони, адаптуватися до нових вимог і тим самим отримати можливість навчатися.

Формуванню контингенту студентів протягом 1920–30-х рр. приділялася особлива увага. Основним завданням вишів цього часу стала «підготовка спеціалістів, відданих партії і радянській владі» [653, с.219]. У пролетарських студентах, робітфаківцях, у майбутніх «червоних командирах соціалістичного виробництва» компартійне керівництво НКО в цілому бачило майбутніх «нових людей», наочне втілення «соціалістичного типу

особистості» [608, с.190]. Концепція «нової людини» стала смисловим стрижнем виховної системи радянського суспільства. В основу ідейної схеми образу «нового студента» було закладено твердження, що найбажанішим студентом у пролетарській державі міг бути, перш за все, пролетарій як за своїм походженням, так і за своєю сутністю [521, с.193].

План прийому і розверстка з губерній щорічно встановлювалася Укрголовпрофосвітою та узгоджувалася з галузевими наркоматами відповідно до загальногосподарського плану УСРР. Пролетаризація студентського складу вважалася можливою лише за умови ретельного відбору кандидатів на навчання. Тому право відряджати до вишів, а також відповідні квоти надавалися партійним, радянським, профспілковим і комсомольським органам, а також військовим частинам. Ці організації порушували клопотання перед органами народної освіти чи безпосередньо перед навчальними закладами про прийом на навчання політично благонадійної молоді.

Слід зазначити, що план розверстки не виконувався: 1921 р. він був виконаний на 65% від встановленої норми, у результаті з 11770 запланованих осіб було прийнято 7650. Наступного, 1922 р., із передбачених нормою 9799 осіб прийняли 8819, тобто план було виконано на 90% [106, арк.21]. Про кількість місць, передбачених для округ, інформувалося в пресі. Наприклад, газета «Радянська Волинь повідомляла, що на 1925–26 навчальний рік для Житомирської округи виділено чотири місця у індустріально-технічні виші, 23 – у сільськогосподарські, 20 – у медичні, 56 – до ІНО, 14 – до інститутів соціально-економічної вертикалі та 13 – до художніх [327]. У вересні, підсумовуючи результати набору, констатувалося, що «розверстку виконано на 74%», що у порівнянні з минулорічним прийомом було кроком уперед, оскільки тоді план було виконано лише на 50% [606]. Незаповнені місця поверталися до НКО.

У той же час не всім бажаючим навчатися вистачало відряджень.

Робітничо-селянській молоді, а особливо червоноармійцям, обіцяли надати можливість отримати освіту, різного роду соціальні переваги як при вступі, так і під час навчання у вишах. У реальному житті багатьом довелося зіткнутися з проблемами, які зовсім не вписувалися в їхні уявлення про кращий суспільний устрій. Особливо гостро реагувала на невлаштованість молодь, якій у свій час довелося зі зброєю в руках відстоювати більшовицькі ідеали. Повернувшись до мирного життя, окрилені новими відкритими для них горизонтами, вони сподівалися отримати бажані відрядження на навчання. Та досить часто не лише рядові бійці, а навіть і командний склад Червоної армії, демобілізувавшись, не отримали їх. Це спонукало червоноармійців звертатися до керівних органів з клопотаннями, а то й з вимогами чи погрозами відновити справедливість (див. додаток 1). Колишній доброволець Червоної армії І.І.Корда гнівно скаржився у Колегію Голопрофосвіти: «Коли потрібні були багнети і десятки тисяч життів, ми йшли, вірні поклику і слову компартії, а коли повернулися до злиденних халуп, то за буржуазними прихвоснями, за інтелігентними баринями і молодими людьми «хорошого тону» не отримуємо ані служби, ані місця на робітфаківі. Чи того ми заслужили у радянської влади?» [29, арк.634]. У своєму листі він рішуче вимагав або направити його на навчання на робітфак, зазначаючи, що буде корисним для радянської республіки, або знову дати в руки багнети.

Інший демобілізований червоноармієць С.С.Шевчук, не маючи засобів до існування, заповнивши анкету для вступу на робітфак, також дивувався, що там, «де повинні були пройти більше всього селян та червоноармійців, котрі добували і захищали радянську владу зі зброєю в руках», місця йому не знайшлося. У листі до голови ВУЦВК Г.І.Петровського (6 вересня 1924 р.) він скаржиться: «Нам, демобілізованим, говорили в армії, що мов усе отримаєте, а як прийшли додому, то нема нічого, у школу і то важко потрапити. Як буде так проводитись, то як будуть нападати вороги на радянську владу, то хай ідуть ті обороняти, що тепер повходили у всякі школи...»[29, арк.669].

Зараз досить важко сказати, якими критеріями послуговувалися у владних кабінетах, коли одні клопотання задовольнялися, як у випадку з І.Кордою (його направили на навчання до робітфаку ХТІ), а іншим давалася негативна відповідь: «На робітфаках місць нема і ваше прохання не можна задовольнити» [29, арк.667]. Не відкидаємо і вплив ДПУ на прийняття таких рішень, оскільки виші під грифом «цілком таємно» отримували розпорядження такого чи аналогічного змісту: «Особисто керівнику ІНО. За нашими даними, до ІНО подала заяву про вступ громадянка Коротинська Наталія. З міркувань політичного характеру для нас не бажаний її прийом в ІНО» [148, арк.4]. Залишившись біля розбитого корита, молодь, яка не потрапила на навчання, у листах до керівництва республіки висловлювала своє незадоволення встановленим з їхньою допомогою устроєм. Ці листи свідчать про назріваючий конфлікт між запропонованими більшовиками ідеалами, за які вони готові були віддати життя, і тогочасними суспільними реаліями.

З аналогічними проблемами зіштовхувалася і сільська молодь, для якої передбачалася квота по лінії КНС. Отримавши відрядження сільських, волосних, рідше повітових підвідділів комнезамів, на рівні губернії їхні прохання залишалися «у більшості випадків незадоволеними, що ставить відряджених у тяжке становище» [140, арк.88]. До редакції газети «Радянське село» постійно надходили дописи з проханням розібратися, хто ж насправді вчиться у вищій школі: «Незаможники не можуть направляти дітей до вишів, а великі шишки – можуть» [164, арк.609–610]. Самі незаможники, дізнавшись, що за квотою КНС навчаються особи непролетарського походження, зверталися до Головпрофосу з клопотаннями замінити таких «своїми»: «До Харківського губкому КНС поступило ряд заяв від громадян, членів КНС, а також від Сумської окружної комісії незаможних селян в тому, що Сумська радянська профспілка командувала на робітфак ХТІ громадянина Розположинського, сина попа (священника). Харківська губерньська комісія незаможних селян вважає таке явище недопустимим і

таким, що суперечить інструкціям і положенням про вступ до вишів і робітфаків, а тому клопочуся про не допуск до вступу вищевказаного громадянина» [14, арк.21]. Натомість цей КНС пропонував «товариша Соколова, що цілком заслуговує на увагу» [14, арк.20]. Слід зауважити, що це клопотання було відхилено.

Іншій частині молоді, як свідчать спогади, вдавалося отримати відрядження досить швидко, «без усяких балачок» [361, с.148]. Отримавши омріяний папірець, іноді нелегким випробуванням ставало подолання шляху з дому до інституту. Сільська молодь, наприклад, досить часто зустрічала опір з боку батьків. За спогадами архітектора П.Шпари, який здобував освіту у Київському художньому інституті, його батько категорично був проти від'їзду сина на навчання: «Я його розумів: батько зневажав людей, які вбивають час на навчання, вважаючи їх лінивцями, які втікають від роботи. Працю він визнавав лише фізичну. Але мати стала на мій бік, її не довелося довго вговорювати. Батько лише рукою махнув: «Пропаша людина!»» [796, с.7]. За «мухи в голові» корив і Самійло Малишко свого сина Андрія – майбутнього відомого українського поета, який аж ніяк не хотів продовжувати сімейну традицію шевця: «Вірші віршами, потрібно володіти ремеслом», – говорив він [686]. Тож А.Малишку довелося тікати до Києва, заручившись підтримкою матері. Згодом у своїх віршах поет оспіває свою рідну неньку, яка його проводжала в ту далеку дорогу і «рушник вишиваний на щастя, на долю дала», і ту стежину, яка «біля серця клала цвіт» і кликала туди, «де обрій землю обніма» [463, с.23]:

Не хотіли батьки відпускати на навчання до міста і майбутню студентку Київського ІНО Докію Гуменну: «Надворі сльота, дорога досить болотяна, я йду з клунком за спиною, я вже на соші, а мама вибігла на вулицю, кричить навздогін: «Явдоню! Вернись! Вернись, кажу!» Я не вернулася» [361, с.149]. Цей епізод з життя майбутньої письменниці згодом став основою новелки «Сосна чекає чуда», героїня якої, Василина, відповідає матері, що вона не хоче увесь вік у піч заглядати: «Ні, не вернись, мамо! Нехай тут і голодно й

холодно – запалюються вогні у серці» [360, с.7–8]. Не один десяток кілометрів довелося пройти їй пішки для того, щоб дістатися Києва: «Ой, як важко було йти! Як заважав клунок на спині! Як узялися пухирями ноги! Ще добре, що дощ не ляв зверху. Які довгі ці 50 верстов! І таки ввечорі смерком була вже в Білій Церкві на залізничній станції» [361, с.149]. Не маючи грошей на проїзд, добиралися до місця навчання пішки, щоб стати першими в своєму роду грамотними людьми. Тож сотні кілометрів відміряв ногами і майбутній академік Олександр Чекмарьов, якому, щоб дістатися до Катеринослава, доводилося долати на день по пів сотні кілометрів [784, с.14]. Єдині свої черевики побив, доки дійшов пішки з Поділля до Одеси Микола Мельничук (у 1960-ті рр. – завідуючий відділом Міністерства сільського господарства) [579, с.178]. А згаданому П.Шпарі довелося здійснити своєрідний марафон – пішки пройти від Кам'янця-Подільського до свого села (110 км.), взяти там необхідні довідки для вступу і повернутися назад. На все це у юнака було лише три доби: «Доводилось швидко, майже без відпочинку, крокувати, а іноді і бігти. Сил вистачало, підтримувала і віра в успіх. За двадцять чотири години дістався я до Іванківців. В комітеті отримав я відрядження, і до закінчення третьої доби прибув у Кам'янець-Подільський» [796, с.8]. Кому вдавалося дістати грошей на квиток, часом було не легше. Наприклад, драматург О.Корнійчук пригадує, що він їхав чотири дні від станції Христинівки до Києва, бо пасажирам доводилося самим робити все, «щоб поїзд рухався»: рубати дерева, пиляти їх, колоти, бо на паровозі не вистачало дров [457, с.9].

Незважаючи на низку постанов та інструкцій, що вказують на бажання якнайшвидше пролетаризувати вищу школу, дійсність поставала далеко не такою ідеальною. Пролетарського і незаможного елемента в інститутах дуже мало, зазначав Т.М.Внуков у лютому 1924 р., підбиваючи підсумки роботи щодо пролетаризації вишів Одеської губернії, розверстка ніяких результатів не дала, відрядження рідко попадали до низових організацій, як правило «відряджають не тих, кого потрібно, прийнято багато службовців і мало

робітників, велика кількість від 35 до 40 років і старших, що економічно невігдно, при розверстці відсутній елемент змагання» [155, арк.4]. Студент Харківського ІНО, майбутній академік І.М.Буланкін пригадував, що його вражала строкатість студентського складу: «Кого там тільки не було: молодь, що уникала служби в армії, синки і дочки торговців, спекулянтів, діти колишніх чиновників, невдах офіцерів і просто білих, що переховувалися під покровом радянського вишу» [265, с.70]. Періодика також наголошувала, що, незважаючи на контроль за відрядженими робітниками з боку профспілкових організацій, «цей фільтр до цього часу не завжди на висоті. Не завжди посилалися ті, хто був достойний цього і хто був потрібний пролетаріату» [289].

Молодь 1920-х рр. швидко засвоїла, що для вступу до інститутів потрібне робітничо-селянське походження, яке і стало головним елементом образу «нового» студента, тому використовувала різноманітні стратегії для того, щоб відповідати такому образу. Необхідність застосування категорії «пролетар» до своєї біографії визначалась спробою знайти своє місце в тогочасному соціумі та конкретною ситуацією, яка вимагала приховувати своє походження, шукати пролетарське коріння. Як зазначають дослідники, протягом 1920-х років поняття «пролетар» залишалось вигідно невизначеним, досить важко сказати, що свідчило про належність до цієї категорії: походити із робітничої сім'ї, мати стаж роботи на виробництві чи «свідомість робітника» [530, с.132]. Тож людська свідомість миттєво відреагувала на запити нової влади: пролетарське походження здобувалася різними шляхами.

При вступі до інститутів обов'язково заповнювалася анкета, яка відіграла у житті радянських громадян велику роль. Ці документи, що збереглися у значній кількості, свідчать, що робітниками вважалися не лише за фактом народження в робітничій сім'ї. Необхідний для вступу робітничий стаж можна було отримати, наприклад, попрацювавши рік-два на виробництві. Найчастіше пролетарський статус студента мало підтвердити

відрядження. Досить часто користувалися змішаними критеріями – і походження, і стаж. Невизначеність критеріїв призводила до того, що під час чисток, перереєстрацій чи соціально-академічних перевірок «пролетарські» студенти легко ставали «соціально-ворожими елементами».

Питань анкета мала значну кількість і вони будувалися так, щоб молодь змогла довести відданість радянській владі. Найважливішою в ті часи вважалася позиція «Ваше соціальне походження», але лише на зламі десятиліть поряд з нею в дужках з'являться три уточнюючі слова – «колишній стан батьків». Тому, як згадував С.М.Голіцин, молодь без вагань відповідала: «батько службовець, мати домогосподарка» [344, с.420]. Особисту історію слід було пристосувати до вимог нової державної ідеології, а свої біографічні дані потрібно було розмістити так, щоб потаємне не стало явним. Від такої майстерності залежала не лише можливість отримання освіти, але і життя людини, бо дискредитуючий епізод був присутнім у біографії майже кожної людини. Політичні уподобання чи навіть звичайні випадки руйнували родини, розводили батьків і дітей, братів по різних арміях, партіях. У лояльній до радянської влади сім'ї міг знайтися родич, про якого не слід було згадувати в анкетах, що заповнювалися на всіх етапах життєвого шляху. Так, студентка Харківського ІНО В.Михайленко звинила перед радянською владою тим, що три її брати перебували в різних контрреволюційних таборах: два із них служили у армії Денікіна та емігрували, а третій перебував у Петлюри і загинув [204, арк.7].

Анкетні дані легко і без особливих докорів сумління підроблялися молоддю, і до навчальних закладів мали можливість вступати діти із, так званих, «соціально-ворожих» родин. Зокрема, у графі «соціальне походження» ставилася професія батьків, часто можна було зустріти відповіді досить туманні, які не розкривали суті питання, а нерідко і брехливі: «батьки – службовці, померли», «зв'язку з батьком не маю», або, наприклад, студентка Київського ІНО О.Кучеревська у своїй анкеті написала, що у її батька «вільна професія, столярує і працює на городі» у той час, коли

він був священиком [55, арк.360; 310, с.47]. «В цілому всі ми були пролетарське студентство, – зазначала Д.Гуменна, – але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкеті всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці Червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався» [361, с.158].

Необхідність пристосування до нових умов, бажання отримати спеціальність і влаштувати своє життя спонукала багатьох до отримання фальшивих документів. Студент Харківського технологічного інституту М.Москвін у своїх спогадах відверто написав, що «поставивши не одну пляшку самогонки сільським вождям, я добився від них документів, що засвідчували мою бідність, пролетарське походження тощо...», тож «при вступі до Харківського технологічного інституту моя біографія була завірена багатьма органами влади і підкріплена цілком оригінальними документами: батько – працівник залізниці, інвалід, пенсіонер; я працював у столяра шість років...» [550, с.5]. Узагальнюючий образ таких студентів яскраво виведено О.Копиленком у романі «Визволення» під іменем Тарас. Цей хлопець, попрацювавши на залізниці і отримавши посвідку «що він є справжній робітник і справжнього пролетарського походження», без перешкод стає студентом [456, с.114]. Дійсно, це незаперечний факт, що необхідні для вступу у виш метрики можна було дістати по знайомству чи за хабар, навіть пісенька з'явилася: «Дайте мне за рубль за двадцать – Папу от станка...» [344, с.346]

Така практика соціального маскуванню була розповсюдженою і розпочалася відразу ж після запровадження політики пролетаризації. Саме завдяки їй, незважаючи на те, що до соціального складу студентства ставилися досить жорсткі умови, значна частина вихідців із колишніх привілейованих класів змогла вступати до вишів. Але відразу ж почалися і викриття фальшивок. Наприклад, 25 серпня 1922 р. до Полтавського губпрофосу надійшов лист від заступника голови Ваці-Марковського сільського КНС, у якому повідомлялося, що направлений на навчання до

робфаку Харківського сільськогосподарського інституту за відрядженням повітового КНС Федір Садовий «членом комнезаму не перебуває і належить до заможного класу. А за політичними поглядами належить до антирадянської групи в часи Гетьманщини і Денікіна: за перших був у «вільному козацтві», що, на мою думку, має бути перешкодою для вступу у пролетарський виш» [167, арк.161]. Документи ж Ф.Садовому, як члену КНС, були видані Нікольським волосним виконавчим комітетом. Багато громадян користувалися своїми зв'язками з представниками влади, таких комуністів називали за тих часів «ручними». Академік Д.С.Ліхачов згадував, що записочки і рекомендації від впливових осіб набули у той період великого значення, що «таку записочку, соромно признатися, батько мені дістав, і вона відіграла відому роль при моєму вступі» [513, с.143]. В архівах зберігається немало записок до відповідальних радянських керівників з проханням допомогти отримати необхідні документи для вступу тієї чи іншої особи до інституту, як наприклад: «Т.Касьян. Направляю до тебе т. Харченка... про якого я говорив. Направ його куди необхідно, забезпечивши відповідними шпаргалами...» [167, арк.204]. Представники влади цинічно самі порушували норми, встановлені ними ж для вступу до вишів, називаючи відрядження радянських організацій «шпаргалами». У результаті, як і багато інших молодих людей, Д.Харченко, отримавши необхідну посвідку для вступу у Київський ІНО, стає його студентом 1922 р. Подальша доля цього юнака уже залежала не лише від успіхів у навчанні та громадської позиції, а й від того, викриють чи ні його істинне походження. Одних викривали, іншим вдавалося закінчити інститут. Студента Харківського технологічного інституту В.Г.Бобовича виключили за те, що вступив «по фальшивим документам, які видали знайомі батьку», що було засвідчено Бахчисарайським райвиконкомом [46, с.78–81]. Слід зазначити, що досить часто документи, які засвідчували «потрібне» соціальне походження, видавали комуністи і комсомольці на місцях, знаючи істинне походження людини. І не в кожному випадку за них давали хабара. Інколи це робилося із співчуття до людини,

доля якої залежала від такої довідки. Тим більше, коли ця людина багато років доводила відданість новій владі, активно працюючи в радянських установах. Студент Харківського музично-драматичного інституту П.Ф.Голуб на комісії говорив, що в місцевому осередку, коли видавали необхідні для вступу довідки, знали про нього і про походження його батьків і що «документи я збирав навмисно. Братів весь час переслідували і вони змушені були екстерном закінчувати виші» [83, арк.89]. Письменниця Докія Гуменна також згадує, що вона мала посвідку члена комнезаму, котру їй дав «Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. ... Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і в вічі не бачила жадного жашківського незаможника» [361, с.160], але щороку перед кожною чисткою у Київському ІНО їй «приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами... [посвідки] мали магичну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА» [361, с.176]. А от майбутній відомий історик В.Голобуцький заслужив відрядження до вишу енергійною участю у комсомольській і політпросвітній роботі, але приховуючи при цьому дані власної біографії [802, с.52].

Слід зазначити, що дітям «колишніх» досить часто дорога до радянських організацій була закритою, зокрема, їх пропонували згуртовувати навколо комсомолу, але ні в якому разі не допускати до членства в цьому союзі [637, с.176]. На це, наприклад, скаржився син священика П.І.Єгоров у листі до Наркома освіти УСРР: «Я до жодної організації не належу і не тому, що не хочу, а тому, що мене до них не приймають, як сина священика. Наприклад, коли у нас у селі організували КСМ, я один із перших, не маючи жодних побічних цілей і не маючи ніякого поняття про відрядження, подав заяву про бажання вступити в лави комсомольців, але мені відмовили! О, як це вбивче подіяло на мене! Я відчув себе нікому не потрібною, викинутою за борт людиною...» [16, арк.1].

Довідки і відрядження різноманітних організацій, які засвідчували потрібне походження і лояльність кандидата до радянської влади, були не

просто звичайними посвідченнями про відрядження на навчання. Як зазначає О.Рожков, вони були рівнозначними поняттю «путівка в життя» і означали поворотний момент у біографії молодої людини, що відкривало для неї шлях до вертикальної соціальної мобільності, до кар'єри радянського спеціаліста [653, с.220]. Тому молодь чи їхні батьки намагалися дістати такі довідки, навіть знаючи, на що вони будуть приречені у разі викриття фальшивих документів. Партійне керівництво намагалося вплинути на ситуацію введенням різного роду покарань за видачу фальшивок. Наприклад, на нараді Волинського окружного парткому 7 травня 1929 р. зазначалося: «Констатуємо, що роботі з виявлення чужого та ворожого елемента у вишах значною мірою перешкоджають різні довідки та характеристики, що надаються цим особам установами та організаціями та при перевірці в більшості не відповідають дійсності, просити секретаріат окружного парткому дати вказівки фракції окружного виконавчого комітету та по лінії КНС про встановлення відповідальності з боку районних виконкомів, сільрад та КНС за правдивість довідок та характеристик особам, що навчаються в вишах та профшколах» [148, арк.20].

Багатьом студентам навіть не доводилося турбуватися про фальшиві документи, бо анкетні дані записувалися прямо з їхніх слів. Такі джерела, як матеріали про наслідки обстежень окремих вишів чи факультетів, говорять про те, що в багатьох особових справах студентів не було документів про соціальний стан та походження, без яких вступити до інституту протягом 1920-х рр. вважалося нереально. Наприклад, у звіті про перевірку одонтологічного факультету Харківського медичного інституту (грудень 1928 р.) прямо вказувалося, що «у 35 особових справах (17,5%) документів про соціальний стан не було. Дані про соціальний стан взяті з книги інституту, що складена на підставі особистих усних заяв студентів» [65, арк.20]. Крім того, анкети були складені так невиразно, що не давали чіткого уявлення про батьків студентів, а графа: «Що робили батьки до революції» майже у всіх анкетах виявилась незаповненою, а після революції, традиційно

всі ставали службовцями. На свої вимоги комісія отримала три різних зведення про соціальний стан студентів, до пролетаризації цьому факультету в дійсності було дуже далеко – понад 75% виявилось «службовців» та інших [65, арк.21,30].

Аналогічні випадки фіксувались і в інших інститутах. Так, відзначаючи погіршення соціального складу студентів механічного факультету КПІ у грудні 1929 р. – зниження відсотка робітників з 62 до 55% і збільшення кількості службовців з 17 до 20%, вказувалося, що відомості про соціальний стан складалися самими студентами з анкет та особистих справ, «тому дійсне становище з соцскладом студентства є значно гірше» [609], що підтверджувалося розмовами і поведінкою студентів. Перевірка Київського медінституту бригадою ЦК ЛКСМУ у листопаді 1935 р. виявила багато студентів, що «пролізли до інституту по підробленим документам або зовсім без документів про своє соцпоходження і соцстан. Комітет не виступав проти того, що третина нового набору була прийнята до інституту без документів про соціальне походження» [126, арк.190].

У навчальних закладах різних профілів існувало чимало шляхів для отримання освіти вихідцями із непролетарського середовища. Досить інформативними у цьому відношенні є листи-доноси. Наведені в них факти показують шляхи, що використовувала «чужа» молодь для вступу до вишів. Один із таких листів – донос громадянина села Нікітовка Донецької губернії С.Фількіна свідчить про те, що для вступу використовувалося знайомство з «потрібною» людиною – секретарем комсомольського осередку одного із вишів Харкова Д.Гінкіним, «який широко застосовує, мабуть, у своїй комсомольській роботі систему протекціонізму у відношенні до торгівців і спекулянтів» [28, арк. 96–98]. Автор протестує, що таким шляхом із однієї маленької, глухої Нікітовки потрапили до вишів «шість душ торгівців, які навчаються за державний кошт, в той же час, я знаю, що робітникам було відмовлено в наданні місця до інститутів [...] І коли зустрічаєшся з такими явищами, що твій закоренілий, соціальний ворог через посередництво,

протекції та інше, попадає на навчання на державний кошт, то із здивуванням запитуєш себе: «Куди ж дивляться усі приймальні комісії, Головпрофос і Наркомос?» [28, арк.98].

Були й інші можливості для вступу, про що свідчать інші заяви, наприклад: «Справа в наступному: в Харківському медінституті, на одонтологічному відділі [факультеті – *О.Р.*] є елемент, що потребує чистки. Це М.Дьяконова. Потрапила вона в навчальний заклад нелегально без екзаменів навіть (тому що її папочка зсипав вагон яблук і зумів влаштувати її, навіть без семирічної освіти). Далі – вона навчається і переходить якось із курсу на курс. І чомусь їй одній прощаються всі недоліки і переєкзаменування. Але ще головніше, що цей елемент є *непролетарським елементом*» [73, арк.23]. Як ми вже зазначали, незважаючи на перешкоди на шляху до отримання освіти і практику доносів, багатьом вихідцям із непролетарського середовища вдалося не лише вступити, а й закінчити виші та навіть зробити кар'єру у радянському суспільстві. У характеристиках, виданих студентам після закінчення вишу, навіть вказувався факт приховування соціального походження. Так, студент Д.М.Мар'яш отримав характеристику такого змісту: «З громадського боку себе виправдав, як в виші, так і на виробництві. Політично розвинений. Академвстигаємість середня. Був виключений з ЛКСМ за укриття соцпоходження. Зараз справа знаходиться в КК. В минулому утриманець непмана, проліз до вишу і в КСМ. Скрив своє соцпоходження. Через пізні одержання матеріалів йому вдалося закінчити виш» [203, арк.61]. Найбільше головного болю завдавали компартійним осередкам вишів постанови НКО про те, що не можна виключати студентів старших курсів із вишів: «Це розпорядження дає можливість приховавши своє дійсне соціальне походження «тягнути» різними шляхами до III курсу, а далі, прикриваючись постановою НКО, спокійно закінчувати інститут» [609].

Нащадки «соціально-ворожих» класів з фальшивими документами могли легко потрапити навіть на робітфаки, незважаючи на інструкції НКО

про перевірку окружними контрольними комісіями всіх відряджених у виші. У липні 1924 р. інспектури народної освіти округів отримали вказівку особливу увагу звертати на комплектування робітфаків: «Стежити пильно, щоб попадали туди виключно робітники і селяни, з великим виробничим та громадським стажем» [25, арк.43]. Але перевірити всі довідки було справою нелегкою, тому у вишах спалахували конфліктні ситуації, як, наприклад, стосовно студентки 4 курсу робітфаку Харківського ІНО Г.А.Михайловської, яку було виключено за «приховання соціального стану та за те, що вона не має відповідного робітничого та селянського стажу» [55, арк.399]. Вона дійсно приховала своє походження, сподіваючись, що її робота в сільській школі і членство матері в КНС допоможуть отримати освіту. Але на першому ж тижні занять її земляки почали доводити, що Ганна не має права вчитися. У грудні 1928 року до правління ХІНО прийшло повідомлення від інспектури Куп'янської округи про те, що «Михайловська Ганна Антонівна дочка дяка і що батько її втік з білими» [55, арк.402]. Декан робітфаку Г.Берас доводив, що ця дівчина не має права навчатися не лише через невідповідне походження, а й через відсутність робітничого чи селянського стажу, Центральна комісія у студентських справах її поновлювала. Нарешті справу вирішили в Управлінні профосвіти, звідки до ректора ХІНО надійшла вказівка: «Пропоную негайно виконати постанову Центральної студентської комісії при НКО про поновлення гр. Михайловської Г. в правах студентки робітфаку. Стипендії не позбавляти. Про виконання повідомити» [55, арк.404].

Наприкінці 1920-х рр. до редакцій періодичних видань почали надходити в особливо великій кількості довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», а також пропозиції щодо посилення контролю до виявлення соціального походження абітурієнтів. Наприклад, член КП(б)У Б.Ярославський із села Срібне Прилуцького округу, закликав пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більшу увагу не лише на

конкурс за знаннями, а і на конкурс за соціальним станом: «Для того, щоб знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції [...]. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то і «незаможника», пролазять до різних вузів» [50, арк.217]. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань з боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені Райвиконкомом» і плюс до того, вимагати від молоді політичну характеристику, також затверджену районним партійним комітетом.

Враховуючи цей та інші листи дописувачів, редакція «Комуніста» звернулася у квітні 1929 р. особисто до Наркома освіти М.Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання, що їх висовує автор» і повідомити про вжиті заходи [50, арк.203–204].

Саме з цього навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, була «удосконалена анкета для вступників, а також вироблена спеціальна довідка, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та маєтковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоб можна було на місці перевірити документи вступників» [50, арк.202].

Пропонував свої «послуги» у справі «оробітничення» вищої школи і журнал «Студент революції», на сторінках якого пропонувалося опубліковувати списки студентів, виключених за останні три роки, оскільки «треба не лише систематично боротися за очищення вишу від непридатного елемента, але й відрізати для нього шлях знову потрапити до вишу» [309, с.33]. З кінця 1920-х рр. шпальти періодичних видань зарясніли інформацією про «вовків в овечій шкурі», яких вичищено чи потрібно викинути з вишів.

Крім першорядної ваги відряджень, на початку 1920-х рр. для вступу потрібно було задовільно здати так званий колоквіум (від нього звільнялися особи, які закінчили технікуми та робітфаки; колишні студенти інститутів, особи, які закінчили навчальні дореволюційні навчальні заклади). Основним

завданням колоквиуму було з'ясувати, наскільки абітурієнти володіють знаннями елементарних наукових фактів у їх взаємозв'язку, методом наукового мислення (зв'язок знань з життям) та який вони мають світогляд [659, с.73]. Як правило, колоквиум проходив у формі співбесіди. А.М.Утевський згадував, що з літератури і оцінки загальної підготовки співбесіду з абітурієнтами проводили два викладачі Харківського ІНО і політкомісар (1922 р.), причому запитання були не досить складними [742, с.67]. Для підготовленої молоді вони дійсно не були складними. А.Малишко згадував: «При моєму вступі до ІНО [весна 1930 р., додатковий набір – *О.Р.*] іспити з літератури приймав від мене Микола Зеров. «Ану розкажіть, яких ви знаєте поетів?» Знаю, кажу йому, напам'ять Маяковського, Шевченка, дещо Івана Франка й інших письменників. Мабуть, хвилин з двадцять уважно він слухав мене. Тоді розмова про літературу взагалі. Я розповів йому, що знав про «Молодняк» і «Гарт». «Добре, – сказав Зеров, – будете в нашому інституті». Сказав так певно, ніби подальші іспити вже не мали ніякого значення» [Цит. за: 463, с.32].

У частині вишів практикувалися письмові іспити. Як згадує Д.Гуменна, перший іспит до КІНГУ вона здавала письмово – потрібно було написати про творчість Івана Франка. Наступний був усним, з політграмоти: «Що таке двохзполовинний Інтернаціонал? Хто були його творці? Про Плеханова чула я вперше, невтямки було мені, що є такий на світі. А як я могла знати щось про двохзполовинний Інтернаціонал, коли й перших двох не уявляю собі? Ще й третій Інтернаціонал є? Ой, біда! Проволилася! Напевно! Ніяких політграмот у Ставищах не було. Замість неї ми співали «Не пора, не пора, не пора...» [361, с.150]. Яка ж вона була здивована, коли у списках, вивішених на стінах коридорів, прочитала, що приймальна комісія на підставі гарної письмової роботи перевела її до ІНО без іспиту.

Приймальні комісії, як правило, склалися з викладачів, студентів і політкомісара вишу (якщо був наявним). У Київському ІНО, наприклад, до складу такої комісії у 1923–24 рр. входили: ректор О.О.Карпеко, член КП(б)У

(34 роки), проректор Б.В.Якубський (безпартійний, 35 років) і два студенти, члени КП(б)У, 26 і 30 років [5, арк.373]. Рівень знань відрядженої до вишів молоді був надзвичайно низьким, на вступних іспитах для них робилися істотні послаблення. Так, два робітфаківця, які працювали у приймальній комісії Харківського ІНГ, підходили до абітурієнтів «з міркою не «хто краще відповість на політичні запитання», а хто виробничим стажем та заслугами перед революцією гідний зайняти місце на робітфаку» [651, с.62]. Відряджені до Харківського ІНО були впевнені, що для вступу була необхідною лише елементарна письменність, про що їх запевняли на місцях [47, арк.181]. Оскільки посвідчення про відрядження видавалася за декілька днів до виїзду, то навіть та молодь, яка закінчила технікуми і профшколи, не мала часу як слід підготуватися до іспитів. Тож не випадково герой В.Підмогильного Степан Радченко дивувався відповідям абітурієнтів, з якими складав вступний іспит: «Невже і їх приймуть до інституту? У всякому разі, він був вищий від них на дві голови, знання маючи струнке й широке, без прогалявин та ополонок» [604, с.54]. Вступні іспити для робітничо-селянської частини молоді не мали вирішального значення, оскільки спочатку багатьох пролетарів до вишів приймали навіть з незадовільними оцінками [476, с.94].

Немало абітурієнтів, не витримавши іспитів і навіть ті, хто взагалі не ризикнув їх тримати, зверталися в різноманітні організації, до Головпрофосу, до центральної комісії у студентських справах з вимогами зарахувати їх до вишів. Досить часто, згідно з рішеннями органів влади, вони зараховувалися на навчання зі зміною термінів вступних іспитів. «Прийняття таких осіб загрожує досить серйозними незручностями в навчальному житті інституту – скаржився ректор Харківського геологічного і землевпорядного інституту М.Михайлов у 1923 р., – оскільки особи, які не мають достатньої підготовки, будуть знижувати рівень викладання, що цілком недопустимо у такій важливій галузі, як землеустрій ... Досвід засвідчив, що такі особи знов і знов клопочуться про продовження їм різних термінів і, залишаючись в

інституті, знижують рівень постановки в ньому навчальної справи» [23, арк.30]. Ректори інших вишів також категорично прохали припинити таку практику, «коли весь рік безперервно досилалися товариші до вступу в інститут і не створювалися нормальні умови для занять на першому курсі... У більшості випадків відряджені товариші були найгіршим елементом, який не зміг пройти через приймальну комісію і зараз всілякими шляхами намагається потрапити до вишу» [32, арк.268].

З 1926–27 навчального року була введена нова система прийому – куріальна, за конкурсними іспитами [681, с.19]. Класовий принцип ця система зберігала, проте вступні іспити проводилися всередині кожної із встановлених п'яти курій: робітників, селян, інтелігенції, службовців та кустарів. Тому робітник ніколи не міг виступити конкурентом інтелігенту чи кустарю. Для кожної вертикалі були визначені окремі норми для вступу, яких слід було дотримуватися (%%) [146, арк.61]:

вертикаль	робітники	селяни	Трудова інтелігенція	службовці	кустари
Інженерно-технічна	70	15	5	8	2
Сільськогосподарська	20	60	10	8	2
Педагогічна	15	35	30	17	3
Соціально-економічна	40	20	15	21	4
Медична	20	30	24	21	5
Художня	15	25	36	20	4

Проте в таємних інструкціях навчальним закладам надавалася інша орієнтація. Наприклад, Житомирському ІНО у 1927–28 н.р. потрібно було прийняти «робітників – 20 % замість 15, трудової інтелігенції та службовців 52 % замість 57, кустарів 3% , селян 25%» [147, арк.10]. Для багатьох вишів, особливо провінційних, забезпечити встановлені норми з робітничої курії було нереально. Наприклад, у доповіді окрінспектора наросвіти про наслідки комплектування вишів Полтавщини у 1928–29 н.р. зазначалося: «Покращення соціального стану є далеко недостатнє [...]. Зокрема, Полтавський ІНО замість 24 прийняв лише 5 [робітників – *О.Р.*],

Полтавський сільськогосподарський політехнікум – замість 126 – 66, Червоноградський рільничий – замість 28 – лише 19. Не краща справа і з бідняцько-батрацькою групою студентів, бо на 55,8% прийнятих селян припадає лише 9,4% на бідняцько-батрацьку групу» [162, арк.61].

Обов'язкові для усіх іспити бажачі вступити до вищих навчальних закладів зустріли з великим незадоволенням, оскільки знання більшості з них не відповідали вимогам програм, ухвалених НКО. Ректор Житомирського ІНО, наприклад, повідомляв, що найбільше невдоволення виявляли вчителі сільських шкіл, які в порівнянні з іншими групами абітурієнтів були «найбільш відсталі в своїх знаннях і розвиткові, тому спочатку од них подано мало заяв і тільки після розпорядження НКО про зарахування без іспитів вчителів з певною освітою і педстажем, від них посипалися заяви» [148, арк.50]. Як правило, в Інститутах народної освіти колишні вчителі складали більшість студентів.

Класовий принцип комплектування вишів формально зберігався до 1936 р., проте, як уже зазначалося, з кінця 1920-х рр. стали враховувати й академічні успіхи абітурієнтів. Обов'язкові вступні іспити для усіх категорій абітурієнтів, включаючи робітфаківців і випускників підготовчих курсів, було запроваджено з 1932 р. [246, с.674]. Начальник головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР Д.Петровський у своїй доповіді на активі київських вишів у червні 1934 р. підкреслював, що при відборі студентів потрібно твердо дотримуватися класових установок. Однак паралельно з цим, наголошував він, «ми повинні дотримуватися суворих вимог до вступників в межах програм. Іспити потрібно проводити в дружній атмосфері, але знання потрібно перевіряти ретельно. Незнаючих не потрібно обманювати. Коли ми незнаючим ставимо гарні оцінки і приймаємо, то інколи думаємо, що проявляємо «чутливість». По суті проявляємо жорстоку грубість до них, яку вони відчують при відсутності знань через декілька місяців і будуть глибоко розчаровані [94, арк.12].

Зазначимо, що члени приймальних комісій сприяли вступові

підготовленої, але без відряджень, молоді, і досить часто відчували талант у невідготовленої молоді. Так, відомо, що достатньо уважним до абітурієнтів був член приймальної комісії КПІ, видатний математик, академік М.Кравчук. Він допоміг при вступі С.Корольову, якому, щоб стати студентом, не вистачало відповідного соціального походження. Підготовка ж у юнака була вражаючою, про що, зокрема, свідчить його заява до приймальної комісії КПІ, в якій Сергій написав, що знання з вищої математики і спеціального повітроплавання він отримав власними силами, користуючись лише покажчиком літератури технічної секції, а на той час ним був уже сконструйований безмоторний літак оригінальної конструкції К-5, проект і креслення якого були визнані доцільними для будівництва. Ректор КПІ В.Бобров і проректор І.Касяненко сприяли вступові на IV курс інституту майбутньому відомому конструкторові літаків К.Калініну, вичищеному із Московської воєнно-повітряної інженерної академії з формулюванням «колишній царський офіцер і дворянин» [407, 160].

Звичайно ж, не усім вихідцям із «колишніх», які не приховували свого походження, сприяли обставини. Період сталінської культурної революції (1928–1931 рр.) вважається найгострішим періодом дискримінації, коли перебороти перешкоди на шляху до вищої освіти стало надзвичайно складно. Відкрито вступити до інститутів у цей період вихідцям із «колишніх» досить часто не допомагали ні відмінні знання, ні корисні знайомства. Онучка І.Сошенка скаржилася наркомові освіти УСРР М.Скрипнику у вересні 1928 р., що її сина, М.Мазюкевича, незважаючи на розпорядження НКО і вдало здані іспити, не прийняли до КПІ в той час, коли «всі, хто попав у першу курію - не витримали і були піддані переекзаменуванням. Це, тов. Скрипник, я Вам розповідаю не анекдот. [...] Громадянин Скрипник, невже моєму синові, правнуку Сошенка, доведеться терпіти ті ж муки в пошуках освіти, як і його прадіду?» [66, арк.112]

Ступінь сприйняття принципу класового комплектування у членів приймальних комісій був різним, тому неодноразово серед викладачів

фіксувалися вислови, що «партія не повинна вмішуватися до академічного внутрішнього життя вузу». А професор Ю.Коршун з Дніпропетровського медичного інституту, відстоюючи право на навчання академічно підготовленої молоді, говорив (1931 р.), що класовий принцип буде прийнятний тоді, «коли треба буде готувати не фахівців, а шевців» [116, арк. 64]. Досить часто приймальні комісії критикувалися за прийом до інститутів «чужого елемента», а без партійного тиску і постійного контролю цього процесу досягти необхідних результатів було неможливо. Аналізуючи наслідки вступних кампаній, у звітах постійно наголошувалося на тому, що не витримуються соціальні категорії в усіх навчальних закладах: відмічався недобір по селянській курії чи перебільшення по курії службовців (наприклад, в інститутах Харкова наводилися такі показники: ХІНГ – на 4,24%, ХМІ – на 7,1%, Муздрамінститут – на 7,5%, СГІ – на 2,4%) [179, арк. 76–77]. Крім того, правила прийому продовжували порушуватися з боку НКО, яким видавалися розпорядження щодо окремих осіб. З боку КНС та сільрад продовжували фіксуватися випадки посилення на навчання «куркульських елементів», а з боку профорганізацій – службовців.

У цілому ж, продовжував констатуватися низький рівень знань у абітурієнтів, задовільно іспити складали близько 60% вступників. Слабка академічна успішність тих, хто вступив до вишів, «гальмувала і буде гальмувати пролетаризацію», зазначалося у звітах [162, арк.61]. З іншого боку, необхідність забезпечення потрібного відсотка пролетарської молоді, яка не володіла відповідними знаннями для навчання у вишах, породжувала чимало проблем з організації навчального процесу, впливала на відвідування занять студентами і на відсоток виключень за академічну неуспішність. Проте вимоги популяризації вступу до вишів серед робітників та бідняцько-батрацької частини селянства примушували виші відкривати спеціальні підготовчі курси для вступу безпосередньо на виробництві – на шахтах Донбасу, заводах індустріальних гігантів, у селах.

Рівень знань абітурієнтів ще тривалий час залишатиметься проблемою

для вишів. Аналіз результатів вступних іспитів 1936–37 н.р., після оголошення громадян СРСР рівноправними, засвідчив недостатній рівень грамотності. Члени приймальних комісій констатували незнання творів літератури, а лише заучування окремих фраз із підручників про ті чи інші твори. Стосовно природничих дисциплін, зазначалося повне незнання експерименту. Фізика, наприклад, у школах проходила без дослідів. Тому на вступних іспитах можна було почути такі відповіді: «Ареометр, опущений у ємкість з водою, перетворився в калориметр», а дослід Торрічеллі не міг бути проведений, оскільки випускники десятирічок Харкова манометр путали з барометром [97, арк.45].

Ряд середніх шкіл при незадовільних знаннях учнів виставляли їм добрі та відмінні оцінки. У результаті на вступних іспитах абітурієнти отримували незадовільні оцінки, або «не атестовано» [97, арк.46, 47]. Так, із 197 осіб, допущених до екзаменів у Харківський електротехнічний інститут імені П.Постишева, повністю витримали їх лише 73 абітурієнти, які й стали студентами [97, арк.50].

У подальшому, аналізуючи якість знань нових прийомів, продовжували виділятися аналогічні недоліки: зарахування до вишів без вступних екзаменів, масові переекзаменування, прийом з незадовільними оцінками. Крім цього, традиційним залишався низький рівень підготовки випускників середньої школи, а оцінки атестатів значно розходилися з оцінками на вступних екзаменах [245, с.3; 421, с.3].

Як зазначалося вище, при зарахуванні до інститутів на основі вільного прийому перевага надавалася робітникам і трудовому селянству, комуністам і комсомольцям. Особи, позбавлені виборчих прав, а також ті, що жили на нетрудові доходи, та їхні діти, до вишів не приймалися. Для певної категорії вступників, які не були вихідцями з робітників і селян (наприклад, демобілізовані воїни чи діти деяких груп «трудової» інтелігенції – педагогів,

інженерів, лікарів тощо), надавалися рівні права з робітниками¹. Незважаючи на продемонстровану у постановах лояльність до названих категорій громадян, у дійсності реалізувати право на отримання вищої освіти було не так і легко, про що свідчать, наприклад, листи викладачів до НКО чи в інші інстанції з приводу вступу їхніх дітей до вишів. Так, у клопотанні відомого літературного критика і автора шкільних підручників В.Коряка від 28 липня 1933 р. зазначається: «...я маю пільгове право щодо навчання своїх дітей. Однак не завше з тим лічається різні навчальні заклади і мені треба було звертатися до самого наркома за допомогою – щоб прийнято було дочку мою до електромеханічного технікуму, бо її вважалося просто як дочку службовця. Тепер вона скінчила технікум і хоче вступити до Електротехнічного інституту. Мушу знову вдатися з проханням дати можливість моїй дочці здобути вищу освіту – прийняти її цього року на I курс денного відділу по спеціальності електрообладнання» [90, арк.45].

Відкрита дискримінація всіх, хто не належав до пролетарських верств населення, призвела до того, що поняття «соціальне походження» в анкетах у більшості замінювалося поняттям «соціальне положення». Враховуючи це, парткоми зобов'язували всі установи «вести точний облік соціальних груп своїх учнів» і порушували клопотання перед НКО про «уточнення форми «приймальної відомості», бо теперішня зовсім незадовільна» [162, арк.62]. Не влаштувала місцеву владу, наприклад, відсутність диференціації селян, у результаті чого до вишів приходила більш заможна молодь. Увесь час наголошувалося, що відповідальність за добір соціального складу студентів несуть сільради та КНС, а контролювати цей процес мають районні виконкоми з залученням профспілкових організацій.

Які б нові пункти не вводилися у анкетах, молодь завжди намагалася дати таку відповідь, яка б викликала якомога менше питань. Так і з'являлися

¹ На підставі постанови РНК від 31.08.26 р. №88/236 п.17. діти спеціалістів, що їх об'єднував «ВУМБІТ» під час зачислення до всіх вишів НКО стали прирівнюватися до дітей робітників. У відповідності до постанови Політбюро від 10.07.1931 р. «Про роботу технічного персоналу» діти інженерно-технічних працівників при вступі до вишів отримували рівні права з дітьми промислових робітників.

у статистиці необхідні цифри, що засвідчували «робітничо-селянське походження» та відсоток пролетаризації вищої школи. Населення країни пристосовувало себе до вигідного для нього «класу», перетворюючи біографічну інформацію потрібним чином, на відміну від стратифікаційної політики, яку проводила радянська влада в перші десятиліття. Її сутність досить влучно розкриває поняття «приписування до класу», запропоноване американською дослідницею Ш.Фітцпатрик [811, р. 750], яка вказує на те, що після 1917 р. представники всіх шарів населення були «приписані» державою до якогось «класу». Приписані до класу, який отримав назву «буржуазний» (так звані «колишні люди» – поміщики, чиновники, офіцери царської і Білої армій, купці, священики тощо), вимушені були інтегруватися в радянське суспільство в умовах дискримінації. Як зазначалося вище, для отримання освіти вони всіма можливими для них шляхами намагалися дістати документи, які б засвідчували пролетарське чи селянське походження, особливо великою виявилась їхня кількість серед так званих «службовців» чи вихідців із них. Динаміка соціального складу студентів представлена у таблиці [313, с.88]:

Навчальні роки	робітники	селяни	службовці	інші	разом
1920–21	5,0	8,2	39,8	47,0	100,0
1921–22	6,0	10,5	54,7	28,8	100,0
1922–23	12,3	21,4	46,9	19,4	100,0
1923–24	15,6	24,9	46,7	12,8	100,0
1924–25	14,8	17,3	55,7	12,2	100,0
1925–26	17,4	19,4	55,1	8,1	100,0
1926–27	24,4	22,7	50,7	2,2	100,0
1927–28	25,2	22,2	52,4	0,2	100,0

Якщо проаналізувати динаміку всіх студентів, вихідців із категорії службовців, то виявляється, що протягом 1920-х рр., незважаючи на політику пролетаризації, їхня кількість у вишах України або залишається стабільною (у технічних у 1923–24 н.р. їх було 28,0%, а у 1926–27 – 29,6%, у сільськогосподарських відповідно 22,7% і 25,0%), або має тенденцію до

зростання (у медичних інститутах у 1923–24 н.р. службовців нараховувалось 54,9%, а у 1926–27 – 69,3%, у педагогічних відповідно 28,7% і 46,2%, у мистецьких – 45,4% і 63,1%) [490, с.54–56].

Встановити, ким була насправді основна маса цих «службовців», у дійсності нереально. Так, у Харківській електротехнічний інститут імені П.Постишева у 1936 р. було прийнято за соціальним станом – 60,3% робітників і дітей робітників, 23,3% службовців, а за соціальним походженням робітників виявилось 34,3%, а службовців – 43,8% [97, арк.50]. Тому зауваження К.Попова стосовно ступеня пролетаризації вишів «потрібно мати на увазі, що серед цих робітників і селян є далеко не справжні пролетарі, і далеко не справжні селяни» [619, с.7] справедливі і разом з різноманітними еґо-документами свідчать про те, що реально вихідців із непролетарських верств населення серед студентів було значно більше. Вони намагалися приховати своє походження для того, щоб мати можливість навчатися: «Я був студент і хотів учитися, – пригадував Ю.Шевельов. ... Я не розумів зв'язку явищ і тому не хотів до них втручатися. Я жив під страхом, що можуть викрити моє приховуване «соціальне походження» з усіма його катастрофічними наслідками...» [788, с.117].

Починаючи з 1928–1929 н.р. у частині вишів фіксується значне збільшення вихідців із робітничо-селянського середовища. Так, якщо у 1927–28 н.р. в інститутах Одещини було 38,3% робітників, то у наступному їхня кількість зростає до 47,6%. У той же час в окремих вишах зменшується відсоток робітників, як, наприклад, у медичному інституті (29,8% проти 36,2) [157, арк.1]. Те ж саме можна сказати і про сільськогосподарські виші, де досить низьким був відсоток наймитів, про отримання вищої освіти якими так піклувалася влада (Одеський сільськогосподарський інститут – 6% [157, арк.1], Київський інститут машинізації – 3,5%, Київський цукровий інститут – 4,4%) [116, арк.12]. Всього в інститутах України у 1928–29 н.р., за офіційними даними, навчалось 28,3% робітників і 25,7% селян [238, с.26].

Зазначаючи збільшення пролетарського прошарку, слід пам'ятати про

таку тенденцію, як намагання у звітах представити якомога більше студентства пролетарським, що призводило до викривлення звітності, яка досить часто не відтворювала картину істинного становища у вишах.

Виправити ситуацію і поповнити робітниками і наймитами вищі навчальні заклади, починаючи з 1928 р., було вирішено за рахунок посилення партійних, а за їх прикладом і профспілкових «тисяч» на навчання [313, с.195]. Цей захід вважався виправданим і практикувався протягом декількох наступних років, тож приймалися рішення про посилення на навчання 2000 і 5000 комуністів [286, с.49]. Комплектування «тисяч» відбувалося виключно із осіб, які мали тривалий досвід керівної партійної, господарської, радянської та профспілкової роботи. Крім того, перед НКО неодноразово порушувалися питання про мобілізації, аналогічні «тисячникам», у ті виші, де фіксувався недобір достатньої кількості робітників і партійців, наприклад, в інститути народної освіти чи сільськогосподарські [179, арк.79; 119, арк.168]. Такі недобори протягом 1930-х рр. були явищем звичним, про що свідчить аналіз ходу вступних кампаній, який у більшості випадків кваліфікувався як незадовільний навіть в індустріально-технічних інститутах [119, арк.166]. Щодо вишів інших наркоматів, то у них «якісний склад» був значно гірший: у Дніпропетровському медичному інституті у 1933 р., наприклад, з загальної кількості абітурієнтів було лише 30% робітників і дітей робітників, а членів і кандидатів партії – 5%; у Київський інститут соціального виховання подали документи лише 5% членів партії і 21% комсомольців. По територіальним педагогічним інститутам серед вступників було всього 3% партійців і 25% комсомольців [118, арк.54]. Невеликий прошарок робітників зафіксовано і серед абітурієнтів інститутів Наркомземсправ (до 34%), Наркомздоров'я (32%), університетів (32%), педагогічних інститутів (21%) тощо [118, арк.70].

Великі проблеми з підбором необхідного владі контингенту вступників виникли також внаслідок різкого збільшення норми прийому. На засіданні РНК УСРР 3 травня 1930 р., щоб задовольнити потребу народного

господарства у фахівцях вищої кваліфікації, було визнано за потрібне проводити прийом до вишів двічі на рік – у квітні та восени [80, арк.28]. Контингент прийому на 1930–1931 н.р. до інститутів встановлювався у 44615 студентів, до технікумів – 90000 [80, арк.6]. Збільшення кількості студентів у вишах наведено у таблиці [1, арк.21; 313, с.160, 188].

Типи навчальн. закладів	1923	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
	На початок навчального року									
Індустр.-технічні	6989	7380	7219	9912	31892	43776	56333	43687	44735	43285
Соц.-економ.	5005	3351	4280	4697	4614	3881	6784	4744	3518	3681
Педагогічні	10746	6534	8946	11935	16283	22855	23914	20358	23081	27518
медичні	11867	5019	4894	5059	6361	6968	9589	10775	14837	18708
сільського сподарські	4106	4402	5788	6949	7756	9056	7537	8191	13162	13534
Художні і музично-театральні	2082	1521	2279	2338	2189	2211	2237	1888	773	1439
Всього	40795	28207	33406	40890	69095	88747	106394	89643	100106	108165

Результатом затвердження нових норм прийому стали, за термінологією того часу, прориви у справі набору – без агітації необхідну кількість абітурієнтів забезпечити було неможливо, та ще й необхідного походження. Щоб уникнути недоборів, інститутам доводилося проводити широку роз'яснювальну масову роботу на заводах, залізницях, у радгоспах та інших установах. Як правило, представники вишів направлялися вербувати робітників від верстата на виробництво, у могутні пролетарські центри на зразок Донбасу, де «поваритися в робітничому котлі» намагалося чимало молоді з різних соціальних верств. Тож саме у великих промислових центрах можна було сподіватися на забезпечення необхідного відсотка робітників, комуністів та комсомольців. Так, у 1929–30 н.р. Харківський технологічний інститут змушений був направити приймальні комісії у Сталінську, Луганську округи та на підприємства Харкова, які й забезпечили набір навіть більше норми [179, арк.76]. Генерал П.Григоренко згадував, що коли він

працював у Сталіно, у одній із таких комісій у вересні 1929 р. йому довелося пройти співбесіду й отримати направлення до ХТІ, оскільки для нього рішення партії завжди були законом [355, с.85].

У періодиці з гордістю повідомлялося про результати таких акцій, як, наприклад: «Осінній набір до Харківського автошляхового інституту внаслідок проведеної великої підготовчої роботи дав добрі наслідки. ... з прийнятих 203 чоловік – 74% робітники та їхні діти, 47,8% – члени ВКП(б), 16,2% – члени ЛКСМУ. Серед прийнятих – ряд товаришів з 15–20 річним стажем, кілька червоних партизан та червоноармійців» [558, с.24].

За тих часів в інститутах були винайдені різноманітні форми і методи агітації молоді на навчання. Коли у Київський інститут споживчої кооперації на 3 серпня 1931 р. на 300 вакантних місць було подано лише 32 заяви і на 200 місць робфаку – жодної, були не лише відряджені в округи спеціальні бригади, а й надіслано 250 студентам, які того часу проходили практику, доручення завербувати людей до інституту. Внаслідок спеціально проведеної роботи на початок навчального року було подано до інституту 605 заяв і до робітфаку 150 [116, арк.12]. Спеціальні вербувальники з числа студентів були відібрані в Київському університеті, кращі з них були премійовані [423, с.355], але план набору не виконувався. Харківський поліграфічний інститут забезпечив спеціальними плакатами та листівками близько 15 вербувальних бригад, які направлялися на заводи Донбасу та Харкова, в результаті на 80 місць було подано 169 заяв.

Крім цього, у пресі публікувалися оголошення про набір, виготовлялися яскраві плакати-оголошення, що встановлювалися не лише поблизу інститутів, а й у центрі міст чи у людних місцях [97, арк.2]. Щоправда, оголошення в періодичних виданнях уповноважений Головного управління навчальними закладами Наркомважпрому СРСР Д.А.Петровський вважав «марною тратою грошей навчальних закладів» [94, арк.13]. Молодь у навчальні заклади, говорив він на активі Київських вишів 9 червня 1934 р., потрібно заохочувати шляхом організації «серйозних лекцій

наших кращих професорів на робфаках, на заводах, в десятирічках. Потрібно використовувати радіо, видавати спеціальні проспекти. Завдання вербовки полягає в серйозному роз'ясненні суті втишу для того, щоб вибір був найбільш продуманим і ефективним» [94, арк.13].

Разом з тим зустрічалися випадки, коли заводи не пускали на свою територію вербувальних бригад з вишів [555, с.12], а окремі господарські, партійні організації підприємств не відпускали комуністів, комсомольців і кваліфікованих робітників з відповідною загальною освітою на навчання, у результаті чого у вишах фіксувався недокомплект студентів з необхідним соціальним і партійним складом [118, арк.54].

Слід зауважити, що для переважної більшості вишів недобір студентів був серйозною проблемою протягом 1930-х рр. Навіть серед більш-менш забезпечених і популярних інститутів, підвідомчих Наркомату важкої промисловості, підвищена кількість вступників була лише у Київському індустріальному, Київському будівельному та у Харківському машинобудівному інститутах [99, арк.85]. У решті – Донецькому індустріальному, Дніпропетровських гірничому, металургійному, інженерно-будівельному, Запорізькому сільськогосподарського машинобудування імені В. Чубаря, Рубіжанському хіміко-технологічному та Харківському інженерно-економічному інститутах кількість вступників була недостатньою (1937 р.).

З середини 1930-х рр. тактику проведення профорієнтаційної роботи довелося змінити. Якщо до 1935 р. базами набору були, головним чином, заводи і підприємства, куди посилалися бригади вербувальників, то з 1936 р. такою базою стає середня школа (десятирічки, робфаки і технікуми). Почали створюватися студентські бригади для популяризації інститутів, організовувалися вечори-зустрічі студентів з випускниками шкіл, яких знайомили з вишами. Організовувалися ознайомлювальні екскурсії та вечори для школярів у приміщеннях інститутів [97, арк.2, 37]. Використовувалися і такі методи агітації, коли абітурієнтам «на вухо» говорилося про вищий

відсоток охоплення стипендією в тому чи іншому навчальному закладі, спокушуючи молодь надавати перевагу кращому забезпеченню навчального закладу, а не обирати бажану спеціальність [94, арк.18].

З кожним новим роком середній вік студентів, які вступали до вишів, як і комсомольський та партійний стаж, постійно знижувався. Протягом 1920-х рр. віковий склад студентів був надзвичайно строкатим, з великою кількістю осіб за 30 років, що насамперед пояснювалося поверненням на студентські лави тих, хто покинув виші у зв'язку з участю у подіях 1914–1920-х рр. та, по-друге, необхідністю відповідного трудового чи червоноармійського стажу для вступу. Не останню роль у цьому процесі зіграла і система відряджень. Наприклад, у Київському ІНО на 24 жовтня 1923 р. основну масу студентів складали особи 20–25 років [5, арк.388 зв.], з кожним наступним роком склад студентів поступово молодшав, але не виходив за вказані межі до того часу, доки для вступу потрібний був виробничий стаж. Зазначений середній вік був характерним протягом 1920-х рр. для всіх вищих навчальних закладів України. Наприклад, середній вік студента вищої школи Одеси складав цього часу 22,5 роки [501, с.163]. У цілому по СРСР він був дещо вищим і на 1931 р. становив 25,3 років [761, с.52].

До середини 1930-х рр. ситуація дещо змінюється. 1936 р. у журналі «Советское студенчество» повідомлялося: «Наше студентство – переважно молодь. Серед прийнятих до вишів 1933 р. молодь до 22 років складала 59%, 1934 р. – 67%, 1935 р. – 69%» [399, с.22]. У вишах УСРР ситуація була аналогічною. Так, у наборі 1934–35 н.р. «по індустріальній вертикалі ми маємо в 35 вузах 52% комсомольців.... Із них віком до 23 років – 83%» [128, арк.39]. По педагогічній вертикалі відсоток молоді доходив до 90%, у медичних і педагогічних інститутах старших за 23 роки майже не було. У сільськогосподарській вертикалі спостерігалася та ж картина. У Київському індустріальному інституті на 644 студентів нового набору із стажем понад п'ять років було всього 25 осіб. Більшість мала стаж від півтора до двох

років. Звичайно ж, що такий набір являв собою для партійних лідерів «надзвичайно сирий матеріал, який вимагає великої ідеологічної обробки» [128, арк.39]. Аналогічна картина спостерігалася в Дніпропетровському гірничому інституті. Характеризуючи набір 1934–35 н.р., зазначалося, що «склад нового набору у більшості – молодняк 1914–16 року народження, партійний прошарок невеликий, в основному комсомольці – 52% зі стажем 1930–31–32 рр.» [128, арк.34]. У цілому по СРСР середній вік першокурсників 1935 р. складав 18,5 років [761, с.52].

У 1934 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про посилення 10 000 кращих колгоспників і колгоспниць, які мають освіту не нижче 4-річки, у сільськогосподарські інститути і технікуми, згодом цю цифру скоротили до 6 000. Благородна мета – «підняти загальну освіту колгоспників», на практиці була зведена до директив. Серед партійних функціонерів були керівники, які могли тверезо оцінити всю утопічність цієї кампанії, особливо щодо навчання в інститутах молоді, перед якою стояло завдання за рік, а то і за коротший термін, на спеціально створених при інститутах підготовчих курсах отримати знання, необхідні для повноцінного навчання поряд з іншими студентами. Крім інтелектуальної, були проблеми і матеріального порядку: не вистачало гуртожитків, не було стипендій. Та секретар ЦК КП(б)У П.Постишев у листі до ЦК ВКП(б) і особисто до Сталіна (31 травня 1934 р.) переконував, що «при інститутах ми створили однорічні підготовчі курси. При гарному підборі колгоспників-активістів, одного року буде достатньо» і просив залишити рішення в силі [119, арк.212]. Незважаючи на низку постанов і директив щодо організації навчання 6-тисячників та їх фінансування, ці рішення були практично не виконані. На ім'я П.Постишева з місць надходили телеграми, в яких говорилося про неможливість виконати наказ. Наприклад, 21 вересня 1934 р. директори Харківських сільськогосподарських інститутів повідомляли: «Розміщення набору студентів колгоспників в рахунок 6000 харківським сільськогосподарським вишам зривається відсутністю гуртожитку. Міськрада відмовилась виконати

рішення ЦК» [119, арк.226]. Обкомами були відряджені спеціальні особи безпосередньо у райони для відбору колгоспників, за даними на 1 грудня 1934 р., недобір у рахунок «6000» залишався суттєвим для всіх областей [119, арк.237]. Спеціальні представники були направлені і для перевірки організації навчання і матеріального забезпечення студентів-шеститисячників у інститутах і технікумах. Та студенти скаржилися, що під час перебування уповноважених справа трохи починала налагоджуватися, а після їхнього від'їзду все «знов стало на стару точку» [120, арк.8].

Доки уповноважені намагалися завербувати необхідну кількість абітурієнтів у рахунок «6000», уже відібрані кандидатури, які приїхали до інститутів, масово розбігалися від нестерпних умов життя. Більш стійкі писали листи до влади в надії на допомогу: «Дорогий тов. Постишев, ми Вас дуже просимо, щоб Ви звернули саму серйозну увагу у найкоротший термін на нашу учобу, аби ми не розбіглися по домам» [120, арк.8]. «Ми розпочали свої підготовчі курси для вступу в технікум ще 15.08. ц.р. Але на сьогоднішній день з кількості 100 осіб залишилось 75», – скаржилися курсанти Кам'янець-Подільського ветеринарного технікуму П. Постишеву 5 листопада 1934 р. «Курсанти до цього часу не одержували стипендії з колгоспів, яку такі повинні давати в розмірі від 30 до 40 крб. у місяць за постановою ЦК КП(б)У. Не одержують тому, що деякі РПК-ми поставились до цієї справи і до постанови байдужо. Надходить зима, а багато курсантів не мають ні одягу, ні взуття. Житлові кімнати холодні, немає опального матеріалу. Харчування погане й дорожче проти других учбових закладів на 6 крб. на місяць. Їдальня міститься разом з вільним набором студентів, де доводиться витратити багато часу і одержувати той самий харч, що студенти вільного набору. Надходять жовтневі свята, студенти одержують по декілька разів цукор, печення, яйця, білий хліб тощо, а курсанти одержали за 3 місяці лише по 800 грам цукру» [119, арк.233–234].

Не виконувалася постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 14.03.1934 р. і колгоспами, що направили своїх людей на навчання у сільськогосподарські

виші у рахунок «6000» і повинні були виплачувати їм до закінчення навчання 30–40 крб. в додаток до стипендії. Завідуючий сільськогосподарським відділом ЦККП(б)У Шевченко у листі до секретарів ЦК КП(б)У С.В.Косіора, М.М.Хатаєвича та М.М.Попова 14.06.1937 р. вказував, що колгосп «Червона Волинь» Київської області не сплачував студенту Ковальчуку дотації протягом десяти місяців, колгосп «Червоне козацтво» Вінницької області заборгував студенту М.С.Ковалю за дев'ять місяців, колгосп імені Постишева Харківської обл. – студенту Охріменку за рік, колгосп імені Ворошилова Чернігівської обл. не сплачував Ф.В.Начальнику протягом десяти місяців [121, арк.37]. Тому до ЦККП(б)У і Наркомзему УРСР почали надходити численні заяви від студентів- шеститисячників з проханням вплинути на колгоспи. Так, студенти Уманського СГІ М.Опанасюк і О.Макаренко в заяві до ЦК КП(б)У написали, що вони «вчаться в інституті третій рік і доти не можуть одержати, доки не напишуть заяви в область чи до Всеукраїнських організацій» [121, арк.37].

Значна частина колгоспів через тяжке фінансове становище дійсно була неспроможна виплатити дотацію до стипендії через неврожай 1934 р., коли на трудовень виплачувалося від 50 коп. до 1 крб. Тому, в свою чергу, колгоспи ставили питання про звільнення від виплат [120, арк.7, 9]. Та поки чиновники вирішували питання про дотації до стипендії студентам, страждати доводилося останнім. Тож, незважаючи на численні директиви і пільги для селянської молоді, остання не надто поспішала їхати на навчання, а в той час окремі інститути (наприклад, Полтавський плодоягідний) знаходилися у загрозовому стані, не маючи можливості забезпечити навіть третю частину необхідного прийому [118, арк.70]. На робітфаку Харківського інституту механізації у 1934–35 н.р. при контингенті набору в 400 чоловік навчалось лише 46, у ветеринарному при плані 450 навчалось 180 робітфаківців [119, арк.166].

В документах більшовиків перших післяреволюційних років постійно зустрічаються згадки про необхідність «залучення жінок до самостійної

участі», «повного розкріпачення жінки», у тому числі наголошувалось і на важливості підготовки жінок до вищих навчальних закладів. Соціальною реальністю мала стати звільнена радянська жінка (без національних ознак) з комуністичною політичною свідомістю. У циркулярному листі Укрголовпрофосу від 30 вересня 1922 р. підкреслювалося, що жінки не лише мають рівні права з чоловіками на вищу освіту, а й вимагалось від керівництва вишів для жінок «дещо зменшити на поточний рік вимоги, особливо стосовно виробничого стажу» [260, с.72]. Однак, як свідчить статистика, істотних зрушень протягом 1920-х рр. щодо кількості жінок у вишах не відбулося, що і демонструє таблиця [69, арк.29]:

Вертикаль	рік	чоловіків	жінок
Інженерно-технічна освіта	1923-1924	97,3	2,7
	1924-1925	96,5	3,5
	1925-1926	96,4	3,6
	1926-1927	96,9	3,1
	1927-1928	94,2	5,8
Економічна	1923-1924	83,4	16,6
	1924-1925	91,6	8,4
	1925-1926	88,1	11,9
	1926-1927	82,0	18,0
	1927-1928	82,9	17,1
Педагогічна	1923-1924	49,8	50,2
	1924-1925	56,4	43,6
	1925-1926	57,7	42,3
	1926-1927	63,0	37,0
	1927-1928	56,0	44,0
Медична	1923-1924	62,5	37,5
	1924-1925	63,7	31,3
	1925-1926	63,2	31,8
	1926-1927	55,8	44,2
	1927-1928	48,6	51,4
пересічно	1923-1924	72,3	27,7
	1924-1925	74,3	28,7
	1925-1926	73,7	24,3
	1926-1927	73,8	26,2
	1927-1928	72,2	27,2

Хоч і повільно, але постійно збільшувався відсоток жінок лише в індустріально-технічних (на 3,1%) та сільськогосподарських інститутах (на 2%) [64, арк.102].

Кількість жінок у вишах України була меншою, ніж в цілому по СРСР

(на 1 січня 1925 р. – 32,0% відносно до 32,9 %) [64, арк.103]. Різниця невелика, але ж до СРСР входили східні регіони і Закавказзя, де традиційно загальноосвітній рівень жінок був нижчим. У цілому на кінець 1920-х років кількість жінок у вишах України почала зростати, але темпи цього зростання були менші, ніж темпи збільшення загального числа студентів.

Особливу увагу на збільшення кількості жінок у навчальних закладах почали звертати у другій половині 1920-х рр. Так, у Бюлетені НКО від 18.08.1927 р. вміщено інструкцію про норми прийому дівчат до навчальних закладів професійної освіти на 1927–28 н.р., в якій йшлося про встановлення мінімальних квот для них. До вищих навчальних закладів спрямували спеціальні таємні інструкції з директивою «при прийомі до робітфаків відсоток жінок на робітфаках інженерно-технічної освіти довести до 10%, на робітфаках сільськогосподарської освіти – до 15% загального прийому» [64, арк.27]. Наступного року цей показник було збільшено до 20% для вишів інженерно-технічної освіти, однак це зовсім не означає, що ці директиви виконувалися, бо наприклад, до Харківського технологічного інституту того року було прийнято лише 9,5% жінок.

Встановлення квот було викликане тим, що відсоток жінок у вищих навчальних закладах почав різко падати. Якщо у 1923–24 н. р. їх було 34%, то у 1927–28 – 28,1% до всієї маси студентства, тобто їхня кількість зменшилася на 6,4% [64, арк.102]. Кількість жінок зменшилася навіть у педагогічних інститутах (на 6,2%), яким вони традиційно надавали перевагу. Методи «позитивної» дискримінації, які використовувалися більшовиками для вирішення проблеми, дали з часом позитивні результати. Наприкінці 1920-х рр. кількість жінок у вишах України почала зростати, але темпи цього зростання були менші, ніж темпи збільшення загального числа студентів. На 1 січня 1935 р. лише у вишах, підвідомчих НКО, жінки становили майже половину студентського складу – там їх навчалось 11305 із загальної кількості 24762 [126, арк.85].

Стійку тенденцію до збільшення відсотку жінок у вишах гарно

демонструє приклад індустріально-технічних інститутів УСРР, у яких 1932 р. жінок було 15,3% [724, с.41]. У цілому в СРСР в індустріально-технічних вишах 1934 р. навчалася вже 22,4% жінок, 1935 – 23,3%, 1936 – 25,6%, 1937 – 26,6%, 1938 – 28% [280, с.113]. Аналогічні процеси відбувалися і в УСРР. Так, у КПІ у 1933–34 н.р. навчалася 22,4% жінок, у 1938–39 н.р. – 22,1 % [325, с.77; 437, с.58]. В інших вишах, підвідомчих наркомату важкої промисловості, спостерігалася така ж картина [95, арк.1, 25, 29, 34, 37, 43, 46, 61, 66, 77, 90; 680].

Декретом РНК УСРР від 27 липня 1923 р. «Про заходи у справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ» передбачалося надання можливості отримати освіту у власних навчальних закладах, а також збільшення відсотка прийому до вишів представників усіх етносів, що проживали в Україні [233, с. 239–241]. На 1 січня 1923 р. в цілому у вишах найбільшою була кількість євреїв – 39,3%. Найменше їх навчалось у сільськогосподарських інститутах – 12,7%, найбільше – у медичних та соціально-економічних (60,5% та 60,3% відповідно). Другу позицію займали росіяни – 27,5%, які надавали перевагу сільськогосподарським та інженерно-технічним інститутам (відповідно 32,9% та 31,6%). Дещо менше навчалось цього часу українців – 25,2% (у сільськогосподарських інститутах – 49,0%, у соціально-економічних – 10, 6%) [1, арк.160]. Проте вже 1925–26 н.р. ситуація змінюється. Значно зростає кількість українців, які почали займати лідируючі позиції серед представників інших національностей в усіх вишах. Традиційно найбільше їх було у сільськогосподарських – 78,9% та педагогічних інститутах – 62,4%, проте в медичних їх стало 66%, в інженерно-технічних – 51,2%. Росіяни залишилися на другій позиції, євреї опинилися на третій: 21,8% їх навчалось у соціально-економічних вишах, а найменше, як і раніше, у сільськогосподарських – 3,5%. Під час аналізу національного складу студентів слід враховувати факт приховування євреями своєї національності, що не в останню чергу було викликано значним поширенням антисемітських настроїв у вишах.

У наступному десятилітті питома вага українців у складі студентів технічних інститутів дещо зменшилася. Так, якщо у КПІ у 1929–30 н.р. українці склали 57%, то у 1938–39 н.р. – 44,5% [437, с.59]. Проте вони і надалі переважали серед інших національностей, за винятком деяких інститутів (Одеський індустріальний, Київський будівельний, де більшість становили євреї) [95, арк.1, 25, 29, 34, 37, 43, 46, 61, 66, 77, 90]. У вищих системах НКО провідні позиції також залишилися за українцями: із 24762 студентів українців було 16209, євреїв – 4397, росіян – 2397 [126, с.85].

З середини 1930-х рр. експеримент з пролетаризації вищої школи закінчується, про що свідчать, зокрема, правила прийому до вищих навчальних закладів. ЦВК і РНК СРСР своєю постановою від 29 грудня 1935 р. «Про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів» скасували встановлені при допущенні до іспитів і при прийомі до вишів обмеження, «зв'язані з соціальним походженням осіб, які поступають в ці навчальні заклади, або з обмеженням у правах їх батьків» [250, с.2]. До вишів стали приймати всіх громадян, які склали встановлені для вступу до навчальних закладів іспити в порядку конкурсу. Керівництво деяких вишів деякий час продовжувало за традицією віддавати перевагу абітурієнтам пролетарського походження, але влада, як зауважує Т.Смірнова, уже не лише не заохочувала таку практику, але й боролася з нею [702, с.191].

Таким чином, найбажанішим студентом у радянській державі могла бути лише молода людина, яка походила із робітничо-селянського середовища чи із верств населення, які мали маргінальний статус при попередньому режимі і намагалися ототожнювати себе з «пролетаріатом». Проте пролетаризація студентства, введена в ранг державної політики у 1921 р., до кінця десятиліття так і не дала необхідних новій владі результатів: переважну більшість студентів, а особливо випускників, склали далеко не вихідці із робітничого середовища і селян. Робітники та їхні діти становили більшість лише в технічних вищих, у решті зміни у соціальному складі відбувалися поступово, а серед студентів завжди значною залишалася доля

дітей інтелігенції та службовців. Студентство стало заручником більшовицької освітньої політики, що орієнтувалася на класовий підхід у формуванні контингенту, багатьом потрібно було пристосовувати особисту історію до вимог нової державної ідеології. Вихідці із «соціально-ворожого» середовища, зважаючи на політику дискредитації у відношенні до них, вимушені були різними шляхами долати перешкоди, щоб отримати вищу освіту. Розповсюдженим явищем стало приховування свого соціального походження шляхом отримання фальшивих документів, використання зв'язків із «потрібними» людьми, або заміна поняття «соціальне походження» на «соціальне положення». Турбота про забезпечення необхідного відсотка пролетарів у вишах була обов'язком місцевих приймальних комісій, що також сприяло отриманню можливості навчання особам з «ворожим» походженням, які у переважній більшості випадків мали достатній рівень знань і тому викликали більшу симпатію у професури.

Незважаючи на політику пролетаризації, студентська маса і на початку 1930-х рр. являла собою конгломерат людей різного походження, віку, рівня знань, політичних поглядів. Забезпечити необхідний відсоток пролетарів у вишах було досить важко навіть інститутам індустриально-технічної вертикалі, тому владою були вжиті радикальні заходи з «оробітничення» контингенту студентів: посилення партійних, профспілкових та інших «тисяч» на навчання. «Справедливість» за соціальною ознакою обернулася для вищої школи втратою такої традиції дореволюційного суспільства, як спадкоємність вищої освіти, оскільки ці навчальні заклади перестали відігравати роль соціальних інститутів, що зберігали культурну спадковість в суспільстві. Разом з тим, новий контингент студентів став цілком демократичним, оскільки формування їх відбувалося лише із трудових верств населення.

Іншою проблемою протягом 1930-х рр. для переважної більшості вишів стали, за термінологією того часу, «прориви» у справі набору студентів, що спонукало застосовувати різноманітні форми і методи агітації молоді на

навчання. З того часу почався відлік профорієнтаційної роботи, актуальної для вишів і сьогодні: створювалися «вербувальні» бригади із викладачів та студентів, які направлялися у великі робітничі центри, а з середини 1930-х рр. – на робітфаки та у десятирідки для популяризації інститутів, випуски спеціальних рекламних плакатів та листівок, організація вечорів – зустрічей студентів з випускниками шкіл, лекцій кращих професорів перед майбутніми абітурієнтами. Проте досить часто система вербування до вишів зводилася до механічного набору людей, що спричинювало численні проблеми в організації навчального процесу, зокрема, академічного характеру.

2.2. Конструювання студентами пролетарської ідентичності

Контингент студентів поєднував у собі людей різного соціального походження і різноманітних соціальних траєкторій. Кожен студент у нормальній ситуації уособлював би свій соціальний світ, свій клас тою мірою, якою він сприйняв його моральні норми, звичаї. Дійсність 1920–1930-х рр. спонукала багатьох дистанціюватися від усього, що нагадувало про «буржуазне» минуле. Державна освітня політика змушувала вибудовувати необхідний пролетарський образ і постійно знаходити компроміс між зовнішнім іміджем, який необхідно було зберегти, і внутрішнім світом, який потрібно було заховати подалі від чужих очей.

Набути необхідний пролетарський образ і вступити до вишу було набагато легше, ніж постійно його демонструвати, як необхідну умову закінчення навчання. Головними критеріями, які визначали пролетарську ідентичність, можна вважати робітничо-селянське соціальне походження, відповідну зовнішність, мову, громадську активність, з кінця 1920-х рр. – ударництво і жертвовність при будівництві нового суспільства. Набута пролетарська ідентичність гарантувала соціальний статус, соціальний захист, надавала можливість інтеграції в радянське суспільство і кар'єрного зростання.

Своєрідним знаком, який мав підкреслити пролетарську сутність студентів, став одяг. Він був своєрідним символічним соціальним кодом на

тілі людини [500, с.15]. Мистецтвознавці відзначають, що одяг у 1920-ті рр. отримав функцію, що полягала у тому, щоб зробити людину непримітною, розчинити її в натовпі, підкреслити лояльність його власника до нової влади: «Час сформував свій естетичний тип крайньої функціональності та крайнього аскетизму, за котрого все, що нагадувало про минулу, насильно відкинута побутову культуру, сприймалося як вороже, ідеологічно чуже» [439, с.46,48]. Протягом 1920-х рр. у студентському середовищі (це характерно для всіх вишів) в одязі була несамовита мішанина. У цей період до старих студентських лав долучилися значні групи селянської, робітничої, комсомольської та військової молоді, яка своїм одягом внесла різкий дисонанс в усталені студентські уніформи. «Кожушки всіх кольорів, свитки, чемерки, смушкові високі й притоптані шапки, будьонівки з гострим однорогом, низенькі кубанські шапки, солдатські шинелі, галіфе... ось тільки опережи їх кулеметними стрічками, дай у руки рушниці – вже знов військо «на фронтах революції», [361, с.154] – згадує свої студентські роки Д.Гуменна. Теж саме знаходимо у спогадах іншого студента Київського ІНО – М.Шеремета: «Переважали солдатські шинелі, френчі, галіфе. Влітку сорочки з відкритим коміром, толстовки» [791, с.14]. В унісон їм говорять інші – академік І.М.Буланкін, [265, с.70] доктор медичних наук, професор О.М.Фуголь, яка була студенткою Харківського медичного інституту. Вона підкреслює, що деякі жінки тоді також носили шинелі та шкіряні куртки. «Тоді цим навіть франтували, хоч іншого нічого в нас не було, так що франтування це було вимушеним» [225, с.5]. Одним словом, одні одягалися так, як могли, а от іншим доводилося підганяти свій зовнішній вигляд «під пролетаря». Відмінна від інших світських форм модель одягу мала вказати масовій свідомості на внутрішній зміст, на наявність відповідної знакової сутності у господарів цих речей. Але в дійсності одяг не завжди відповідав їхньому внутрішньому змісту. І робітничо-селянські маси, які приходили на навчання, і представники озлиднілих «колишніх», у переважній своїй більшості не мали пристойного вбрання, особливо це було характерним для

першої половини 1920-х рр.. Часто студенти ходили босими до морозів і носили одну й ту ж сорочку без зміни. А коли наставав час її випрати, то ситуація могла виникнути, як у студентські роки в О.Копиленка, коли він одного разу, незважаючи на жару, був у шинелі, застебнутій на всі гачки. На пропозицію роздягнутися він «...одним махом розстебнув всі гаплички на шинелі. Під шинелею, над захисним галіфе в товариша нічого не було, самий голий торс ... Гімнастерку, розумієш, довелось віддати випрати разом із сорочкою...» [705, с.625–626]. У гумористичних настановах студентам рекомендувалося одягати брюки лише у дні революційних свят і завжди мати з собою голку, нитку та інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму дуже погано втішить, якщо ваші брюки розповзлися на шматочки. «Здається нічого не відбулося – брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде» [277, с.29]. У таких самонасмійках відбивалася страшна правда життя. Деякі студенти через свої злидні соромилися навіть роздягнутися. У своєму листі до Наркома освіти України студент першого курсу Київського художнього інституту А.Є.Максимов писав, що шинель свою він соромився зняти навіть серед своїх товаришів, «оскільки обнажив би весь жах бруду та обривків лахміття, про білизну, звичайно, нічого і говорити. ... Побачивши, що я залишився зовсім без штанів, товариш по інституту дав мені свої старі брюки. Так що я тепер майже франт, на людину став схожим» [54, арк.154; 628, с.120–122].

Тяжке матеріальне становище, житлова криза, антисанітарія, в якій доводилось «гризти граніт науки» значній частині пролетарського студентства, та й відсутність бажання слідкувати за собою сформували характерну зовнішність цієї категорії молоді. Виділятися із загальної маси було небезпечно, оскільки таких відразу ж охрещували «інтелігентами».

Як відомо, до середини 1920-х років слова «інтелігенція» та «інтелігенти», хоч і вживалися у відношенні до всіх дореволюційних

освічених кіл, які працювали на радянську владу, але несли в собі негативні смисли [780, с.99]. Так, молодих безпартійних інтелігенток у періодиці величали «баринями», на відміну від комсомолок, яких називали «дівчатами». «Барині» і «дівчата» відрізнялися і за зовнішністю, перші були з довгим волоссям і мали блідне обличчя, а дівчата – підстрижені і рум'яні [560]. Дітей інтелігентів, які, користуючись зв'язками батьків, вступають до вишів, минаючи класовий набір, називали «жоржиками» [744]. У середовищі пролетарських студентів з великою зневагою ставилися до того, що з зовнішнього боку нагадувало буржуазне минуле. Тому «барином» чи «інтелігентом» легко могли обізвати лише за те, що хтось скаже, що плювати «противно і некультурно», або висловить своє негативне ставлення до похабних анекдотів, які розповідалися в колі студентів у темному кутку інститутського коридору [266, с. 41–42]. Це був складний, вирішальний екзамен, де «враховувалося все: вміння віртуозно покрити матом, ударити «по сапатці» (обличчю), носити одяг по-пролетарському, відповідно їсти, пити, курити ... Потрібно пізнати, що грубість – не порок, що насилля – благодать, і лише тоді кандидат на вищу освіту стане дійсною частинкою матеріалу, що пролетаризує виші» [550, с.8].

У молодіжному середовищі, як і в періодиці, точилися дискусії стосовно одягу, який дозволено чи навпаки носити пролетарському студенту. Багатьом дуже подобався стандартний для того часу одяг, оскільки вони і не мріяли про вишукані наряди, свідомо чи показово їх зневажаючи, бо, за словами Г. Косинки, на лисичку на плечах все ж таки приємно було подивитися [462, с.302]. І аромат парфумів дурманив і відволікав від «марксистського напрямку», міг завести за декілька кварталів слідом за собою [226, с.6] в той час, як комсомольський актив вирішував глобальні проблеми, як, наприклад: «... чи може комсомолец носити краватку і модні у середині 20-х років гостроносі черевики «джіммі» (капелюх рішуче відкидався, про нього не було й мови)» [441, с. 96–97].

Вирізнятися від загальної маси зовнішнім виглядом, носити модні

кльоші й «бульдо», було небезпечно. На таких студентів відразу ж звертали увагу, як, наприклад, на студента ХІНГУ, комсомольця із села Себка, котрий спочатку був тихий і скромно зодягнений. На ІІІ курсі вже було «важко пізнати в ньому колишнього Себка. Розкішно зодягнений, новісіньке пальто, костюмчик, шовкове кашне, прекрасний портфель» [804]. Таких студентів починали звинувачувати в ігноруванні громадської роботи, у байдужості до боротьби робітничого класу, бо, наприклад, для комсомолки того ж Інгоспу Зіни Антипенко від результатів цієї боротьби мало що зміниться: «Для неї жодної пари фільдеперсових панчіх не прибавиться й не зменшиться, навіть якщо їй турбуватися?». Не може справжня комсомолка, «схиливши кокетливо набік голову» дрібно крокувати коридором під «аристократку» [798]. Незважаючи на те, що вона походила із робітничої сім'ї та батько її був партійцем, така комсомолка оголошувалася «чужою» студенткою, відомо ж, що «в сім'ї не без виродка». Навіть охайна людина привертала до себе увагу. Л.Писаржевський у жартівливій епіграмі на С.Московича (закінчив Дніпропетровський ІНО у 1927 р.) підмітив його потяг до елегантності [525, с.155]. Згодом С.Москович пояснив, що в цій епіграмі була значна частка гіперболізації, оскільки того часу пристойний костюм був для нього недосяжною мрією, але «схильність до франтівства у мене проявлялася, за що я і поплатився» [525, с.156]. А студенту Київського ІНО М.Шеремету «комсомольський осередок навіть виніс догану за картатий джемпер», придбаний ним за перший гонорар [791, с.14]. Сам же М.Шеремет у студентські роки застерігав у інститутському часописі дівчат, які не були байдужими до своєї зовнішності, про негативні наслідки захоплення елементарним макіяжем [790, с.11]. Студентки, які наважувалися робити манікюр, фарбувати губи, оголошувалися «брудом на полотнах епох», у яких «геній у шкапових чоботях» обов'язково забере студентський квиток [511, с.47].

До краватки, як правило, ставились презирливо. Стосовно неї в тогочасній періодиці можна було часто зустріти різного роду дискусії.

Тривалий час її вважали «ознакою буржуазної ідеології», а в середовищі пролетарських студентів, як зазначалося вище, з великою зневагою ставилися до всього, що зовні було схоже на «буржуазне минуле». В одному із дописів говорилося, що дехто Глазов, колишній донецький шахтар, перейшовши із робітфаку до вишу, придбав собі краватку. Це шокувало його друзів, які постійно його діставали: «Скажи, Глазов, чому ти носиш краватку, це ж буржуазність?» [266, с.41]. І, незважаючи на те, що до кінця 1920-х рр. негативне ставлення до краватки було маже подоланим, в інститутах все ще піднімалося питання стосовно заборони студентам носити комірчики і краватки, а студенткам – шляпки. Стосовно останніх, то їх декілька разів піддавали остракізму, натомість у жіночому гардеробі з'явився берет. Тож не випадково М.А.Борц було виключено із Харківського музично-драматичного інституту за «дискредитацію культпоходу» через те, що під час поїздки до Золочівського району вона одягла шляпку замість хустки, як було вказано, і відмовлялася їсти з однієї миски з усіма учасниками цієї акції [84, арк. 111, 112]. Не бажали змиритися з непролетарською зовнішністю однокурсники студента Київського політехнічного інституту Є. Лонського, який при вступі у документах, щоб не було зайвих підозр, наклеїв фото, де він був сфотографований по-робочому – в кепці набік, з розстебнутим коміром, але згодом змінив «зовнішні атрибути пролетаря – кепу, подерті черевики та розхристаний комір ... на новенький формений студентський кашкет, якого він здійсмає тільки тоді, коли йде на студкомісію» [776]. Тому пролетарська частина курсу, зібравши 27 підписів під заявою до студкомісії, намагалася переконати її в тому, що інститут «готує шкідника для нашої промисловості» [77, арк.10]. Є.Лонському двічі довелося побувати на прийомі у заступника Наркома освіти УСРР А.Т.Приходька, де він клопотався про те, щоб його не лише поновили у складі студентів, а й перевели «до іншого вишу, бо тут не буде можливості вчитися» [77, арк.35].

Дещо відрізнялись від загальної маси студентів своїм зовнішнім виглядом і робітфаківці, на яких покладалися особливі надії у справі

радянській вищих навчальних закладів. Порівняно з іншими, вони забезпечувалися краще, поселялися у більш впорядковані гуртожитки, отримували, хоч і не всі, і нерегулярно, одяг і талони на харчування. Тому сучасники зазначали, що серед них були чисто і акуратно одягнуті, як на ті часи, студенти. Письменник Т.Масенко згадував, що щороку «до травневих свят робітфаківцям видавали нові черевики, штани та сорочки. Хоч все було з простого сукна, ситцю й сатину, але новеньке, і ми почували себе прямо джигунами і франтами. Хоч і не дуже модними, але цілком пристойними громадянами ще «дуже феодального» Кам'янця» [533, с.172]. Іншим доводилось сутужніше, особливо на початку 1920-х рр.. Так, К.Редько 30 вересня 1921 р. записав у своєму щоденнику: «Світлі, осінні з падаючими листами дні стали вже холодні. Ходжу в літніх, порваних парусинових черевиках, без пальто, у брудній білизні. Виправ би сам, немає мила й немає грошей» [136, арк.89]. Багато студентів повідомляли, що їм «довелося продати, на шматок хліба, останню пару білизни із себе, що і самому була, більше чим необхідна, і залишитися ні із чим: голим і босим» [141, арк.1]. «Як жити далі? Що робити? – писав студент робітфаку КПІ В.Сахненко. – Неможливо ходити напівбосим по холодній грязюці. Нестерпно холодно спати на голих дошках, де стягнута з горба куртка брудна замінює і матрац, і простирadlo, а старий мішок ковдру. Білизна уже місяця півтора не міняється (його у мене лише одна пара зосталася). ..» [141, арк.1]. Декому якоюсь мірою допомогло «Аровське барахло», та у більшості своїй колишні червоноармійці і селяни були забезпечені гірше інших і швидко настільки обносилися, що не могли навіть відвідувати лекції [651, с.62].

З 1925 р. для робітфаківців на швейних фабриках стала замовлятися спеціальна форма – гімнастерка і брюки, відповідно до затвердженого Наркомосвітою зразка. Такий комплект виготовлявся із чорного або синього сукна і коштував 14 руб. 50 коп. «Гімнастерка має бути із стоячим відкладним коміром, двома розрізними кишнями на гудзику і ременем із основного матеріалу з пряжкою; підкладка на манжетах, комірі і карманах –

чорного нанбуку; манжети на двох гудзиках» [43, арк.1, 32]. Обмундируванням і білизною вдалося повністю забезпечити робітфаківців лише у 1925 р. [45, арк.6, 17, 18]. Пальто, білизна, черевики і костюми замовлялися лише чоловікам, видавалися вони терміном на один рік (пальто – на три роки). Стосовно білизни, то вона в цей час взагалі була проблемою. Зазначимо, що перша радянська фабрика з виробництва білизни «КІМ» (комуністичний інтернаціонал молоді) відкрилася лише 1932 р. у Вітебську.

Жінкам категорично було заборонено видавати чоловіче вбрання, а жіночого навіть і не замовляли [45, арк.6, 19, 23]. Проблеми жінки залишалися її власними проблемами і вирішувати їх вона мала сама. Саме це і штовхало свідому частину робітфаківок на різні заходи з відстоювання своїх прав. Наприклад, у Харківському медичному інституті 24 червня 1925 р. шістдесят жінок аналізували ситуацію, що склалася з забезпеченням їх обмундируванням. Вони вимагали рівних прав з чоловіками не лише за законами, а й у дійсності. У виступах наголошувалося, «якщо жінка на робітфак і до вишу допущена на рівних правах, то і обмундирування має ділитися порівну... Чоловіки отримали взуття, білизну і костюми, а жінці де взяти?» [42, арк.114] Збори постановили «через те, що всі жінки в порівнянні з чоловіками без взуття, пальто, а деякі не мають ні верхнього, ні нижнього одягу, що несправедливо», відрядити трьох представниць для клопотання перед Головпрофосвітою. Як бачимо, турбота про жінок навіть на рівні вирішення побутових проблем залишалася на рівні декларацій. Лише з 1925 р. для жінок – робітфаківок старих і нового прийому почали видавати шерсть на верхнє плаття із розрахунку 3,5 метрів тканини на одну особу. Крім того, тоді ж почали видавати гроші (15 руб.) на руки для придбання взуття і пошиття верхнього плаття [42, арк.11, 14].

Насторожене сприйняття станово-майнової знаковості костюма у перші роки непу призвело до того, що аскетизм і демократизм в одязі асоціювався з належністю до «трудових елементів», а модний вишуканий стиль сприймався як знак належності до минулих верхів суспільства [653, с.

359]. Тому втратила актуальність спеціальна студентська форма і кашкет, який у дожовтневі часи намагалися придбати задовго до вступу у вищі школи, у пролетарського студента він викликав особливу неприязнь. Ознаки на шапках, які носили деякі студенти, висміювалися у виступах «Синьої блузи», щоправда, такі виступи інколи супроводжувалося свистом на знак протесту [74, арк.6, 8]. У стінах радянського вишу модні речі носити стало небезпечно, у студентів через це могли виникнути проблеми. О.М.Фуголь наводить показовий факт, що на її однокурсницю Т.Шепелеву відразу ж звернули увагу, коли вона взимку з'явилася у дуже красивій шубі: «Звідки у фельдшериці із бідняків така шуба? Довелося їй їхати до себе у село і привезти оправдуючий її документ, що «КНС командує на навчання Шепелеву... на лікаря, а так як у неї не було теплого одягу, то КНС вирішив видати їй із реквізованого одягу якогось купця шубу». Так і ходила вона в купецькій шубі п'ять років» [224, с.6]. М.Москвін, якому двічі доводилося бути членом приймальної комісії, зазначав, що зовнішність відігравала досить важливу роль навіть при вступі до вишу, впливаючи на рішення таких комісій: «Чим більше по «пролетарському» Ви виглядаєте, чим грубіша ваша мова та тупіші відповіді, тим більше шансів на те, що Вас допустять гризти граніт науки... Брудна, розстебнута косоворотка, збита на затилок кепка роблять свою справу краще, ніж всякі посвідчення й свідоцтва» [550, с.9]. Така поведінка, як правило, була спричинена системою комплектування вишів, що віддавала перевагу абітурієнтам пролетарського типу і піддавала дискримінації представників інших соціальних верств населення. Тому зовнішній вигляд і документи, які засвідчували робітничо-селянське походження, механічно ставили абітурієнта в категорію обраних.

Цю істину швидко освоїли представники заможніших верств населення, які за допомогою одягу і показово неохайної зовнішності намагалися не виділятися з загальної маси студентства, щоб не привертати до себе зайвої уваги. Ю.Л.Юркевич, згадуючи свої студентські роки у Київському політехнічному інституті, писав, що у молоді протягом

1920-х рр. «тримався стиль підкресленої неохайності в одязі та й у поведінці: це вважалося доказом пролетарського світогляду» [800, с.78]. Це не стосувалося дітей непманів, котрі мали право навчатися за досить високу плату. Якщо було чим платити, їх терпіли і навіть давали можливість закінчити інститут. Але не завжди. Їх також виключали і навіть з останнього курсу, хоч це і вважалося недоцільним [660, с.272]. Це були представники так званої «золотої молоді», їх було у більшості інститутів небагато, за винятком окремих факультетів художніх та музичних вишів, які були «повнісінькі баринь». Наприкінці 1920-х рр. у пресі все більше з'являлося про них розгромлюючих заміток: «Найкоротші спідниці, різнокольорові панчохи, модні зачіски, “бєббі”, довгі сережки, що скидаються на ... застигли слъози, криваво-кармінні губи на синіх від пудри обличчях... Власниці всіх цих скарбів, себто студентки музично-драматичного інституту, – ходять коридорами парочками, шепочуться, маніжаться, як краплина води – інститутки «доброго старого часу»» [300].

Трималася в інститутах така молодь, як правило, окремо. С.Олійник писав, що діти багатих непманів «з'являлися на лекції в бостонах, шовках, при золотих годинниках, у лакованих тувельках. Деяких привозили на заняття фаєтонами власні візники» [579, с.178]. Хоч взаємовідносини всередині студентської корпорації в різних вишах складувалися по-своєму. В Одеському кооперативному технікумі, наприклад, ставлення «золотої молоді» до «сільських хлопчиків» було добрим, товариським, [579, с.178] а у Київському ІНО ««непачі – аристократи» і «плебеї – селюки» не бачили одні одних і не віталися. Міські паничі й панни говорили лише російською, а українською хіба що з обов'язку, та й то не дуже. «Селюки» – скрізь і всюди – українською» [361, с.221].

Інша річ, діти «нетрудового елементу» – священиків, офіцерів, різних чиновників старого режиму. Як говорилося вище, їхня кількість у вишах була значною і саме їм потрібно було як поведінкою, так і зовнішнім виглядом, постійно доводити або імітувати свою пролетарську сутність, щоб не бути

вичищеними під час всіляких перевірок. От і доводилось таким студентам щоденно нівелювати свою соціальну диференціацію, використовуючи одяг для соціальної мімікрії. Такий тип студента яскраво постає перед нами в образі Тараса в романі О.Копиленка «Визволення». Він жив легко і просто, завжди маючи в кишені гроші. Але це поза стінами інституту. А в інститут навіть нового сірого костюма за двісті п'ятдесят карбованців не міг надівати, «бо там обов'язково різні профуповноважені та інші фракції почнуть підозріло розпитувати, де він бере гроші» [456, с.115]. Декому удаваний «пролетарський» вигляд допомагав без проблем закінчити навчальний заклад. Студентка Харківського медичного інституту В.М.Горохова згадує, що їх староста Дінерштейн протягом усіх років навчання «ходив обірваний, а влітку навіть босим, а як тільки закінчив інститут та отримав місце в клініці Харкова, відразу з'явився у франтівському, з голочки, коверкотовому костюмі, галіфе, хромових шикарних чоботях. У модній тоді шкіряній куртці. Відразу одружився з однокурсницею, котра також перетворилася з Попелюшки в принцесу. Виявилося, що й в одного, і в іншої були досить заможні батьки. А нам залишилося лише широко відкрити очі від здивування» [225, с.8]. Подібні стратегії поведінки були характерними для того періоду не лише для заможних верств населення. До мімікрії вдавалися й пролетарські студенти, які могли поповнити свій бюджет достатніми заробітками чи з інших джерел і придбати більш респектабельний одяг, щоб не викликати зайвих розмов стосовно «міщанства» чи «інтелігентності», і не позбутися стипендії та інших пільг. Це протиріччя було підмічене сучасниками тих подій. Наприклад, В.Підмогильний так описував зміни в образі пролетарського студента Степана Радченка: «Лекційні дні були то важчі Степанові, бо для лекцій він мусив спеціально переодягатись, не ризикуючи з'являтися до інституту в краватці, щоб не викликати зайвих розмов та не позбутись часом стипендії. Це була йому страшенна морока, але цю нудну процедуру він невхильно пророблював, виходячи з дому то вбогим студентом, то красним лектором і змінюючи відповідно до одяжі вираз свого

обличчя, жести й ходу. Він був єдиний, але в двох іпостасях, з яких кожна мала свої окремі функції та завдання» [604, с.112].

З кінця 1928 р. на сторінках «Комсомольської правди» та інших видань розгорнулася полеміка щодо нового побуту. Питань ставилося багато, проблема формування стилю радянської моди була однією з центральних. Обговорювалося і питання комсомольського костюма. Найбільш прийнятною виявилася пропозиція А.Косарева, який запропонував костюм юнгштурм: гімнастерка з відкладним широким коміром, з двома карманами з боків, з двома карманами на грудях, штани напівгаліфе, панчохи і ремінь, можна портупею. Така форма мала колір темного хакі [500, с.392]. ЦК ВЛКСМ вважав, що форма юнгштурма дисциплінує комсомольців, «дозволить виховати почуття відповідальності у комсомольця за своє перебування у комсомолі...» [500, с.392].

Запис на придбання костюмів юнгштурм проводили військові працівники, вишівські газети закликали всіх комсомольців придбати цю форму на виплату, вносячи 25% вартості. До речі, юнгштурм передбачав і жіночий варіант, що складався із френча і спідниці [576].

З часом пролетарське студентство стало приділяти більше уваги своїй зовнішності. На думку О. Рожкова, пряма кореляція між типом одягу і соціально-класовою належністю до кінця 1920-х рр. поступово втрачала свою актуальність, на відміну від перших пореволюційних років, коли різке неприйняття моди вважалось знаком належності до нових соціальних груп [653, с.361]. Як образно говорив Г. Костюк: «Як Київ, після революційних руїн ставав спокійним, тихим, чистеньким, щоденно підметеним і помитим містом, так і студентські лави ставали упорядкованими, самодисциплінованими і спраглими знання» [466, с.99]. Спроби модно одягатися перестали сприйматися як знак належності до «колишніх людей», сприяли цьому і дискусії на сторінках періодичних видань, і виступи радянських лідерів, і покращення побутових умов студентства. Тоді ж стали проявлятися і риси особливої, радянської респектабельності [439, с.49]. Але

індивідуальності в цьому світі моди місця не було. Одноманітність одягу, як і його відсутність, нівелює відмінності між людьми, вони здаються сірою масою. Головним в образі радянського студента став стандарт, потрібно було бути з усіма і бути як усі – виглядати майже уніформенно. Такий образ давав шанс не лише навчатися, а й вижити як у межах вузького студентського бюджету, так і в умовах тогочасної реальності.

Проблеми з одягом, як правило, студенти вирішували самостійно, по-можливості заробляючи гроші «хоч би на сякий-такий костюм, пальто й черевики...» [402, с.129]. У 1930-ті рр. через дефіцит товарів і введення карток на промислові товари у багатьох не було у що одягнутися і взутися: «Якби були промтоварні магазини, щоб купити одяг, взуття, білизну, різний крам... А їх немає... Жодного! ...» [777, с.334]. Тому всі були екіпіровані – хто як. Люди залишилися з проблемами кінця 1920-х – початку 30-х років, коли було ліквідовано НЕП та торгівлю. Б.Красовицький згадував, що його однокурсник не мав пальто і «йшов на заняття, обвішаний газетами, сколотими англійськими булавками» [474, с.131].

Одягу, взуття, текстильної продукції не вистачало до кінця 1930-х рр.. Мешканці Києва скаржилися, що перед магазинами одягу всю ніч стоять у чергах тисячі людей. Вранці міліція пропускала покупців до магазину партіями по п'ять-десять осіб, котрі йшли «взявшись за руки (щоб ніхто не вліз без черги)...як в'язні» [Цит. за: 749, с.57]. Тому студенти ходили в тому, що їм вдавалося випадково придбати, та ще й у межах куцого бюджету: «Коли бувало, йдемо разом вулицею – в картатих широких штанях (на Подолі поталанило придбати) і в своїх сіреньких кепочках, то зустрічні не раз поглядали на нас з явним чудуванням...» [402, с.232]. Продовжувала бути атрибутом пролетарського студента кепка: шилася вона з поширеного в ті часи дешевого «патріотику», мала вісім клинців і широкий козирок. Зазначимо, що сама по собі кепка не була «пролетарським» винаходом, вона прийшла з американського міського костюма.

Вихідці з села полюбили носити вишиті сорочки, принаймні, про це

говорять спогади. Так, одеські студенти, у майбутньому відомі поети-сатирики В.Іванович і С.Олійник, дали один одному клятву, що завжди, незалежно від моди, будуть носити, як талісман, українську вишиту сорочку [526, с.156]. Коли одного із них – Степана Олійника – звинуватили в «українському націоналізмі» та заарештували у 1931 р., речовими доказами були не лише зошит його віршів та конспекти лекцій, а й ... вишиванка! У сіренькому піджачку й сорочці-вишиванці з домашнього полотна ходив і студент Київського інституту соціального виховання А.Малишко [402, с.169]. На групових світлинах тих часів завжди можна побачити молодь у вишиванках, вони вирізняються на тлі темно-сірих фабричного виробництва сорочок, жартома охрещених молоддю «смерть пралям» [442, с.213]. Дівчата, за спогадами Д.Гуменної, також ходили у «вишиваних блюзках з косами на голові вінком», проте на старших курсах «мальовнича збиранина одержі зникла, кожне прибрало більш-менш міського вигляду» [361, с.154, 183]. Тому не випадково Г. Костюк зауважує, що у студентські роки ніхто серед його товаришів «тоді ніколи не носив вишитих сорочок. «Полуботківки» були коротким винятком. Наші товаришки-студентки ніколи не прикрашували свою дівочу вроду вишиванками і плахтами. Ми вважали, що всі ці національні атрибути минулого [...] мусять бути зібрані в музеях» [466, с.254].

Таким чином, характерна для пролетаріату зовнішність і одяг були своєрідним знаком, який мав підкреслити пролетарську сутність тих, хто їх репрезентував. Але в дійсності одяг-знак не завжди відображав істинний внутрішній світ молоді, як робітничо-селянської, так і вихідців з іншого соціального середовища. Проте він був однією з гарантій успішного подолання вибудованих владою бар'єрів на шляху отримання вищої освіти.

Значні зміни відбулися у цей час і в мові, яка забезпечувала соціальне просування в умовах нового радянського суспільства. Для того, щоб залишатися студентом, потрібно було оволодіти відповідною лексикою, яка і стала індикатором лояльності до влади, вказувала на належність до нового

панівного класу і слугувала важливою гарантією соціального успіху.

Новий життєвий простір створювали нові імена. Пам'ять про події, пов'язані з встановленням радянської влади, мали формувати у просторі міста нові назви. Відразу ж після її проголошення почалися перейменування вулиць і площ міст, заводів, навчальних закладів, які нагадували про старий режим на інші, які пов'язувалися з уявленнями про нові часи і нових героїв. Особливо активно – після постанови ВУЦВК від 1923 р. про перейменування населених пунктів. Ментальність тієї епохи потребувала, щоб усе носило чиєсь ім'я. Часто це були імена живих і активно діючих осіб. Ця епоха лишила значний слід у топоніміці міст, перейменовувалися і вищі навчальні заклади, частіше вони отримували імена відомих революціонерів, рідше – науковців. Наприклад, Харківському ІНО 31 березня 1922 р. було присвоєно ім'я відомого українського вченого О.О.Потебні, [659, с.70] а Вищий ІНО у Києві у 1921–22 рр. носив ім'я М.П.Драгоманова. Протягом 1920-х рр. деякі професори (М.К.Зеров) і студенти неодноразово зверталися з пропозиціями щодо повернення цього імені до назви інституту, зокрема у 1926 р. на студентських зборах, присвячених пам'яті М.П.Драгоманова, ректор інституту отримав 24 записки студентів з пропозицією щодо повернення назви [48, арк. 5]. Але це були винятки, більшість інститутів носили імена відомих революційних діячів – Х.Раковського (Київський політехнічний, Катеринославський медичний, Харківський сільськогосподарський інститути, Житомирський землевпорядний технікум), В.Чубаря (Київський кооперативний інститут, Запорізький індустріальний технікум), Л.Троцького (Кам'янець-Подільський ІНО), Н.Крупської (Херсонський ІНО), Є.Бош (Київський інститут народного господарства), В.Леніна (Харківський технологічний інститут, Київський електротехнікум), Артема (Дніпропетровський гірничий інститут) чи революційних подій – Жовтневої революції, Профінтерну, X роковин Жовтня тощо.

У новому просторі людина зі старими культурними навичками відчувала себе незатишно, все враз ставало якимось чужим, у той час, коли

носії нового дискурсу відчували себе господарями життя і володарями людських долі. Особливо незвичним було вживання абрєвіатури, яка поширилась в усіх сферах радянського життя, в тому числі і в системі освіти. Тож людина старої культури губилася між Наркомосом, АТЗ, ВУАН, КІНО, губпрофосом, лікнепом, а для більшовиків і їх прибічників такий вербальний ландшафт був своїм, рідним. Знання цієї абракадабри букв дискурсивно виділяло нову компартійну і комсомольську еліту. Студенти ж досить часто піддавали переробкам власні назви новостворених радянських структур. Так, студенти Академії теоретичних знань, яка була створена на базі реорганізованого Харківського університету у 1920 р., жартома величали її «Академією терзань» [455, с.3], а, за спогадами академіка Д.С.Ліхачова, який з 1923 по 1928 р. навчався у Петроградському університеті, студенти новостворений «факультет общественных наук расшифровывали как «факультет ожидающих невест» [513, с.144]. ОГПУ (російською мовою) розшифровувалося як «О, господи! Помогите убежать!», а навпаки – «убежишь – поймут, голову отрубят» [529, с.143]. Українською ГПУ розшифровували як «Господи, пом'яни убієнних», «Гвардія палачей України» (як писав Ю.Смолич, саме палачей, російською – «ніяких українських слів тут не може бути, як не може бути більшовиком щирий українець...» [704, с.34].)

Вплив офіційної радянської мови був значним і студентам необхідно було її опанувати, використовувати штампи газетних передовиць. Трафаретні вислови на зразок «хижих акул імперіалізму», «гідр контрреволюції» заповнили мову, яка у звичайному житті була, звичайно, більш простою, народною. А у стінах інститутів, особливо на зборах, мітингах – «усе штучно, бюрократично-протокольно, бездушно! [...] Як тут нудно! Стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвітку думки, літає в повітрі «громадська праця», себто якнайбільше накопичення напущених газетних фраз... І чому ці збори провадяться «па-русски»? Українською мовою виступав тільки дехто... Ні, не навертається душа, не приваблює тут ніщо! Чого ж я маю себе силувати, витратити час на оці

мертвецькі збори»? [361, с.180] Саме такими фразами, штампами, повинен був володіти студент, якщо мав намір закінчити виш. Це яскраво передано С.Голованівським у віршованій повісті з життя студентів «Василь Найда».

У цей час зникла частина самоназв і звертань, смисл інших зазнав якісних змін. Так, колеги стали товаришами. Взагалі слово «товариш» було у вжитку тривалий час і використовувалося там, де мова йшла про вільні об'єднання людей, засновані на принципах рівноправ'я. Лише у ХХ ст. з'явилося нове значення – однодумець у політичній боротьбі пролетаріату проти експлуататорів, що прийшло із партійного (соціал-демократичного) лексикону. Дослідники зауважують, що до середини 1920-х рр. воно стало вживатися не лише стосовно соратників по партії, але щодо всіх радянських людей [332, с.122]. Це слово стало ключовим у словесності радянської культури, символом радянської епохи. Звертання «колеги» поступово зникло зі студентського і професорського вжитку. На початку 1920-х рр. воно ще звучало в аудиторіях. І.М.Буланкін згадував: «Звертання самі вишукані. Навколо чути: «господа», «колеги». Більше – «колеги» – солідніше звучить. Та й спокійніше: не рівний час, натрапиш на якогось нахабу – виляяти може. І слово «товариш» вимовляєш з якимось особливим присмаком і лише до дійсного товариша» [265, с.70].

Особливо важко було перейти на таке звертання викладачам інститутів. Тому навіть на випускних мітингах можна було почути: «Господа курсанти» [225, с.7]. І.Микитенко так описує характерний для професорської корпорації того часу діалог: «Важкувато, Павле Михайловичу? Нічого, звикнете. Я, ви знаєте, дома щовечора вправляюся. Перед люстром отак стану і почну. «Товариші студенти». І звик. А ви – гаспада. Хіба ж можна?» [539, с.66] З часом вишівський професор вже «вільно вживав слово «товариш», ніби воно ніколи й не було йому символом насильства та розбою, – він уже його перетравив, обточив на ньому всі гостряки й вимовляв тепер, не раничи собі рота» [604, с.54]. І в середині 1920-х рр. вже зовсім смішно звучало вічне запитання професора Київського ІНО Є.К. Тимченка, коли до нього

зверталася котрась із студенток: «Панна чи пані?», «це було тим більше смішно, що вже всі в цім бордовім палаці науки, від професора до кривого сторожа, були «товариші» [361, с.203].

Змінилося і звертання до професури, проте «товариш викладач» не прижилося. Звертання на ім'я і по батькові пролетарські студенти вважали ознакою «чужих». У цьому відношенні характерним є лист до студкомісії Київського політехнічного інституту, в якому студента Є.Лонського звинувачували в тому, що «немає жодного викладача, якого б він називав інакше, як по імені й батькові», тобто витримує «дійсно студентський тон» у відношенні до професури, «а на нашій мові це зветься підлабузництвом» [77, арк.10].

Широкого розповсюдження в мові студентів набули слова іноземного походження, серед яких були і важливі слова нового дискурсу влади – комісар (у вишах – політком), пролетаріат, депутат, гегемон. Без такої лексики неможливо було зрозуміти програмні положення більшовиків. Такими термінами рясніють постанови студентських зборів, протоколи, привітання. О. Корнійчук писав, що «ми тоді дуже любили іноземні слова й користувалися ними до місця й не до місця», тож, коли він ударив студента, який образливо говорив про В. Маяковського, «бюро комсомольської організації винесло постанову, де було записано, що я в основному правий, але в дискусії застосував *некультурний аргумент*» [457, с.11].

Особливого поширення набули в цей час вульгаризми і лексика, що походила з воровського жаргону, спрощення мови відбувалося за рахунок низьких соціолектів, армійської та матроської мови, включаючи ненормативну лексику. Особливо ініціативна роль у мовній культурі, на думку Є.Поліванова, належала «морській братві» [612, с.167]. Саме звідти у студентському лексиконі з'являються широковживані слова: «дайош», «братва», «шамать» і «шамовка», «топать», «кинути в топку». Ю.Юркевич згадував, що мова студента, як і зовнішність, повинна була підтверджувати пролетарський статус молоді: «Розмова пересипалася напівблотними

словечками, такими, як «шамовка», «топачь»: це вважалося обов'язковим комсомольським жаргоном» [800, с.78]. Жаргон у вищій школі зберігався тому, що студентам потрібно було постійно визначати себе як представників соціальних низів, коли б не було цієї потреби – не було б і необхідності у страшному жаргоні. Не виключенням були і матюки: «Живе в кімнаті дев'ять чоловік, дев'ять молодців стосовно матюків. Щодо добірної, вишуканої лайки, їхній лексикон був незрівнянний і посідав перше місце» [392, с.49]. На зауваження традиційно в таких випадках відповідали: «Ми з походження пролетарі, а не якісь там інтелігенти, щоб нам і виляяться як слід не можна було» [392, с.49]. Як бачимо, пролетарська молодь вважала матюки і жаргонні слова своєю «пролетарською» мовою, яка відрізняла їх від інтелігенції. Студентів, які виступали за чистоту мови від матюків і жаргону, звинувачували в різних «ухилах», відриві від мас, тож доводилося і їм вводити до свого лексикону всілякі «антибуржуазні» доповнення. Потреба ця зникає після вирівнювання у правах при вступі до вишів усіх категорій населення. А обов'язкові лінгвістичні елементи будуть переборені новим мовним стандартом у 1930-ті рр. і з часом зникнуть. Для мови, як і для інших сфер культури, характерною стане специфічна радянська благопристойність.

У результаті описаних вище впливів мова студентів була «дуже примітивна», справляла враження «жаргону, українсько-російської мішанини» [721, с.22], її характеризував убогий лексикон, що обмежувався здебільшого словами побутового або середньошкільного вжитку. Блатний жаргон на заняттях не використовували, до цього не дійшли, а нормативної лексики на означення абстрактних понять не вистачало у словарному запасі. Намагаючись передати наукове твердження цими примітивними буденними словами, студент будував «такі заплутані, кострубаті речення, рясно оздоблені чужими непотрібними словами, що дарма шукати в них якогось змісту» [559, с.10]. Проф. М.Сулима був упевнений, що з мовного погляду «всі студенти, всіх курсів, відділів і факультетів – однаковісінькі, однотипні, «монолітні»...» [721, с.19]. Характерною ознакою мови студентів було

невміння викласти думку в стислу, повну змісту, чітку словесну форму, яка подекуди межувала просто з безсилою жестикуляцією під акомпанемент нерозчленованих звуків. Викладачі були занепокоєні таким станом: «Досить прислухатися до розмов між студентами під час перерви, простежити мову наших доповідачів на зборах, або референтів у аудиторіях, щоб упевнитись у тому, що у нас не доповідають, не говорять, не реферують, а «балакають» [559, с.10].

Невід'ємною характеристикою, своєрідним знаковим явищем, важливим елементом образу «свого», пролетарського студентства була його активна життєва позиція. Характерною особливістю громадського життя радянських людей 1920–1930-х рр. було проведення всіляких кампаній, мітингів, зборів. Важлива роль у їх проведенні належала студентам, влада використовувала молодість і енергію в своїх цілях, причому з мінімальними затратами. На передових рубежах цієї роботи були робітфаківці, комуністи і комсомольці, які мали, як правило, по декілька доручень, на виконання яких йшло до двадцяти годин на тиждень. Вони були, як і герой В.Підмогильного, страшенно заклопотані, страшенно ділові, «насилу вмещаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою» [604, с.92]. Активісти, як правило, щиро і сповна віддавалися громадській роботі, з задоволенням організовуючи і відвідуючи всі заходи і збори. Цей настрій доносять до нас спогади різних років, у тому числі і написані після розпаду СРСР (Б.Красовицького, П.Григоренка та ін.) Н.Забіла так описувала розпорядок дня студента: «3 години до трьох – збори «Робоса», далі – три лекції, після лекцій – ячейка...» [397, с.56]. На навчання часу часто просто не залишалося.

З метою підвищення успішності громадські навантаження намагалися якось впорядкувати, висуваючи вимоги до їх зменшення. З 1934–35 н.р. кожен студент зобов'язаний був мати лише одне навантаження, як виключення – два [129, арк.6]. З академічно невстигаючих студентів їх взагалі повинні були знімати. Звичайно ж, ці норми не витримувалися. Наприклад, у Миколаївському кораблебудівному інституті, як видно з

річного звіту НКО, по одному навантаженню мали 48% студентів, по два – 36%, по три – 10%, по чотири – 6% [129, арк.6], тобто, завжди знаходилися особи, які вважали громадську роботу пріоритетною у порівнянні з іншими видами навантажень.

Збори, як правило, забирали багато часу, вони скликались навіть у вихідні дні [311, с.21]. У Харківському інженерно-економічному інституті студенти могли засідати не до 22–23 години вечора, а до 2–3 ночі, причому спочатку відбувалися комсомольські збори, потім – бюро. Це стало приводом для постанови ЦК ЛКСМУ, якою заборонялося засідати пізніше 22 годин вечора [128, арк.48]. Партійні збори пропонувалося проводити два рази на місяць, комсомольські – один раз, а збори громадських організацій – раз у квартал [191, арк.199].

У звітах навчальних закладів традиційно акцентується увага на масовій роботі студентів. Вони свідчать про те, що з весни 1923 р. великого розмаху у вишах набула культурно-шефська робота. Студенти опікувалися селами, воєнними та авточастинами, промисловими підприємствами. Так, у Харківському технологічному інституті підшефних було 59 великих і дрібних підприємств. До шефської роботи були залучені 460 осіб, серед них 26 членів партії та 56 – КСМ. Крім того, студенти цього інституту обслуговували два села (1400 дворів), для яких виписували газети, купували книги для бібліотеки, за кошти вишу зробили ремонт і обладнали хату-читальню, виїжджали в села для бесід з селянами, навколо сільського осередку створили сільський актив, на якому читали доповіді про кооперацію, податок, політику взаємодопомоги, ціни на промислові та сільськогосподарські товари. Створили стінгазету, що обслуговувалася вчителями, а в кореспонденти залучалися самі селяни. Проводилися спільні звітні вечори, зокрема, напередодні 8-ї річниці Жовтня [176, арк.50]. Також із підшефних сіл до інститутів запрошувалися гості під час проведення агіткампаній. Аналогічну роботу проводили студенти інших інститутів, про що не без гордості повідомляла періодика [565, с.21].

У військових частинах студенти організували шкільні, науково-технічні гуртки та клуби, навіть організували для робітників школи підвищення кваліфікації. До цієї роботи залучалися і викладачі вишів.

Напередодні революційних свят студенти направлялися у найближчі села для проведення бесід і читання доповідей про «значення революції для всього людства» [144, арк.130]. Село завжди було в центрі уваги влади, крім шефської та культурно-масової роботи, студенти організували туди агропоходи. Так, у селі Старовірівка на Харківщині групою студентів Харківського сільськогосподарського інституту було організовано шестиденні сільськогосподарські курси, на яких прочитано шість лекцій: про вплив штучного угноєння на врожай, якими чистосортними культурами засівати поля, який сівозмін дає найкращі наслідки тощо. Найбільше селян зацікавила доповідь проф. Супруненка про проблему підвищення врожайності. Влаштували студенти також сільськогосподарську консультацію, де щодня давали відповіді на ті питання, що найбільше хвилювали селян. І курси, і консультації охоче відвідувалися селянами, які прохали студентів навідуватися до них частіше [650].

Якщо студент намагався добросовісно виконувати всі громадські обов'язки, то часу не вистачало не лише на читання додаткової літератури чи на відпочинок, а й на навчання. Ця проблема неодноразово розглядалася в періодиці, вимагалось до навантаження підходити обережно [538]. Та частина студентів все ж знайшла вихід із скрутного становища і громадську активність вони просто симулювали, що академік Ю.Шевельов назвав наукою «нікому не шкідливого пристосування до радянських вимог» [788, с.116]. Поширеним було явище, коли молодь записувалась в різні добровільні товариства, адже прослідкувати за виконанням доручень було непросто. Про це попереджала і Кузня освіти: «Перехід студентів з однієї галузі громадської роботи на іншу створює байдуже ставлення до цієї роботи й студент не почуває ніякої відповідальності за неї» [589, с.20]. Серед безпартійних студентів спостерігалось масове ігнорування громадської роботи, ухиляння

від участі в добровільних товариствах, найбільш позитивним моментом у роботі було регулярне сплачування членських внесків [176, арк.50]. Позапартійна молодь у більшості своїй була байдужою до такої діяльності «через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам» [604, с.93]. Такі товариства, як Друзі дітей, МОДР, Аерохім, змичка з селом, як відзначається у звітах, найменше проявляли себе [176, арк.50]. Деяким товариствам, через неявку членів, доводилося збиратися по п'ять-шість разів, щоб переобрати своє бюро, а в інших не відбувалося й половини запланованих засідань, чи протягом тривалого часу вони зовсім не працювали.

Пролетарський студент відпочивати не мав права навіть на канікулах, мріяти про відпочинок і не братися ні за холодну воду могла лише «чужа» молодь [719, с.47]. Крім наукових розмов за своїм фахом, студент повинен був бути обізнаний з поточною політикою і вміти пояснювати її селянам, давати відповіді на всі питання стосовно колективізації, хлібозаготівель, шахтинської справи тощо. Крім цього, він мав брати участь у всіх кампаніях місцевих КНС та сільрад, і у культурботі хат-читалень і сільбудів. Понад це обов'язком студента було «просування газет та літератури в маси», допомагати осередкам «ТСО-Аерохім» у боротьбі з шкідниками, налагодженні військово-стрілецької справи – це неповний перелік завдань на літо.

Обов'язкові завдання на канікули студентам видавалися через профспілки. Після повернення в інститути студенти мали не лише відзвітувати про свою роботу, а й надати завірені органами влади довідки. Так, із звіту студента робітфаку при Вищому ІНО у Києві А.Г.Дубини випливає, що юнак у Коростенському окрузі з 15 липня по 8 жовтня 1923 р. «прочитав доповіді про єдиний сільськогосподарський податок, про другу хлібну позику, про кооперацію, про національне питання та про завдання КНС», організував хату-читальню на хуторі Фонтанка та відкрив бібліотеку

[144, арк.57]. Крім культурно-просвітницької роботи, студенти організовували і очолювали сільські комнезами, збирали збори, «вичищали із членів КНС негодний елемент» [142, арк.16]. Студента-комунара Г.Пилипчука за таку роботу серед односельчан батько вигнав із дому, звинувативши сина в тому, що той «на чортову віру пристав і в бога не вірує» [143, арк.98].

Були студенти, які в силу своєї молодості та відсутності необхідного досвіду не були готові до ведення такої роботи, але намагалися всюди встигнути, тож потрапляли в комічні ситуації, що згодом ставали сюжетами гумористичних творів. Сюжети ці бралися із життя, а іноді і з власного досвіду авторів. Наприклад, перед гуморескою Ю.Вухналя «Відпочинок» зазначається: „Під час перерви на літо студенти іноді так себе навантажують громадською працею, що про відпочинок і думати не доводиться (з власного досвіду)» [331, с.51]. Герой цієї гуморески, студент Петро Мудрий, пообіцяв голові сільради прочитати доповідь про продподаток, головам інших товариств – про сарану, шкоду абортів, суть аліментів і навіть написати нову пісню для хору. «Через тиждень у Петровій голові пасіка гула, а в очах стояли тези своїх доповідей, а він ледве на ногах стояв», тому замість роботи його відправили до лікарні. Гуморески Ю.Вухналя користувалися широкою популярністю серед студентів. За спогадами сучасників, він був улюбленцем публіки: «Незважаючи на те, що він не цілком досконало читає свої гуморески ... молодь його розуміла, щиро реготала (урочисто-серйозна президія також) і викликала та просила ще зачитати» [551, с.16].

Таким чином, нестабільність державної освітньої політики в ранню радянську епоху, повсякденний вплив представників влади на перебудову життя вищої школи за новим зразком зумовили необхідність пошуку шляхів адаптації усіх категорій молоді до нових вимог. Пролетарське студентство, зобов'язане радянській владі небаченими раніше можливостями, стало її опорою у справі «завоювання» вищої школи і небезпідставно розраховувало на всілякі переваги у порівнянні з іншими. Пріоритетність класових

характеристик над загальним рівнем культури й освіти зумовило необхідність пошуку вихідцями з колишніх привілейованих верств населення шляхів адаптації до нових вимог та прагнення презентувати себе як «своїх» для нової влади. Оскільки гарантією для отримання освіти і безпечного життя став пролетарський образ, певній частині студентської молоді доводилось його конструювати, тобто переймати притаманні пролетаріату звички і стиль поведінки, мову (особливо майстерність оволодіння офіційним дискурсом), демонструвати презирливе ставлення до моди, охайності, пріоритет громадської роботи перед академічною. Знакова сутність при цьому не завжди відповідала внутрішньому змісту, але вона повинна була постійно демонструвати оточенню революційність нового студентства. Від майстерності маневрування часто залежали не лише успішність інтеграції в радянське суспільство, а й саме життя людини. Вказані елементи образу пролетарського студента не залишалися сталими, тому молоді потрібно було постійно відшукувати нові гарантії для здобуття освіти. На межі десятиліть на перший план виходять, наприклад, ударництво і жертвність, а неохайність і вульгарність мови поступово втрачуть свою актуальність, оскільки з середини 1930-х рр. для культури характерною стане специфічна радянська благопристойність.

Багатьом студентам було важко сприймати реальність, у якій їм доводилося навчатися і жити. Щоб отримати необхідну для інтеграції в радянське суспільство спеціальність, довелося пройти через пролетарську школу виживання, конструюючи свій образ відповідно до вимог, що постійно змінювалися. Конфлікти ідентифікації простежуються постійно. Вони впливали із бажання навчатися і отримати спеціальність, із відчуття своєї відмінності та постійного страху бути викритими, із того, що все доводилося робити «як потрібно», а не за нахилами і власними потребами, приховувати правду про своє походження, а не пишатися ним, одягатися і поводитися за неписаними правилами пролетарських низів, тобто перебувати у постійному конфлікті між образом самого себе, який потрібно було афішувати, і

захованим в глибині душі реальним «Я».

Завдячуючи майстерності імітації, конструюючи пролетарську ідентичність, вдалося протиснутися «через тернії» соціальної фільтрації багатьом студентам, які згодом розчинилися у лавах радянських спеціалістів. Значна частина їх стала відомими і уславленими, нерідко гнаними, а у майбутньому увічненими. Серед таких відомі письменниці Н.Забіла і О.Іваненко, конструктор літаків К.Калінін, академіки С.Корольов, Ю.Шевельов, Д. Ліхачов, професори І. Білодід, В.Голобуцький, К. Майстрах та багато інших.

2.3. Студентство в ідеологічних кампаніях і соціально-економічних перетвореннях

Повсякденне життя студентської молоді 1920–1930-х рр. характеризується підвищеною участю у різноманітних кампаніях радянської влади, ударництвом і жертівністю заради побудови великого світлого майбутнього. Ці риси слугували гарантіями пролетарського статусу, необхідного для отримання освіти, вони були проявом беззастережної відданості ідеям партії, доказом істинної віри в побудову соціалізму. Саме студенти, як найбільш організована і мобільна соціальна група, стали зручним об'єктом і відносно підготовленим суб'єктом впровадження в життя політики більшовиків. Особливо це стосується цілеспрямованої участі у антирелігійній роботі, ліквідації неписьменності серед широких народних мас, модернізаційних процесах.

Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалася як «класовий злочин». У всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а молодь досить часто залучалася до антирелігійних кампаній, особливо напередодні чергових церковних свят. Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті прояви релігійності викладачів, що, звичайно, не могло не позначитися на їхніх вихованцях. З приміщень інститутів ікони зняли ще у перші радянські роки, а у квартирах

багатьох викладачів вони залишалися ще тривалий час. Так, Полтавська губосвіта у 1924 р. повідомляла, що «серед професури ІНО є особи, що активно виявляють своє співчуття релігійним віруванням. [...] навіть деякі із студентів ІНО зазначають, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, у якого його кімната являла справжній іконостас» [170, арк.5]. Ю.Шевельова також вразила в будиночку проф. О.Ветухова «величезна кількість ікон у кутах кімнат, лампадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету» [788, с.132].

У 1920-ті рр. професори могли ще брати участь у зборах безбожників, причому на стороні захисників віри. Студенти захоплювалися, наприклад, проф. Чехівським, який «на кожному місці був переможцем безбожників» [590, с.106]. Деякі професори поєднували наукову працю з активною участю в церковному русі. Так, професор Одеського інституту народного господарства Покровський «основну працю провадив як член ЦК Всеукраїнської церковної ради та в різних церковних з'їздах та нарадах», а проф. Тімченко із ІНО паралельно був старостою Одеського собору [302, с.28].

Більшість студентів, звичайно, приховували своє ставлення до релігії. Але траплялися віруючі, що відкрито її сповідували і були дуже здивовані виключенням з інституту, як, наприклад, студентка Одеського ІНГ Р.Б.Шапір. Вимагаючи поновлення у складі студентів, дівчина писала (1924 р.): «Чи можуть євангелісти отримувати освіту в радянських вишах, чи здібні вони, як євангелісти, до майбутньої роботи і чи є вони дійсно ідеологічно чужим і ворожим робітничому класові елементом» [153, арк.152]. У Медичному інституті «нахабство ворога не знає меж» – студент-баптист відкрито пропагував свою віру серед однокурсників [690, с.31]. Переслідувалися студенти, які наважувалися ходити до церкви, їхня поведінка засуджувалася в періодиці: «Комсомольські збори ухвалили

боротися, вичищати з вишу не тільки ворожих нам соціальним станом, а й своєю психологією, поведінкою, бо є в нас і такі студенти, як Ачкасова з першого курсу, що ходять до Церкви» [324, с.49]. З Вінницького інституту соцвиху повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костюлу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу» [336, с.27]. За відкритий прояв віри в Бога (наприклад, носіння хрестика) влаштовувалися обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

Незважаючи на загрозу виключення з інститутів, продовжували відзначатися релігійні свята. Увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кавалерії» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних вишів Харкова, в тому числі й комсомольцями. Були приготовлені відповідні страви, та найбільше хвилювало те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан [398, с.47, 48]. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології». Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку і клопоталися, щоб її організаторів виключили з вишу.

У другій половині 1920-х рр. все частіше піднімалося питання закриття церков, передачі їх приміщень різним культурним установам. Газета КПІ, наприклад, повідомляла, що «45 товаришів знову підносять питання про передачу колишньої інститутської церкви культурній установі. [...] Ця церква, що є центром попівської Шулявки, мусить стати культурним осередком пролетарської Жовтнівки. Наша частина Жовтнівки не має помешкання для культурних установ, і тому у нас немає ні клубу, ні кіно, КПІ не має де розгорнути фізкультурну роботу» [767]. Проте неодноразово фіксувалися випадки, коли студенти відмовлялися ставити свої підписи на вимогах про закриття церков. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття

української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка четвертого курсу В.П.Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копатися в моїй душі» [652, с.31]. В Одеському медичному інституті студент п'ятого курсу виступив проти постанови студентства про одібрання синагоги під клуб [690, с.31]. Свій протест висловлювали і професори [690, с.31].

Наявність у вишах віруючої молоді, яка «ще не позбавилася тягарю забобонів», влада вважала проявом ігнорування антирелігійної роботи, про яку у багатьох вишах згадували лише напередодні Різдва чи Паски. «Вже кілька років, як академічне, а почасти, й громадське життя нашої ВИШ'и не містить в собі елементів систематичної, планової антирелігійної роботи», – зауважувалося у «Кузні освіти» [394, с.21]. Деякі корективи в минулу антирелігійну практику почали вноситися наприкінці 1920-х рр., проте помітного перелому в цій роботі досягти було важко. Як правило, в інститутах був наявним реальний безвірницький актив, але можливості антирелігійної боротьби вичерпувалися бажанням її здійснювати серед частини студентів. Належної ж підготовки для її проведення переважна більшість молоді не мала. Вести атеїстичну пропаганду без знання Біблії було нереально, а на опанування її потрібний був тривалий час. Враховуючи попередній невтішний досвід, у вишах, особливо педагогічних і медичних, почали організовуватися спеціальні наукові семінари, на яких вивчалися різні теорії походження релігії, опрацьовувалися питання щодо походження Різдва і Паски, для роботи передплачувалися журнали «Безвірник», «Антирелигиозник», газета «Безбожник». Так, у Київському ІНО 1929 р. було організовано антирелігійний семінар під керівництвом проф. Б. Манжоса, у якому працювало 36 слухачів [394, с.22]. Засідання проводилися раз на тиждень, тому «антипасхальна кампанія виявила нашу придатність і корисність в умовах антирелігійної роботи». По району Січнівки студентами

було прочитано чотирнадцять доповідей, по селах – дванадцять, взято участь у екскурсивній роботі Лаврського заповідника.

Особливо гостру потребу в знаннях потребували ті студенти, які працювали в місцях, де впливовими були сектанти. Спеціально вишколена молодь могла навіть отримати перемогу в дискусіях. У селі Маяки, що на Одещині, – пригадував А.Мінський¹, – де євангелістами розповсюджувалися негативні чутки про колгоспні порядки, студент М.Белов (1929 р.) в присутності селян запитував у «брата» Івана «на кому був одружений Каїн, цікавився, чому євангелісти не лише по-різному висвітлюють біографію Христа, але і його родовід наводять у різних варіантах. «Брат» Іван спитнів від таких запитань і дуже швидко здався» [544, с.28]. Вирішального «удару» було нанесено Івану Івановичу на вечорі у сільському клубі, де зібралося близько 600 селян. М.Белов прочитав доповідь, кожне слово якої било у ціль. Доповідь була побудована на фактах, які збиралися у селі та перевірялися через вірних людей у місті. Селяни дізнались із цієї доповіді «про минуле своїх духовних пасторів, про те, що «благодійний» євангеліст Іван Іванович відбував у одеському будинку ув'язнених термін за спробу збездіяти свою хатню робітницю, що «святий угодник» Тихін збував у свій час фальшиві карбованці. Коля зачитав витяги із офіційних документів і постанов суду, він розповів про ту хитру механіку провокацій і чуток, які використовують церковники і сектанти села, щоб збити Маяцьких селян зі шляху од щасливого життя» [544, с.29].

Використовували студенти у своїй антирелігійній роботі наукові знання для викриття біблійних і євангелійських чудес. За допомогою нескладних хімічних речовин вони перетворювали воду на «вино» і молоко, запалювали без вогню свічки, демонструючи «єрусалимське чудо» і, збризнувши підкисленою водою попередньо оброблений фенолфталеїном плат, демонстрували на ньому появу «нерукотворного лика». Успіх таких вечорів був вражаючим, впливав на людей, тож на початку 1930-х рр.

¹ Ініціал подається у російськомовному варіанті.

результат шаленого наступу на релігійні свята дав свої наслідки і багато людей уже їх відкрито не відзначали.

Немало студентів з ентузіазмом працювали «ліквідаторами», намагалися навчати всіх неписьменних (у 1926 р. в Україні загальна грамотність населення становила 57,5%) на благо культурної революції в селах, на фабриках і заводах, у вечірніх школах робітничої молоді. Це одна із тих ланок роботи, до якої молодь підходила досить відповідально, а гуртки лікнепу, створені при вишах, були численними, об'єднували значну кількість ентузіастів і дійсно працювали. В Одеському медичному інституті, наприклад, 1923–24 н.р. у ліквідації неписьменності брало участь 360 студентів. У підшефному селі Тузла була створена школа на 110 осіб, де вчителькою була студентка цього інституту, яка утримувалася за рахунок інших студентів [161, арк.70]. У Києві більше 40 студентів працювали як інструктори-методисти лікнепу; студенти Київського політехнічного інституту працювали у лікнепі на заводі «Більшовик»; Київський ІНО охоплював лікнепом райони Солом'янки та почасті Декміївки. У Січевому районі працювало 230 культбійців, у Либідському підрайоні іновцями було виявлено 800 неписьменних, організовано 62 лікпункти, 530 осіб було охоплено навчанням [419, с.1]. Інститути Харкова у 1929 р. виділили 260 агітаторів для популяризації цілей і завдань товариства «Геть неписьменність», а 10000 студентів безпосередньо навчали грамоти населення [287, с.88]. Неодноразово зверталася влада до Інститутів народної освіти з проханням виділяти студентів для укомплектування шкіл вчителями, яких на той час не вистачало майже всюди. Так, двадцять студентів Кременчуцького та Полтавського ІНО постійно працювали в школах Олександрівського району позмінно [82, арк.178]. Всього в Україні у 1929 р., як відзначав В.Я.Білоцерківський, працювало 35 000 студентів-ліквідаторів [287, с.88].

Крім цього, студентам необхідно було проводити і очолювати політико-просвітницьку роботу, пояснювати масам політику компартії.

Роботи було настільки багато, що інститути не справлялися з нею, що і викликало критику на адресу останніх з боку партійних комітетів у халатності і бездіяльності [181, арк.157]. А деяких комсомольців обурювало ставлення з боку місцевих осередків до тієї роботи, яку вони вважали відповідальною і віддавалися їй з ентузіазмом. Так, М.Я.Афанасьєв записав у своєму щоденнику, що 20 лютого 1932 р. його по комсомольській лінії навантажили займатися лікнепом і він «з гордістю і повним комсомольським патріотизмом виконав це важливе доручення. У результаті за свою працю отримав лише зневажливу посмішку від секретаря комсомольського осередку і співчуття йому з боку інших комсомольців. Мене вважали там за блазня, за дурачка (звичайно, лише комсомольці)» [215, арк.168].

Наприкінці 1920-х рр. студенти за відрядженнями партійних і комсомольських органів брали безпосередню участь у колективізації, в посівних, заготівельних і збиральних кампаніях. Вони косили жито, пшеницю, копали картоплю, буряки, працювали на заготівлі дров, брали участь у поширенні серед населення облігацій державних позик та у здійсненні інших важливих господарчих і політичних заходів. «Серед нас, студентів, – згадував пізніше О.Засенко, – були справжні передовики праці, ударники – першокласні косарі, сіячі, лісоруби, вантажники...» [402, с.170].

Керівництво країни вміло використовувало енергію і романтику молодості для реалізації своїх планів, тому всі лозунги поточного моменту втілювалися в життя за безпосередньої участі студентства, у першу чергу його партійного і комсомольського складу. Наприклад, студентів II і III курсів сільськогосподарських вишів рекомендувалося використовувати «у централізованому порядку через спеціальну мобілізацію для посівкампанії» [86, арк.266]. Решта ж інститутів мала проявити власну ініціативу «щодо агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомогти в організації колективних об'єднань на селі» [86, арк.266].

Інколи навіть не встигаючи приступити до занять, студенти відряджалися організовувати колгоспи, забирати у селян «квашений хліб»,

ліквідувати «насіннєві прориви» тощо. Багатьом із них довелося побувати в бувальцях, іноді скрутних, іноді – веселих. Проф. Ю.Кобилецький згадував: «Під час колективізації був я направлений у глухе село Мудрівку, що розташувалося на правому березі Дніпра навпроти Чигирина. Отут і потрапив у халепу, коли, підбурювані куркулями, жінки вчинили бунт у селі, обрали собі старостиху. Нас, колективізаторів, ... замкнули у сільраді і декілька днів тримали під охороною, подаючи у вікно лише напитися, їсти ж – ані – ні! Лаяли нас на чім світ стоїть, пристрасно, істерично і натхненно» [441, с.134, 135]. Для одних такі випадки залишалися пригодами молодості, для інших закінчувалися трагічно. О.Засенко писав, що «не за одним із нас – студентів-комсомольців, з мандатами уповноважених мало не в усіх областях Радянської України – полювали з обрізами і наганами куркулів та їх поплічники, різного роду відщепенці, що були озлоблені (кожен за щось своє) на Радянську владу» [402, с.170]. Наприклад, під час спроби організувати колгосп було убито Антона Підпригору із Київського ІНО [441, с.138]. Багато студентів – учасників тих історичних подій, вірили в необхідність проведення колективізації насильницькими методами, щиро ненавиділи «куркулів» та інших «класових ворогів», тож без жалю і сумніву відшукували і забирали заховане зерно, виганяли дорослих і дітей на вулицю. Всі нюанси такої роботи чудово донесли до нас спогади колишнього студента Київського ІНО Ю.Кобилецького.

У засобах масової інформації висвітлювався лише позитивний досвід ліквідації численних «проривів». У дописах з гордістю повідомлялося про численні кампанії, як, наприклад: «На голосіївських городах виник прорив. Київський зоотехнічний інституту на допомогу соціалістичним городам, на ліквідацію прориву – мобілізував свої студентські сили. ... З II курсу вийшло 59 чоловік і за чотири години зсапали 3 га помідор. II курс набору 1930 року – вийшло 85 чоловік. Зробили 8 га. ... Всі працювали ударно, але були й ледарі» [553, с.30].

Були серед студентів не лише ледарі, а й незгодні з політикою партії на

селі. Документи повсякденності свідчать про те, що офіційна точка зору, показуючи масовий героїзм, жертвовність молоді, не віддзеркалювала її буденного життя і настроїв. Інформація, що передавалася в ОДПУ, свідчить, що партійними квитками у 1932 р. поплавилися студенти Харківського інституту червоної професури Олексієнко, Комаровський, Погोलієв і Рощенко через «розмови про невірність лінії партії де це бачено, щоб люди сиділи голодними і опухали від голоду» [117, арк.3]? Студент Всеукраїнського інституту комуністичної освіти, член партії з 1930 р. Бондаренко на загальних зборах говорив про те, що «колгоспи потрібно розпустити, вони не оправдовують себе. Куркулів не потрібно розкуркулювати, бо вони основна база сільського господарства, тоді всі плани хлібозаготівель будуть виконані», а член партії з 1928 р. Соврань сказав, що якщо колгоспники не бажають працювати в колгоспах, розбігаються, то значить лінія партії не вірна. Серед студентів Київського інституту профосвіти також зафіксовані були «крамольні» розмови про стан сільського господарства, наприклад, студент Бурсов говорив, що «на селі голодають, а говорять про успіхи п'ятирічки» [117, арк.3].

Із щоденника М.Я.Афанасьєва, який ніколи й нікому не висловлював своїх думок тому, що «комсомольцеві за це може гарно перепасти як прихильникові правих...» [215, арк.168], ми можемо дізнатися про повсякденне історичне мислення студента – вихідця із села. Записки ці – рефлексія на події, що відбувалися у визначеному місці й у визначений час. 26 листопада 1929 р. юнак записав: «Я інколи міркую сам собі, що невірно робить радянська влада, що витягує останній сік із селянина. У всіх газетах тільки й бачиш (Классовая боротьба. Наступление на кулака, плани хлебозаготовок) а потім поруч з тим читаєш (На Н-ской станции зерно некуда девать, зерно гниет под открытым небом... зерно ссыпается прямо в грязь, потому что нет помещений, куда можно бы было убрать хлеб). Ось тут з приводу таких фактів я думаю, що кожне серце більш свідомого селянина напевне пробудиться і на ґрунті цього виникають такі суперечки

між селянством і радянською владою. Головна маса селянства, наскільки я зараз знаю, ні чуть не зацікавлена в п'ятиріччі...». Отримуючи листи від рідні, М.Афанасьєв знав істинне становище селянства, вболівав за нього і цю біль виливав на сторінках: «І ось сьогодні, коли я прочитав листа від бабусі, то я ясно уявив собі картину селянського життя ... хліба нема, попродали останню худобу, надходить зима, дітворі треба ходити до школи, а ходити ні в чому, їсти нічого, старі прожили вік, багато терпіли зневаги від царату, а потім влада перейшла в руки пролетаріату, знов голі, голодні, неосвічені, закуті в ланцюги некультурності і не чуть чогось там отзвуків культурної революції, яку так добре змалювала компартія в своїх планах» [215, арк.168]. Але ж сумнівався він лише в політиці партії щодо селянства, у решті ж був переконаний, що «компартія та радвлада робить все вірно».

На Всеукраїнській нараді завідувачів обласними відділами народної освіти 18 лютого 1933 р. органи народної освіти критикувалися за те, що «в боротьбі за хліб не організували масово-політичної роботи серед колгоспників і трудящих одноосібників, серед колгоспного активу, через свої форми і методи роботи, не забезпечили повної мобілізації на виконання річного плану хлібозаготівель, на розгром куркульського саботажу» [88, арк.9]. Було прийняте рішення приділяти більше «уваги і енергії, класової пильності» у наступній весняній засівній кампанії «за виконання завдань 4-ї більшовицької весни, в боротьбі за зміцнення колгоспів, за піднесення врожайності» [88, арк.10]. Тож навесні 1933 р. на весь час польових робіт бригади студентів відряджалися на роботу в різні села ліквідувати «насінний прорив» – збирати посівматеріал. Крім того, влітку цього року старшокурсники й аспіранти (члени партії чи комсомолу) відбиралися для проведення агротехнічної пропаганди, тобто молодь повинна була навчати селян питанням правильної організації збирання врожаю, проведення молотьби і підготовки до осіннього посіву [177, арк.62]. На рільничі роботи, «заступати померлих від голоду селян», за словами Л.Дражевської, були в обов'язковому порядку відряджені студенти всіх харківських вузів, у тому

числі і університету [384, с.262]. На бурякових плантаціях, за спогадами Л.Вишеславського, студенти були вражені тим, що голодні люди випивали меляс, яким потрібно було ловити совку, виполювали і їли яєчка мурах. А котрийсь із студентів носив половину своєї пайки опухлій від голоду дівчині [350, с.206].

Виконуючи вказівки влади, 40 студентів Лубенського інституту соціального виховання за декаду роботи навесні 1933 р. у Лубенському районі Полтавської області зібрали 90% необхідного посівного матеріалу. Вони організовували при колгоспах школи активу з вивчення постанов уряду, «викривали куркульню», яка «чинила опір мобілізації посівматеріалу» [517, с.3]. Особливо пишалися такі активісти тим, що в селі Снітин викрили «озброєну банду на чолі з Котлярами (синами куркуля)», а в селах Духовому, Козайденці та Хитцях виявили «куркулів, які організували кражу кіп з колгоспного поля та крадіжку коней» [517, с.3]. Дирекція Миколаївського суднобудівельного механічного технікуму з гордістю повідомляла, що їхніми студентами у підшефному селі Сливіно було «мобілізовано посівматеріал на 96%, прочищено і організовано охорону, відремонтовано сільськогосподарський реманент, організовано бригаду сіячів», а в селі Водопій «зібрано 36 центнерів захованого куркульського хліба» [639, с.4]. А от Харківський фізико-хіміко-математичний інститут ганьбили за те, що «підготовку до весни прогавив» – у підшефному селі зібрано насіння лише 3,96%. Постійно там перебував один представник інституту, ще два виїжджали йому на допомогу, що викликало неабияке занепокоєння партійних органів [321, с.5, 6].

Проте не всі активісти рвалися в село виконувати постанови партії. Наприклад, коли організовували таку бригаду у Харківському геодезичному інституті для ліквідації «прориву» у селі Приколотному Великобурлуцького району, то «знайшлися комсомольці, що дуже багато говорили за село, вважалися активістами, але їхати відмовились...» [371, с.3]. Відмовився їхати на шість місяців секретарем колгоспного КСМ осередку «бо не знайомий з

цим ділом і ще молодий (народження 1915 р., в КСМ 1 рік)» і студент Білоцерківського педагогічного технікуму В.Чорний, якого виключили із комсомолу і з технікуму навіть незважаючи на те, що він в той час хворів черевним тифом [90, арк.28]. Це надзвичайно обурило юнака: «Довільно з мене лише парт[ійної] кари, за що з технікуму?» – скаржився він у листі В.П.Затонському. Аналогічне покарання спіткало також студентів Дніпропетровського гірничого інституту Л.Гісіна та П.Арганова, взагалі, як зазначають дослідники, у цьому навчальному закладі молодь часто виступала проти сільськогосподарської політики на селі [469]. Тих, кого не звільняли, виселяли з гуртожитку, позбавляли продуктивних карток, без яких вижити було просто неможливо.

Студент Червоноградського агротехнікуму, член бюро ЛКСМУ П.Дніпровський, відряджений на хлібозаготівлі, вражений становищем селян, написав листа в РК ЛКСМУ, де висловив свою думку щодо «неправильності генеральної лінії партії у виконанні хлібозаготівлі», за що і був виключений з комсомолу і вишу з позбавленням права вступу до вишів на три роки [725, с.32]. Крім виключення незгодних з політикою партії на селі з комсомолу та інституту, в періодиці звучали заклики до студентства «чорною плямою пролетарської ганьби вкрити імена дезертирів посівного фронту» [557, с.2, 3].

Не всі витримували загартування класовою ненавистю і жорстокістю, не бажали були причетними до більшовицьких злочинів проти селянства. Комсомолец-активіст, студент Харківського інженерно-будівельного інституту Я. Злочевський, коли його 1933 р. в черговий раз направили на хлібозаготівлі, говорив: «Тепер у мене не лишилося ніяких ілюзій: нами править банда. [...] В цих умовах я все одно жити не можу. Якщо мене не приберуть, то я сам себе порішу...» [355, с.96]. Деякі студенти, не витримавши психологічного навантаження, висловлювали свій протест самогубством, як це зробив комсомолец Ф. після розкуркулювання і вигнання з власного будинку однієї більш заможної родини, про що свідчать спогади В. Богдан [291].

Паралельно з сільськогосподарськими роботами студенти мобілізувалися на кампанії з лікнепу, для роботи в різних закладах, для озеленення чи будівництва. У Харківському університеті, наприклад, навесні 1933 р. занять не було близько трьох тижнів, згадує Л.Дражевська, бо «наш курс був мобілізований для праці з дітьми – жертвами голоду, тичасово зібраними у вагонах на Харківському вокзалі» [384, с.262]. Колишня студентка Харківського університету Марія Гросул пригадувала, що їй було дане завдання поїхати на вокзал, знайти там вагони з дітьми, ознайомитись із ситуацією і скласти план роботи з ними. Відшукавши вагон на запасній колії, почувши дитячий крик і побачивши повний вагон маленьких діток – голодних, брудних, залишених помирати голодною смертю, – студентка, плачучи від жаху і жалю, кинулася тікати звідти [799, с.86]. Про який план роботи могла йти мова?

Індустріальні центри також не обходилися без студентів, вони ліквідували численні «прориви» на заводах. Так, понад 1000 студентів Сталінського гірничого інституту брали участь у ліквідації прориву промфінплану, в день ударника працювало 1200 осіб, а на постійній масовій роботі на заводі Петровського перебувало 55 студентів. Зазначалося, що ця робота проводилася без всякого піднесення, причому було багато випадків дезертирування. Характерною є заява партійця з 1919 р. Каплана під час роботи на заводі з ліквідації прориву: «Ми не каторжники, щоб виконувати таку норму, скільки встигнемо, скільки і зробимо» [117, арк.110]. Фіксувалися випадки масового негативного ставлення студентів до роботи на «проривах» індустріалізації та у багатьох інших навчальних закладах, наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті [116, арк.63], тобто студенти переставали «бачити велике» в радянських буднях. Не допомагали змінити ставлення до цієї роботи і всілякі методи політичного впливу, такі, як загальні збори чи відкриті партійні збори, на які студентів могли змусити ходити, але в суперечках участі вони не брали.

Студенти відряджалися в шахти Донбасу, рити вугілля для

індустріалізації. Такі уповноважені могли не те, що не працювати до цього в забої, а навіть ніколи в житті в очі не бачити шахту. Бюрократів цілком задовольняв звіт про кількість надісланих уповноважених, про результативність такої роботи мови не було. Як згадує П.Григоренко, якого відправили на шахту з стрімко спадними пластами «Юний комунар», він, «докладаючи всіх зусиль, намагався щось зробити: спускався в шахту, спілкувався з комсомольцями у лавах і штреках, виступав з доповідями» [355, с.100]. Але загалом похвалитися чимось позитивним не міг.

Багато студентів можна було зустріти на будівельних майданчиках, наприклад, у Харкові вони працювали сотні годин на будівництві [128, арк.88], студенти Київського гірничого інституту розбирали мостову на вул. Воровського [128, арк.84]. Особливо приваблювали молодь гіганти перших п'ятирічок – Харківський тракторний завод, Дніпрельстан тощо. «Величезну бетонну греблю Дніпрельстану, – пригадував Ю.Кобилецький, – утоптували ногами. Бригади дівчат та хлопців ставали у коло на рідкий бетон, брали за плечі один одного і починали своєрідний індустріальний танок-аркан» [441, с.122]. Героїка трудових буднів оспівувалася в засобах масової інформації, описувалася письменниками. Весь Радянський Союз мав захоплюватися подвигами бригади дівчат-бетонниць Жені Романько, яка стала прототипом І.Микитенку у п'єсі «Дівчата нашої країни». Тож настрої частини молоді на зборах з питання виїзду на «прорив» на Дніпробуд, коли студент Бондаренко з обуренням заявив, що «студенти – пробка, якою затикають всі дірки», а його ще й підтримали члени партії, засуджувалися і не розголошувалися [116, арк.25]. Студентство було загіпнотизоване старими партійними ідеалами і новим великим будівництвом, воно повинно було жити і переживати разом із героями звитяжних буднів. Про негативні моменти не могло бути й мови, про них не знали і знати не бажали. Саме через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а й палким учасником цих процесів, таким, що ні на хвилину не сумнівався б у вірності генеральної лінії партії.

Величний поступ індустрії дійсно вражав молодь, як і подвиги героїв чи досягнення ударників: «...вся країна жила будівинцтвом Харківського тракторного. Але не менш нас хвилювали Дніпрогес, челюскінська епопея, політ Чкалова і Громова, висадка папанінців на полюсі. Все це було овіяно справжньою, високою романтикою» [346, с.136]. Молодь виховувалася на подвигах конкретних героїв, тож з ними у вишах відбувалися численні зустрічі, які відвідувалися із захопленням. У цілому, така тактика давала бажані наслідки: «Ми так вірили в комунізм, і нам так хотілося якнайскоріше до нього протиснутися, що ми готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше» [355, с.93].

Як бачимо, мобілізації студентів відбувалися постійно, багатьох відряджали на тривалий термін, внаслідок чого у вишах залишалася незначна кількість тих, хто мав можливість продовжувати навчання. Життя студентів тих часів, завдяки численным наказам, що суперечили один одному, являло собою своєрідний «броунівський рух». З одного боку, видавалися постанови про зміцнення партійних організацій вишів, для чого практикувалися спеціальні набори. Прийом 1931 р. набагато збільшив склад партійних організацій, в інститутах України на цей час уже нараховувалося більше 15 000 комуністів. Особливо суттєво збільшилася їхня кількість у трьох основних вишівських центрах: у Києві з 2895 чоловік до 3424 – на 25%, у Харкові – з 2895 до 4684 – на 48%, у Дніпропетровську – з 1960 до 1535 – на 50% [116, арк.18, 19]. Найбільший партійний прошарок був у індустріально-технічних інститутах, наприклад, у Сталінському гірничому – 69%, Дніпропетровському гірничому – 32%, Шосткінському хімічному – 55%,

Дніпропетровському хімічному – 23% [95, арк.1, 25, 29, 34, 37, 43, 46, 61, 66, 77, 90]. Значно меншим він був у сільськогосподарських інститутах, а в медичних – традиційно залишався низьким: у Дніпропетровському медичному інституті – 6%, Київському – 10% [116, арк.19].

З іншого боку, іншими постановами, ці ж самі особи відправлялися на ліквідації різних «проривів», що знов зменшувало кількість комуністів і комсомольців у вишах. Так, у Дніпропетровському гірничому інституті лише з однієї групи, в якій із шістнадцяти студентів одинадцять були партійними, за два місяці було пропущено 130 людино-годин, внаслідок чого в цій групі було 24 хвості. З них 18 припадали на мобілізованих членів партії [116, арк.95]. У Харківському машинобудівному інституті на 1 жовтня 1932 р. було 645 членів і кандидатів у партію із 1427 студентів денного відділення. На 1 травня 1933 р. їхня кількість зменшилася до 394 чоловік, причому 81 студент був відряджений на постійну роботу в політвідділи і МТС [116, арк.102, 103]. Для окремих партійних організацій характерним був погляд, що «вчитися у сучасних обставинах, за наших труднощів – принайменше паразитично, а звідси висновок – інститут резерв для всякого практичного використання» [116, арк.20].

Незважаючи на те, що в постанові ЦК КП(б)У «Про склад студентства» чітко сказано: «Категорично заборонити МПК та РПК знімати студентів без спеціального щоразу на те дозволу обкому» та в постанові ЦВК СРСР від 19.09.1932 р. – «припинити практику частих і довгострокових мобілізацій студентів і особливо професорсько-викладацького складу на різні господарські кампанії», – майже щодня приходили до навчальних закладів обіжники, що вимагали негайно знімати студентів з навчання, не рідко у великій кількості [311, с.21].

Керівництво деяких інститутів у розпачі зверталось до ЦК КП(б)У з проханням вжити термінових заходів для нормалізації навчального процесу. У доповідній записці дирекції та парткомітету Всеукраїнського комуністичного інституту радянського будівництва та права від 20 березня

1933 р., наприклад, зазначається: «За останній час з інституту мобілізовано велику кількість студентів на партійну роботу та радянську роботу, переважно на село. Мобілізацію переважать: райпарком, Міськпарком, Обком і ЦК КП(б)У. Внаслідок цього в нас на сьогодні лишилось 386 студентів, а було на 1 жовтня 1932 р. 882 студенти. За цей відрізок часу мобілізовано з інституту 408 студентів. Останні 88 осіб відсіву відносяться по іншим причинам: хвороба, прогули, невстигаємість, сімейні обставини, виключення за різні проступки. Мобілізовані 408 осіб розподіляються так: 1. В рахунок «2340» за постановою ЦК КП(б)У мобілізовано весь 2-й курс в кількості 268 чоловік; 2. На постійну роботу на село 78 чол. із них: РПК – 25 чол., Обком – 53 чол.; 3. В політвідділі МТС – 8 чол.; 4. На судову роботу (Обком) – 8 чол.; 5. До військових шкіл – 46 чол.

Крім того, на сьогодні зі студентів, що залишились в інституті уже відібрано Райпаркомом для мобілізації для роботи в органах ГПУ – 61 чол., для посилки на село – 16 чол. Відділом кадрів Цк КП(б)У – для посилки на юридичну роботу – 31 чол.

До всього треба додати, що зараз на тимчасовій мобілізації знаходиться 56 студентів, із них в пропгрупі ЦК – 17 чол., на посівній кампанії – 39 чол.

Внаслідок цього на сьогоднішній день порушено нормальну навчальну роботу, наприклад: на III курсі міжнародного факультету припинено навчання тому, що залишилося в інституті 3 студенти, а останні знаходяться на тимчасовій або постійній мобілізації. В інституті є лише I-й та III-й курси, а II-х курсів по судово-прокурорському, господарсько-правовому та міжнародному факультетах зовсім немає. Є великі перебої в навчанні внаслідок відриву від навчання студентів та викладачів.

На сьогодні створився такий стан, що коли буде переведено мобілізацію, що намічена для роботи в органах ДПУ, НКЮ та на селі, то в інституті залишиться студентів, що відвідують заняття, лише 210 чоловік» [118, арк.20].

Катастрофічна ситуація склалася 1933 р. і в педагогічних інститутах.

Поряд з мобілізаціями на кампанії систематично на місцях проводились мобілізації на постійну роботу, часто навіть за один-два місяці до закінчення навчання, зменшуючи цим і без того нечисленні контингенти випусків. Заступник Наркома освіти А.Хвиля в таємному листі до ЦК КП(б)У від 16 червня 1933 р. повідомляв, що в Кривому Розі із 426 студентів 200 було мобілізовано в радгосп на полоття напередодні переводних іспитів, у Запоріжжі із 658 студентів 250 направлено на прополку, у Сумах, постановою міськпарткому від 29 травня 10 членів партії та комсомольців було призначено секретарями колгоспних осередків [118, арк.42]. Такі факти характерні для більшості педагогічних інститутів (Лубни, Полтава, Одеса, Суми, Умань тощо). Нарком освіти В.П. Затонський також підкреслював: «Звертаю увагу на цілком байдуже ставлення обкомів до освітньої справи. На нараді завоблоно виявилось, що (20–21.06) більшість районних відділів наросвіти непрацездатні» [118, арк.43].

Аналогічні відомості надходили з усіх навчальних закладів. Партійні комітети та інші організації практикували висмикування студентів із різних груп, курсів та інститутів не лише на великі кампанії, а й на різні дрібні роботи під загрозою притягти до партійної та комсомольської відповідальності в разі невиконання. У Київському університеті, наприклад, у 1933 р. на озеленення міста студентів зривали з занять три рази, причому панувало таке безладдя, що всі три рази вони не працювали над озелененням [128, арк.26]. Наступного року спостерігалася аналогічна картина. «Вже чомусь студенти повинні ходити через кожні три дні на суботник по перелопачуванню хліба, – говорив секретар комсомольського осередку Астафов 15 вересня 1934 р.. Сьогодні я також послав 80 чоловік, на 25-те знову викликають 50 чол., а крім того є ще одне розпорядження дати 150 чол. на постійну роботу по санітарії. Далі ще прийшов один чоловік, каже, що надісланий з ЦК, просить дати йому 15 чол. на перевірку політосвітньої роботи» [128, арк.27]. Комсорг Харківського машинобудівного інституту отримав мандат з вимогою дати 50 студентів на перевірку ящиків для сміття

[128, арк.88], а Дніпропетровського хімічного інституту – для технічного листування в апараті окружкому та для переписки протоколів [116, арк.20]. Доходило до того, що вимагали таку кількість людей, яку інститути не могли виділити. Тож все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри, кіно, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то і залишати навчання.

Таким чином, адміністрування партії більшовиків у царині вищої освіти зробило тисячі студентів заручниками непродуманої до кінця політики, спрямованої, перш за все, на формування нової радянської людини. Виховні процеси несли в собі заряд політичного впливу на свідомість і поведінку студентів, розраховані були на включення студентства в політичну боротьбу і модернізаційні процеси. У свою чергу, студентство було загіпнотизоване старими партійними ідеалами, свято вірило в світле майбутнє і готове було невтомно працювати для його наближення. Пропонована перспектива змальовувалася надзвичайно привабливою, про це дуже турбувалися засоби масової інформації, які стали «організатором соціалістичного змагання», «трибуною передового досвіду» і «трудової слави», рупором сталінської тоталітарної політики, засобом морально-психологічного тиску і маніпулювання свідомістю людей. У межах численних кампаній студенти виступали в ролі вчителів для робітників і селян, доносили до них основи державної політики в господарстві, сферах культури, освіти, допомагали налагоджувати новий побут, тобто із об'єкта державної політики студенти перетворювалися в її суб'єкта.

Через героїку повсякденності йшов процес формування нового радянського студента, який мав бути не просто спостерігачем, а палким прихильником лінії партії. У вищій школі було досить студентів – фанатиків, які організовували колгоспи і ліквідували численні «прориви» на фронтах соціалістичного будівництва. Можливо, вони бачили контрасти життя та не хотіли поглянути ширше на те, що діялося, не передбачали трагедії майбутнього. Ті ж, що майже провидницьки прогнозували загрозу, яку

приховував у собі режим, або вкорочували собі життя від безвиході й розпачу, або були виключені з вишів, або позбавлені волі. Конформістом жити було безпечніше, звідси – позиція невтручання частини студентів у перебіг подій, спроби не привертати до себе зайвої уваги, голосування виключно «за» на численних зборах. Влада ж, застосовуючи методи партійного пресингу, повсякденно використовувала енергію і безкоштовну студентську працю в нелюдських умовах існування, натомість обіцяючи їм щасливе життя у «світлому майбутньому».

РОЗДІЛ ІІІ

РАДЯНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО: ДОСВІД ІСТОРИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ

3.1. «Колишні» в студентському середовищі

Режим, що складався у період НЕПу, за багатьма параметрами був авторитарним і наприкінці 1920-х рр. трансформувався у тоталітарний, що означало повне знищення громадянського суспільства як сфери вільної діяльності та самоорганізації людей – соціальної, політичної, інтелектуально-культурної. Тоталітарна держава обов'язково намагається контролювати думки і почуття своїх підданих, причому не менш ефективно, ніж їхні вчинки [588, с.244]. Для зміцнення такого режиму важливо було, як зазначає проф. С.В.Кульчицький, не тільки придушити прояви опозиційних настроїв чи прямі виступи проти державної влади, а й не допустити поширення інакомислення і навіть самої думки про опозицію владі в суспільстві [482, с.253]. Нав'язування громадянам єдино можливого шаблону світосприйняття призводило до побутування у суспільстві спрощеної системи цінностей, що неминуче апелювала до розмежування «своїх» і «чужих», диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» і стала характерною ознакою суспільної поведінки.

Базовою для людської свідомості дослідники вважають дихотомію «свій – чужий», вона лежить в основі формування національної і соціальної ідентичності [715, с.473]. Природно, що уявлення про «своїх» і «чужих» змінюється в залежності від епохи і культурної традиції. У 1920-ті рр. розподіл на «своїх» і «чужих» наповнюється ідеологічним змістом. У цей час бути «своїм» означало, як відмічають дослідники, перш за все, бути рідними за духом, за ідеологією, за поглядами, а не кровноспорідненими людьми [332, с.91]. За словами М.Хвильового, то була дійсність: справжня життєва дійсність – «хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни» [759, с.59].

Невипадково найвагомішою причиною для призначення робфаківця Журавльова політкомісаром Кам'янецького робітфаку вважалося те, що «його молода рука не здригнулася навіть в той час, коли потрібно було віддати революційний обов'язок своєму рідному батькові, брату і сестрі, які зрадили справі революції. Він їх убив, бо вірність революції поставив вище родинних зв'язків» [105, арк.55]. Людина ставала «своєю» лише в тому випадку, коли рідним для себе вважала те, що є рідним для радянської дійсності. Рідний по крові легко ставав чужим, навіть рідну матір, якщо вона стала ворогом, не можна жаліти, а потрібно знищувати: «В такие дни таков закон: Родную мать встречай штыком, Глуши ее прикладом» [509, с.523].

Бути «своїм» у студентському середовищі означало бути рідним за походженням і духом, повну підтримку і відданість ідеям більшовиків, неприйняття і ненависть до інакомислення. Фетишизація власної позиції призводила до руйнації характерної для суспільства системи цінностей, тому дітям, іноді щиро, іноді про людське око, доводилося відрікатися від своїх «непролетарських» батьків чи відмежовуватися від родичів, які за переконаннями виявилися по різні сторони барикад. Зречення від батьків у ті роки широко практикувалося і стало звичним явищем. Наприклад, студентка Чернігівського ІНО В.Бородаєвська писала: «П'ятирічне самостійне життя і робота в пролетарському середовищі виробили в мені тверді погляди, протилежні тому середовищу, із якого я вийшла. Тому я вже не могла не відмовитися від нього, я назавжди порвала зв'язок із своєю сім'єю» [34, арк.128]. Такі студенти намагалися всіма можливими способами довести, що вони не підтримують з родиною ніяких зв'язків, а перебувають на утриманні у інших родичів чи самі заробляють на життя, але і це не рятувало їх від доносів та неприємностей. Наприклад, причиною виключення сина священика, студента останнього курсу Ніжинського ІНО М.Макаревського стало те, що він «не порвав стосунки з батьком». У своєму листі до Я.Ряппо юнак писав: «Від мене, як від прокаженого, тікають. Де б я не просив роботи, скрізь вказують на те, що я «вчищений», а як мені бути далі, як існувати? І

все тому, що буцімто я «не порвав зв'язку з батьком-священиком». Клянусь чим завгодно, що мене без вини звинуватили. Мене звинуватили, що я отримую допомогу від батьків. Але я маю документи, що говорять про протилежне» [39, арк.133].

Документи свідчать, що не всі студенти могли з легкістю, навіть фіктивно, заявити про те, що назавжди зрікаються своїх батьків заради можливості навчатися і працювати в радянському суспільстві. З одного боку, було наявним розуміння того, що не можна тягнутися вверх, до «світлого майбутнього», не порвавши зв'язки з тими, хто «тягнув вниз» чи «впав» зовсім низько. З іншого, важко відмовитися від любові до батьків чи батьківської любові. Так, випускниця Вищого ІНО в Києві К.Германова писала до губернської комісії: «... коли під час соціально-академічної перевірки мені задали питання – чи порвала я стосунки з батьком, я сказала і зараз повторюю, що оскільки він є... моїм рідним батьком – зрозумійте, зробити я цього не можу; поглядів його, повірте, я не поділяю. І було б досить смішно поділяти їх людині, яка отримала природничу освіту...» [34, арк.160]. Як зазначають психологи, для того, щоб пережити ситуацію, аналогічну описаній, потрібно було повністю відмовитися від почуттів і емоцій дитинства, знайти нові образи, достойні для наслідування [347, с.37]. Життя спонукало не соромлячись заявляти про відсутність будь-яких контактів з непролетарськими сім'ями, що в реальності зробити було досить важко. Газети постійно друкували оголошення про зречення від батьків, що зовсім не говорить про щирість таких дій, оскільки багатьох студентів звинувачували у підтримці контактів із такими батьками, зокрема у відвідуванні їх під час канікул. Іноді студентам вдавалося переконати своїх батьків-священиків відмовитися від сану службовців релігійного культу [25, арк.23].

На межі десятиліть частими були випадки, коли діти дистанціювалися і від робітничо-селянських за походженням батьків, якщо ті виступали проти хлібозаготівель чи інших радянських кампаній. Такий розрив був для них

необхідним для того, щоб вижити. Так, студент IV курсу Полтавського сільськогосподарського інституту І.П.Щербань, дізнавшись, що його батько «підпав під куркульський вплив і по своїй несвідомості і некультурності виступив проти хлібозаготівель», не лише «засудив злочин батька перед пролетарською країною», а й з того часу перестав визнавати його батьком. У своєму листі до НКО 18 лютого 1930 р. студент написав, що він «зовсім відмовився від нього і назавжди порвав з ним всякі зв'язки. При чому цей злочин батька не був секретом для правління інституту, бо я зараз же повідомив про це ректора і надіслав листа до газети “Комуніст” та “Вісті”» [59, арк.722].

Як бачимо, рідний по крові легко ставав чужим не тільки в революційний час. Соціалістичній реконструкції суспільства постійно заважали всілякі «вороги», тож публіцистика закликала «мобілізувати увагу усієї громадськості на нещадну боротьбу з недобитками клясового ворога» [657, с.1], у тому числі й серед студентства. Лексема «ворог» протягом досліджуваного періоду вживалася найчастіше для визначення «чужих», це був узагальнюючий образ усіх противників соціалізму. Натомість кількість і склад їх на межі десятиліть став зовсім іншим – на перший план, за підрахунками лінгвістів, виходять різного роду опозиціонери [332, с.107]. «Класові вороги» – «куркульські елементи», буржуазія, тобто «колишні люди» також залишились, але до їхніх лав постійно зараховувалися всі «незгодні». Тож «куркулем» враз ставав селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» – пролетар з діда-прадіда і навіть комсомолец чи партієць, тобто «свій» перетворювався на «чужого», варто було лише йому засумніватися у вірності рішень партії. «Чужими» легко могли стати студенти, яких відрізняла від загалу активна самостійна життєва позиція. Навіть у випадку щирого сприйняття ідей соціальної рівності, але не маючи бажання бути сліпою і мовчазною більшістю, така молодь, незалежно від походження, ставала «неблагодійною». Їхній внутрішній конфлікт найгостріше передано М.Хвильовим в образі «нової людини нашого часу» –

студентки консерваторії Аглаї, «темнього походження», яке заважає їй навіть стати кандидаткою у комсомол. Вона – одна із тих, що, як гриби, виростають біля ком'ячейок, і яких від природи покликано до кипучої діяльності. Аглая хоче бути творцем життя, але мріє творити його не так, як інші, а так, як його «творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії – хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми – я й тисячі Аглай у спідницях та штанях – не можемо далі жити без повітря» [758, с.245]. Вона протестує проти підслуховування, доносів, вистежування, як виявів беззастережного служіння ідеям революції.

Як правило, у вишах такі студенти надовго не залишалися. І річ не лише в «темньому походженні», бо навіть із ним можна було, хоч і не зовсім спокійно, довчитися до диплома. Потрібно було, як зазначалося вище, вести непомітне життя, розчинитися в загальній масі, не викликаючи підозри навіть зовнішнім виглядом, а, головне – не стати жертвою доносу. Тому одні, за словами Ю.Шевельова, жили «під страхом», щоб не виявили їхнього істинного соціального походження, не втручаючись у перебіг подій [788, с.135]. Інші, як видно із спогадів Г.Костюка, намагалися протистояти необґрунтованим вказівкам партосередків, пасивності і покірності більшості [466, с.146]. За тих часів не прощалися всі прояви індивідуальності, власне бачення й аналітичне ставлення до дійсності, а особливо публічне висловлювання своїх поглядів, що відразу ж характеризувалося як «збочення вправо», «троцькізм». У Дніпропетровському інституті народної освіти, наприклад, таких «Аглай», що не бажали «жити без повітря», виявилася майже третя частина комсомольців – 135 осіб оплесками підтримали і проголосували за залишення в комсомолі студента Заборовського, який, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М.Галушки, не зрікся від нього на зборах осередку і подав заяву до бюро, в якій написав: «Прошу мене виключити з комсомолу і дати вільно мислити» [582, с.35]. З такими поглядами і пролетар, і звичайний міщанин легко перетворювався на

«соціально-небезпечний елемент», якому не було місця в радянському виші. Отже, «чужий» виступав синонімом слова «ворог», який визначався у більшості випадків як «класовий ворог», тож рішення на зразок «вичистити як класово-ворожий елемент» не завжди вказувало на соціальне походження студента.

У студентському середовищі полярність опозиції «своїх» і «чужих» найчастіше представлена конкретними образами пролетарських студентів і їхніх антиподів – «соціально-ворожих елементів». Для характеристики «класово ворожих» віртуозно вишукувалася і використовувалася нова лексика, яка надзвичайно ефективно впливала на негативне сприйняття масами карикатурного образу «чужих». На шпальтах періодики відразу ж кидаються в очі шаблонні стійкі словосполучення: «Вовки у овечій шкурі», «таргани у шпарах», «дрібнобуржуазна стихія», «баласт» тощо. Лексикон преси з часом змінювався, постійно з'являлися нові розгромлюючі поняття, втрачався початковий смисл попередніх. Тому щоби бути «своїм» не досить було, як зазначав наш знаменитий сатирик Остап Вишня, вчасно «стати на платформу» [312, с.8], необхідним був також неабиякий хист утриматися на ній під час руху. Падали не лише «чужі», серед них була молодь із значними революційними заслугами, «своя» за духом і походженням. Втративши рівновагу, не всі знаходили у собі сили піднятися і, довівши право на існування, знову влитися у ряди студентства.

Як йшлося вище, вихідці з так званого «буржуазного» середовища, іменовані у літературі «колишніми», були серед студентства головними представниками «чужих» протягом 1920-х рр. Для успішної інтеграції в радянське суспільство дітям «колишніх» потрібно було отримати освіту і спеціальність, всіма можливими шляхами минаючи жорсткі вимоги до соціального складу студентства.

Останнім часом дослідники все частіше акцентують увагу на реакціях і стратегіях поведінки людей в екстремальних ситуаціях у переломні періоди історії [283; 779, с. 151–192]. Наявні у нашому розпорядженні документи

також дозволяють виділити декілька типових стратегій, що використовувалися «колишніми» з метою здобуття вищої освіти. Стратегія перша – активна підтримка влади. Вона була характерною для тієї частини молоді непролетарського походження, яка позитивно сприйняла ідеї соціальної рівності й мала заслуги перед радянською владою, як, наприклад, перебування в Червоній армії та участь у боях на фронтах громадянської війни. Після закінчення воєнних дій фронтовики цілком легальним шляхом отримували в своїх військових частинах необхідні для вступу документи. Юридично цього було достатньо для того, щоб позбутися тавра «експлуататора» [702, с.179]. Для цієї категорії молоді, як і для пролетарської за походженням, характерним був комплекс ідеї відплати за їхні революційні заслуги, бо у військових частинах неодноразово наголошувалося, що червоноармійці мають переваги не лише при вступі до вишів, а й у процесі навчання. Та в інститутах такі студенти з часом все чіткіше усвідомлювали, що минулі їхні заслуги для влади вже мало значимі, що вірність їй потрібно підтверджувати щодня наново. Зокрема, ті вчинки, що раніше вважалися «великими заслугами перед революцією» і за які легко можна було отримати відрядження до вишів, відходили на задній план перед «чужим соціальним походженням». Так, А.Дольський, прослуживши добровільно з 1919 по 1923 р., не приховуючи свого народження в родині священика, був відряджений на робітфак в Одесу, після закінчення якого правління рекомендувало його з позитивною характеристикою до Військово-медичної академії [76, арк.3]. Але вже з першого курсу його виключили «за зв'язок з батьком – попом». Сам А.В.Дольський писав: «з того моменту, як узнали про моє соціальне походження, деякі надто ретиві вважали своїм обов'язком вигнати мене із вишу, вишукуючи причини для цього де тільки можливо ... поганого нічого я не зробив, а якщо народився від таких батьків ... просити пробачення за це у студента, який коситься на мене, не буду...» [76, арк.22]. «Чи можна знайти більш яскравий приклад бюрократизму» – дивувалися студенти. «Мене віднесли до нетрудового елемента, зовсім не беручи до уваги, що я ... служив

добровольцем в РСЧА два роки й неодноразово брав участь в боях...», писав студент Київського кооперативного інституту Л.Безрадецький [54, арк.31].

Сподівалися на милосердя «самої справедливої в світі держави» й ті молоді люди із непролетарського середовища, які рано втратили батьків. Залишившись сиротами, багато з них з раннього дитинства вимушені були вести напівголодне трудове життя. Отримуючи відрядження до вишів, їм і в голову не приходило, що у когось виникнуть сумніви у їхній причетності до «соціально-ворожих» класів. Та пильні прибічники справедливості доводили, що таким студентам немає місця у радянській школі, тож із V курсу виключили студентку Київського медичного інституту П.Барську, яка у ранньому дитинстві залишилася сиротою, але мала нещастя народитися у родині міщан. Їй самій довелося турбуватися про свою освіту: «... лише на 32 році свого життя я витримала іспит за 4 клас при Київській Ольгинській гімназії, а у 35 років витримала іспит за 8 класів при Київській 8 гімназії. У 1920 р. за особистою заявою вступила в КМІ...» [35, арк.88]. Губернська комісія 13 грудня 1924 р. підтвердила постанову про виключення «як антирадянський елемент», а ще через місяць постановила: «Не заперечувати проти вступу до іншого інституту» [35, арк.89, 90]. Студентку IV курсу Харківського технологічного інституту А.Крушедольську, вихованку дитячого будинку, також виключили із інституту через батька-священника, який помер ще у 1907 р., коли дочці був всього один рік [83, арк.119]. Чимало таких студентів намагалися знайти співчуття і довести свою непричетність до минулих статків їхніх батьків. Студентка КМІ Н. Журавель, «вичищена» із V курсу, доводила: «Я не вважаю себе соціально-ворожим елементом тому, що хоч мій батько і був заможним (мав близько 80–90 десятин), але мені здається, що мене звинувачувати в цьому не можна, оскільки мені було півтора роки, коли він помер; через це я знімаю з себе всіляку відповідальність за набуття цих статків...» [35, арк.134]. Трагедія цих молодих людей достовірно показана у романі «суворого аналітика доби» В. Підмогильного «Місто» образом веселого і здібного, але «чужого» для

радянського вишу студента Бориса Задорожного. Доля його була повна злиднів та прикростей саме через те, що «він мав необережність родитися від священика, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне...» [604, с.93].

Стратегія друга – редагування минулого. Досить часто молодь із «колишніх» отримувала необхідні для вступу документи, змінивши опікунство батьків на тих родичів, які мали хоч якісь заслуги перед радянською владою. Своєю поведінкою та активною участю у громадському житті інституту вони намагалися довести свою відданість державній політиці, показати відсутність ідеологічних зв'язків з непролетарською сім'єю. Так, до Полтавського індустріального технікуму син дяка з Чернетчини Ю.Зубков зміг вступити за відрядженням спілки Робос, членом правління окружної філії якої був його рідний брат, який до того ж добровільно служив у Червоній армії [76, арк.17]. Зазначивши, що абітурієнт знаходиться на утриманні брата-вчителя, а не батька-священика, відрядження було отримано і Ю.Зубков став студентом [76, арк.20].

Стратегія третя – приховування минулого. Спроби знайти своє місце у ранньому радянському соціумі досить часто вимагали якщо не забути про своє походження, то у крайньому разі приховати його, відмовитися від попередньої ідентичності. Використовувати таку стратегію перш за все змушувала непослідовність у реалізації політики влади на місцях. Наприклад, незважаючи на постійні переконання про те, що тих студентів, які не будуть приховувати свого соціального походження і добровільно вказуватимуть його при вступі в анкетах чи під час спеціально організованих тижнів самовикриття, їх все рівно виключали з вишів. Враховуючи гіркий досвід тих, хто повірив таким запевненням, вихідці з колишніх привілейованих шарів суспільства намагалися всіма можливими засобами приховати своє істинне соціальне походження. «Продовжуючи освіту, – писала Н.Журавель,

– я весь час переживала про те, що двері школи закриються переді мною, якщо тільки стане відомо про колишні статки. Тому я це замовчувала» [35, арк.134]. Наведені факти були типовими, тому і доводилось багатьом студентам створювати пролетарський образ і постійно лавірувати між зовнішнім іміджем, котрий потрібно було зберегти будь-якою ціною, і внутрішніми емоціями, які потрібно було навчитися ховати так ретельно, щоб вони випадково не проявилися в манерах чи розмові.

Із зміненням прізвищем чи з фіктивними документами, що свідчили про пролетарське походження, представники «колишніх», намагаючись «замести сліди», їхали на навчання подалі від дому, у великі міста, які давали можливість приховати своє минуле, розчинитися у натовпі, отримати новий шанс для подальшого життя. Можливість закінчити виші такі студенти мали, якщо раптово не виявиться їхнє дійсне походження. Для прикладу наведемо випадок із студентом Одеського ІНО М.Штекелісом, який вважався за документами пролетарським студентом, але під час перереєстрації у грудні 1923 р. його було позбавлено права навчання саме завдяки суб'єктивному фактору. Ректор ОІНО П.Самулевич вказав на те, що йому відомо про існування у місті Кам'янці магазинів Штекеліса і Гетесмана. Невдасі Мойсею не поталанило, довелося визнати, що саме його батько і є співвласником цих магазинів, що і стало основою для вироку: «За спробу ввести комісію в оману – виключити. Штекеліс антипролетарської ідеології і чужий радянській владі» [154, арк.1].

Ніхто не мав гарантії від того, що в один прекрасний день хтось із доброзичливців раптом не впізнає в «пролетарському» студентові колишнього дворянина чи нащадка власника великого підприємства і негайно не потурбується про чистоту студентських лав. Наприклад, лише коли студентку Одеського медичного інституту Л.Орленко під час літніх канікул послали в Ісаєвський район Одеської губернії для проведення громадської роботи з лікнепу, один партієць випадково впізнав у ній дочку дворянина, великого землевласника, члена фракції правих Державної думи III і IV скликання

П.Новицького. Відразу ж до ректора було відправлено листа, в якому вказувалося, що зазначена студентка «дочка предводителя дворян Ананьївського повіту, члена Держдуми Новицького. Так що її батько має прізвище Новицький, яким чином вона носить прізвище Орленко, нам не відомо», і висловлювалося прохання прийняти необхідні заходи до цього «зовсім чужого елемента» [159, арк.166].

Іншим таланило більше, їх не видавали. Так, Д. Гуменна згадує про одну із таких чисток у Київському ІНО: «Стояли разом зо мною під цими дверима й Тамара Масюкевич та Мотря Мельник. Це були товаришки, вони покінчали білоцерківську педагогічну школу і знали особисто одноокого Бровченка, того, що сидів за дверима та чистив. Він із ними разом був у білоцерківській школі... І він добре знав, що Тамара – попівна, а Мотря – міцненька куркулівна з Рогізної. Що там відбувалося за дверима у Тамари й Мотрі з Бровченком, мені невідомо, але обидві не були вичищені цим разом і училися далі» [361, с.159].

Таким чином, приховування минулого було своєрідним лотерейним квитком – або «вороже» походження викривалося і мало негативні наслідки, або студенту вдавалося отримати бажану освіту і навіть зробити у майбутньому кар'єру. У реальному житті досить вагомим був суб'єктивний чинник: питання доцільності перебування в інституті вирішували місцеві комісії, тож нерідко саме від ступеня революційного фанатизму членів таких комісій залежала подальша доля студента. Багато важили і міжособистісні стосунки в середині студентської корпорації, навіть особисті симпатії чи антипатії.

Виключення із інституту зовсім не означало позбавлення права на отримання освіти назавжди. Як зазначалося у I розділі, переважна більшість виключених, у тому числі і «колишніх», через рік – два була поновлена у складі студентів. Збираючи необхідні документи, доводячи свою лояльність до радянської влади, оббиваючи пороги державних закладів, центральної комісії та власного вишу, а часом і виловлюючи на вулицях представників

влади, вичищеним по декілька раз доводилось проходити в реальному житті всі кола пекла, але вони домагалися відновлення в правах і продовжували навчання.

Колишній привілейований статус був великою перешкодою для інтеграції в нове суспільство. Коригувати своє минуле довелося майже всім. Знищувалися документи і речі, частина минулого конвертувалася у допустиму для розміщення у анкеті інформацію. Обмірковувалися можливі варіанти зміни прізвища, вважаючи, що ця зміна допоможе в подальшому уникнути неприємностей. Так вважав, наприклад, студент IV курсу ДМІ Леві-Іцко Пінкусович Казаковський, який мав «велику заслугу перед революцією», але все рівно був вичищений через батька – дрібного крамаря: «З рідними нічого спільного не маю і клопочуся для попередження непорозумінь, що можуть виникнути знову про зміну мого прізвища» [36, арк.23]. Звичайно, не всі вважали такі маніпуляції доцільними: для одних вони були небезпечними, для інших – ганебними або нездійсненими [780, с.165]. Тому для «колишніх» характерною була і четверта стратегія – використання можливостей, наданих їм державою. Це дозволяло змінювати акценти в біографічних даних, поступово відтінюючи своє походження, вибірково акцентуючи на родоводі по батьківській чи материнській лініях, наголошуючи на трудових досягненнях на фронтах соціалістичного будівництва.

Усвідомивши, що для вступу до інститутів потрібний виробничий або червоноармійський стаж, молодь сподівалася набути пролетарський статус, пропрацювавши два-три роки на заводах, фабриках чи на селі. Разом з новим соціальним статусом – службовця чи робітника, можна було отримати і відрядження на навчання, у тому числі й на робітфак. Та навіть істинні прихильники нового режиму, які щиро своєю життєвою позицією, громадською роботою щоденно доводили свою відданість більшовикам, нашттовхувалися на всілякі перешкоди на шляху до здобуття освіти, як, наприклад, член партії П.С. Конотопська, яка два роки проробила на селі і

брала участь не лише у всіх кампаніях влади, а й була головою сільської ради. Але вчитися вона не мала права саме через соціальне походження – батьки її були торговцями. «Ну що мені за діло до них, – писала дівчина: в 1918 р. я їх покинула, зв'язку не маю, нарешті коли ж ми будемо судити «комуніста», а не його «соціальне походження»... Та не вже я повинна боліти тим, що у мене батьки були торговці, а не радуватися тому, що я комуністка, капля великого, сильного?!» [29, арк.377]. Таким чином, «вороже соціальне походження» було вагомішим за вірність ідеалам більшовиків, за активну позицію у громадському житті. Воно вважалося тяжким злочином і, як тінь, слідувало за людиною. Як говорив М.Москвін «будь ти тричі революціонером, але якщо ти маєш «минуле», тебе заганяють в тартарари, як тільки це виявиться – щоб пам'ятав, і щоби інші не забували» [550, с.13]. От і доводилось таким людям щоденно вдаватися до соціальної мімікрії заради отримання можливості навчатися чи навіть просто жити.

Соціальне походження було серйозною перешкодою не лише для професійної кар'єри, але і для особистого життя. «Історія поміняла людей місцями, – писав Т.Масенко. Раніше панські елементи відсторонювалися, гребували простими людьми, навіть у справах кохання і одруження, а тепер сини селянські чи робітничі з пролетарською гординою уникають та зрікаються всякого зближення з нащадками багатіїв, навіть з їхніми красунями...» [533, с.176]. Мабуть, справа була тут не лише в пролетарській гордині. Заводити романи з «колишніми» було небезпечно. Театр абсурду міг би запозичити чимало сюжетів із студентського життя 1920-х рр.. Так, при новому знайомстві юнакам і дівчатам доводилося запитувати один одного: «Хто Ваш тато і чи не була Ваша бабуся пов'язана з контрреволюціонерами?» М.Москвін згадував, що коли в роки навчання він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника. «Боятися, значить, нічого. Справа молода, залицяюся, заводимо «роман». А пізніше виявилось, що у Т. батько – священик і дівчина справедливо вважала, що коли вона скаже правду про рідних, від неї всі втечуть, як від прокаженої.

Реакція громадськості виявилася миттєвою. Вже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент-робітник розкладається у соціально чужому середовищі. Тему підхопила студентська преса, справа була доведена до логічного закінчення: «Руки попівні цілував? – Цілував. – В кінематограф з нею ходив? – Ходив. Кінець! Доведена контрреволюція. Зняли, відібрали стипендію, підняли питання в перевірочній комісії про в'яснення справжнього соціального походження» [550, с.15].

Студента КПІ С.О.Гегера, який одружився на попівні, виключили із інституту, бо він вимушений був через напівголодне існування і відсутність житла поселитися у тестя – колишнього священика. Пильні громадяни відразу ж повідомили про це неподобство правління інституту. Не допомогли ні пролетарське походження, ні академічна успішність, ні факт перебування у Легкій кавалерії студентства Києва, ні інші громадські доручення [75, арк.14, 24]. Довелося звертатися до Центральної комісії у студентських справах, яка і поновила його в правах студента.

Таким чином, поділ на «своїх» і «чужих» був необхідною умовою для затвердження в суспільстві тоталітарного режиму, для перетворення громадян на «безмовну масу». У ранню радянську епоху ця дихотомія отримала ідеологічне забарвлення: «чужий» виступав синонімом слова «ворог». Владі потрібно було не просто довести, що «вороги» реально існують, а переконати загаль у тому, що вони існують повсюди, але завдяки маскуванню стають невидимими і їх важко розпізнати. Ця обставина переносила «чужих» у розряд надзвичайно небезпечних. Студентство, як особлива соціальна група, що поєднувала в собі вихідців із різних верств населення, було прекрасним середовищем конструювання тоталітарної свідомості, «ворогів» тут було багато, оскільки кожен міг становити явну чи уявну небезпеку, або походженням, або крамольними роздумами. «Чужими» легко ставали навіть кровноспоріднені – варто було мати власну життєву позицію, висловлювати незгоду з політикою влади. У такій ситуації зростала недовіра один до одного, поширювалася практика доносів, що ставало на

заваді єдності, не дозволяло протистояти тоталітаризму.

Реальність існування «своїх» і «чужих» у студентському середовищі найлегше було продемонструвати конкретними образами пролетарських студентів і їхніх антиподів – «соціально-ворожих елементів». Представники колишніх привілейованих класів в умовах дискримінації вимушені були використовувати різні стратегії для того, щоб подолати всі бар'єри на шляху до отримання вищої освіти: вони йшли до Червоної армії, на виробництво, але багатьом доводилося приховувати або редагувати своє минуле. Така тактика була відомою владі, викриття її небезуспішно використовувалося для демонстрації реальності гасла «чужий серед нас», спонукало до постійних пошуків таємних «ворогів». Такі дії влади формували серед студентів, як і в цілому у суспільстві, атмосферу підозрливості та недовіри один до одного, що, у свою чергу, обґрунтовувало необхідність і надавало безмежні можливості для політичних репресій.

До розряду «чужих» у 1920–1930-ті рр. підпадали не лише «колишні» люди. Аналіз різного роду документів переконливо доводить, що тавром «соціально-ворожий елемент» у тих умовах клеймувалися перш за все інакомислячі, «неблагонадійні» для радянської влади студенти, які не бажали бути бездумними і мовчазними виконавцями наказів і розпоряджень компартійного керівництва.

3.2. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів

Надзвичайно велика переповненість вищих шкіл студентами, переважна більшість яких не мала потрібного новій владі класового походження, призвела до закономірного процесу розвантаження їх і паралельної до цього політики пролетаризації. З кожним роком держава все більше втручалась і контролювала політичний простір вищої школи, намагаючись досягти такого стану, щоб, за образним висловом А.В.Луначарського, інститути були «якнайбільше нагіпнотизовані нашим

комуністичним духом» [520, с.3]. Нова влада використовувала різні методи «гіпнозу», намагаючись виробити у молоді необхідне їй ставлення до подій політичного і громадського життя, сформувати нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. Як зазначає Т.Смірнова, цілком розумна мета – відкрити дорогу до вишів дітям робітників і селян – вирішувалася не зовсім розумними методами [703, с.258].

Уже восени 1921 р. усі виші України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Мета її була чітко визначена: «Вияснення особистого складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до Радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих» [172, арк.123, 124]. Особливо пильно мала проходити перереєстрація студентів соціально-економічних та педагогічних інститутів – народного господарства та народної освіти [172, арк.123, 124].

З цього часу в усіх вищих навчальних закладах України розпочинається перманентна робота з виявлення і виключення небажаних для нової влади студентів. Про систематичність цієї роботи говорять як звіти навчальних закладів, так і его-документи. Колишня студентка Київського ІНО, письменниця Д.Гуменна зазначала, що чистки йшли одна за одною – «у мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, у оголошеннях, у комісіях» [361, с.158]. Крім оголошуваних загальних кампаній, постійно діяли в інститутах всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів – від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих Червоної армії до перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік! Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність,

довелося неодноразово проходити ці чистилища. Ініціаторами перевірок нерідко виступали і самі навчальні заклади [30, арк.260]. Списки неблагонадійних студентів склалися і подавалися у місцеві комісії партійними та комсомольськими осередками вишів, оскільки їм належала провідна роль у впровадженні та контролі за виконанням політики радянської влади у внутрішньому житті вищої школи. Тому саме завдяки зусиллям осередків, як зазначалося у політичному звіті Полтавського ІНО, «студентство, так би мовити, було зануздане, приборкане в його самостійницьких настроях. На загальних зборах ворожі виступи були виключені, резолюції з тих чи інших питань ухвалювалися одноголосно. Але за цією однастайністю ховалася ще глуха ворожість чи пасивність» [167, арк.177]. Дещо пізніше, 27 грудня 1930 р., у своїй заяві до Київського окрвідділу ДПУ один із таких лідерів напише, що саме за його «активної участі як секретаря партосередку ІНО (1921 р.) [Вищого ІНО у Києві – *О.Р.*], голови Студкому, голови комісії по чистці ІНО, було виключено з ІНО як ворожий та соціально-чужий елемент» низку студентів, у тому числі і племінника М.Грушевського С.Шамрая [591, с.320]. М.Грушевський у листах до К.Студинського підкреслив, що то був «якраз найактивніший елемент, виключений з політ[ичних] мотивів, за обстоюв[ання] укр[аїнської] мови і дисциплін» [486, с.98] (квітень 1923 р.) Згодом історик назве ще один мотив цього звільнення: «Племінника мого, Ш[амрая], викинули з університету в Києві, тому що мій племінник, так і сказали просто! Такий «твердий націон[альний] курс?!» [510, с.105]

Важко сказати, наскільки спокійно проходили чистки у вишах, одні студенти прекрасно почувалися і працювали «і в цій плутанині» [742, с.68], в інших розігрувалися справжні драми і ламалися долі. Причому вичищали і «колишніх», і вихідців із пролетарського середовища, і тих, хто проливав свою кров на фронтах громадянської війни в лавах Червоної Армії, незалежно від походження. Наприклад, у Харківському медичному інституті багато студентів були незадоволені діями члена КП(б)У С. Шубіна – голови

комісії з перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік, але відновлених у правах комісією Головнопрофосвіти НКО. «Беручи участь у внутрішніх академічних комісіях, виступаючи як відповідальний комуніст, він не втрачав нагоди, щоби не обізвати, не образити, не дати копняка безпартійній студентській масі, попри те, що вона значною мірою складається з пролетаріату, заслуговує, щоб її приваблював, а не відштовхував осередок робітничої партії [...]. Бюрократично, по чиновницькому, не зважаючи на соціальне становище Шубін суто по поліцейському викидає з радянського університету робітників і червоноармійців, що через голод і холод добралися до дверей вищої школи, грубо, зухвало обриває кожного, хто насмілюється йому перечити» [6, арк.451].

До літа 1924 р. було проведено декілька перереєстрацій, у тому числі й короткотермінових, під час яких виявлялися «мертві душі» – студенти, які так жодного разу і не з'явилися до інституту. Крім того, була введена підписка студентів на початку кожного триместру, що дозволяла виявляти тих, хто з різних причин не повертався до навчання. Як наголошував у своєму звіті ректор Одеського медичного інституту Л.В. Громашевський, при проведенні цих заходів «неодмінно витримувався соціальний принцип, що виявився в жорсткому підході до спекулятивних і авантюристських елементів, при максимальному наданні пільг робітникам і селянам, яких налічувалися одиниці» [161, арк.66]. Усього в цьому інституті на кінець 1923–24 н.р., тобто до початку тотальної чистки, з 3800 залишилося 1378 чоловік.

Незважаючи на значне скорочення кількості студентів, соціально-академічна перевірка, як зазначається у звіті Полтавського ІНО, яка проводилась влітку 1924 р., не могла дати таких результатів, що ґрунтовно б змінили «фізіономію» студентського складу, «але моральне значення вона мала. Тих, хто залишився, вона змусила «підтягтися» у навчанні і «втягтися» у суспільну роботу» [167, арк.177]. Списки осіб, які не пройшли «чистку»,

під грифом «секретно» розсилалися до всіх вишів (і не лише України). Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти отримав у серпні 1923 р. від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, які були виключені в результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р. з пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати» [222, арк.36, 37].

Серед різноманітних чисток, які проводилися у першій половині 1920-х рр., слід виділити спеціально організовану кампанію для реєстрації студентів, які раніше служили у ворожих арміях. Весною 1923 р. виші отримали наказ від ДПУ вивісити оголошення такого змісту: «Усім офіцерам, воєнчиновникам, чиновникам воєнного часу, адміністративному складу, юнкерам і добровольцям старої армії, що служили свого часу в білих арміях, або лише проживали на територіях, зайнятих білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним, Колчаком та ін., а зараз є викладачами чи учнями у вишах (список додається), необхідно подати до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань заяви про залишення їх у школі. Термін подачі заяви – два тижні. Ті, хто не подасть заяв, будуть виключені з вишів» [166, арк.65].

Після отримання цього наказу у вишах і на педагогічних курсах розпочали роботу спеціально призначені Комісії з чистки колишніх білогвардійців, де обов'язково був присутнім представник ГПУ. Звичайно ж, ті студенти, які могли приховати свою службу у Білій армії, на Комісію не подавали документи, проте якась частина все ж факт служби визнавала. Більшість не приходили на засідання, після чого їхні справи розглядала спеціальна Комісія при Головпрофосвіті. Але на початку 1920-х рр. шанс залишитися в інституті такі студенти мали. Наприклад, із тридцяти осіб, справи яких розглядалися у Харківському інституті народного господарства 10 липня 1923 р., позбавили права навчання лише трьох – В.Левитського як добровольця Денікінської армії, С.Дворнікова та В.Бланка як «активних працівників в арміях Денікіна і Врангеля» [23, арк.52]. Решту залишили,

вказавши кожному на те, що «до цього часу не змив ганебної плями служби в армії Денікіна» [23, арк.52]. У цей час могли залишити у вишах і дезертирів Червоної армії, якщо вони пред'являли рекомендації від партійних працівників чи були активними на громадській роботі. Після 1927 р., коли колишні офіцери були визнані потенційно небезпечними на випадок зовнішньо чи внутрішньополітичних конфліктів, навіть підозри про перебування в одній із армій – Білій чи УНР, вистачало для виключення із інституту, що неодноразово засвідчують протоколи засідань комісій у студентських справах різного рівня. Більшість колишніх вояків до середини 1920-х рр. вже мали пристойний стаж служби в радянських установах і навіть у Червоній армії, добилися амністії та відновлення в правах. Тож, звичайно, своє виключення сприймали як велике непорозуміння, де не обійшлося без «ворога».

Весною 1924 р. радянськими і партійними організаціями були розроблені нові правила проведення розвантаження вишів від переповнення студентами і видано наказ, що робота з метою розвантаження інститутів не повинна мати форму офіційних чисток, а має проводитись планомірно протягом всього навчального року [160, арк.1]. Але, як показала практика, в цей час вони ще проводились у вигляді кампаній. У результаті систематичних перереєстрацій і чисток частина навчальних закладів, як наприклад, Одеський медичний інститут, вже до початку «тотальної» соціально-академічної перевірки 1924–25 н.р. змогла значно скоротити контингент студентів. Та, незважаючи на вказані вище заходи, наявний у ОМІ надзвичайно низький відсоток робітників і селян весь час був предметом гострої критики роботи правління цього інституту.

У серпні 1924 р. виші України отримали низку секретних циркулярів і інструкцій щодо проведення соціально-академічної перевірки студентів. Для успішності її роботи створювалися Губернські комісії, особистий склад яких визначався губкомами КП(б)У і затверджувався ЦК КП(б)У. У Харкові, Києві, Одесі та Катеринославі Губернським комісіям дозволялось

створювати підкомісії у відповідних вишах. Наприклад, до складу губернської комісії з перевірки соціально-академічної успішності студентів Полтавського ІНО входили: представник від губкому КП(б)У С.Кириченко (він же був головою комісії), голова Губпрофосвіти М.Фарбер, а також представники від КНС, КСМУ, студентства. Всі вони були членами КП(б)У [168, арк.19].

У таємній інструкції наголошувалося, що соціально-академічна перевірка необхідна для забезпечення можливості нормальної роботи вишів, через надзвичайне перевантаження останніх [168, арк.6]. Нею ж визначалася і мета перевірки – з'ясування як соціального складу, так і відповідності кожного студента тим завданням, які ставить навчальний заклад: академічна успішність, активність і відвідування занять, ступінь участі у громадській роботі, суспільно – політичний розвиток, причина вступу до вишу, професія до вступу тощо. Безумовному виключенню підлягали ті особи, які проявляли себе «як антипролетарський елемент, вороже налаштований до постанов радянської влади». Разом з тим у додатках вказувалося, що звільнення з інститутів пролетарського студентства допускається лише у крайніх випадках, після всебічного в'яснення причин академічної неуспішності. Студентам, які навчалися більше встановленого терміну, передбачалося пропонувати закінчити інститут до 1 січня 1925 р.. Чітко було визначено і відсоток скорочення кількості студентів по вертикалям. Найбільше планувалося виключити студентів із медичних інститутів: Харківського – 30%, Київського – 25% і Катеринославського – 20%. Відсоток скорочення визначався пропускною спроможністю того чи іншого вишу, змінити його можна було лише з дозволу Центральної комісії.

Губернськими комісіями затверджувалися відповідні плани роботи на місцях. Пропонувалося переглядати наступні категорії студентів: а) вихідців із «крупних власників торгово-промислових капіталів»; б) вихідців із «колишніх» – дворян, купців, духовенства і чиновництва; в) вихідців із дрібних торгівців і кустарів і взагалі «дрібнобуржуазного походження». На

засіданнях комісій давалися чіткі вказівки, що «на першому місці стоїть розвантаження і одночасно проводиться чистка», що «пролетарський елемент виключається в крайньому випадку, якщо він не подає надії на те, що зможе навчатися і закінчити навчальний заклад і потім хворі, які не підлягають лікуванню». Стосовно дітей викладачів, то їх пропонувалося також піддавати чистці та «явно чужий елемент виключати» [155, арк.2].

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести соціально-академічну перевірку у термін з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., великим вишам за місяць закінчити таку роботу було неможливо, тому у більшості з них вона затягнулася до середини листопада. В Одеському медичному інституті, наприклад, перевірка тривала з 21 серпня по 15 листопада, всього було проведено 38 засідань, із них останні 24 проводилися під керівництвом ректора Л.Громашевського. Підкомісії більшості Київських інститутів також закінчили роботу в середині листопада.

Процедура «чистки» проходила шляхом індивідуального опитування студентів, яких викликали на спеціальні засідання місцевих комісій для перевірки студентського складу. Наведемо два приклади такої перевірки, описані самими студентами різного соціального походження. Перший опис належить академічно успішному студенту II курсу Київського інституту народного господарства Б.Палію, робітникові за походженням: «Настала осінь 1924 р. [-] «чистка». Я спокійний. До «елементів» не належу. Збираюсь переходити на III-й (тоді останній) курс. Викликають мене серед інших в «комісію». «Комісія» в особі якогось невідомого мені гр-на в пенсене і з портфелем під пахвою розмовляла зі мною. Говорили ми про Чжан Цзіміна, про зловредність 2-го Інтернаціоналу, про Кибальчича, Перовську, додану вартість [...] О, я знайшов в особі комісії цікавого співрозмовника з соціально-економічних і політичних дисциплін (а я до того часу уже склав повний курс цих наук). Задоволений, я пішов. Через пару днів дізнаюся, що мене виключено за ... «непридатність до діяльності на залізничному виробництві» (мотив виключення). Із цього і почалися мої поневіряння. Заява

за заявою, апеляція за апеляцією, довідки, свідчення... Усе мною було доведено, але мене так і не поновили» [53, арк.413]. Інший відомий нам зі слів української письменниці Д.Гуменної, яка також була академічно встигаючою: «... Я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така [...] Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні і органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротах у Жашкові висить список «нетрудового елементу, позбавленого права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюся казати...Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин». – «Скільки десятин землі?» Не брешу: «6 десятин». «А признайтесь, – ви попівна?» – «Ні!» – не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти». Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла» [361, с.159].

Запитання і рішення перевірочних комісій досить часто, з позицій сьогодення, здаються безглуздими, але саме вони, з одного боку, сіяли паніку серед студентів, позбавляли їх можливості виробити відповідну стратегію поведінки під час чистки. Наприклад, для сьогоденнього читача анекдотично звучать типові тогочасні рішення про виключення з інституту: «За зовнішністю не підходить в педагоги» [33, арк.23], «Справляє враження психічно хворої людини» [8, арк.1, 2], або про переведення академічно успішного студента юридичного факультету Київського ІНГ Л.Рябого до ... театрального технікуму! [37, арк.281] З іншого боку, такі постанови викликали появу різних експромтів. Редакція журналу «Студент революції» пропонувала своїм дописувачам надсилати матеріал щодо перевірки студентства, «гумористичні й сатиричні сторони, які виявились у ході перевірки, для нас дуже важливі». [393, с.59] Так з'являлися різноманітні сатиричні замітки стосовно чисток, як, наприклад: «... Відкіля вони все знають... ти Денікіна і в вічі не бачив, а про Врангеля і говорити не

приходиться. А тебе питають, коли ти служив в білій армії» [781, с.62]. І обов'язково знаходився у студентському середовищі дотепник, який навіть під дверима перевірочних комісій підтримував однокурсників своїми жартами, вигадуючи глумливі імітування запитань до студентів, на зразок пригаданих Д.Гуменною: «І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кожушку з обличчям дівчини та довгими локонами... він, стоячи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: «Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?»» [361, с.159]

Як свідчить статистика окремо взятих вишів, не всі вони дотримувалися встановленого Наркомосом відсотка і перевищували його. Багато навчальних закладів за допомогою комісії з соціально-академічної перевірки нарешті змогли взяти на облік все студентство, завести особові справи на наявну молодь, виявити «мертві душі», які давно не відвідували занять. У Київському ІНО, наприклад, таких виявилось близько 500 осіб, що разом із 250 звільненими як «непідходящий елемент» зменшило кількість студентів до 1868 [38, арк.302]. Вражає факт, що у звітах багатьох вишах вказувалося на майже повну неуспішність студентів. Так, ректор Київського ІНО О. Карпеко наголошував, що більше двох третин мають академічні заборгованості, не поодинокими були випадки, коли студент був зарахований на III курс, а здав лише 1–2 предмети за I-й, і якщо «всіх невстигаючих відрахувати, то в КІНО, мабуть, нікого не залишилося б» [38, арк.302]. У звіті Полтавської губернської комісії, яка одночасно виконувала функції підкомісії з ІНО, зазначалося, що на початку роботи була зафіксована повна академічна неуспішність і низький загальний рівень розвитку студентства. Переважна більшість молоді не виконала мінімуму академічної роботи, визначеного факультетською комісією весною. Тому довелося знову знизити загальний рівень академічних вимог і, незважаючи на це, 96% всіх виключених йшло по лінії академічної неуспішності [167, арк.164]. Визначити за цими даними достовірність інформації практично не можливо.

Наприклад, з того ж Полтавського ІНО під час цієї перевірки «як академічний так і громадський баласт» було виключено цілком встигаючого студента III курсу К.Мигалья¹, вихідця з дійсно бідної селянської родини, який «здав не тільки необхідний мінімум заліків для переходу на вищий курс, а й чотири заліки зверх його, а також активно відбував всі необхідні практичні заняття» [39, арк.79]. Реальною ж причиною виключення успішного студента, на нашу думку, були його симпатії до Української комуністичної партії (УКП), кандидатом у члени якої він перебував.

Академічна неуспішність і тривале перебування у стінах вишу на початку 1920-х рр. були однією з найчастіше вживаних мотивів виключення. У молоді такі формулювання викликали особливий гнів і обурення. На перший погляд здається все логічно: не здав необхідного для переходу мінімуму, перебуваєш декілька років на одному курсі – поступись місцем іншим, тим, хто встигає. Та виключені студенти масово опротестовували рішення комісій перш за все тому, що у більшості випадків комісії не брали до уваги ті об'єктивні причини, що не дозволили їм вчасно опрацювати матеріал. Голод, епідемії – ці вічні супутники воєн і розрухи на тривалий час відривали молодь від навчання, перед цими стихіями всі були рівні: і пролетарі, для яких двері вищої школи були відкриті, і озлиднілі «колишні», які будь-якою ціною намагалися здобути освіту. «Правда, я прийому 1920 р. і також правда, що я перейшов на III курс, але хто ж міг навчатися в голодовку?» – з обуренням писав студент Катеринославського медичного інституту М.Зубенко, який через матеріальну скруту два роки не міг навчатися і до того ж за 1920–1923 рр. тричі перехворів на тиф [36, арк.54]. Тому в дійсності, як зазначав ректор ОМІ Л.Громашевський, досить часто під поняття «академічної малоцінності» підводилася втрата студентом одного року навчання, в результаті чого страждала молодь з достатньою успішністю.

¹ Мигаль Кирило Григорович (1904–1979 рр.) був поновлений у правах студента Полтавського ІНО Центральною комісією у студентських справах (справа його переглядалася двічі), в майбутньому став кандидатом історичних наук, доцентом, а у 1943–1944 рр. був деканом історичного факультету Харківського університету, пізніше працював деканом історичного факультету Одеського університету.

Справжньою причиною вичищення була незначна участь у громадській роботі. Звільнення через академічну неуспішність у прямому сенсі цього визначення мало місце в поодиноких випадках. Успішні студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх видавали, наприклад, ректор Київського ІНО заборонив їх видавати [107, арк.19]. А студент IV курсу ОМІ М.Дорфман, який був виключений місцевою комісією «як суспільно малоцінний елемент», надав довідку, де зазначалося, що у його справі «ніяких матеріалів, крім протоколу місцевої комісії з перевірки, що характеризують його як антирадянський елемент, немає». Після розгляду апеляції його було звільнено, «як академічний баласт» [161, арк.8]. Губернська комісія припинила дискусію, винісни свій вирок: «академічний баласт і антирадянський елемент».

Зважаючи на те, що списки виключених вивішувалися не відразу після засідання комісій і без зазначення причин виключення, повідомлення про звільнення «кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організовуватися», «Так туманити дорослих людей не можна»». Молодь вимагала чітко формулювати мотиви позбавлення права навчання, але у Київському медичному інституті, наприклад, «члени комісії не реагували на вимоги студентів, вони навіть не вважали за потрібне говорити з виключеними. Коли ж врешті-решт були оголошені причини виключення, враження від них залишилося у студентів неприємне. Наприклад, студенту, який працював на виробництві, оголосили, що його виключено за відсутністю виробничого стажу. Поширювалися чутки, що з медичного інституту мають виключити 900 осіб» [107, арк.17].

Рішення про виключення викликали гнів і обурення однієї частини студентства, паніку – в іншій, зламанною виявилась не одна доля. Масштаб трагедії маленької людини донесли до нас спогади. Наприклад, Д. Гуменна говорить про студентку, яка зійшла з розуму і весь час ходила біля свого інституту «якась наче непритомна. Не всі вдома» [361, с.225]. «Який то жах –

зразу відчуті, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчуті й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь [...] Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією, – писав Д. Нитченко про своє виключення. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал з наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути...» [571, с.71]. Відомо немало прикладів самогубства студентів як реакція на несправедливість, та якась частина все ж знаходила в собі сили боротися проти чисток.

Виключені з київських вишів, наголошував начальник Київського окружного ДПУ Іванов, настроєні озлоблено і нервово. Окремі студенти висловлювали думки про помсту і терор. У Медичному інституті група студентів спробувала закликати, шляхом розповсюдження прокламацій, до терору над «учасниками перевірочних комісій, які, нібито, чинять над ними насилля» [107, арк.16]. Багато студентів пов'язували пожежу в КПІ з діями виключених студентів, а деякі з них говорили, що «це потрібно робити і в інших вишах, бо демонстрація протесту не подіє належним чином». З'явилися листівки такого змісту: «Товариші студенти! За час нашого перебування в стінах інституту ми випили гірку чашу насилля й, нарешті, 1924 рік нам пропонує випити її до дна. Знущаються над особистістю, топчуть її ногами, нас душать за горло, щоб ми голосували «одногласно» – Гринюки, Карпуси, Герасимови, Кислюки та інша сволота за наказом «з центру» творять свою каїнову справу. Людей, які голодували, які у неймовірно скрутних умовах гризли граніт науки, позбавляють можливості користуватися результатами своєї праці. Нам кинули виклик, ми, студенти, його приймаємо. Не хникати, не принижуватися, а діяти повинні ми, не демонстраціями на вулицях, де ми безпомічні, а озброєною рукою терориста ми цих жалюгідних боягузів-негідників зможемо змусити себе поважати. Ми будемо такими ж безжальними, як безжальні вони з нами. До дії, товариші студенти! Група студентів. Гринюки, Карпуси і К° ... «мemento морі» [107,

арк.20]. Студенти цього інституту навіть збиралися звернутися за допомогою до місії тред-юніонів, яка прибула в цей час до Москви і мала відвідати Київ.

Листівки з закликом до молоді «прокинутися від зимової сплячки» з'явилися і в Харківському медичному інституті: «Пам'ятайте, що ми – сила, що ми зможемо змусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «я» зможуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягнути своєї мети і знищити «соціалістичних народних робітничо-селянських погоничів»» [216, арк.66, 68].

Звичайно ж, найбільш активні студенти, які протестували проти чистки, були заарештовані. Стовідсотковому пролетарію О.Давиденку, брата якого загинули на фронтах громадянської війни, перебуваючи в лавах Червоної Армії, за розповсюдження листівки-протесту довелося «закінчувати навчання» на Соловках [216]. А за словами В.Бруновського, який у 1926 р. міг вести точну статистику страт ДПУ у Бутирській тюрмі, у 1926 р. із Києва у цю тюрму було привезено 76 «бандитів», серед них – вісім студентів, які організували протест проти академічної чистки. Всі вони були страчені [299, с.132].

Поновленням у студенти спочатку займалася спеціально створена при Головопрофосвіті Центральна комісія у студентських справах. На засіданні Президії Укрголовпрофосвіти 10 травня 1923 р., у зв'язку з великою кількістю звернень, було прийнято рішення про організацію при губернських відділах профосвіти губернських комісій у студентських справах, які і мали вирішувати питання виключення, поновлення і звільнення від плати за навчання. Рішення цих комісій пропонувалося вважати остаточними і обов'язковими для всіх навчальних закладів губерній [6, арк.411]. Та майже всі студенти намагалися добитися права на апеляцію саме в Центральну комісію, бо, на відміну від губернських, у ній з більшою увагою ставилися до причин виключення з інститутів і без відповідних документів і довідок не підтверджували таке рішення. Як йдеться у звіті даної комісії, з початку її роботи по 18 грудня 1923 р. розглянуто 359 заяв, усього ж їх було подано

486. Із них лише 36 стосувалося звільнення від плати за право навчання, решта були присвячені питанням відновлення і зарахування на навчання. На кожному засіданні розглядалося по 30 заяв студентів, причому у більшості випадків рішення були позитивними, задовольнялися клопотання 24 студентів [6, арк.417]. У інших звітах наводяться інші показники. Так, аналізуючи діяльність цієї комісії за 1923–24 навчальний рік, із 2766 заяв лише 500 були присвячені питанням відновлення у правах студентів. Із них задоволено було 228 клопотань (45,6%), а відмовлено у 272 випадках (54,4%) [32, арк.266]. Прослідкувати реальну кількість відновлених практично неможливо, тому що справи багатьох студентів розглядалися по декілька разів і часто задовольнялися через декілька років.

Найбільша кількість заяв надходила у цей період із вищих навчальних закладів Харкова – Технологічного (110) і Медичного (111) інститутів. Студенти цих вишів навіть подали до Комісії колективну заяву, яку підписали двадцять чоловік із ХМІ і вісім із ХТІ. У ній підкреслювалася несправедливість постанов перевірочних комісій в інститутах і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ [6, арк.450]. Як правило, на засідання Комісій запрошувалися лише представники правління вишу. Не поодинокими були випадки, коли ректори захищали своїх позбавлених прав на навчання студентів і надавали їм позитивні характеристики [160, арк.42].

Статистичні дані стосовно соціально-академічної перевірки 1924–25 рр. також фрагментарні та надзвичайно суперечливі. Як зазначає О. Лаврут, за 1924–25 навчальний рік перевірку пройшли 27603 особи, з яких 6429 були «вчищені» губернськими комісіями (що склало 25 % перевірених), з них 1624 подали апеляції (25,3 % «вчищених») і лише 567 осіб було поновлено у правах студентів (8 % «вчищених» або 35 % тих, що подали апеляції) [490, с.68]. Та багато джерел різного походження вказує на той факт, що майже 90% виключених були поновлені у правах згодом. Особливо цей факт шокував успішних студентів пролетарського походження, які добивалися відновлення прав. Так, вищезгаданий Б. Палій, що після «вчищення» не став

їхати у Харків, не ловив на вулиці Г. Петровського, так описав свої пригоди: «Я тоді подумав так: «Виші переповнені, розвантаження необхідне. Комусь потрібно піти». А я знав, що багато моїх товаришів служили в армії, мали бойові заслуги – я в армії не служив. Вони повинні залишитися [...] Я подав окрвоєнкому заяву і пішов в армію» [53, арк.413–415]. Та після демобілізації його не відновили у правах студента Київського інституту народного господарства. «Як мені було прочитати це, коли я знав, що практично всі виключені у 1924 р., навіть багато із «елементів», відновлені, що знову поступили в інститут сотні непачів; для мене ж місця не знайшлося! [...] Я, звісно, не смію стверджувати про наявність у даному випадку системи протекціонізму і свавілля [...] речі, що кояться, не доступні для мого розуміння» [53, арк.410, 411]. Лише після декількох звернень до Центральної комісії та особисто до Наркома освіти йому вдалося добитися відновлення у правах.

Статистика окремих вишів, віднайдена нами, також свідчить про те, що переважна більшість студентів після осінньої чистки 1924 р. була відновлена у правах. Так, із Одеського медичного інституту з 1 вересня по 20 листопада цього року було виключено як «соціально – непригодний елемент» 85 студентів, 45 – як «академічно невстигаючі», 32 – на один рік і двоє – на два роки [159, арк.259]. Ректор цього інституту наголошував, що 92 виключених студенти відразу ж подали клопотання про надання їм права апеляції до Центральної комісії [160, арк.42]. І якщо наприкінці 1924 р. було вирішено направити до Центральної комісії лише 40 апеляцій, то 22 серпня 1925 р. туди було надіслано, відповідно до інструкції про порядок відновлення колишніх студентів, клопотання і документи майже всіх виключених у ході чистки. Наприклад, із 62 відрахованих студентів I курсу Правління ОМІ було проти відновлення лише трьох «через повну непридатність до навчання у виші», які також згодом були поновлені у правах [161, арк.100]. Це примусило ректора направити у Центральну комісію протест правління проти таких дій [161, арк.111]. Так, з приводу відновленого у правах студента

С.Торговицького говорилося: «Ця постанова є нічим не виправданим привілеєм стосовно слабовстигаючого і який не має ніяких особливих заслуг студента [...] що матиме надзвичайно сумні наслідки, оскільки студенти на таких прикладах переконуватимуться, що потрібно тільки з'їздити до Харкова для того, аби задовольнити свої безглузді і незаконні претензії» [161, арк.116].

Аналогічними були клопотання і за вичищених студентів старших курсів, оскільки в інституті були вакантні місця. Лише студентів, виключених із IV курсу, пропонувалося відновити з початком 1926–27 навчального року, оскільки на цьому курсі вільних місць не було.

«Як можна було із виключених відновити 95 % студентів?! Це ж синки непманів, поміщиків, торговців!» [684, с.11], – на це питання ніхто так і не дав відповіді. Можливо, саме масове незадоволення діями місцевих перевірочних комісій, що набирало активного характеру, і спонукало Центральну комісію у студентських справах, не без відома влади, звичайно, зробити цей крок.

Сотні студентів зверталися до комісій з останньою надією на відновлення прав, бо для того, щоб мати можливість навчатися, багато із них вимушені були порвати усі стосунки з родичами чи відмовитися від батьків, постійно доводити свою лояльність до радянської влади активною громадською позицією і підтвердити це відповідними документами. Коли Комісія підтверджувала рішення про виключення, молодь писала листи до голови ВУЦВК Г.Петровського, Наркомів освіти, юстиції, їхніх заступників і, як уже зазначалося вище, навіть до Н.Крупської чи до Наркома освіти РСФРР А.Луначарського [661, с.110]. Особливості лексики і стилю цих листів, наявні в них факти не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з точки зору відтворення психологічної атмосфери тих років. У багатьох випадках вожді показували свою турботу про маленьку людину. Наприклад, намагаючись допомогти уповноваженому Одеського окружного відділу ОГПУ Слинявку, брата якого виключили із інституту, А.В.Луначарський

звернувся до Наркома освіти УСРР М.Скрипника: «... Я думаю, що тут, дійсно, влаштовано неподобство. Не кажучи вже про те, що дуже спірне положення, ніби можна вичистити людину, яка переходить на третій курс, тільки тому, що вона назвала свого батька дрібним торговцем, у той час як його[,] можливо[,] треба назвати середнім, не можна ж не взяти до уваги, що з батьком цим зв'язку в студента нема, що сім'я його комуністична, що брат, котрий допомагає та керує ним у житті[,] видний працівник ОДПУ. Якщо ми будемо бити по таких сім'ях за їх батьків, то це чорт знає що. Я думаю, що Вам потрібно втрутитися в цю справу ...» [219, арк.9].

Нерідко допомагали своїм студентам і професори, які порушували клопотання за них перед органами влади. Так, студентку Київського ІНО К.І.Сингаєвську було поновлено у правах саме завдяки клопотанню проф. І.І.Шмальгаузена, який писав, що «успішність її занять по зоології спонукає мене клопотатися про її відновлення в числі студентів КІНО, оскільки, якби у неї навіть і були якісь хвости з інших предметів, то вони з надлишком перекриваються її досягненнями в галузі зоології» [34, арк.172].

Отримавши дозвіл на продовження навчання зверху, потрібно було ще перебороти супротив на місцях. Якщо у першій половині 1920-х рр. ректори могли прийняти рішення «ні нашим, ні вашим» – «відмови у відновленні бути не може, за відсутністю місць прийнятим бути не може» [22, арк.24], що дійсно було викликано розвантаженням вишів і відсутністю в них місць, то у другій половині цього десятиліття, коли практика чисток набула нового змісту, це свідчило про розгортання внутрішньополітичної кризи у навчальних закладах.

Аналіз різного роду джерел вказує на те, що наприкінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у інститутах розгорялася кампанія опротестування, як з боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і з боку студентських організацій. Не завжди правління вишів зважало на постанови про відновлення у правах студентів, виключених ними. Розгорялися конфліктні

ситуації, правління інститутів, «легка кавалерія», комсомольські та профспілкові організації відстоювали свої рішення. Наприклад, ЦК у студсправах двічі на своїх засіданнях розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О.Краснокутської (6 лютого і 24 квітня 1929 р.), яку було позбавлено права навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку» і поновлювала її в правах, оскільки комфракція інституту опротестовувала рішення Комісії [67, арк.126, 194]. Щоб не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено, що цю студентку «перевести у другий виш, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після другого виключення О.Краснокутська звертається з клопотанням про поновлення до наркома освіти М.Скрипника, постановою якого її знову було відновлено у правах студентки. У відповідь правління Харківського геологічного і землевпорядного інституту 17 вересня 1929 р. приймає рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську» [198, арк.3, 4]. Доведена до відчаю студентка відреагувала на постійні утиски комосередку тим, що показувала їм «дулі та говорила: «Ось комуністам, я їх не боюся. За мене комісія НКО» [198, арк.1]. У травні 1929 р. на засіданні Правління Харківського ГЗІ було виключено із інституту студента 4 курсу агрономічного факультету О.Сербіна, оскільки сільрада клопоталася про те, щоб цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, вказуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. скривався у с.Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах» [197, арк.37]. 8 липня 1929 р. Центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення з інституту з резолюцією «випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника Наркома освіти України А.Приходька, враховуючи гарні відгуки про профспілкову роботу О.Сербіна та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було прийнято рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через п'ять років – диплом, коли Сербін виправдає

надії громадянина Радянської Республіки» [197, арк.37]. Але в інституті ця постанова була «прийнята у штики», піднято галас у пресі й опротестовано рішення А.Приходька в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р. У результаті 2 лютого 1930 р. І.Немоловським було винесено остаточний вирок: «Мені здається, що від послуг Сербіна можна відмовитись» [67, арк.67, 773]. Це означало: якщо диплома не видано, справу знову поставити на розгляд.

Допомагали виявляти «соціально-ворожих» студентів загони «легкої кавалерії» – «особливий тип летючого «неофіційного» контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізти в саме серце зловживань... застигнути ворога на місці злочину...» [122, арк.2]. Саме так визначив їхнє призначення ініціатор створення цього масового руху М.Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Групи «легкої кавалерії» склалися із добровольців, які намагалися своєю активною діяльністю пришвидшити процес «соціалістичної перебудови країни». Серед студентів Київського ІНО, наприклад, загін «легкої кавалерії» виник у грудні 1928 р. за ініціативи студентського комсомольського активу [502, с.41]. Одним із головних її завдань було «виявлення антирадянських елементів», від членів вимагалось бути «щиро – спостережливими», щоб жодна важлива справа не залишалася без уваги. Результати ж роботи «легкої кавалерії» викликали шок у академічному середовищі. Акад. С.Єфремов записав у своєму щоденнику враження про її «роботу»: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпіонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться. Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з таких «многонадійних» юнаків накоїти. Вже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Вже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихие набеги». Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до

самого краю, а далі нікуди вже падати» [Цит. за: 293, с.139]. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного вишу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а особливо коли мова йшла про чистки студентського складу. Часто саме до неї пильні прихильники «чистоти» студентських лав надавали різного роду свідчення про «непідходящих типів». «Недріманні очі» засипали листами-доносами й інші інстанції, особливо комісії з перереєстрації студентів, бо не могли змиритися з тим, що поряд з ними могли знаходитися люди з іншого соціального середовища – «замасковані вороги», «яких і близько до вишів не треба допускати». Так, група робітників Жмеринки повідомляла, «що в місті Харкові навчається в одному із навчальних закладів син колишнього буржуя під назвою Люлькін Іосиф Аронович ... і такий елемент займає місце в начальному закладі, де міг би навчатися син робітника і селянина. А тому дуже просимо Наркомос розслідувати цього громадянина і перевірити наші дані і таких елементів гнати в три шиї із радянських навчальних закладів» [70, арк.13].

Нерідко такі свідчення були брехливими. Це був дієвий спосіб, наприклад, позбутися конкурента чи задовольнити власні нездорові амбіції. Затуманювали голову чийсь успіхи, або, приміром, житлова площа. У хід йшов підкуп та інші методи, а страждали часом просто добрі люди, яким потім було досить важко протистояти цьому помутнінню людського розуму. Інколи вдавалося «відмитися» від наклепу, але чого це коштувало! Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М.Грушкіну довелося збирати довідки для відновлення його в складі студентів лише тому, що його однокурсник А.Костоглодов, до того ж комсомолец і кандидат у члени КП(б)У, мав з ним особисті рахунки через кохання до однієї і й тієї ж дівчини, із цього приводу вони вже з'ясовували стосунки навіть за допомогою зброї. Коли ж це не допомогло, невдаха спробував перевірений метод – адже якщо і не виключать, то нерви

потріпають обов'язково! Це йому вдалося, справа розглядалася півроку і врешті решт дійшла до центральної комісії, де, нарешті, виявилось, що батько М. Грушкіна ніколи не був «куркулем», а також не служив у поліції, охоранці та жандармерії [37, арк.57–69], як повідомляв «пильний» А.Костоглодов.

Як показала практика вишів, студенти виключалися апаратним порядком. Причини виключення, як завжди, мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, і тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання [87, арк.1]. У багатьох випадках відраховували безпідставно, тому студенти різними довідками могли легко спростувати рішення. Відзначаючи несерйозне ставлення багатьох вишів до виключених, заступник наркома освіти УСРР А.Приходько писав у пояснювальній записці з приводу відновлень ним «соціально ворожих елементів», що «студентів виключають за те, що «іли кутю», «як синів дворянина-кулака», коли з'ясовується, що цей кулак був старим народовольцем 70-80-х років, сидів у в'язниці десять років, де і помер. Є випадки, коли студента виключають за приховування соцстану, а документально він все це спростовує, або в обвинуваченнях правлінь ми стикаємось з такими фактами: «посварився на виробництві з комсомольцем», або «писав, що батько службовець, а в дійсності він був бухгалтером в маєтку» і т. ін.. Прикладів багато. Такий підхід довів уже двох студентів до самогубства, НКО зараз у цьому напрямку проводить слідство. На жаль, виші обмежуються загальними формулюваннями «баласт», «антирадянський елемент», майже ніхто не турбується про матеріали» [68, арк.148].

За відомостями Центральної студентської комісії, за період з грудня 1928 р. по жовтень 1929 р. було поновлено у правах по 20% студентів I і IV курсів і по 30% студентів II і III курсів. 248 із поновлених становили «колишні», «інші», «крамарі», «сини попів і куркулів» [71, арк.28]. Як і раніше, багато справ залишалося на перегляд до отримання відповідних

матеріалів. Тому часто виключені студенти отримували право навчання після кількох розглядів їхніх справ у Комісії, втративши при цьому рік чи два, але все ж їм вдавалося отримати бажану вищу освіту.

Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі» [390]. На сторінках офіційних видань студентство вимагало «генеральної чистки» вишів від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку» [408]. У періодиці студентів відкрито закликали доносити один на одного: «... треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так й подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу» [324, с.49]. Періодичні видання того часу рясніють повідомленнями про численних «ворогів», тож справедливо зауважив В.Підмогильний: «...Класовий ворог, це в нас на кожному заводі й у кожній установі ніби штатна посада, яку хтось та повинен займати» [603, с.235].

У період першої п'ятирічки і сталінської культурної революції – наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., до соціального складу студентства ставилися ще жорсткіші вимоги, що пояснюється як посиленням дискримінації «колишніх» в цілому, так і активізацією боротьби проти опозиційно налаштованих. Ці роки ознаменувалися звільненням багатьох «колишніх» людей з робочих місць під час широкомасштабної чистки партійного і радянського апарату, виселенням звільнених під час чисток «нетрудових елементів» із квартир, показовими процесами над «старими спеціалістами» – інженерами і вченими, яких звинувачували в саботажі, тощо [780, с.161]. Генеральний секретар ЦК ВЛКСМ А.Косарев у 1932 р. закликав

очистити комсомольську організацію «від елементів чужих і тих, хто вагається, розпалити гнів комсомольських осередків проти куркуля, проти куркульської агентури, проти того, хто є примиренцем до куркуля» [703, с.266].

Пропаганда класової ненависті набула небачених розмірів. «Колишніх» і опозиційно налаштованих у ці роки величали «вовками в овечій шкурі» [315; 316], «тарганами у шпарах» [641, с.32], постійно акцентуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі», і закликаючи зняти з них «машкару». «Недобитки клясового ворога всілякими способами намагаються підірвати наше соціалістичне будівництво. Вони пролазять у всі шпарини, надівають найрізноманітніші машкари, щоб легше, щоб непомітніше шкодити» [642, с.10]. Вони надзвичайно сильні і небезпечні, їхні «совині сліди» десь загубилися у технікумах та інститутах – «брудні, смердючі, мерзотні» [692, с.32]. Тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Поспішаючи виконати накази вищого керівництва, партійні функціонери на місцях удосконалювали методи «чисток», пишаючись тим, що останнім часом перевірка соціального складу студентів отримала відповідне місце у роботі вишів. 7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету пропонувалося проводити таку й надалі у плановому та систематичному порядку, займаючись перевіркою соціального складу студентів у повсякденній роботі. Водночас указувалося, що про всі виключення Правління вузів потрібно інформували загальностудентські збори і більше висвітлювали питання «чисток» студентського складу в періодиці [148, арк.20].

Суспільство було втягнуто у вир боротьби за «класову чистоту» пролетарських вишів. Обов'язково до програми роботи всіх комісій з чисток входило викриття соціального походження тієї чи іншої особи. Відповідно до постанов Наркомосвіти УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом» [253, ст.65] та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів» [254, ст.237] було чітко

визначено завдання перевірки соціального складу студентів. У постановах наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як повсякденну глибоку роботу для очистки інститутів від «чужого, ворожого нам елемента» [87, арк.103]. Було зазначено, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, виключати з інститутів, а студентів останнього курсу визнавалося недоцільним виключати, але позбавити їх стипендії, а коли вони вже її забрали – повернути гроші. Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І.Блоху, який вже закінчив навчання, але ще не отримав диплома, Комісія з чистки, вислухавши доводи «тройки» про соціальний стан батька зазначеного юнака, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті [152, арк.2].

Відповідно до директив листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р. про систематичне очищення інститутів від ворожих елементів, у вишах створювалися спеціальні комісії з перевірки соціального складу студентства [313, с.200]. Паралельно із представників комсомольського і партійного активу були створені «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити в цей період, «примазавшихся» студентів. Допомагали у розслідуванні окремих справ члени «легкої кавалерії». Засідання Комісій проводилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація – відкрита та анонімна. За тих умов, коли всі установи були наводнені платними і добровільними «інформаторами», важко було щось приховати, навіть у тому разі, коли приховувати було нічого. Як із рогу достатку, продовжували сипатися доноси на студентів. Наприклад, червоноармієць М.Ільїн, турбуючись про чистоту Дніпропетровського ІНО, 31 грудня 1929 р. писав: «За отриманими мною із дому відомостями про те, що при ІНО навчається і користується стипендією дочка при царизмі таємного агента жандармерії, а при білих – контррозвідки, який зараз в еміграції, Клеопатра Дмитренко. Вважаючи це явище недопустимим через те, що на її місце є

багато кандидатів із робітників, прошу це в'яснити і застосувати відповідні заходи» [72, арк.49]. Як свідчать документи, Правління інституту, отримавши цей донос, виключило К.Дмитренко з інституту, одночасно направивши Луганському окружному прокурору прохання підтвердити факти, викладені червоноармійцем. І лише коли перевіркою було встановлено, що «Дмитренко з 4-х років виховується в сім'ї робітника, в пролетарському оточенні, і батько не міг вплинути на її ідеологію», було прийняте рішення відновити її у складі студентів [72, арк.25].

Виключеннями були випадки, коли Правління намагалися спочатку розслідувати факти, наведені в дописах, і не поспішили виключати студентів. Наприклад, в Одеський ІНО про студентку Н.Корнієнко весь час надходили відомості, що вона «дочка контрреволюціонера-жандарма, що її брат служив у білих й т.і.». У відповідь студентка надавала низку довідок, які свідчили, що її батько був учителем. Тож справа тяглася більше півроку, що і спонукало Правління у січні 1930 р. звернутися до Добровелічківського райвиконкому на Первомайщині, звідки була родом студентка [158, арк.5]. І лише після того, як на місце було послано члена «легкої кавалерії», було встановлено істинний стан речей і Н.Корнієнко наказом по Одеському ІНО від 15 квітня 1930 р. була виключена із інституту «як дочка колишнього жандарма, інспектора шкіл, який мав своє помістя і брав активну участь у білих арміях» [158, арк.17].

Як показала практика вишів, студенти продовжували виключатися апаратним порядком. Причини виключення так само мотивувалися не виразно, обмежувалися загальними формулюваннями. Позбавляли права навчання навіть студентів старших курсів, навіть тих, хто не приховував при вступі свого соціального походження і вносив плату за навчання [87, арк.101; 83, арк.1].

Різною була реакція студентів на виключення – одні знаходили в собі сили протистояти цим рішенням, іншим «було глибоко прищеплено комплекс соціальної меншовартості»: «...в лютому 1930 року, зачисливши

батька – середняка до куркулів, виключили мене з комсомолу як недостойного числитись в складі «елітної», бідняцько-пролетарської молоді, глибоко шокувавши мою юнацьку психіку та підказавши шлях до громадянської реабілітації за умови «політичного відмежування» (відречення) від батька. ... Політичний шок доповнився не меншим шоком виключення з педтехнікуму – я залишився без закінченої середньої освіти» [777, с.343].

Найпоширенішою реакцією на позбавлення права навчання залишалися апеляції. До 1930 р. виключені студенти могли звертатися за допомогою до Центральної комісії у студентських справах при Наркомосі УСРР, яка мала право скасовувати постанови про виключення. Постійні конфлікти цієї комісії та партійно-комсомольських осередків вишів вилилися в жорстку критику її роботи у періодиці. Автори публіцистичних дописів гнівно вказували на те, що «оздоровчий процес очищення вищої школи від «вовків в овечій шкурі» гальмується в такій інстанції, од якої найменше можна було на це чекати» і у дев'яти випадках з десяти доводиться підкорятись вищій інстанції та знову «гріти за своєю пазухою всією громадськістю виключених із ВУЗ'у ворогів» [689, с.27, 28]. Наводячи численні випадки поновлень, голову Центральної комісії та керівництво Наркомосу звинувачували у «численних випадках викривлення клясової лінії», закликали до громадської відповідальності і навіть до реорганізації комісії. Врешті-решт це і було зроблено: постановою колегії НКО від 30 січня 1930 р. Центральну комісію в студсправах при НКО було ліквідовано, апеляції про поновлення у правах студентів з цього часу приймалися лише окружними комісіями у студентських справах при окрінспектурах народної освіти [86, арк.210].

Активісти запевняли, що «наші партійні і громадські організації завжди працювали і будуть працювати над тим, щоб в наші пролетарські виші не попадали ті, хто там не має бути». Така робота проводилася і надалі, систематично виключався «класово-ворожий елемент», одне турбувало активи – виключені продовжували знаходити підтримку з боку

відповідальних осіб. Вишівські осередки вимагали враховувати їхню думку: «Якщо громадські організації ставлять питання на місцях про виключення студента як класово-ворожого, то це просто так не робиться, питання перевіряється де потрібно. Ним займаються довго і лише потім виключають» [94, арк.135, 136].

Начальник головного управління навчальними закладами НКВП СРСР Д.Петровський на активі київських вишів 9 червня 1934 р. зазначив, що після ліквідації апеляційних комісій у деякої частини студентів розвинувся «смак до адміністрування» і «засідательська суєта». Захопившись засіданнями, вони починають обговорювати і дискутувати накази директорів вишів, начальника ГУНЗ про поновлення у складі студентів, що призводило до перевірок на місцях. Цікаво, що коли Д.Петровський запитав одного із виступаючих, чи знає він хоча б біографію студентки та її батька, виключення якої так домагалися, то виявилось, що не знає. Він знає лише, що громадська організація вирішила, а тому директор інституту і начальник ГУНЗ повинні підкоритися [94, арк.25].

Практика «чолобитних» до влади, як і клопотань партійних керівників різних рангів про відновлення виключених студентів у правах, залишилася і на початку 1930-х рр.. Та в цей період отримати допомогу, навіть по знайомству, ставало все важче, оскільки навіть чиновнику вищого рангу легко можна було стати жертвою звинувачення у «притупленні класової пильності». Про це свідчить, зокрема, клопотання «совісті партії» – А.Сольца до Наркома освіти УСРР В.Затонського (1934 р.) з приводу поновлення у правах студента Ніжинського педагогічного інституту Ващенко, виключеного за приховання факту розстрілу батька у 1918 р. як контрреволюціонера. «В той час, коли розстріляли його батька, – писав А.Сольц, цьому юнакові було лише п'ять років. Значить виріс він, виховався, виробив свій світогляд не під впливом батька-контрреволюціонера. Його особисто ні в яких контрреволюційних діях ніхто не звинувачує. Навпаки – відмічається його активна громадська робота. Невже потрібно, щоб «мертвий

хватав живого». Невже «гріхопадіння» його батька повинно калічити все життя сину, який виріс без нього, в умовах нашого соціалістичного будівництва, що перероблює, як ми знаємо, навіть ворожих нам дорослих людей, а не те, що п'ятирічну дитину, яку і перероблювати було нічого» [91, арк.118]. У попередньому десятилітті такого заступництва було б досить для поновлення у складі студентів. У реаліях 1930-х рр. В.Затонський відповів: «Не знаючи таку людину, як Ващенко, і таким чином не маючи можливості поручатися за нього, я б також не рекомендував його залишати в педагогічному інституті, без того вчительські кадри наші досить засмічені. Ми намагаємося хоча б із інститутів і технікумів поповнювати їх перевіреними людьми» [91, арк.114].

Вирішальними у процесах «очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації залишалися міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких готова була заради власної кар'єри і безпеки викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей. Особливе незадоволення викликали у рядових студентів дії тих активістів, що перетворювалися на таких собі божків місцевого рівня. Часто це були люди, що, як герой Ю.Шовкопляса, пристосувалися до більшовизму, і яких так багато було в радянській дійсності – «конгломерат усякого паскудства», який «тримає в своїх руках самого декана й орудує в деканаті, як його лівій нозі хочеться» [794, с.15]. Страждали, як правило, люди небайдужі, з активною громадською позицією. Наприклад, у листі до Й.Сталіна один із таких студентів – О.Буслик із Шосткинського хімічного інституту, обурений несправедливістю партгрупорга, писав (квітень 1933 р.): «...на зборах комсомольської групи, коли дехто із товаришів поставив питання про погану роботу партгрупорга і його диктаторство, я також сказав своє слово, але завдяки більше зв'язкам партгрупорга справа була поставлена так, що мене, а також і інших, почали звинувачувати і поставили питання про виключення мене із комсомолу...» [125, арк.7]. Згодом справа була передана на суд

громадськості, який «в своєму «аналізі» підмітив лише недоліки, зовсім проігнорувавши виконання мною громадських навантажень, гарну успішність і соціальне походження» [125, арк.7]. Надії на справедливе вирішення питання не залишалося, протестувати було марно – скрізь потрібною була громадська характеристика, яку видавав цей же партколектив. Секретар партколективу про це говорив відверто: «Ми тобі видамо громадську характеристику і тобі ніхто ніколи не повірить».

Від активістів вимагалось бути пильними, але чи вимагалось таким чином зводити рахунки один з одним, строчити доноси на друзів, колег, керівництво? Директор Харківського авіаційного інституту Г.Петров повідомляв у листопаді 1931 р. у ЦК КП(б)У про те, що секретар партколективу цього інституту Ведмедер замість допомоги у налагодженні роботи інституту «займався підсиджуванням і грою в систематичне пришивання «ухилів» ...» [116, арк.81]. Такі дії партійця створювали надзвичайно важку атмосферу: «Робота в таких умовах не лише декваліфікувала мене як інженера, (розмінювався на суєтню, адміністраторщину, боротьбу з секретарем) що позбавило мене працездатності».

Свою логіку мав секретар КСМ Харківського зоотехнічного інституту, який у жовтні 1933 р. заявив, що «легка кавалерія» виявила «багато соціально-ворожих студентів... поставила до відома директора, але він не тільки не виключив їх з інституту, але навіть не зняв із стипендії» [189, арк.34]. Тільки з приходом у спецчастину Харківського інституту інженерів транспорту «тов. Лекарева, він почав вивчати і виявляти чужих людей і зв'язок з ними. Лише після цього парторганізація почала знати декого із цих людей» [194, арк.222]. Всього у квітні 1935 р., завдяки пильності цієї людини, в інституті виявлено 89 «чужих» студентів, до цього часу ніхто і не здогадувався, «яку ворожу діяльність проводять ці студенти».

Були, звичайно, серед активу чесні й порядні люди, які, незважаючи на небезпеку, намагалися зберегти елементарну гуманність. Спогади студентів –

активних комсомольців тих років, свідчать, що вони щиро вірили в комунізм і бажали якнайшвидшої його побудови. Це були романтики, і романтика у них починалася саме з безмежної віри у комуністичні ідеали, тож такі активісти «готові були виправдовувати всякі злочини, коли вони хоч трохи підфарбовувалися комуністичною фразеологією. Ми не хотіли поглянути ширше на те, що діялося. Нам зручніше було зосереджуватися на конкретних явищах і запевняти себе, що ті події нетипові, що вони є винятками, а в цілому справи в суспільстві йдуть так, як їх висвітлює партія, тобто так, як це належить згідно з комуністичною теорією. Так було спокійніше для душі і... признаймося щиро, безпечніше» [355, с.93]. С.Крижанівський також писав, що «ті негаразди, які бачилися в суспільному житті та в побуті, пояснював кризою росту і не в останню чергу діями «класових ворогів», хоч дивно: де їх стільки набралось?» [478, с.20] Та, мабуть, про це починали задумуватися все ж лише тоді, коли самі раптово потрапляли в шеренги «ворогів» і дивувалися, як могло трапитися таке непорозуміння. Як писав А.Шпорт, кожен думав: «Мене взяли нізачо, випадково. Завтра розберуться й випустять, а інші – то вороги народу» [797, с.16]. У відчаї та з надією дехто навіть звертався до влади: «Відчуваючи залізну необхідність звільнення з вузів всіх чужих радянській владі та соціально-небезпечних елементів, вважаю, що я не повинен стати жертвою, щоб підпасти під великі колеса революції, тому що як моє соціальне становище, оточення, так і мій світогляд не примушує мене звертатися до «чужих» ідолів» [57, арк.99]. Інші переконувалися, як і герой В.Підмогильного С.Радченко, «що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололедицю, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього» [604, с.113].

Широко залучалося студентство і до чистки партійних організацій вишів. Періодичні видання закликали до класової пильності, не виключеннями були і студентські часописи: «Чистка парторганізації зобов'язує студентство в цілому всіма засобами допомагати партії позбутися

всіх негідних. Про всі хиби, неподобства, що їх чинять поодинокі партійці, треба розповісти на зборах і повідомити про них комісії у справі чистки. Позапартійне студентство мусить допомагати виявляти і викинути з партії чужинців» [Цит. за: 631, с.151]. До редакцій широким потоком линули викривальні листи. Нерідко, щоби врятувати себе, потрібно було вдаватися до викриття «ворога». «Страшна пошесть підозри і викривань перекинулася з газетних шпальт у людські голови» [777, с.336], тож особливо «пильні» писали доноси на вісімнадцяти і більше аркушах, зауважуючи, на зразок дипломника Харківського інженерно-будівельного інституту М.Склярова (29 січня 1937 р.), що «в той час, коли всюди викривають зрадницьку роботу троцькістів, у нас в інституті по одному їх виловлює НКВС, а головних ніхто не викрив» [195, арк. 198, 204–209].

У 1930-ті рр. чистки стали прилюдними, явка студентів на них була обов'язковою. Студентка Харківського університету Л.Дражевська згадувала: «Восени 1934 р. протягом кількох місяців, десь від сьомої до десятої вечора три або чотири рази на тиждень у великій аудиторії – амфітеатрі відбувалася прилюдна чистка членів партії, студентів і викладачів університету. Прийшовши до тієї аудиторії, насамперед треба було відшукати свого старосту, щоб відзначив присутність. Тим, хто не був, треба було подати якусь поважну причину відсутності... Поодинці викликали до столу членів партії. Викликаний ставав біля столу і коротко розповідав свою біографію. Потім йому ставили запитання ті, хто сидів за столом і охочі з аудиторії» [384, с.262]. Одна частина студентів під час чистки не дуже слухала – вони «або читали, тримаючи книжки на колінах, або грали в різні гри, особливо популярним був «морський бій». Інші активно і завзято виступали з обвинуваченнями проти тих, хто проходив чистку: «Одна студентка історичного факультету все хотіла зловити «ворога народу». Моя товаришка сказала мені, що ця екзальтована дівчина нагадує їй час Французької революції, коли з натовпу кричали: «На гільотину!»» [384, с.263]. Документи свідчать, що самовіддано викривали «ворогів народу» одиниці,

більшість мовчала, або говорила штампами про те, що потрібно підвищувати політичну пильність, і мовчки розходилась після зборів, не обговорюючи почуте й побачене. Лише іноді наважувалися на рішучіші кроки. Так, після відкритих партійних зборів Харківського торговельного інституту 17 квітня 1936 р., де студент Файнблут розкритикував викладача Золотаревського, до директора, у профком і партком інституту надійшла заява з підписами двадцяти студентів, у якій Золотаревський характеризувався як гарний викладач [192, арк.314].

У цілому ж, до середини 1930-х рр. колективи вищих навчальних закладів зовні вимушені були проявляти байдужість до всіляких ідеологічних штампів, до постійної появи «ворогів» у своєму середовищі, до «чисток» серед професорсько-викладацького складу і студентів, звикали до аморальності, не розрізняли добра і зла. Важко уявити, як молодь майже однотайно виключала своїх товаришів із вишів, однотайно їх засуджувала, схвалюючи запропоновані рішення. Усе відбувалося, наче за А.Франсом: «Наш народ, колись запальний і здатний до шляхетних поривів, раптом зробився нездатним до любові, ні до ненависті, ні до захоплення, ні до зневаги» [751, с.257].

На жаль, загальну статистику виключень на сьогодні встановити неможливо за відсутністю таких даних. У наявності маємо лише окремі показники. Так, після чистки комсомолу останніх курсів інститутів, на кінець 1931 р. пересічний відсоток виключених з тих, хто закінчив виші, у деяких інститутах Києва, Одеси, Запоріжжя, Миколаєва становив 14%; тих, хто мав покарання – 16,3%. У деяких вишах цей відсоток був вищим. У Київському політехнічному інституті виключено із числа тих, хто закінчив 22,7%, у Київському буряково-цукровому інституті – 40%. Більшість виключень припадало на «соціально-чужих людей своїм походженням чи ідеологією» [116, арк.21].

Виші звинувачувалися у «слабкості виховної роботи» серед студентів, що «полегшувала ворожі дії класового ворога» – у Харківському, Київському

та Дніпропетровському державних університетах, у Всеукраїнському інституті державного будівництва і права та Всеукраїнському інституті комуністичної освіти, в Одеському медичному, Ніжинському педагогічному та інших інститутах були «викриті факти контрреволюційної, шкідницької діяльності троцькістів, зінов'євців, буржуазних націоналістів та інших ворогів партії і диктатури пролетаріату» [126, арк.105]. «Класово ворожі або випадкові елементи» виявлялися і на керівній комсомольській роботі. Так, секретарем комітету комсомолу Київського гірничо-геологічного інституту був тов. Потієвський, викритий, як син торговця, знятий з роботи й виключений з партії та комсомолу, потім поновлений міськкомом. В складі комсоргів груп КДУ було викрито після закінчення перевиборів близько 20 осіб чужаків» [126, арк.106].

Та все ж таких масових виключень студентів, як у 1920-ті рр. і на зламі десятиліть, у 1930-ті рр. не було. Вони все більше набували іншого змісту – на зміну виключенням за соціальним походженням приходили арешти за «контрреволюційну» діяльність. За 1935 р. маємо такі дані про виключення за «вороже» походження: із Київського індустріального інституту – 24 студента, із Дніпропетровського гірничого – 20, Одеського індустріального – 5, Харківського інженерно-будівельного – 6, Харківського інженерно-економічного – 3, Рубіжанського хіміко-технологічного – 4 [95, арк.37, 43, 49, 66, 90]. Арештовані були одиниці: у Одеському індустріальному інституті – 1, Дніпропетровському гірничому – 2, Харківському інженерно-економічному – 2, Рубіжанському хіміко-технологічному – 8 [95, арк.37, 43, 49, 66, 90]. Навіть на фізико-математичному факультеті ХДУ, де фіксувалося «найбільш сильне розповсюдження контрреволюційних теорій і впливу на студентство», у березні 1936 р. за «контрреволюційну діяльність» було арештовано 11 студентів, у серпні наступного – 7 [194, арк.172].

З кожним роком у вишах зростала кількість студентів, у родинах яких були «вороги народу» чи батьки котрих були репресовані. Проф. Б.Красовицький пригадував, що 1937 рік студенти «відчули і в університеті»,

де доводилося навчатися в атмосфері підозрілості та страху: «З дітьми «ворогів народу» оточення намагалося не «водитися», всіляко уникали близького спілкування з ними» [474, с.153]. Те ж саме зазначає і О.Соловей: «За часів мого студентства ми не провадили жадних розмов щодо походження або щодо політики. Наче за Орвеллом [Оруелл Дж. – *О.Р.*], усі небезпечні теми вилучалися. Люди трималися окремими групками, зустрічалися лише на лекціях і мало знали один про одного... Ні, ми не були говіркі. Я вагалася три з половиною роки, доки наважилася запитати однокурсника, чи засланий поет – його дядько. Невсипуще око слідкувало за нами уважно, в цьому я переконалася на власному досвіді» [708, с.275]. Життя примушувало студентів не довіряти один одному. Це недовір'я пригнічувало, всі прекрасно знали, що серед них хтось неодмінно та був інформатором, тільки досить часто не здогадувалися про це і думали на кожного. А іноді знали і боялись [797, с.11, 14].

З середини 1930-х рр. розпочинається демонстративна кампанія примирення з вихідцями із «соціально-ворожих» верств населення, зокрема, вишам рекомендували стати «колосальними виховними центрами», використовуючи різноманітні методи «переробки, перевиховання людей» [94, арк.7]. Відсів «чужих» студентів пропонувалося використовувати як останній засіб: «Керівники вишів ні на хвилину не повинні забувати, що з точки зору нашої великої боротьби за безкласове соціалістичне суспільство, вдумлива, свідома, планомірна переробка людей має велике значення. Родимі плями старого суспільства потрібно вміти знищувати. Необхідно загальними дружніми зусиллями різко видозмінити методи роботи...», зауважував Д.Петровський [94, арк.7].

Родинні зв'язки з «ворогами народу» чи непролетарське походження тривалий час ще переслідуватимуть молодь, за такий «гріх» могли легко виключити з комсомолу, а значить і з інституту [251, с.9]. Частині студентів, віднесених до категорії «чужих» і виключених з інститутів, вдалося отримати дозвіл на продовження навчання у керівництва республіки, особливо після

відомої фрази Й.Сталіна «Син за батька не відповідає». Та у більшості випадків долю вирішували місцеві організації, які не завжди зважали на отриманий дозвіл і опротестовували рішення зверху. Наприклад, коли сестру відомого українського новеліста Г.Косинки (Стрільця) після розстрілу брата позбавили права навчатися, вона, як і багато інших, написала листа П.Постишеву з проханням поновити її у складі студентів. Відповідь була позитивною: «Вчіться, сестра за брата не відповідає», та у комітеті комсомолу дозвіл цей пошматували, а прохачку вигнали, погрожуючи розправою [350, с.206]. В аналогічних випадках мрії про отримання освіти залишалися нездійсненими.

З середини 1930-х рр. засоби масової інформації намагаються вже переконати читачів у монолітності лав життєрадісних і цілеспрямованих радянських студентів. У 1937 р. представники такого «єдиного» у своїх думках і вчинках студентства у відкритому листі до першого кандидата в депутати Верховної Ради, вождя народів товариша Сталіна поклялися, що вони будуть «до кінця з усією більшовицькою завзятістю і безпощадністю викривати, викорчовувати і знищувати всіх ворогів народу» [317, с.4].

Таким чином, документи дозволяють нам говорити про те, що переважна більшість «вичищених», у тому числі з «соціально-ворожим» походженням, тривалий час оббиваючи владні пороги та засипаючи відповідні інстанції різноманітними довідками і листами, все ж таки відстоювала право відновлення у складі студентів. Тому головне призначення перереєстрацій і чисток ми бачимо не лише у виключенні «соціально-ворожих елементів», а й у іншому – в психологічному тиску, в залякуванні студентів, оскільки тих, кого залишали у вишах, такі заходи змушували не лише покращувати академічну успішність, а й залучатися до громадської роботи чи просто симулювати її. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору студентів і виховання майбутніх відданих владі будівельників нового суспільства. Саме в цьому вбачали трагізм становища студентів радянської України закордонні

сучасники: «Голодний, придушений раб, серед нелюдських умов життя, серед отруюче впливаючих прикладів деморалізації індивідуума ... не може творити іншої ідеології, ніж рабської, що змістом своїм має заховану в середині помсту... чи ідеології вічної покірливості дужчому» [130, арк.27].

Протягом досліджуваного періоду узагальнюючим образом всіх противників соціалізму – і «соціально-чужих», і опозиціонерів, і людей з власним світоглядом, був образ «ворога». Проти таких ворогів і спрямовувалися всілякі чистки студентського складу. Наприкінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту, вона стає повсякденною і отримує широкого розмаху, що проявилось, зокрема, у створенні загонів так званої «легкої кавалерії» та поширенні практики доносів. Вирішальними у процесах очищення від «ворогів» у середині студентської корпорації були міжособистісні стосунки, навіть особисті симпатії чи антипатії. Вагоме місце належало комсомольським та партійним активістам, частина яких не могла позбавитися «синдрому переможця» і з фанатизмом продовжувала вести запеклу боротьбу з наявним інакомисленням, чи вигадуючи різні «ухили» і вишукуючи все нових і нових «ворогів». Яскравим свідченням цього було також відчайдушне опротестування на місцевих рівнях рішень, прийнятих вищими інстанціями, щодо поновлення у правах виключених із вишів студентів. Інша частина готова була викривати і звинувачувати ні в чому не повинних людей заради власної кар'єри і безпеки. Репресії прокотилися по всіх вишах, але розмах їх багато в чому залежав саме від моральних якостей тих осіб, які на місцях відповідали за втілення в життя наказів і розпоряджень влади. У цілому ж, до середини 1930-х рр. у переважній більшості студентів була сформована тоталітарна свідомість, яка заважала побачити і проаналізувати всі протиріччя того часу, відокремити їх від насаджуваних ідеологічних штампів, задуматись над реальністю існування такої кількості «ворогів». Перманентні чистки й арешти спонукали переважну більшість студентів до конформізму, сприяли засвоєнню ними зовсім нехитрої науки вірного орієнтування у політичному просторі

радянського вишу: бути не просто мовчазним спостерігачем, а палким прихильником політики тоталітарної влади. Така позиція сприяла руйнації характерної для суспільства в минулому системи цінностей.

3.3. Форми повсякденного протесту студентів

Незважаючи на заходи влади, спрямовані на пролетаризацію вищої школи, контингент студентів протягом 1920-х рр. характеризувався переважно як дрібнобуржуазний, серед них значною залишалася частка вихідців з колишніх привілейованих верств населення, прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчуває їм. За даними партійних комітетів і партійних осередків вишів за 1922 р., буржуазно-кадетське й есеро-меншовицьке студентство становило 7–8% від загальної кількості, але фактично під його впливом у низці навчальних закладів перебувала значна кількість студентів [621, с.134]. В Одесі, наприклад, під впливом керівників антирадянських угруповань перебувало близько половини студентів [504, с.158, 159]. За свідченням політкомісара Харківського інституту сільського господарства і лісоводства, на початку 1921–22 н.р. студентство було переважно есерівським чи з націоналістичними поглядами, марксизм ніколи не мав помітного впливу і лише чутки про чистку і перереєстрацію «породили посилене співчуття КП(б)У» [171, арк.53]. У багатьох інститутах України сильними були «пережитки національного романтизму» й енергійно діяли невеликі групи укапістів, які «по можливості, не упускають зіграти на націоналістичних почуттях безпартійної селянської більшості» [5, арк.171; 167, арк.170, 176]. «Щирих прихильників Радянської влади з них, звичайно, не буде», – відзначалося в політичному звіті Полтавського ІНО [167, арк.170, 176]. Багатьох студентів звинувачували в «друкуванні й поширенні антирадянських листівок, журналів», в антирадянській агітації, виступах на інститутських зборах [218, арк.8]. «Влада дивилася на них, як на ворогів», – писав П. Сорокін, арешти й обшуки студентів «ідуть пачками» [709, с.79].

У Харківському інституті народної освіти, як зазначав сучасник тих

подій І.М.Буланкін, «вся ця маса проявляла бурхливу активність – не на користь радянської влади. Боротьба протікала під гаслом: «За ІНО!» чи «за Університет!», що в перекладі на політичну мову означало: «за і проти радянської влади». Бурхливі сходки, битком забита аудиторія, яка вереском захвату вітала і підбодрювала оратора проти ІНО! Вони жалкують, вони протестують проти вигнання науки, притиснення її, зведення науки на «презирливо-практичний ґрунт», вони проти руйнації Університету Наркомосом. Викиньте слово Наркомос, і ви отримаєте несамовитий крик буржуазії про «загибель культури, науки»» [265, с.74].

Молодь, яка ще зберігала традиції колишньої школи, «боролася за вільну, незалежну від держави, самоврядну школу, за свободу зборів, сходок, за вільні вибори студентських організацій» [581, с.170]. Цій частині молоді протистояли невеликі за чисельністю партійні та комсомольські організації, але не у всіх вишах 1921–22 н.р. були створені такі осередки [105, арк.60]. За даними Я.Звігальського та М.Іванова, їхня загальна кількість зростала щороку, але протягом десятиліття так і залишалася невеликою – від 6,1% у 1923–24 н.р. до 19,9% у 1926–27 н.р. [405, с.361] Проте, як ніхто інший, «на тлі цієї вируючої стихії – маленька група товаришів-комуністів (осередок нараховував 20–30 осіб), спаяна залізною дисципліною, єдиною волею – незначна меншість – настійно і вперто проводила свою лінію» [265, с.74]. Компартійні та комсомольські осередки творили «великі діла», невтомно працюючи зі студентством, «адже склад його був страшенно різноманітний. Боролися з меншовиками, есерами, троцькістами, обивателями. ... Хоча нас, комуністів, було небагато, ми завжди виходили переможцями. Маса студентська йшла за нами», – згадувала проф. Д.Шапіро [265, с.57]. Вірніше, цій «масі» довелося згодом піти за комуністами, бо, як свідчать їхні опоненти, в різнобарвному студентському середовищі на початку 1920-х рр. «співчуття комунізму убувало, як тала вода» і у вишах чітко окреслені були «два непримиримі табори, кожен із яких живе своїм власним життям» [534, с.169, 170]. Студенти усвідомлювали необхідність боротьби, опору й тісного

співробітництва «усіх, у кому не загаснув ще дух протесту й прагнень, дух старої й вічно нової вищої школи, усіх, кому дорогі іще ідеї демократії...» і закликали: «Не будемо сторонніми глядачами російської трагедії, не будемо пасивно, покірно-терпляче переносити всі знуцання над падаючим почуттям власної гідності. Будемо громадянами» [369, с.8]. Всілякі «ухили» спостерігалися і серед комсомольсько-партійної меншості, та з ними відразу ж рішуче боролися. Як зазначалося в доповіді осередку Харківського технологічного інституту від 10 жовтня 1923 р., «хворобливий ухил групи в декілька чоловік, що спостерігався в травні, ліквідовано. Натхненник групи знаходиться під спостереженням осередку, а справа його передана в ДКК, сама група відразу ж розпалася, її члени стверджують, що були введені в оману» [Цит. за: 677, с.81]. У студентській періодиці також повідомлялось, що частина комуністичного студентства часто забувала «партійну дисципліну» і, наприклад, разом з іншою молоддю «відзначала Тетянин день у той час, коли вірні своєму слову і принципам комуністи надзвичайно енергійно проводили кампанію проти святкування річниці університету» [567, с.36]. Нарком освіти РСФСР А.Луначарський згодом визнав, що у перші роки радянської влади його спілкування зі студентами було рівнозначне перебуванню в таборі постійних ворогів [653, с.212].

Студентство не обмежувалося протистоянням усередині навчальних закладів. У лютому – березні 1922 р., протестуючи проти нового «Положення про вузи», застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського [772, с.92], а у Москві, Петрограді, Харкові й інших містах пройшли студентські мітинги і демонстрації [534, с.171]. Під час Кронштадтських подій лідери есеро-меншовицького студентства намагалися організувати акції на підтримку тих, хто виступив проти більшовицького режиму. У багатьох вишах Києва, Харкова, Одеси розповсюджувалися есерівські прокламації, особливо під час Московського процесу над есерами. За відсутністю фактичного матеріалу важко говорити про природу їхнього походження, але у звіті Київського ІНО, наприклад, вказувалося, що ці

листівки розповсюджувалися в інституті не студентами [5, арк.172]. На думку проф. А.Квакіна, навпаки, антирадянські партії активно вели роботу серед студентства і через нього впливали на робітників і селян [435, с.470]. Та, як відзначали сучасники, до протестів влада залишалася глухою, а найчастіше відповідала новими арештами [709, с.79]. 1921–1922 рр. у вишах України проходили арешти студентів – членів партії меншовиків та есерів. Наприклад, у середині вересня 1922 р. за належність до партії РСДРП(м) у Харкові було заарештовано двадцять осіб [734, с.161]. Усіх їх було звинувачено «у друкуванні і розповсюдженні нелегальних антирадянських листівок, журналів, в антирадянській агітації серед робітників, у влаштуванні цілої низки нелегальних зборів...» і вислано за кордон і в Туркестан [218, арк.8].

Переважна більшість вишівських колективів насторожено ставилася і до всіляких радянських нововведень. Наприклад, за словами політкомісара Кам'янецьких вишів С.Чалого, «професори і частина студентів ІНО зустріли думку про колектив протестом» [768], на момент заснування цю ідею підтримало лише 15% студентів, а коли колектив було проголошено обов'язковим для всіх співробітників, частина студентів залишила інститут [105, арк.48]. Протест виявився і в псуванні майна ІНО, і в портреті В. Винниченка, що висів в одному з приміщень цього інституту, і в саджанні буряків догори корінцями [452, с.53]. Політком Харківського інституту сільського господарства і лісівництва повідомляв, що в приміщенні інституту розвішані ікони, зривалися плакати і оголошення комосередку [171, арк.53]. Ставлення професорів і студентів до комуністів було ворожим, за незначними виключеннями, і в Катеринославському гірничому інституті, хоч осередок ВКП(б) у 1921 р. і нараховував всього три особи [525, с.31]. А 2 червня 1922 р. в Одесі на Єкатерининській вулиці рано-вранці біля стіни одного з будинків було поставлено тіло померлої людини з яскраво червоним прапором у руках і надписом на лобі: «Товариші, за мною!». Через велике скупчення зівак і «явне паплюження радянської влади» ЧК довелося негайно

прибрати труп [768, с.7].

Враховуючи важливість роботи у вишах, у серпні 1922 р. за рішенням ЦК КП(б)У було створено Центральне бюро комуністичного студентства, а наприкінці цього ж року при Київському, Катеринославському та Одеському губкомах – губернські бюро [631, с.149]. Ці бюро за підтримки КП(б)У та ДПУ намагалися контролювати студентство, вивчаючи особовий склад конкретного вишу щодо їх політичної благонадійності та партійної належності, збираючи інформацію про всілякі явища антирадянського характеру в студентському середовищі, а також про політичні настрої студентства.

Політика комуністів щодо студентів була продуманою і достатньо послідовною. Вона поєднувала в собі методи ідейного тиску і адміністративного впливу на своїх противників [435, с.494]. Як зазначалося, та частина студентів, яка була «нездатна піддаватися політичному впливу і не відповідає духу пролетарської школи», надовго в ній не затрималася – була звідти «вичищена» [105, арк.46, 47]. Велика роль у пролетаризації належала міцному репресивному апарату ВЧК-ДПУ, що «...працював як ніколи й зіграв значну роль у революціонізуванні вищої школи» [677, с.84]. Чекісти пильно спостерігали за молодим поколінням країни на предмет його політичної лояльності. У студентському середовищі вони завжди знаходили собі вірних помічників, які працювали і за покликанням, і з розрахунку на особисту вигоду.

В інформаційних зведеннях органів безпеки у розділах «професура», «студентство», «учительство», «інтелігенція», обов'язково фіксувалися «ідеологічні напрямки в різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських і українських політичних угруповань» [Цит. за: 772, с.91]. У зведеннях ДПУ вказувалось, що характерною рисою студентства є «посилення міщанської психології з абсолютною перевагою елементарно-матеріальних інтересів над усіма іншими» [772, с.91], що молодь, яка навчається, значно більше схильна до сприйняття антирадянської ідеології,

ніж інші її групи [627, с.11]. Факти, наведені у таких документах, досить однобічні, відібрані з метою підкреслити масштаби загрози для радянської влади з боку контрреволюційного руху в студентському середовищі (інколи самі звичайні виступи студентів проти Дальтон-плану, що вводився у вишах, і відстоювання лекційної системи викладання розцінювалося як «контрреволюція»). У доповіді ОДПУ за 1924–25 р. підкреслювалося, що проти студентських контрреволюційних організацій у Москві, Ленінграді, Ростові, Криму, в Україні проведено 31 масову операцію. Оперативним шляхом було розкрито кілька таємних організацій, зокрема, «Аргонавти» – підпільний гурток Сімферопольських студентів-літераторів з містичним ухилом. Особлива увага зверталася на ліквідацію в Києві «угруповання студентів, які поставили своєю метою здійснення цілого ряду терористичних актів проти відповідальних працівників. Група нібито мала програму есерокадетського духу – сумбурну, але сміливу й рішучу. Називала вона себе «Київська організація єдності» [621, с.56] .

Встановити вірогідність «контрреволюційності» й «антирадянськості» ліквідованих ДПУ студентських організацій досить важко, але аналіз доступних нам матеріалів переконує в тому, що багато з них насправді не існували, «підривна діяльність» студентів просто фальсифікувалася. Партійні організації вишів всіма можливими методами намагалися виявити «неблагонадійних» серед студентства й довідатися про їхні політичні настрої. З цією метою в студентське середовище вводилися спеціальні представники ДПУ, які повинні були відслідковувати настрої студентства й передавати інформацію відповідним органам. Відомий український поет Тодось Осьмачка згадує про таких: « ... ще будучи студентами ВІНО, ми проходили з Косинкою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович – відомий український новеліст – *О.Р.*] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: – поглянь праворуч... Дивлюся. Переходить нам шлях наскоси студент в однострої червоноармійця з планшеткою на ремінці через плече...– «Сек...». Це значить – поміжстудентський шпигун. ... в нього в

планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить...» [590, с.116].

Згідно з наказом ОДПУ № 291 від 14 листопада 1922 р., секретні співробітники (сексоти) ділилися на три категорії: «агент зовнішнього спостереження» (штатний сексот ДПУ по лінії Оперативного відділу); «інформатор» (завербована або введена в організацію, установу особа для висвітлення – робота з лінії Інформаційного відділу); «інформатор» (завербована або введена в антирадянську, контрреволюційну організацію особа для висвітлення й добування відомостей про них – робота по лінії секретного або контррозвідувального відділу) [518, с.27].

В архівах можна виявити документи про діяльність ВЧК-ОДПУ, партійних і радянських органів з впровадження сексотів у студентське середовище. Так, у лютому 1921 р. на ім'я голови Полтавського губчека надійшло секретне прохання від губернського відділу народної освіти провести як студента свого представника у зв'язку з тим, що склад «студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і відносно виконання декретів і розпоряджень радянської влади має потребу в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека» [165, арк.221]. Такі «представники» могли мати і «соціально-вороже» походження. Наприклад, коли у 1924 р. з Вищого ІНО було виключено сина священика М.С.Шелудченка, то начальник Київського губвідділу ОДПУ Іванов клопотався про його відновлення у складі студентів, оскільки він «є секретним співробітником КГВ ОДПУ й залишення його студентом ВІНО необхідно в інтересах роботи» [34, арк.158]. Іноді змушене розконспірування сексота відбувалося з міркувань матеріального порядку: «Секретний відділ просить звільнити від плати за право навчання співробітницю СВ, студентку IV курсу медінституту, тов. Вінник, через одержувану нею невелику заробітну плату і на утриманні якої перебуває стара мати» [28, арк.338].

Для вербування інформаторів використалися різноманітні методи, аж

до погроз і шантажу [621, с.51]. Разом з тим, незважаючи на тісний зв'язок чекістів з комсомольцями, останні мало цікавили ОДПУ як агентів. Із цього приводу голова ДПУ УСРР В.А.Балицький відверто висловлював свої міркування в ЦК КП(б)У відносно роботи членів ЛКСМ в органах: «Робота в органах ДПУ в секретно-оперативній галузі вимагає від співробітника виняткової витримки, такту й глибокого, вдумливого підходу, а цими якостями члени ЛКСМ, через свою молодість, у багатьох випадках не володіють. Найчастіше спостерігається зайва, що шкодить справі, гарячність. Іншим негативним фактором є та обставина, що робота в органах ДПУ віднімає у працівника в добу в середньому 10–12 годин. Члени ЛКСМ, будучи перевантажені роботою, не мають можливості поповнювати свої знання й відриваються від союзного життя. Якщо ж член ЛКСМ навчається й веде активну роботу із союзної лінії, то в таких випадках суцільно й поруч страждає робота чекістська. З позитивних сторін слід зазначити бажання членів ЛКСМ працювати в органах ДПУ й повна відсутність тенденції до відходу. В органах ДПУ повинні працювати члени ЛКСМ не менше 18 років, стійкі, витримані й ті, що не піддаються дурним впливам. Використовуватися можуть спочатку на технічній роботі, щоб одночасно мати можливість навчатися...» [107, арк.77].

Особливо багато платних і безоплатних стукачів розвелось серед студентів у 1930-ті рр. А.Шпорт писав, що одних вони «знали в обличчя, інших підозрювали, але ніхто з нас не помилявся – як би вони не маскувалися, ми їх знали... Їх хтось просував у партком, комсомольський комітет групи, потім – факультету. Їх знали викладачі. Пришибеєви були в ціні, на них було «соціальне замовлення». Вони все чули, все бачили, все перевертали з ніг на голову, і їм вірили» [754, с.12–13].

Чекісти боролися не лише з непролетарськими студентами чи з активістами з внутрішньопартійної опозиції, а й з молоддю, яка мала власний погляд на те, що відбувалося навколо. Про це відверто писалося в емігрантській пресі: «На Великій Україні є, крім «урядового» студентства,

яким керує комячейка, тисячі придушеної студентської молоді, що мовчить, бо «благоденствує». Воно захоує в собі одиниці чи невеликі гуртки, про яких можна сказати, що вони мають світогляд. Але вони не можуть з'явитися на денне світло, бо на сторожі задержання стану «благоденствія» стоїть ... ЧК» [130, арк. 27].

Щоб мати можливість продовжувати навчання, студенти змушені були приховувати свої політичні погляди чи симпатії. Та навіть у соціологічних опитуваннях, що були надзвичайно популярні на той час, можна зустріти щирі відповіді. Наприклад, під час аналізу відповідей на питання: «Який політичний лад ви вважаєте кращим і сучаснішим для України і Росії?» (анонімне анкетування студентів Харкова у травні 1923 р.), виявилось, що 74% є прихильниками радянської влади, 2, 57% – демократичної республіки, 0,08% – буржуазної республіки, 0,15% – монархії, 0,4% – анархії, 10,3% – інших, а 12,5% не відповіли на це питання [415, с.11]. До розряду «інших» ввійшли відповіді, в яких явно відчувалося, що автор не мав бажання прямо відповідати на це питання і намагався вигадати таку відповідь, щоб «і вівці були цілі, і вовки ситі», а деякі заявляли, що вони в цій справі мало тямлять і затрудняються відповісти [415, с.11]. Таким чином, з застереженням можна говорити про те, що понад 25% студентів інститутів Харкова не були прибічниками дій більшовиків.

Відкрито ж про свої переконання (наприклад, в анкетах, які заповнювали при вступі до вишів, чи під час перереєстрації), говорили одиниці. Наприклад, студент Харківського медичного інституту Є.Хорошавін в анкеті 1921 р. вказав, що співчуває меншовикам [6, арк.120]. У 1923 р., коли його було за це виключено з V курсу інституту, він пояснював, що на той час перебував «під враженням страшних заключних ударів, від яких загинули залишки російської контрреволюції, а заодно із ними і немало осіб, які не мали ніякого відношення до громадянської війни і яких не можна було назвати ворогами радянської влади. З іншого боку, я тоді вважав, що найвірнішим шляхом у розвитку соціалістичного руху є

еволюційний процес» [6, арк.120]. Звичайно ж, студентів з такими поглядами відразу виключали з інститутів, бо більшовики не могли дозволити їм закінчити навчальні заклади й поставити тим самим під удар вирішення завдань пролетарської революції. Кадрова концепція керівників партії й держави 1920-х рр. складалася, в узагальненому вигляді, у наступному: неважливо, яких *фахівців* дасть вища школа; важливо, щоб вони були *ідейно* віддані радянській владі [653, с.214]. І переважна більшість після «вчищення» на словах починала «каятися» і переконувати всілякі інстанції у помилковості своїх колишніх поглядів і у відданості більшовикам: «Придивляючись до творчої роботи Радянської влади і її ідейного керівника РКП, задумуючись над розвитком громадянської війни і можливих результатів і наслідків, розмови з товаришами і, нарешті, процеси з есерами в Москві привели мене до твердого переконання, що лише тактика РКП, чесність і послідовність її тез і формул і зможе втримати захоплені позиції і прискорити рух на шляху до соціалізму. Зараз я твердо і впевнено можу заявити, що РКП в моїй особі знайде щирого прибічника і співчуваючого їй громадянина. Є.Хорошавін, 14 травня 1923 р. Харків» [6, арк.120].

Студентам доводилося опановувати більшовицьку риторику для того, щоб переконати всілякі комісії у своїй «щирості» до влади, і вони це робили, щоб мати можливість закінчити інститут і влаштуватися у новому суспільстві. В протилежному разі, за словами одного із вчищених студентів, вони замість «путівки в життя» отримували «вовчий квиток» [37, арк.25–26].

Стурбований антирадянськими політичними уподобаннями студентів, які у 1924 р. закінчили Полтавський ІНО і мали бути направлені на стажування, партійний осередок цього інституту, не маючи формальних мотивів не допустити їх до практики, склав і відправив до відділу освіти список випускників з політичною характеристикою на кожного. Для прикладу наведемо один із таких списків: «1. Вербицька Наталія – з монархічними нахилами, але працьовита; 2. Тікціна Елеонора – радянська вчителька – буде; 3. Жигало Сергій – з українськими шовіністичними

переконаннями, історію культури та літератури трактує в ідеалістичному висвітленні з примішкою українського націоналізму. Петлюрівський характер. Освіту отримав як «науку для науки»; 4. Литвиненко Володимир – син кустаря. По фаху культурознавець. Дає освітлення історичному процесові ідеалістичне, з додатком шовінізму. Був зв'язаний з УКП. 5. Трохіменко Марія – пролетаризована міщанка, ідеологічно і матеріально. Член ленінського гуртка; 6. Романовський Олександр – монархіст, розвинений; 7. Кібкало Марія – не виявилась; 8. Добровольська Ольга – з монархістськими напрямками; 9. Сидорук Сергій – із дворян, розвинений, обережний, не радянський елемент; 10. Ігнат'єв Євген – за переконаннями елемент, чужий для Радянської влади. Трактує історичний процес в ідеалістичному висвітленні. Син великого куркуля, що в часи військового комунізму втік з села в Полтаву; 11. Хоменко Яків – радянський вчитель; 12. Фінклер Ольга – радянська вчителька; 13. Лісовська Єлизавета – [характеристика відсутня – *О.Р.*]» [167, арк.161–163]. Із тринадцяти стажистів лише три, на думку партосередку Полтавського ІНО, могли бути відданими ідеям пролетаріату вихователями підростаючого покоління. Решта визначалася як особи неблагонадійні, «чужі» для нового, радянського життя.

Протистояння між владою і студентством виявилось також з перших кроків реорганізації управління вищими навчальними закладами. Як відомо, право участі в управлінні студентство виборювало тривалий час, з цього приводу неодноразово відбувалися страйки, зокрема у Харкові весною 1917 р. [220, арк.183]. Підтримавши це прагнення, радянське керівництво відразу ж почало вносити корективи у діяльність головних представницьких студентських виборних організацій – студкомів. Обиралися ці організації на загальностудентських зборах і мали досить широкі повноваження, що навіть дозволяло втручатися у сферу управління вищим навчальним закладом. Наскільки значною була роль студкомів о житті інститутів, чудово демонструють спогади проф. К.Майстрах, яка була секретарем цієї організації у Харківській медичній академії. Згадуючи перший рік свого

навчання (1921–22), вона говорить: «Чим тільки не займався наш студком! Безпомічний деканат, в якому всі справи знаходилися в безпорядку, не мав змоги налагодити заняття на курсі. Студком складав розклад занять і лекцій, домовлявся про заняття з окремими професорами і викладачами, з якими не міг домовитися деканат. Він же (студком) клопотався про отримання трупів і доставляв їх в анатомічку, сприяв налагоджуванню практичних занять і з інших предметів ... студком реєстрував студентів, заводив особові справи, видавав студентські квитки і залікові книжки (матрикули)» [527].

Важко переоцінити значення цих організацій у налагодженні навчального процесу у вишах, крім того, їхнє представництво було обов'язковим у факультетських, предметних та інших комісіях. А питання організації побуту і матеріального забезпечення взагалі повністю знаходилися в компетенції студкомів. Що ж змусило компартійні осередки інститутів змінити своє ставлення до них, розпочати втручання у їхню діяльність, скорочувати повноваження і врешті-решт ліквідувати?

Питання про роботу студкомів постійно перебувало у центрі уваги партійного керівництва. Так, влітку і восени 1921 р. на нарадах з політкомісарами і представниками комуністичних осередків вишів відзначалося, що втручання студентських організацій у сферу управління навчальними закладами в поточний момент неприпустиме, оскільки «дрібнобуржуазна більшість в вишах намагається захопити ініціативу» [173, арк.2, 6]. Саме тоді й було намічено курс на звуження прав студентських організацій.

Інспекторські обстеження інститутів та політичні звіти вказують на те, що різнобарвні студентські маси не бажали йти за комуністичною меншістю і намагалися захопити ініціативу у свої руки, обираючи представників до студкомів поза списками компартійних осередків. Наприклад, у звіті Вищого ІНО імені М. Драгоманова в Києві зазначається, що у другому півріччі 1922 р. до головної студентської організації на двох старших курсах ФПО (із трьох наявних!) не пройшли списки компартійного осередку, а більшість зібрала

енергійна група укапістів, котрі «не упускали можливості зіграти на націоналістичних почуттях частини безпартійного селянського студентства» [5, арк.165, 171]. Газета «Комуніст» повідомляла, що у Катеринославському медичному інституті на виборах нового студкому відбулася запальна сутичка пролетарського студентства з «дрібнобуржуазним». Робота студкому цього інституту була визнана «незадовільною», оскільки в ній була відсутня «класова лінія» [631, с.148]. В інших вишах на виборах студентських організацій також досить часто розігрувалися бурхливі сцени, оскільки не лише питання до них, а й рішення готувалися заздалегідь на засіданнях компартійних та комсомольських осередків. Чітко визначався склад виступаючих і персоналії, які мали увійти до різних студентських комісій і за які потрібно було голосувати. Численні листи і спогади доносять нам розповіді про методичку прийняття «потрібних» рішень на всіляких сходках. Драматург О. Корнійчук згадував, що «коли проходили студентські збори, нам партійні керівники ставили завдання – провести в президію рабфаківців. Це було важко, оскільки синки непманів, анархістів і буржуазних націоналістів вели активну боротьбу проти комуністів і комсомольців. Разгоралась класова боротьба в старих стінах Київського університету» [458, с.403]. Коли компартійні списки не проходили, могло відбуватися декілька разів переголосування і навіть підтасовка результатів голосування. Ці факти широко висвітлювалися у нелегальній літературі. Наприклад, у журналі революційно-соціалістичної молоді «Революційний авангард» за травень 1923 р., вилученому у студента Харківського ІНО Б.Немеріцького, писалося про ситуацію на хіміко-фармацевтичному факультеті ІІ МДУ, де, «незважаючи на рівновагу сил, комуністи продовжували третирувати безпартійних, не даючи можливості їм висловитися» [208, арк.116]. У результаті опозиція покинула збори, а решта прийняла потрібні постанови. Після цього відбувся відхід безпартійної маси від громадського життя і остаточне захоплення створених організацій в руки комосередку [208, арк.116]. Досить часто непідготовленій пролетарській

молоді не вистачало теоретичної підготовки для протидії політичним опонентам у студентському середовищі. В таких випадках окремим комсомольцям доручалось вивчати напам'ять цілі сторінки праць В.Леніна для участі у дискусіях. Відомий український літературознавець і критик проф. Ю.Кобилецький згадував, що у роки його навчання у Київському ІНО такі спеціально вишколені «комуністи-ленінці, відштовхнувши троцькістського балакуна з трибуни, шпарили цитатами, як з кулемета, під аплодисменти робітфаківців. А бувало й так, що дискусії переносились на площу перед університетом, забруковану тоді буличником, що ставав часто аргументом в руках робітфаківців...» [441, с.117, 118]. Бували випадки, коли пролетарська меншість для переконання пускала в хід, за словами О.Корнійчука, «останні аргументи» у вигляді кулаків [457, с.13].

Коли заплановані комуністами списки бойкотувалися, застосовувалися репресивні заходи до новообраних представників. Прояви власної думки не залишалися безкарними, переслідувалися як ті студенти, які наважилися висловити свої пропозиції щодо кандидатів до студкому чи інших організацій, так і ті, хто обирався, навіть проти своєї волі. Типовою можна вважати ситуацію на виборах до предметних комісій, які відбулися взимку 1923 р. на біологічному циклі факультету професійної освіти Київського ІНО. На цих зборах список, виставлений комосередком, не пройшов, тому їх оголосили недійсними. Один із студентів – Д.Мірошниченко, обраний всупереч вказівкам, писав: «Незважаючи на це, якась ініціативна група взялась на свій ризик продовжувати збори. Не знаю, хто виставив мою кандидатуру в ту комісію, але мене теж обрали на тих зборах, нікому я згоди на це не давав, але факт стався. На збори дивився я як на жарт і ніякого значення цим виборам не надавав. Але після виборів наш курсовий уповноважений тов. Бровченко сказав мені, що це справа серйозна і за те, що я не відмовився від кандидатури, мені може бути кепсько, бо то виступала опозиційна група» [34, арк.87]. На наступних виборах «я знов був обраний, бо студентство бачило, що я більше як інші цікавлюсь академічним та

громадським життям [...] Зірвані збори закінчились співом «Інтернаціоналу» [34, арк.84]. Незважаючи на те, що Д.Мірошніченко походив із селянської родини, до вступу на навчання працював учителем у трудовій школі і був членом правління Конотопського Союзу Робос, підкомісія з соціально-академічної перевірки студентів Київського ІНО 10 грудня 1924 р., а слідом і Губернська комісія, вичистили Д.Я.Мірошніченка як «соціально-непригодний елемент» [34, арк.90, 91].

Паралельно з тиском на «неблагонадійних» та ініціативних студентів, партійні функціонери визнали за необхідне звузити права студентських організацій [173, арк.6]. Весною 1924 р. студкоми були повністю ліквідовані, а їхні функції перейшли до профспілкових організацій [313, с.100]. Відтоді саме профспілки отримали функцію контролю за чистотою студентських лав, які бачилися виключно робітничо-селянськими. Як згадує проф. А.Утевський, керівництво профспілок «головним чином знало, що потрібно змінювати, а як змінювати, уявляло собі досить туманно» [742, с.67]. До 1928 р. ці організації вже об'єднували 70% студентства [681, с.40]. Студенти, які не погоджувалися з існуючим станом, замкнулися в колі вузьких академічних інтересів. Неофіційне громадське і партійне життя «зовсім заглохло». Незадоволені, звичайно, були, вони продовжували обурюватися, але переважна більшість мовчала і корилася: «Комосередок може бути задоволеним – казармений режим зробив свою справу» [208, арк.116]. В іншому разі, як писала газета «Правда»: «Товаришам, яких язик нерідко заводить за межі більшовизму, зараз пора сказати, що довго так тривати не може і вони нам не товариші» [Цит. за: 332, с.127].

Як уже відзначалося, кількість і склад «чужих» з кінця 1920-х рр. став зовсім іншим – на перший план виходять різного роду опозиціонери. Позбавлення права на навчання чекало студентів, які наважувалися проголосувати проти рішення загальних зборів чи стати на захист своїх однокурсників, особливо коли їх звинувачували в опозиційних поглядах. Наприклад, коли студент III курсу Харківського інституту народного

господарства М.С.Цукерник на загальних зборах, які засуджували тринадцять «опозиціонерів», насмілювався голосувати проти пропозиції виключити із інституту двох із них, а також проти доповнення до резолюції про міжнародне та внутрішнє становище, де студенти закликалися на боротьбу з контрреволюційною троцькістською опозицією, то відразу ж після цього «зухвало» вчинку на одного опозиціонера в інституті стало більше. І ніякі доводи не допомогли йому: ні заява до правління ХІНГ, в якій він присягався у відданості ідеям партії і приєднувався до зазначеного доповнення, ні запевнення, що він «вважає троцькістську опозицію за контрреволюційну і готовий вкупі з усім пролетарським студентством й працюючими підтримувати всі заходи Радянської влади й партії, що їх скеровано на боротьбу з цією опозицією» [63, арк.35].

2 лютого 1929 р. М.С.Цукерника разом з іншими студентами було виключено із ХІНГ за те, що вони «вносили шкідливі «політичні хитання» у товариство студентів і тим послабили виховну роль радянської школи...» [63, арк.36]. Згодом неблагонадійного студента було заарештовано органами ДПУ і приєднано до групи студентів «опозиціонерів» цього ж інституту – С.Р.Радовильського, Р.Й.Лубенського, П.В.Новгородцева та інших, арештованих дещо раніше за розповсюдження друкованої листівки про хворобу Л.Троцького і проведення «антирадянської агітації» [217, арк.15, 22].

Дійсність давала досить прикладів виключення студентів саме через непогодження з думкою партосередку, але наприкінці 1920-х рр. частина «опозиціонерів» все ж була звільнена з-під арешту і навіть отримала можливість закінчити навчання після каяття і подання відповідних апеляцій до влади (наприклад, згаданий нами М.С.Цукерник). Тому частина активістів, пройшовши через арешти і слідство, після відновлення в правах тримала себе «більш замкнuto, ніж раніш», активно себе не виявляючи, намагаючись отримати освіту [199, арк.47]. Інші назавжди залишали мрію закінчити навчання, намагалися вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в інституті у них буде більше

шансів на повторний арешт. Саме так вчинив студент Харківського медичного інституту Олександр Шатілов, син відомого професора П.І.Шатілова, іменем якого було названо першу в Україні студентську лікарню. Заарештований 15 жовтня 1930 р. за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність» і звільнений «за відсутністю доказів» 1 грудня 1931 р. [211, арк.46; 213, арк.10], О.П.Шатілов не став клопотатися про можливість закінчення інституту, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів [666, с.335].

Нерідко після відновлення у правах студентів, колишні «опозиціонери» доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче «чистили» студентські ряди від «чужих». Так, виключеного у 1928 р. з партії «опозиціонера-троцькіста», секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства С.Й.Броневого (батька народного артиста Росії Леоніда Броневого), не тільки захистили від переслідувань, але й взяли на роботу до ... ДПУ. Згодом С.Й.Броневи з гордістю відзначав, що «працюючи в ДПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства та втягнули мене до опозиції» [Цит. за: 412, с.10] .

У цілому наприкінці 1931 р., підсумовуючи результати переслідування «троцькістів» у вишах, було зазначено, що в середньому з КП(б)У було виключено 9,8% незгодних, різні партійні покарання мали 14%, виключення з вишівських парторганізацій, а значить і з інституту, становило 6,5%, а партійні покарання мали 10,6% [116, арк.16].

Крім тиску і переслідування «чужих», завданням номер один партійних і комсомольських осередків вишів у зазначений період залишалось «завоювання» студентства зсередини, оскільки, як говорилося вище, у інститутах не вся молодь була покірною, частина все ж намагалася протистояти необґрунтованим вказівкам партосередків і пасивності більшості [466, с.146]. Із заяви «пильних» студентів I курсу агрономічного

факультету Харківського геодезичного і землепорядного інституту видно, що вже на перших зборах факультету виникла згуртована група – ініціативне ядро всієї «ідеологічно невитриманої, міщанської частини студентства» [197, арк.108], які на виборах різко критикували кандидатури партійців, комсомольців і пропонували інші. Як зазначено у цій заяві, опозиційна група «протягом 1927–28 навчального року [...] намагалася розкладати студентську масу як у політичному відношенні, завжди протиставляючи себе партійній, комсомольській і профспілковій організації Інституту, так і у академічній роботі» [197, арк.108]. Спотворенням фактів радянської дійсності і спробою антиреволюційної пропаганди на практичних заняттях називали висловлювання студентів про те, що «в СРСР експлуатують робітників сильніше, ніж за кордоном», що «ми тримаємося лише на терорі», що «наш суд до робітників строгіший, ніж суд капіталістичних країн до закордонних робітників» [197, арк.108]. Цих висловів, а також зауваження про те, що «комуністи – підлабузники і неблагонадійна група людей» вистачило для того, щоб виключити «ідеологічно невитриманих» студентів з інституту з оголошенням у пресі. Про поширення «крамольних поглядів» свідчить і таємне розпорядження, направлене до всіх інститутів у серпні 1928 р., в якому вимагалось від ректорів повідомляти Народний Комісаріат освіти про політичний стан періодично, у таємному порядку два рази на рік (у жовтні та квітні), а також пропонувалось «повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну» [148, арк.5].

І періодика, і політичні зведення про настрої студентів свідчать про прояви різноманітних форм протестної поведінки молоді. Так, в Одеському політехнічному інституті під час виборів до Рад 1929 р. «систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази», явка на студентські збори не перевищувала 40%, а на студентські вечори з'являлося менше десятка студентів [690, с.32, 33]. На вечір, присвячений огляду соцзмагання між КПІ та КПШ, взагалі з'явилося п'ятнадцять осіб, що розцінювалося як «відрив

студентства від виховання громадських обов'язків», на збори для складання угод на соцзмагання між цими вишами із 4000 студентів прийшли лише 140, не рідкими були випадки зриву профспілкових зборів [338]. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) мали місце такі «ворожі» прояви, як зрив явки на жовтневу демонстрацію, коли з 1000 студентів з'явилося лише 150–200 осіб. Натомість, студенти досить організовано могли збиратися на незаплановані владою акції. Як провокацію, було розцінено вихід усього студентства Харківського інституту профосвіти на поховання М.Хвильового. Студенти, залишивши лекції, почали збиратися біля виходу, що неабияк налякало секретаря партколективу [124, арк.31]. Також мали місце факти агітації проти мітингів з приводу викриття «контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди» [121, арк.15].

Підтримувати тих, хто підпадав під шквал критики, було ідентичним до визнання себе «опозиціонером» чи «контрреволюціонером». Частина намагалася протистояти свавіллю, звинувачуючи комсомол у тому, що там «люблять «паять» справи, така вже його властивість» [566, с.30]. Більшість же вимушено вітала всілякі постанови про виключення різного роду «ворогів» і «опозиціонерів» із комсомолу та інститутів. У різного роду документах ми зустрічаємось з мовчазною підтримкою студентами безпідставних дій партосередків, трійок, «легкої кавалерії» та інших інстанцій, створених для «очищення» від «неблагонадійних». Про це яскраво свідчить лист Г.М.Світайла до Головопрофосу, у якому юнак так оцінює мотиви свого виключення: «Трійка упереджено поставилась до мене і під її впливом одноклассники, даючи мені характеристику, не могли голосувати інакше тому, що боялися бути вичищеними, як і я. Навіть деякі товариші в приватній розмові при свідках висловлювались: «Щоб і мене викинули, якщо буду «за» голосувати...» [30, арк.357]. Істинні судді були далеко, а в інститутських аудиторіях сиділи і піднімали руки «за» самі звичайні, уже майже радянські студенти. Завершувалось формування наймасовішого типу молоді у вишах – конформістського. Тому з кожним роком зустрічалося все

менше випадків бажання відкрито критично осмислювати все, що відбувалося навколо: «Я ніколи й нікому не висловлюю оцих своїх думок, тому що я комсомолец, а комсомольцеві за це може дуже гарно перепастися як прихильникові правих...» [215, арк.168], – записав у щоденнику студент Харківського зоотехнічного інституту М. Афанасьєв 26 листопада 1929 р. Студенти боялися відкрито робити самі невинні речі, наприклад, у цьому ж щоденнику читаємо: «Після вечері взявся малювати Франка, але не закінчив, тому що боявся, щоб ніхто не побачив, чим я займаюсь...» [215, арк.168].

Як вже зауважувалося, позиція невтручання в перебіг подій того часу характеризувалася як «примиренство». Протоколи засідань ЦК у студсправах про виключення та поновлення студентів рясніють висновками про позбавлення права на навчання через таку позицію. Наприклад, відмовлено в поновленні було студенту III курсу Одеського ІНО Липку, виключеному 25 червня 1930 р. за антисемітизм і за те, що «має зв'язки з дідичем свого села. Знає де вчаться діти останнього й відмовляється про це заявити (в той час заявляє, що цей дідич переслідував його під час гетьмана) [158, арк.79]. «Студент революції» гнівно вимагав не виявляти короткозорості й карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «непевних» студентів. Тож секретаря виконбюро Гусака, який «знав про те, що на робітфаци вчиться Тарабан, батька й брата якого розстріляли за бандитизм» і не повідомив про це куди слід, пропонувалося обов'язково покарати [643, с.30]. Як слушно зазначив О.Ю.Рожков, атмосфера загальної підозрілості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш ти, завтра викриють тебе [653, с.254]. Тому і голосували, і засуджували, і вичищали, а згодом і самі ставали «ворогами» і об'єктами такої ж моральної екзекуції. «Ми вже далеко відійшли в ті роки від істинних (чи роздутих пропагандою) ідеалів післяреволюційної молоді, яка жорстко помилялася, але вірила в своє героїчне призначення. Більшовицька ідеологія змогла виховати покоління ентузіастів – романтиків, і здавалося, що цей процес піде і далі, але розвиватися він не міг, бо був не процес, а вибуховий

поштовх, і далі, в тридцяті роки, таж ідеологія вирощувала вже не романтиків, а матеріалістів – прагматиків, бажала вона цього чи не бажала. Вступаючи в комсомол тоді, в тридцяті роки, ми були вже закінченими прагматиками» [379, с.19].

Безнадійність у протистоянні більшовицькому режиму штовхала декого до нелегальної втечі за кордон, а в крайньому випадку – до самогубства. Студентам доводилося перетнути не один кордон на своєму шляху до свободи: найчастіше тікали через Румунію і Польщу [678, с.167]. У Польщі, якщо студент потрапляв до рук поліції, його арештовували і відправляли назад на вірну погибель. Так, наприклад, намагалися вчинити з Г.Клименком, колишнім студентом Київського політехнічного інституту, якого на батьківщині переслідували і заарештували більшовики за повстанську роботу в 1919 і 1920 рр., але він зміг втекти з ЧК до Польщі. Там його знову заарештували, але вислати в Радянську Україну не встигли – Г.Клименку вдалося втекти до Чехословаччини у листопаді 1923 р., де він і звернувся до Ради Союзу студентів-емігрантів з Великої України з проханням прийняти його в цю організацію [132, арк.126]. Так само вчинив і Ф.Антонович-Лещинський, який у період з 1918 по 1921 рр. був козаком в українській армії, а після закінчення визвольних змагань намагався закінчити розпочате у 1918 р. навчання на фізико-математичному факультеті Київського університету Святого Володимира (у радянські часи реорганізованого у Київський інститут народної освіти), але змушений був нелегально перебиратися до Польщі, а потім у 1923 р. також нелегально з Польщі, рятуючись від переслідувань поліції [132, арк.42].

Але не всім випадало щастя уникнути або подолати тюремні мури. Так, студента Кам'янецького сільськогосподарського іституту Й.Чорного, який у 1922 р. зробив спробу нелегально через Польщу дістатися до Праги з надією вчитися в університеті, «поляки впіймали у Львові і повернули до Радянської Росії», де невдаха, просидівши два місяці в ДПУ, був повернений для продовження освіти [39, арк.109]. Це зовсім не означає, що його «гріхи»

були забуті, оскільки вже у наступному році Й.Чорний був «вчищений» з інституту [667, с.131]. Про подальшу його долю також легко здогадатися.

Вихід із «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці трапилося п'ять самогубств [690, с.29]. Були самогубства і в інших вишах, та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав» [372]. Так, коли студент IV курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П.Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, у газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюривець, що стратив собі життя [...] Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки» [372]. Заступник наркома освіти УСРР А.Т.Приходько зазначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій в інститутах [68, арк.148]. А в періодиці таких людей оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки» [690, с.34]. Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховування того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало» [474, с.133], – писав Б.Красовицький. Але це не стало на заваді виключенню. У відчаї студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. У лікарні його вдалося врятувати і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчуваючи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи у них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення

у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення себе життя [178, арк.94, 95]. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

Таким чином, протягом 1920-х рр. у вишах значною залишалася частка «старих» студентів – вихідців з «колишніх», прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і тих, хто співчував їм. Вони намагалися відстояти автономію вищої школи, право участі в управлінні вищою школою, свободу мітингів, зборів і не обмежувалися протистоянням усередині навчальних закладів. Насторожено ставилися колективи вишів і до всіляких радянських нововведень. «Старим» студентам влада протиставила «нових», пролетарських за походженням чи переконаннями, які, перш за все, беззастережно вірили більшовицьким ідеалам. Очолювані партійними організаціями, «нові» студенти намагалися виявити «неблагонадійних», довідатися про їхні політичні настрої, «завоювати» студентство зсередини. «Старому» студентству наносився удар за ударом: тиск на зборах, ігнорування їхніх інтересів, чистки, ліквідація виборних загальностудентських організацій (студкомів). З часом їхні виступи були подолані, а тим, хто залишився у вишах, потрібно було пристосуватися до нових соціально-економічних, політичних і морально-психологічних обставин життя.

3.4. Політика влади в оцінках і творчості студентів

У середовищі студентів регулярно за допомогою різних гілок партійно-державного апарату збиралася і аналізувалася інформація про настрої в суспільстві, ставлення різних його шарів до дій влади, хоч вказувалося, що все ж облік настроїв та реагування на ті чи інші нездорові прояви в вишах «кепсько налагоджено» [116, арк.17]. Незважаючи на небезпеку бути виключеними з інституту, на посилення політичного контролю,

переслідувань і репресивні заходи, частина студентів все ж наважувалася обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя: «Складність моменту полягала в тому, що ми продовжували вірити Сталіну, його ім'я сприймалося як символ того, що здійснювалося в країні. І все ж тоді ми починали відчувати якийсь фальш в тих славослов'ях, що звучали навколо ...» [346, с.137, 138]. Серед комсомольців спостерігалось поширення теорії на право сумніву, про що вони неодноразово відкрито заявляли на зборах [116, арк.21]. Та навіть сумніватися не дозволялося, бо ж відомо, що всякий сумнів з'являвся внаслідок роздумів. Крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, студенти протистояли організованим формам навчання (ударництву, бригадам тощо), виступали проти ударних темпів та скорочених термінів навчання. Серед них поширеним було байдуже, а інколи й активне негативне ставлення до соціально-економічних дисциплін, відмова від участі в громадському житті, академічна замкненість, аполітичність, незадоволена влада була і недостатньою боротьбою з «ворожою» професурою, що кваліфікувалося як «великий прорив правого опортунізму» [116, арк.16].

Широкого поширення серед студентів набули антипартійні розмови, контрреволюційні анекдоти та антисемітські настрої, що фіксувалися у багатьох вишах. Маловідомі зразки студентської творчості можна вважати своєрідним літописом того часу. Потреба осмислення реальності, хоч якою трагічною б вона не була, і тим більше, потреба поділитися своїми роздумами з ближнім, хоч і з деякою небезпекою для життя чи свободи, штовхала людей на відвертість, пересиливала страх. Зразки «студентського фольклору» до нас дійшли в невеликій кількості, тому важливими є і самі тексти, і, значною мірою, ідеї, які визначали їхнє побутування.

Досить відверті роздуми інколи можна було зустріти на сторінках періодичних видань. Наприклад, відповідь абітурієнта на вступному екзамені, який на запитання: «Що таке Радянська влада?», перефразовуючи лозунг «Комунізм – це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни»,

що висів на стіні, відповів, що це – «комунізм мінус електрифікація», а під електрифікацією, відповідно, слід розуміти «комунізм мінус Радянська влада» [736, с.24]. Для того, щоб прийти до таких висновків, слід знати лише одну математичну формулу, навіщо ж читати багато книг! Автор цього твору відверто ні з ким і ні з чим не полемізує, але у даному випадку ми можемо говорити про літературний твір як суспільну поведінку, як громадський вчинок. Ми з точністю не можемо сказати, чи можна цей стиль розглядати як відображення реальної поведінки автора в житті, можливо, це лише так звана «поведінка в письмі», але у 1926 р. цього було досить, щоб опинитися під слідством. У даному випадку ми маємо яскравий зразок сатиричного осмислення дійсності. Іншим таким зразком є «марксистське» осмислення відносних чисел на лекції з алгебри. Відомо, що ці числа поділяються на позитивні (спрямовані вправо від нуля) і негативні (від’ємні, спрямовані вліво). Застосовуючи матеріалістичний підхід, робфаківець аналізує: «буржуазна наука щупальцями своїх професорів намагається захопити нас в полон обману. Слідуючи їхній математичній точності, люди з напрямком вправо – позитивні, в той час як ми прекрасно знаємо, що це контрреволюціонери. По-їхньому ті, що спрямовані вліво – негативний елемент, а з нашої точки зору – це будівники майбутнього суспільства. Ті, що не мають напрямку – абсолютні люди, а по-нашому – це просто болото. Товариші! Не потрапляйте на гачок!» [447, с.14].

Крізь призму сатири і гумору, як однієї із її форм, можна побачити різноманітні прояви повсякденності студентів, уявити випробування долі, підготовлені для молоді радянською дійсністю. У зазначений період сатира була непохвальною розкішшю, до нас дійшла невелика кількість таких зразків, бо у переважній більшості вони не публікувалися, а передавалися в усній формі. Але те, що вони існували і, що незважаючи на небезпеку, народ висміював існуючі порядки, вказують, наприклад, спогади С.Єфремова, котрий свідчив, що у Києві 1928 р. самвидатівським способом ходив вірш анонімного студента під назвою «Лакузи революції». «Видно, навіть

теперішнє вбоге й задурене студентство щось думає і, думаючи, до певних доходить висновків. А колись і заговорить», – писав академік [Цит. за: 738, с.245]:

Не «запрещають» вже – «забороняють»
 (не смієш мислити, бо є марксизм),
 Замість Сибіру в Соловки ганяють,
 «За партію, за Леніна, за комунізм».

Оскільки до документів тоталітарного періоду слід ставитися з деякою мірою підозри, то саме студентська творчість може бути корисною в сенсі взаємодоповнення, взаємоперевірки. Такий підхід дозволить отримати більш об'ємне і точне бачення історії. За такими «творами» можна знайти історичні реалії, не зафіксовані в офіційних документах. Зокрема, вони засвідчують критичне ставлення до політики партії, яка намагалася виробити єдині світоглядні норми у молоді. Відомо, наприклад, що студенти Київського ІНО полюбили під час занять пускати рядами аркуші з різноманітними віршиками, де кожен щось дописував. Про вірші свого однокурсника, у майбутнього відомого поета М.Шеремета, які відповідали ідеології партії, але яким бракувало поетичності, вони не без іронії писали:

Думати не треба, – все вже ясно,
 Нам вказали шлях наш до мети.
 Лиш наказ виконувати вчасно
 І бадьоро крізь життя іти [466, с.157].

З кожним роком осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва ставало все небезпечніше, тому, як згадувала Д.Гуменна, одного разу, коли вона написала свої рядки на такому аркуші, їй прийшла відповідь: «Більш ніколи віршів не пишеть». Так і не знаю, хто це наклав таку «резолюцію»... Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги» [361, с.223].

Та разом з тим сміх рятував людей від безпросвітності «тимчасових» труднощів, від понурої атмосфери життя. «Хоч яким був небезпечним жанр

сатири, – пригадував В.Сокіл, – я полюбив його як форму, в якій мінімально можна було в суворо цензурованих умовах критично оцінювати суспільні явища і громадсько-політичні процеси» [706, с.208]. Незважаючи на переслідування, знаючи, що чекає у разі виявлення авторства, студенти різними способами висловлювали своє ставлення до дійсності. Особливо часто розписувалися стіни, стінгазети, що викликало, з одного боку, паніку серед комуністів вузів, які запрошували співробітників ОГПУ, щоб виявити автора за почерком, а з другого – сміх інших студентів. Критичний погляд на життя сприяв тому, що у Дніпропетровському гірничому інституті стінгазети анонімно розписувалися «хуліганськими» та «контрреволюційними» написами чи «коментарями» до промов Сталіна, було поламаано бюст Леніна, що розцінили як «наявність клясових ворогів» [657, с.1]. У Харківському інституті радянського будівництва і права в 1-й групі III курсу 21 жовтня 1934 р. було знайдено портрет К.Маркса з надписом – «жид» та іншими нецензурними висловами. Раніше в цій же групі була намальована «контрреволюційна» карикатура на Сталіна [127, арк.12]. Неодноразово у вишах з'являлися стінгазети антирадянського змісту. Так, студент робітфаку Харківського художнього інституту просторових мистецтв П.Клещев видав примірник настінної газети «Анархист епохи», за що й отримав п'ять років концтаборів. Не до вподоби владі були і його вірші:

«Викурює Сталін: попів, куркулів,
І нас, супостат, підкурив» [210, конверт].

Студент III курсу Валківського ветеринарного технікуму О.Кадигроб 16 вересня 1933 р. заповнив чистий бланк стінгазети «контрреволюційними» віршами і розмалював ілюстраціями, за що і був позбавлений права навчатися [205, арк.33, 35]. Інший студент – П.Губський, комсомолец, порвав свій комсомольський квиток і заявив: «Сталін куркуль, куркулі всі в ЦК».

Щирий ентузіазм комсомольців, які горіли бажанням брати участь у соціалістичному будівництві, також часом переростав у тверезе осмислення

авторитарного режиму, що загрожував великим лихом країні в майбутньому. Дехто свої роздуми міг довірити щоденнику, як, наприклад, комсомолец Т.Забара, що у березні 1932 р. записав такі рядки:

Під'їхав в Лубенщину, знов не пощастило –
і тут голод такий самий, як на Харківщині.

Послухаєш, люди плачуть, владу проклинають,

Прислухався, за що ж саме, що хліба немає [205, арк.20].

Сміх об'єднував, допомагав вистояти, дозволяв частіше бачити комічне у зовсім несмішних ситуаціях. Політичні за змістом надписи з'являлися і в туалетах. За словами М.Москвіна, в туалеті Харківського технологічного інституту можна було прочитати «замість звичайної вульгарщини – лозунги, відозви: ось вимога прогнати ректора; ось напис, що лає радянський уряд нецензурними словами; ось основи конституції майбутньої держави, написані якимось студентом; ось карикатури на політичні і побутові теми; роздуми, за які засилають на Соловки...» [550, с.12]. Д.Нитченко згадував, що коли П.Тичиною з метою самозбереження була видана збірка віршів під промовистою назвою «Партія веде», то «громадська свідомість миттєво і безжально відреагувала на цю «подію» появою на стіні туалету Київського університету експромту:

Тичина також наш поет,
Він часто ходить у клозет,
Та він не сам туди іде –
Його скрізь партія веде» [571, с.113].

«Корінь навчання гіркий, а анекдоти його кумедні», «стовпом клубиться сміхотворна пилюка в нашому академічному побуті, замість цукру здобрюючи гуртожитський кип'яток...», «Мало радості, що багато веселого сьогодні» [329, с.57] – звучало як вирок студентським експромтам, ставило табу на сміх. Як говорив великий М.Гоголь, людського сміху боїться всякий, навіть той, хто вже нічого на світі не боїться. Сміх ставав гострою і небезпечною зброєю для обох сторін. За один єдиний політичний анекдот на

початку 1930-х рр. почали саджати в тюрму і не лише того, хто сміявся:

- За що посадили?
- За великий язик: розповідав анекдоти. А тебе?
- За лінощі. Почув анекдот і думаю: завтра донесу,
а товариш не полінився ...

Анекдоти як і інші гумористичні нарративи є семантично багатим, образно насиченим і досить розповсюдженим способом реакції на політичну ситуацію в країні. У них химерно поєднувалася і ненависть, і протест пересічного громадянина проти жорстокості та несправедливості політики держави, і надії, і мрії його, і сміх, і сльози. «Їх передавали пошепки, посміхаючись, на перехрестях вулиць і на трамвайних зупинках, оглядаючись, де-небудь в конторі співробітники; їх передавали відкрито і голосно, цокаючись чарками, в тісному колі знайомих», – згадував професор О.Маньков [529, с.151]. З перших кроків радянської влади найбільш поширеними стали політичні анекдоти. Гострота анекдоту була у його миттєвій реакції на подію і в лаконічності. У середовищі студентів досить поширеними були анекдоти про сьому умову Й.Сталіна та антисемітські анекдоти, причому їх розповсюджували і самі євреї. Так, великим майстром у цій справі був студент Харківського технологічного інституту, єврей за походженням Гандварг, який розповідав їх однокурсникам у великій кількості, наприклад: «У чому різниця між Сталіним і Мойсеєм? – Мойсей вивів євреїв із Єгипту, а Сталін – із політбюро» [180, арк.23]. І таких анекдотів була незлічима кількість. Важко сказати, були їхні автори випадковими чи ні, але вони блискавично розносилися всією країною.

У цей час надзвичайного поширення набув серед різних шарів населення побутовий (повсякденний) антисемітизм. Не виключенням були і студенти: «Хвиля антисемітизму серед студентства поширюється і зростає. Мають місце навіть побої студентів-євреїв» [114, арк.8]. Їх називали «жидівськими мордами», «абрашами», в розмовах «слово “жид” відмінюється в усякий спосіб» [269], що нерідко провокувало бійки і навіть

поножовщину, як це трапилося у Харківському технологічному інституті 1928 р. [180, арк.23]. На загальних партійних і комсомольських зборах до президії надходили записки з питаннями: «Чому євреїв переселяють у Крим?», «Чому євреї у більшості своїй є торгашами?» [180, арк.23]. Євреїв звинувачували у господарських труднощах, у бюрократизмі апарату, у протекціонізмі. Незадоволення становищем висвітлювалося і в усній творчості:

«Жид заседает в Совнаркоме.

Жид всей страной управляет.

Жид нас повсюду вытесняет.

Жидами Крым уж населяют.

Русь в Палестину обращают» [209, арк.12, 13].

Влада виділяла дві форми проявів антисемітизму: активно-свідомий як складова частина контрреволюційної роботи з боку «ворожих» груп населення, до яких належали «куркульство й петлюрівщина на селі, частина спеціальної інтелігенції в місті» і побутовий, несвідомий, що відбиває вплив першої категорії і цим самим об'єктивно також стає на бік підтримки активної форми антисемітизму [163, арк.67]. Тому і віршики, і вислови про те, що «євреям дають землі у Криму, а українців гонять до Сибіру», розцінювалися як небезпечні, вважалося, що «під гаслами національної ворожості до євреїв» ставилися завдання проведення «контрреволюційної боротьби з радянською владою: на випадок війни – «бити євреїв, комуністів, а потім і профспілки»» [163, арк.67].

Неодноразово на зборах порушувалося питання про введення відсоткової норми для євреїв при вступі до інститутів: «Про це говорять на зборах комсомольського осередку. Виступає комсомолец і скаржиться, що в КІНГові замало українців. І тут же пояснює: замало тому, що багато євреїв... Услід за ним бере слово член бюро комсомольського колективу й розвиває цю думку: – Треба вжити рішучих заходів. Вірно, що багато євреїв. Не завадило б установити відсоткову норму (не більше двох відсотків) для

євреїв у вузах» [269]. Відсоткові норми були дієвим інструментом зниження чисельності студентів-євреїв у вищих навчальних закладах Російської імперії [417, с.63]. У радянських вишах заклики до обмеження кількості осіб єврейської національності кваліфікувалися «нечуваними вибриками» з боку людей, які «приховують своє класово чуже лице комсомольським квитком», у періодиці пропонувалося «прищепити всім студентам непримириму ворожнечу до антисемітизму» [270]. Проте євреї неодноразово ставали об'єктами глузування і знущання. Так, газета «Комсомолец України» повідомляла, що «уся кімната реготала», коли заплакала побита студентка робітфаку ХТІ Люблінська. «Слухайте, слухайте, як вона по жидівському голосить», – вигукували інші [270]. Таке ставлення викликало супротив серед євреїв, наприклад, комсомолка цієї національності у Київському ІНГ на зборах закликала євреїв до єдності для спільної боротьби [546, с.23].

Особливого розголосу набули такі факти у харківських вишах, а у Дніпропетровському гірничому інституті декілька студентів побили першого зустрічного єврея в місті під гаслом «За жидівську справу – жидівській владі», за що і поплатилися партійними чи комсомольськими квитками і були виключені з інституту [657, с.1]. Хуліганський вчинок за традицією був кваліфікований як «результат засміченості класово-ворожими елементами» [118, арк.94]. Заодно ворогами стали партійці А.Бухало і А.Остапенко за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідали про це «близьким», а не донесли, куди слід.

У таємному зведенні Одеського окружного партійного комітету зазначалося, що антисемітські розмови серед студентів носять масовий та безперервний характер майже в усіх вишах і у першу чергу там, де основну масу студентів складають вихідці з села – в ІНО, сільськогосподарському інституті [114, арк.8]. Незадоволення викликали ті привілеї, які начебто мали євреї. У вірші Т.Забари, наприклад, читаємо:

«Запродана Україна, така її доля.

Жидам вона запродана, вони зараз керують,

А ці бідні українці по допрах бідують» [205, арк.19].

Зразки народної творчості антисемітського змісту набули значного поширення, вони розповідалися за святковими столами, розклеювалися у вигляді листівок, переписувалися і передавалися усно. Особливо популярним був вірш «Смотри туда, смотри сюда, Везде увидишь ты жида»:

«Жида повсюду богатеют,
Торгуют, судят, все имеют.
Жида стремятся нас так гнуть,
Чтобы не пикнуть, ни вздохнуть...
Вот революции плоды –

Везде жида, жида, жида...» [209, арк.12, 13]

Осмилення реальності, навіть у колі ближніх, роздуми над причинами тяжкої повсякденності людей, не залишалися безкарними в суспільстві, де на варті завжди стояло «недріманне око» режиму. А таким «оком» міг виявитися навіть найкращий друг. Студент Т.Забара, заарештований саме за складання віршів, частівок та анекдотів, якими критикувалася політика радянської влади на селі, сидючи в ДОПРі, написав на аркуші: «За що, друзі, мене загнали... за те, що я вас захищав? Дяка, вам, друзі». Далі поставив прізвища «друзів» і продовжив: «Не забудьте, як будете вчитися, мене спом'янути, бо мені сидіть у допрі, не знаючи, за що. Вже літа мої і молодість навіки пропащі» [205, арк.25, 26].

Було йому тоді лише 20 років. Він міг би зробити кар'єру в органах влади, бо був секретарем осередку ЛКСМУ у технікумі, членом Пленуму районного комітету ЛКСМУ, але не міг байдуже споглядати життя, не міг жити спокійно, коли навколо люди помирали з голоду. Тому й писав вірші «контрреволюційного» змісту, які говорять не лише про настрої їх автора, а й є свідченням духовного стану людей того часу, їхнього ставлення до комуністичної ідеології: «...У цих злиднях, що панують, завжди так і буде. Не зазнають добра люди при оцій радвладі».

У кримінально-слідчій справі Тимофія Тихоновича записано, що він не

лише читав вірші, а й «розповідав антирадянські анекдоти, після чого розпочинав бесіду із студентами, намагаючись довести тотожність цих анекдотів чи віршів з дійсністю, створюючи серед них антирадянські настрої». Для прикладу наведемо один із анекдотів, написаних Т.Забарою:

- Що таке артіль?
- Якщо прочитати це слово з права вліво вийде літра, а літра – це горілка, а горілка – це дурман, тому артіль – це дурман для селян! [205, арк.25]

Серед частівок, які були поширеними серед студентів цього технікуму, збереглися такі зразки: «Сталін їде на тарані, Із цибулею в кармані, Оселедцем поганяє, П'ятирічку доганяє», «Сидить Ленін на пеньочку, А Сталін в болоті, Не журітесь, кулаки, Буде і бідноті», «Устань, Ленін, подивись, До чого сози дожились, Хата боком, клуня боком, І корова з одним оком, А це штука не проста – Ця корова без хвоста – на м'ясозаготівлю відірвали» [205, арк.26].

Взагалі, роздумувати, а тим більше вести розмови про стан сільського господарства, яке «зайшло в тупець, з якого немає виходу» та про хлібозаготівлі, яких ні за яких умов виконати не можна, було небезпечно, за них, наприклад, студент-партієць Харківського інституту профосвіти Котенко був затаврований як «класовий ворог» [642, с.10]. До нього приєдналися й інші члени осередку, які «знали і потурали йому». Мовчання, як ми говорили вище, також не заохочувалося, така позиція кваліфікувалася як «примиренство». А твердження, «що від колективізації померло багато селян», відразу потрапляли до розряду «фашистських» [194, арк.223].

У багатьох вишах на початку 1930-х рр. почала з'являтися фашистська символіка і гасла на зразок: «Хай живе фашизм» [178, арк.95]. Свастику було виявлено, наприклад, на стінах Київського польського педагогічного інституту, до подвійних вікон вкинуті були хрестики [119, арк.3].

Навіть серед студентів-парттисячників побутовали «чужі» настрої типу: «Не чіпайте мене, я хочу учитись», «Закінчу інститут – вийду з партії» [735, с.20]. В одній із груп мовно-літературного факультету КДУ 2 листопада

1934 р. на дошці було виявлено цитату із «Розритої могили» Т.Шевченка: «За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?». Ця подія набула великого розголосу через позицію комсомольців, які не з'ясували, як цей надпис з'явився на дошці і не донесли куди слід, а натомість котрась із комсомолок розставила у цитаті розділові знаки. Згодом вона оправдовувалася: «Я дивилася лише на форму, а не на зміст» [127, арк.32]. Комсорг, побачивши написане, тихо витер дошку і також нікому нічого не сказав. Коли у парткомі його запитали про це, він відповів: «Я розумів, що ця справа потребує уваги і в'яснення, але не хотів, щоб хтось поза групою про це взнав» [127, арк.32]. Як бачимо, дізнались, а далі – за відомим сценарієм: це питання відразу було розглянуто у групі на комсомольському комітеті і «пророблено» у всьому університеті.

Інший студент-комсомолец із ХДУ Крижанівський свій вірш «Соловки» наважився прочитати на одному з університетських вечорів, за який отримав шквал аплодисментів від студентської аудиторії та догану від ЦК ЛКСМУ. Ще більше владу обурював той факт, що «комсомольський комітет не намагався викрити шкідливість цього вірша, а деякі члени бюро, в тому числі і культпроп комітету, до цього часу не розуміють. Рішення ЦК про засудження вірша не доведено до комсомольців» [124, арк.31].

У доповідній записці про склад комсомольського активу вищих начальних закладів Харкова, із вибіркового дослідження двадцяти випадків виключень, майже половину студентів було позбавлено права навчання саме за розповсюдження «контрреволюційних анекдотів і ворожої агітації» (вісім осіб, чотири із яких були членами бюро факультетських осередків). Тих, хто приховав своє соціальне походження було п'ять, за «ревізію політики партії» виключено шість студентів, із них три – члени бюро, за побутовий розклад – один. Всього – вісім членів бюро [124, арк.31].

Жорстокі випробування чекали на авторів анекдотів та інших гумористичних чи сатиричних творів. Так, за поширення анекдотів згаданий вище Т.Забара отримав три роки заслання, але ніяких даних про його

звільнення немає. Реабілітація стала можливою лише у 1995 р., відповідно до ст.1 Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. [205, арк.37].

Заарештовано було і одеського студента С.Олійника, який завинив лише тим, що писав фейлетони до «Синьої блузи». Інший студент і друг гумориста В.Іванович зібрав і відправив на адресу Всесоюзного старости М.Калініна двісті студентських підписів про невинність Степана, про те, що ніякою контрреволюційною роботою він не займається, і юнака звільнили, але психологічна травма залишилася на все життя [526, с.158]. Як бачимо, захоплення сатирою калічило молоді долі.

Таким чином, наведені вище факти дають можливість говорити про наявність серед молоді значної частини незгодних з політикою партії на різних ділянках господарського життя і в ідеологічній сфері. У тоталітарному суспільстві дефіцит свободи роздумів на політичні теми компенсувався за допомогою своєрідного «фольклору», що не потребував особливого дозволу для виникнення і розповсюдження. Студентський світ не був виключенням, потреба в осмисленні дійсності й самопізнанні призводила до різноманітності позицій, поглядів, оцінок перетворень у суспільстві, дозволяла побачити за святковим фасадом суперечливі реалії життя. Неможливо сказати, яка кількість студентів, за словами В.Сосюри, мала «на кашкеті зірку п'ятикутну, а на серці – тьму», важливо інше – серед них постійно фіксувалися «крамольні» роздуми, демонструвалося зневажливе ставлення до прецедентних текстів, до символіки влади. Широко поширені у студентському середовищі сатирико-гумористичні тексти, як літературні (авторські), так і фольклорні, виступають не лише своєрідним джерелом з їхнього повсякденного життя, вони показують, що центральна влада не виправдовувала соціальних очікувань багатьох молодих людей. Крізь призму таких творів можна побачити критичне ставлення студентів до нових реалій, влади, освітніх експериментів.

РОЗДІЛ IV

АКАДЕМІЧНА ПОВСЯКДЕННІСТЬ

4.1. Організація навчального процесу та академічне життя у вишах

Протягом досліджуваного періоду вищі навчальні заклади України пережили багато різних реформ, що запроваджувалися перманентно і нерідко були досить суперечливими. Поряд із заходами з реорганізації структури вишів, влада приділяла значну увагу перебудові навчально-методичної роботи в них. Студентський часопис повідомляв, що Наркомос різко взявся за справу очищення навчальних програм від «всякого мотлоху» [636, с.27], тож невдовзі «старі навчальні плани й програми змінили на нові, викувані у тяжкій боротьбі за революційну методу» [374, с.24]. Ці радикальні заходи не могли не позначитися на житті вишівських колективів, які, до того ж, страждали не лише від реорганізацій, а й від матеріальної скрути і психологічного тиску. Увесь тягар та відповідальність за цю роботу лягли на долю нової адміністрації вишів: політкомісарів, комуністів та комсомольців, яких було небагато, але які виконали дійсно титанічну роботу в справі укріплення контролю над професорами і студентами.

Навчальні плани передавалися Головпрофосом для обов'язкового виконання всім вишам і супроводжувалися характеристикою предметів, зокрема їх змісту і термінів викладання [227]. Проте, як відзначали сучасники тих подій, «якоїсь стабільної програми не було, вірніше, програм було аж надто багато, предмети вводилися і зникали безслідно протягом одного семестру. Щоб читався новий курс, потрібно було бажання лектора і двох-трьох слухачів» [742, с.69]. Для всіх вишів України на початку 1920-х рр. характерною була предметна система навчання. Суть її полягала у відсутності стабільного поділу студентів на навчальні групи та курси, кожен міг просуватися в навчанні своїми власними темпами, опрацьовуючи ті предмети, які вважав за потрібне, без суворої послідовності їх вивчення та термінів складання [756, с.50]. При цьому встановлювалася мінімальна

кількість заліків, які студент мав здати протягом навчального року. Наприклад, у 1922–23 н.р. студентам КПІ першого курсу потрібно було здати сім заліків, старших курсів – дев'ять [257, с.33–34]. А.М.Утевський, наприклад, за перший рік навчання пройшов увесь університетський курс хімії і взявся за фізику, яку слід було відробляти і здавати до хімії. То була його «особиста програма» проходження курсу вищої школи – проходити курс програм не за розкладом, не за віковичним каноном «від сих до сих» на першому і наступних курсах, а опрацьовувати науку, яка подобалася, від початку і до «навчального» кінця [742, с.69].

Предметна система навчання давала можливість закінчити курс вишу за коротший термін. Це вдавалося небагатьом встигаючим студентам, наприклад, згаданий вище А.Утевський закінчив ХІНО за два роки. До того ж, для вихідців із «колишніх» вона була просто знахідкою, оскільки надавала більше шансів не бути виявленими під час чисток і отримати диплом. В роботу вишів така система внесла немало клопоту, оскільки нелегкою справою виявилася реєстрація студентів, розподіл їх за курсами. Молодь з різних причин не з'являлася у виші по декілька років, найчастіше втрачався час через голод і епідемії, про що вже йшлося раніше. Відвідування занять студентами також прямо залежало від несприятливих умов для навчання в той час, особливо на початку 1920-х рр. Не працювало опалення навчальних приміщень, було відсутнє освітлення, водопостачання. Студентам самим доводилося дбати про заготівлю дров, приносити гас, прибирати аудиторії [151, арк.4; 626, с.101 та ін.]. Академік І.Францевич згадував: «То добре, якщо встигнеш перед лекцією погрюкати чобітьми й на руки похукати – холодно ж, вогко. А то першу годину будеш кутиляти ручкою, доки одійдеш, доки піде пара аудиторією» [711, с.18]. Взимку 1921 р. на інженерно-будівельному факультеті Одеського політехнічного інституту відвідування нерідко падало до нуля, а в теплий час на молодших курсах воно коливалося в межах 50–75%, а на старших було близьким до 50% [151, арк.4]. Лише 20% студентів виконали повністю необхідні завдання і отримало заліки, 40% не

виконали й половини потрібного мінімуму, про що свідчить наступна таблиця:

	Приєм			
	1918 року	1919 року	1920 року	1921 року
Не мають жодного заліку	-	-	112	88
Мають від одного до п'яти заліків	29	49	23	11
Мають від п'яти до п'ятнадцяти заліків	16	11	1	-
Більше ніж п'ятнадцять заліків	28	7	4	-
Разом	73	67	140	99

У Київському ІНО «було багато випадків, коли студент, який числився на III курсі, здав лише один-два предмети за перший» [38, арк.302]. Більшість випущених на стаж випускників 1924 р. Полтавського ІНО навіть не склали всіх заліків [170, арк.171].

У звітах вишів наголошувалося, що у той тяжкий час можна було досягти позитивних результатів, якщо надати студентам хоча б мінімальну допомогу: пайок, навчальні посібники. Про це, зокрема, свідчив досвід проведення так званих прискорених випусків, коли при незначній матеріальній підтримці спеціальні групи блискуче закінчували навчальний курс [151, арк.5].

Намагаючись встановити точні списки студентів і якомога скоротити терміни їх перебування у інститутах, правління вдавалися до проведення місцевих академічних перевірок, запроваджували різноманітні заходи для підтягнення невстигаючих, виключали «безнадійних». Наприклад, у Полтавському ІНО 1923 р. були організовані додаткові групи з елементарної математики й української мови. На елементарну математику записали 56% студентів першого курсу, 30% – з другого, а на третьому – всю секцію математики, оскільки виявилось, що у цій секції всі слухачі не знають

елементарної математики, яку їм через рік довелося б викладати в трудовій школі. На додаткові заняття з української мови було записано 30% студентів цього інституту [170, арк.170].

Після проведення соціально-академічної перевірки студентів восени 1924 р. виявилось, що академічна неуспішність, особливо зі спеціальних предметів, набула неприпустимих розмірів. Для більшості харківських вишів дійсністю став надзвичайно високий відсоток невстигаючих, що коливався в межах 70–90% [696, с.11]. Такий стан був і результатом систематичних значних занижень при прийомах до інститутів вимог Головпрофосвіти для абітурієнтів, бо навіть мінімум вимог для них був непереборним бар'єром. Лише незначний відсоток абітурієнтів мав необхідний формальний рівень знань. Майже всі студенти на всіх курсах не встигали, зазначалося в звіті Полтавського ІНО [170, арк.170]. Аналогічна картина спостерігалася в усіх вишах республіки, про що свідчать сучасні дослідження їх історії [501, с.230].

Особливо невтішною виглядає статистика академічної успішності робітфаківців. Це факт, але якщо поглянути на нього з точки зору цієї молоді, уявити їхній піднесений душевний стан, коли, отримавши запевнення в підтримці на шляху із споконвічної темряви до світла науки і нового життя, вони з'явилися у напівзруйнованих навчальних приміщеннях і опинилися на межі життя і смерті, то їхній шлях дійсно можна назвати не просто важким, він був героїчним. Не в усіх, звичайно, а у тих, хто вистояв. Статистика різних вишів показує, що з прийнятих на робітфаки на початку 1920-х рр. закінчували їх всього близько половини. Так, у Київському ІНО у березні 1923 р. було прийнято на робітфак 117 осіб, після першої чистки залишилося 103; у вересні вступило ще 123, а після другої чистки у грудні 1923 р. їх стало 184. З них на II курс перейшло 157, решта утворила окрему групу I курсу. Після першого триместру II курсу (1924 р.) знов відокремлюється слабша група із 25 студентів, а в липні 1925 р. за двохрічним планом закінчує робітфак лише 99 осіб із 226 прийнятих у 1923 р. Крім вичищених, 40

робітфаківців взагалі залишили навчання, що збільшує вартість середньої витрати на решту студентів. Зверх цього, п'ять студентів залишили навчання після закінчення робітфаку. В КІНО нормальним темпом з них навчалася лише половина: із 74 осіб, які залишилися навчатися в інституті, 1929 р. закінчували його лише 34, ще чотири перейшли на п'ятий курс, тобто трохи більше 50% своєчасно пройшли найкоротший шлях вищої освіти. 13 студентів затрималися на один рік (20%), що теж можна вважати нормальним явищем у ті скрутні часи. Відсів у виші протягом чотирьох років складав значно меншу цифру, ніж відсів за перші два роки на робітфаку [599, с.18]. Серед тих, хто вступав на робітфак у наступні роки, середній відсоток відсіву був меншим і становив 25–30% [732, с.20].

Тип пролетарського студента-робітфаківця постає перед нами в образі Дмитра із «Невеличкої драми» В.Підмогильного – сина переяславського коваля і пралі [605, с.85]. Як і багато інших представників цієї групи студентства, Дмитро зображений як прямолінійний, примітивний реалізатор пролетарського світогляду. Незважаючи на злидні свого побуту, він їх з честю подолав. «Його зняли навіть із стипендії, але й на мить йому не спало в голову покинути школу. Є щасливі цільні натури, що в нещастях тільки загартовуються і з невдачі здобувають нову впевненість до боротьби... він перейшов у розряд тих студентів, що рубали дрова, вантажили вугілля, служили за двірників і кур'єрів. Часом він просто голодував у цілковитому розумінні цього слова, жив фунтом житнього хліба цілий день, причім мав досить волі, щоб до другого фунта, залишеного на завтра, не доторкнутись. І вчився, завзято шліфував свій не так нездарний, як невправний і надто конкретний мозок. На другий рік Дмитро вже вирівнявся в науці, на третій знову дістав стипендію і зрештою закінчив виша не останнім» [605, с.85]. Скільки таких Дмитрів було в реальності! Якщо на перших порах їм здавалося, що «професор таке говорить на лекції, що в голові макітриться, нічого не розумієш, сидиш, як довбня. А він ще навмисне закручує. От закручує, закручує, щоб незрозуміліш було» [539, с.58], то згодом

наполеглива праця давала результати. До III курсу робітфаківці Київського ІНО, що екстраординарним напруженням за два роки пройшли курс навчання, не тільки йшли разом зі студентами свого курсу, а іноді й уперед [599, с.18]. Ю.Л.Юркевич згадує, що робітфаківці Київського політехнічного інституту також на першому і другому курсах безнадійно відставали. «До третього, після великого відсіву, ті, що залишилися, відчайдушно працюючи, якось підтягувалися, а на останніх двох курсах йшли, мабуть, нарівні із «чижиками» [800, с.85]. «Чижиками» в КПІ називали молодь, яка прийшла у вищі школи відразу після закінчення професійних чи інших шкіл, на відміну від робітфаківців, яких величали «стариками». Можна вважати правдивими слова політкома Харківського інституту сільського господарства і лісівництва, який відмічав, що професорів дивувала увага і зацікавленість наукою робітфаківців [171, арк.44]. Звичайно, не всі, а частина із них дійсно повсякденно робила неможливе і ціною неймовірних зусиль досягла врешті-решт вагомих результатів.

Після соціально-академічної перевірки перед вишами постало складне завдання ліквідації «хвостів» та відрахування «перелітків», тобто тих, хто засиджувався в інститутах тривалий час. Середній термін навчання у КПІ, наприклад, у 1922 р. становив 8 років, у наступному – 7,7 років [325, с.89]. У ХТІ 50% всіх відрахованих через академічну неуспішність становили особи, що вступили до вишу у період до 1918 р., причому 30% із них повинні були залишитися на одному і тому ж курсі на третій рік [696, с.11]. Цей факт спонукав Наркомос розпочати заміну предметної системи навчання курсовою, що передбачала розподіл студентів за навчальними курсами і групами в залежності від зданих предметів. Також встановлювалася чітка послідовність і терміни вивчення предметів, складання іспитів, переведення на наступний курс [507, с.26]. На початку 1925 р. було встановлено мінімум заліків, які потрібно було скласти студентові для переведення на наступний курс. Він становив близько половини предметів, що вивчалися [38, арк.304]. Кількість складених заліків, як відомо, є формальною ознакою успішності.

Якщо говорити про засвоєння студентами пройденого курсу, то воно було зовсім слабим. У Харківському ІНГ, наприклад, перевірка виявила повне невігластво старшокурсників з питань, з яких вже було складено низку предметів. Надзвичайно дикі відповіді звучали на елементарні питання, наприклад, про структуру СРСР. І це була не випадковість, подібні запитання задавалися великій кількості студентів, а не абсурдні відповіді отримувалися у виключних випадках. У інших вишах з деякими відтінками картина була аналогічною [696, с.11]. Такий стан речей не був таємницею, проте критикувати низьку успішність було небезпечно. Фрази на зразок «робітникам і селянам через їх слабу підготовку не місце в виші», кваліфікувалися ворожими, а тих, хто їх висловлював, пропонувалося «вичищати», незважаючи на соціальне походження [324, с.49].

Збільшення з кінця 1920-х рр. «пролетарського ядра» серед студентства України надзвичайно загострило академічні проблеми в вишах. Разом із спецнаборами перед ними постало вирішення серйозного завдання – подолання надзвичайно низького рівня загальної освітньої підготовки молоді. У звітах постійно вказувалося на те, що робітники та бідняки села не підготовлені до вступу, що не використовувалися навіть наявні можливості – вечірні курси на підприємствах, школи та гуртки з підвищення кваліфікації, програми яких не були пристосовані до підготовки до вишу. Цілковито відсутньою була така мережа в селі. Тож другорічництво і особливо «хвости» стали масовим явищем, а комуністи і комсомольці посідали у цьому «невідповідно високе місце» [116, арк.14]. Загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. За словами заступника голови комітету з ВТШ І.Ходоровського, особливо велика кількість молоді залишала такі виші, як Харківський інститут механізації сільського господарства, де з 331 студента I курсу вибуло 145, Харківський інститут зернових культур, у якому з 1 січня до 1 липня 1933 р. вибуло 17% загального складу. Причому лише третя частина вибула внаслідок мобілізації на постійну роботу в село, решта або були виключені за прогули чи неуспішність, або самі залишили інститут

через тяжке матеріальне становище. У Харківському ветеринарному інституті з 170 студентів, прийнятих восени 1932 р. залишилось всього 49. В Одеський зерновий інститут восени 1932 р. було прийнято 140 студентів, а до січня 1933 р. залишилося 72, решта поїхала на канікули і більше в інститут не повернулася [118, арк.129].

У вишах Києва картина була не кращою. У машинобудівному інституті, наприклад, за перше півріччя 1933 р. вибуло 22% всього складу, в транспортному – 15%. Головними причинами називались порушення трудової дисципліни і академічна неуспішність 40% складу [118, арк.129]. Відсів студентів більшою чи меншою мірою спостерігався в усіх вишах (див. додаток 26). У наказах дирекцій десятками зустрічалися такі формулювання причин виключень, як наприклад: «за небажанням вчитися», «за систематичне невідвідування», «з власного бажання» [697, с.19]. Багато молоді покидали навчання тому, що були незадоволені перспективами майбутньої професії, не мали до неї схильності. А до навчального закладу вступали тому, що випала така можливість: система вербування до вишів в ті роки часто зводилася до механічного набору людей.

Серед тих, хто покинув навчання, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки спецнаборам. Наприклад, у Сталінському гірничому інституті з 1 січня до 23 квітня 1933 р. із 118 виключених студентів було 18 комуністів і 25 комсомольців, причому вісім партійців і п'ятнадцять комсомольців відсіялися через академічну неуспішність. Великий відсів комуністів спостерігався також у Київському енергетичному інституті. У Харківському автодорожньому інституті із 400 студентів, що становило 30% усього складу (мобілізовані сюди не входять, вони відсіялись зверх цього), вибуло 225 робітників, 44 селян, 131 службовець [118, арк.129].

У наступні роки, як свідчить статистика, відсів продовжував бути значним. Лише в одній педагогічній вертикалі 1933–34 н.р. він склав 1178 осіб, 9% до загального складу студентства [128, арк.42]. У першому півріччі

1936–37 н.р. із 31 вишу Харкова відсіялось 1295 студентів, у тому числі 691 студент першого курсу: із Інституту інженерів транспорту – 115 студентів, із сільськогосподарського – 109, Лубенського учительського – 56. У деяких вишах великий відсоток студентів вибував з першого курсу. У сільськогосподарському інституті таких було 66 із 210 набраних, в Інституті радянської торгівлі – 36 із 131, в інженерно-економічному – 37 із 153 [178, арк.101].

Поряд з низькою успішністю, значною проблемою залишилося тривале перебування студентів у навчальних закладах. Наприклад, із Київського медичного інституту у 1929–30 н. р. за неуспішність було виключено 126 осіб, а на другий рік залишено п'ятнадцять [116, арк.14]. Причому в багатьох випадках виключені за неуспішність неодноразово поновлювалися у складі студентів. Ректор Дніпропетровського медичного інституту О.Л.Лаврецький з приводу рішення правління від 30 січня 1929 р. щодо поновлення академічно невстигаючих студентів, прохав Упрпрофосвіти підтвердити виключення: «Не можу погодитися з рішенням правління інституту про поновлення в правах студентів З.Г.Ельштейн, вступу 1920 р. (п'ятий рік на V курсі), М.П.Богоявленського, вступу 1921 р., четвертий рік на III курсі, Р.О.Гохштейн, 1922 р. вступу, третій рік на III курсі, які відновлені в правах після апеляції. За останні три роки їх щорічно виключали з інституту за академічне неуспішність. Але щорічно під впливом Укрпрофосвіти окрестудкомісії і т.д. їх поновлювали. Кожного року, коли правління їх поновлювало, ставилися обов'язкові умови щодо успішності, які ніколи не виконувалися. Ці студенти – академічний баласт. Інтереси окремих осіб взяті до уваги, але не загальноінститутські. Це негативно відіб'ється на академічній роботі студентства» [56, арк.165]. Аналогічні сигнали поступали з різних вишів, але з владних структур закликали не сперечатися з їхніми рішеннями [94, арк.142].

Кількість студентів, які «засиджувалися» в інститутах, як і раніше, залишалася надзвичайно високою. Це знайшло відображення навіть на

сторінках гумористичного часопису «Червоний перець», де висміювався студент, який святкував свій 14-річний ювілей перебування у виші [712, с.2]. А «Студент революції» наводив дані про роки вступу до Харківського технологічного інституту 396 студентів, які давно вже мали закінчити інститут, але натомість ще й 1930 р. навчалися в ньому [601, с.3].

Рік вступу	Кількість	Рік вступу	Кількість
1908	1	1917	17
1910	3	1918	4
1911	1	1919	8
1914	1	1920	36
1915	10	1921	118
1916	8	1922	169

У Харківському медінституті нараховувалося 104 «перелітки» (вступу до 1922 року). З них сім – дореволюційного прийому. У Київському політехнічному інституті з 3351 студентів тривалий час навчалися 614, причому 100 із них вступали до інституту в період з 1913 до 1920 р. [436, с.14]. У Київському сільськогосподарському інституті таких студентів виявилось 37.

Кількість випускників була занадто низькою в порівнянні з набором. У офіційних документах Наркомосу України наголошувалося, що закінчують інститути не більше 60% прийнятих, решта ж відсіювалась у процесі навчання [256, с.309]. «Замість нормальних 20% випускників, ми випускаємо щороку 6–8, мало коли 10 відсотків» [601, с.3]. На цьому наголошував і Д.Петровський на активі київських вишів 9 червня 1934 р.: «1933 р. був дійсно роком, коли всі наші виші випустили лише близько 4850 інженерів. Але ця затримка вже позаду. Якщо ми звернемося до нинішнього року, то ми побачимо, що виші випускають 13000 інженерів, а у ближчі 2 роки ми дамо промисловості до 23000 і 22000 інженерів у 1937 р. Отже, ми маємо повне право сказати, що наша велика друга п'ятирічка буде відзначена не лише колосальним розмахом у справі створення матеріальних цінностей. Вона буде багатою також із точки зору «масової переробки людей» [94, арк.5].

Однак найвагомішою проблемою вважалася та, що лєвова доля випускників належала до категорій «службовців» та «інших», оскільки «сприятливе порівняння соціального розподілу студентства на перших курсах на останніх перевертається в інший бік» [626, с.72]. Наприклад, із 439 випускників КІНГУ у 1926–27 н.р. 285 були вихідцями із службовців та інших, а 154 – із робітничо-селянського середовища [680, с.411]. У багатьох інших вишах ситуація була аналогічною.

Завдання зупинити відсів пролетарської молоді із інститутів було надзвичайно складним, оскільки основними причинами «дезертирства» були не лише матеріальні труднощі, але й низький загальноосвітній рівень студентів. Самостійно підтягтися в навчанні було досить важко. У П.Григоренка, який вступив за спецнабором до Харківського технологічного інституту, перша лекція з вищої алгебри викликала «таке саме почуття, як у того бика, що потрапляє під молот забійника. Я був приголомшений і, нічого не розуміючи, автоматично списував усе з дошки. Мені, як і кожному, хто від обмежених величин середньої школи раптом переходить у світ безконечностей, все здавалося нереальним» [355, с.87]. При бажанні і наполегливості, допомагаючи один одному, можна було навіть стати одними з кращих студентів, чого, наприклад, домогся згаданий автор спогадів. Основна ж маса прибулих за спецнабором, що становив більшість першого курсу, самостійно не вчилися і на лекції майже не ходили, мотивуючи це тим, що нічого там не розуміють. Спогади інших студентів змальовують аналогічну картину: «З двадцятьох студентів у нашій групі геологів четверо цікавилися геологією, вчилися за підручниками, читали фахову літературу, ходили на семінари. Ще четверо так-сяк училися, а решта до підручників не заглядала, лекції розуміла мало, ходили складати іспити по кілька разів, готуючись до них за своїми і чужими записами» [384, с.253].

Ліквідація цієї проблеми покладалася на колективи інститутів – пропонувалося, наприклад, взяти культшефство над підприємствами, відкривати гуртки для відстаючих в навчанні, організовувати додаткові

заняття, щоб уникати відсіву та залишення на другий рік. В інститутах запроваджувалися консультації і репетиторські та ударні групи для здачі «хвостів». Так, у ХТІ «усіх студентів спецнабору, які майже півроку байдикували, сумлінні викладачі ґрунтовно перевірили, розбили на групи, за рівнем знань, і почали диференційоване навчання. Програму було складено так, щоб до середини другого курсу всі групи спецнабору догнали основний курс і могли вчитися далі за єдиною програмою» [355, с.89, 90]. Такі заходи дещо сприяли налагодженню навчального процесу, з часом ці студенти змогли догнати основний курс і навчатися за єдиною програмою.

Про тисячників взагалі гуляли по інститутських аудиторіях анекдоти. Рівень їхніх знань оцінювався на «мідяний гріш», «про це говорили у кутках та закутках, коридорах і приміщеннях, означених невідомо чого двома нулями» [523, с.18]. Знаходилися навіть «мерзотні смільчаки», які наважувалися порушувати питання успішності парттисячників на партійних зборах. Б.Красовицький згадував, що коли його однокурсник, маючи на увазі різну підготовку студентів, зауважив, що «масло з водою не змішаєш», то це було сприйнято робітфаківцями і деякими іншими вихідцями з робітничого середовища як образа, і репліці придали політичне забарвлення. Відразу ж було зібрано комсомольські збори, виступаючі різко розкритикували говірливого студента, і в результаті його виключили з університету [474, с.132]. Для невстигаючих парттисячників також організовували спеціальні групи для додаткового вивчення дисциплін, вони навчалися під час канікул і на початок семестру зуміли поставити «досить міцні латки» на прогалини в своїх знаннях [523, с.18].

Багато студентів скаржилися на упереджене ставлення до них з боку викладачів. У листі студентів Харківського зернового інституту повідомлялося, що «з боку дирекції інституту ... є бюрократичне ставлення до колгоспників, докоряють різними словами. Викладачі грубо ставляться до студентів, матеріалу не роз'яснюють, говорять, що це потрібно знати давно, коли вони вперше його бачать (наприклад, як викладач математики

Струмінський і четверта група майже нічого не знає). Струмінський нібито був попом...» [120, арк.16]. Як бачимо, студенти намагалися пояснити негативне ставлення до них з боку викладача саме його «ворожим» соціальним походженням. Це є свідченням того, що значна частина молоді позитивно сприймала постанови влади і сумлінно намагалася їх виконувати, списуючи труднощі на діяльність всіляких «ворогів». Студенти вірили, що в результаті все це «підє на користь країні» [687, с.225].

Для підвищення успішності та боротьби з прогулами широко використовувалися як методи адміністративного впливу, так і громадського. 1932 р. у вишах оголошувалася та обговорювалася постанова ЦВК та РНК СРСР «Про звільнення за прогул без поважних причин» [469]. З цього часу досить популярними стали «чорні дошки», на яких вивішувалися прізвища студентів і кількість прогуляних годин занять. На «червоних дошках», навпаки, записувалися передовики навчання. У Київському енергетичному інституті виводилися щоденні графіки з відмітками про кількість хвостів, прогулів, запізньєв, гарної успішності, які потім розглядалися і критикувалися в групах на конкретних прикладах [117, арк.6]. Аналогічні діаграми робились у багатьох вишах, наприклад, діаграма Харківського будівельного інституту свідчила про те, що студенти за рік без поважних причин прогуляли 13 000 годин [543, с.13]. А у Муздрамінституті, як видно із постанови секретаріату ХК КП(б)У від 14 січня 1932 р., за останні 2,5 місяці на 28 комуністів припадало 338 академгодин прогулів, а на 136 комсомольців – 756 годин [183, арк.74; 184, арк.136]. Щоб запобігти таким явищам, виші Дніпропетровська запровадили так звані «п'ятихвилинки» – щоденні виробничі наради групи чи бригади, на яких підсумовувалася робота за день. За зразком Білоцерківського педагогічного технікуму надсилалися навіть прізвища студентів, які прогулювали заняття, «арапів» і невестигаючих з характеристиками до тих організацій, які направляли молодь на навчання [326, с.4,5]. Крім того, прогульників позбавляли права отримання житлової площі в гуртожитку, талонів на харчування. Проте, як відзначають

дослідники, суворі методи покарання спрацьовували не для всіх. Так, накази щодо піднесення дисципліни студентів у Дніпропетровському гірничому інституті приймалися до 1940 р. Дисциплінарні проблеми тут так і не були подолані [469]. У деяких інститутах для боротьби з недоліками в організації навчального процесу випускалися гумористичні газети (у Дніпропетровському металургійному інституті – «Студентський крокодил» під гаслом «Боротьба сміхом – несмішна боротьба», у Харківському будівельному інституті – «Перо у бік») [129, арк.23].

Слід зазначити, що критика і самокритика схвалювалася стосовно рядових студентів, але не могла стосуватися комсомольських чи партійних лідерів, які використовували всі можливі важелі впливу, щоб інформація про їхню неуспішність не стала надбанням громадськості і не з'явилась у періодиці. Не квапилися «компрометувати активістів» і редактори стінних газет [388, с.33]. Прекрасно охарактеризована позиція партгрупорга, який «був і є найвідсталішим у навчанні і багато у чому навіть у політиці на курсі» у листі студента Шосткінського хімічного інституту О.Г.Буслика до Сталіна (3.04. 1933 р.), в якому студент скаржився на переслідування і виключення із інституту саме через критику дій партійного керівництва [125, арк.7,8]. Посідаючи найвідповідальніші посади у вишах, такі «лідери» намагалися втримати владу у своїх руках, тому всі заяви про їхні «не комуністичні вчинки» оголошували контрреволюційними. Наприклад, секретар партосередку Одеського хіміко-фармацевтичного інституту Шимко тиснув на дописувачів, щоб зняли свої підписи з матеріалу про поведінку партійців, поданого до газети «Известия». Тих, хто не погодився це зробити – виключив з комсомолу та вишу [303, с.9].

Після запровадження диференційованої стипендії в інститутах також почали застосовувати економічні санкції, наприклад, зменшення норм забезпечення цілим групам, що допомагало звести прогули до мінімуму. Разом з тим, такі заходи сприяли появі занепадницьких настроїв, оскільки «члени партії розцінювали диференційовану стипендію як змазування

класового принципу комплектування вузів» [117, арк.6].

Різноманітні заходи в результаті сприяли покращенню відвідування і якості знань. Наприклад, у Дніпропетровському медичному інституті в 1928–29 н.р. відвідування лекцій у середньому становило 30%, у 1929–30 н.р. – 55%, у 1930–31 н.р. близько 80%. Зменшилася кількість другорічників, яких нараховувалося 40 осіб [116, арк.62]. Статистичні дані різних інститутів щодо успішності надзвичайно суперечливі, часто виші критикувалися за «пряме викривлення дійсності», тобто завищення показників успішності, як наприклад: «Харківський машинобудівний, технологічний, Київський енергетичний, транспортний показують 52–60% студентів з успішністю «відмінно» і «добре», 35–40% – задовільно, 2–4% – незадовільно. Можливо перебільшення?» [118, арк.123]. Про завищення у звітах рівня якісної успішності свідчить і рівень загальної грамотності студентів. Анкетування, проведене у вишах України, показало, що більшість зовсім не читали класиків не лише зарубіжних, але й вітчизняних та російських. Наприклад, комсомолец III семестру Київського медичного інституту (листопад 1935 р.) С.А.Бейгельман нічого, «крім фахової літератури, не читає. За два роки перебування в Києві він жодного разу не був у театрах. У розмові він запевняв, що Євгеній Онегін – це письменник, а на запитання, що ж він написав, відповів нерішуче: «Здається, “Война и мир”» [126, арк.198]. Таких прикладів можна навести багато. Причому аналогічні знання виявили і комсомольці-активісти, і відмінники. Студенти не знали географії, слабо орієнтувались у географічній карті, не мали уявлення про адміністративно-територіальний поділ СРСР, про головні країни світу, про річки, моря, гори, океани тощо [126, арк.199].

Перевірка Київського педагогічного інституту виявила, що молодь пише з великою кількістю граматичних помилок [119, арк.43], а серед нового набору були такі, що робили по 50 помилок в одній роботі [128, арк.51]. Про ці та аналогічні факти неодноразово сигналізували небайдужі до своєї справи викладачі, та їхні сигнали були подібні до гласу волаючого в пустелі. І лише

коли у травні 1935 р. Сталіним було кинуте нове гасло: «Кадри вирішують усе», нарешті верхи звернули увагу на «великий недолік» при комплектуванні вишів – на недостатню підготовку абітурієнтів. Зокрема, у сумісній постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про роботу вищих навчальних закладів і про керівництво вищою школою», прийнятій у червні 1936 р., зазналося: «Замість ретельної перевірки знань кожного вступника до вишу, директори вишів, в гонитві за виконанням встановлених контингентів прийому, знижують рівень вимог до абітурієнтів. Внаслідок цього склад студентів засмічується малописьменними, випадковими людьми» [244, с.1].

Діячі Наркомосу намагалися домогтися підвищення успішності студентів за допомогою організації соцзмагання, ударництва та буксирів. Основна маса викладачів і студентів легко засвоювали нехитру науку пристосування до вимог партії, тож коли проаналізувати тисячі їхніх договорів із різних навчальних закладів, знайти бодай незначну відмінність у них просто неможливо. Відрізнялися ці угоди лише тим, що напроти оцінок ставилася інша дисципліна, а суть визначалася риторикою того часу: «Беручи до уваги необхідність підготовки висококваліфікованого спеціаліста, кращого в світі, я, студент такий-то, беру на себе такі зобов'язання» [129, арк.91]. Професори записували, що зобов'язуються акуратно відвідувати лекції, добре читати курс, тобто те, що вони мали робити й без соцзмагання. В основному, змагалися за шаблоном. За звичай на початку семестру профорг чи комсорг просили студентів швидше написати зобов'язання і вважали свій обов'язок виконаним [357, с.40]. Директор Харківського авіаційного інституту Г.Є.Петров у листопаді 1931 р. повідомляв секретаріат ЦК КП(б)У, що секретар партколективу цього вишу «жодного разу не перевіряв результатів соцзмагання і ударництва, тому далі формального укладення договорів справа не пішла» [...] Сам не йшов вперед і інших не пускав» [116, арк. 81]. Тож студентські договори про соцзмагання нерідко звучали анекдотично, як, наприклад: «Зобов'язуюсь отримувати «відмінно» з тих предметів, із яких викладачі поставлять мені відмінні

оцінки» [505, с.41].

Разом з тим соцзмагання і у подальшому визначалося «основною формою боротьби за завоювання провідної ролі комсомолу в навчанні» [128, арк.4]. Серед інших форм такої боротьби з'явилися всілякі конкурси, наприклад, на старших курсах – на кращий проект, на молодших – на кращий конспект. Критикувалася схоластичність індивідуальних договорів, добивалися їхньої конкретизації. Засоби масової інформації доносили героїчні сюжети про студентів-ударників, на яких повинна була рівнятися молодь: Марія Демченко, Марина Гнатенко, Марина Глоба, Аркадій Мікуніс. Ударники виробництва, вони мали стати прикладом для наслідування і в навчальних закладах, щоденно особисто доводити, що в житті завжди є місце подвигу. Як із рогу достатку, на них сипалися різні почесті, нагороди, привілеї. Вони ставали депутатами Верховної Ради, вступали до лав ВКП(б). Для таких героїв створювались усі умови для нормального навчання, тож можна було бути зразком і перебивати рекорди «на славу рідній країні, на страх ворогам». Наприклад, для М.Демченко у Київському сільськогосподарському інституті в професорському корпусі було відведено «окрему чудово обставлену кімнату» [328, с.73]. На соцзмагання вона викликала свого брата, червоного командира Йосипа Демченка, зобов'язавшись «показати найкращі зразки навчання, а брат – добитися відмінних показників у всіх видах бойової підготовки» [328, с.73]. Такі сюжети дійсно справляли велике враження, та все ж молодь вже тоді починала «відчувати якийсь фальш у тих славослов'ях, що звучали навколо...» [346, с.138]. Серед студентства спостерігалися «тенденції протистояння організованим формам навчання (ударництво, бригади тощо), ставки на самоплив, боротьба проти темпів навчання, проти скорочених термінів навчання...» [116, арк.16]. А котрийсь із відчайдухів відреагував на заклики до ударництва з гумором – зварив у окропі дев'ять раків, а десятого розпі'яв за клешні, повісив на стіну і написав: «Хотів виконати п'ятирічку за чотири роки, але здох!» [693, с.65].

На початку 1930-х рр. «колосальний розвиток» отримала практика прикріплення успішних студентів до невстигаючих, за студентською термінологією – «буксири» [129, арк.12], хоч вони і не вважалися основним навантаженням з громадської чи партійної роботи [117, арк.6]. Заняття були індивідуальними й проводились у позаурочний час. Багатьом талановитим, але малопідготовленим людям така форма допомоги була дійсно корисною – вони підтягувалися і могли навчатися разом з іншими. «Під час підготовки до екзаменів у мене було багато клопоту з моїми підопічними з «буксиру», – писав Б.Красовицький. Ми збиралися в пустих університетських аудиторіях і рішали задачі з математики, або я приїжджав до гуртожитку, де вони жили, і ми там допізна «вгризалися» у науку. На іспит я приходив разом із ними, а йшов останнім, щоб допомогти їм у тяжку хвилину» [474, с.130]. Це, звичайно, в ідеалі. А в дійсності не всі прикріплені до «буксиру» приходили на додаткові заняття, а потім ще могли й звинуватити успішних студентів у тому, що вони їм не допомагають [355, с.92]. Практика «буксирів» протрималася недовго. Після введення диференційованих стипендій і відміни бригадної форми роботи встигаючі студенти почали масово відмовлятися від взаємодопомоги відстаючим [117, арк.6].

Та які б заходи не застосовувалися, надзвичайно важко було домогтися гарних успіхів в умовах постійних «проривів», коли студенти замість навчання марно витрачали час і енергію через неузгодженість дій чиновників і дирекцій інститутів, які намагалися будь-що виконати численні абсурдні, але ідеологічно витримані накази. Візьмемо для прикладу організацію навчального процесу III курсу автомобільного факультету Харківського автодорожнього інституту: з 1 липня до 1 вересня 1932 р. студенти перебували в таборах. З 1 вересня до 10 жовтня вони були у відпустці, після якої їх відправили на практику в колгоспи. Але практика ця виявилась зірваною, «так що студенти раніше терміну повернулися до Харкова і були розміщені у гаражах. Оскільки робочими місцями вони не були забезпечені, то цю практику вони відбували в якості глядачів, і це продовжувалося до 1

січня. До 20 січня вони були у відпустці. З 20 січня до 1 лютого вони навчалися в інституті, а з 1 лютого, в результаті аварії опалення в гуртожитку, студенти були переведені на проживання в інститут, і заняття були перервані на місяць. 20 лютого вони були мобілізовані на посівкампанію, де більшість із них залишалася до 15 квітня. У результаті – весь навчальний рік виявився зірваним» [118, арк.134]. Як в таких умовах можна було вчасно здати всі предмети, залишається лише здогадуватися.

На початку 1920-х рр. керівництво Наркомосу і актив пролетарського студентства розгорнули широкий наступ на традиційні методи викладання, протиставляючи їм бригадо-лабораторний метод, Дальтон-план та інші інновації. Ці ідеї законодавчо були підкріплені Кодексом законів про народну освіту УСРР за 1922 р., де було визначено курс на ліквідацію традиційних словесних методів навчання і поступовий перехід до нових досвідно-практичних методів [241, с.852]. Побутувало переконання про шкідливість «пасивного» сприйняття лекції і користь від «активного» опрацювання літератури студентами, організованого у «бригади» [680, с.239]. Формально активні методи навчання стали явищем загальноновизнаним, проте фактично у вишах ця робота просувалася досить повільно. Навчання проводилося старими методами, «за винятком невеликої кількості лекторів, які залишивши старий метод, перебувають в періоді «шукування» нового» [651, с.62]. Все залишилося майже без змін. Студент революції повідомляв: «Питома вага лекцій безмежна, місцями вичерпує всю «активізацію» без рештків. До того ж, помітна частина лекцій надзвичайно низької якості. «Активні методи» переважно існують як якийсь вбогий додаток до лекцій. Кожен викладач «активізує» так, як це йому спаде на розум» [596, с.9]

Не особливо переймалися суттю нових методів і нових дисциплін навіть викладачі педагогічних предметів і педагогічних інститутів. Колишня студентка Житомирського ІНО С.В.Гавриленко згадувала: «Ми були першими випускниками радянського педагогічного вишу, що приїхали на село... Та якщо ми мали непогану загальну підготовку, то в питаннях

педагогіки і методики були майже безпорадні. В інституті тоді виховували зневажливе ставлення до класиків педагогіки, подавали якісь плутанину під назвою бригадного і лабораторного методів, Дальтон-плану і особливо вихваляли як останнє досягнення науки – педологію» [334, с.114].

У педагогічних вишах планами передбачалося вивчення значної кількості педагогічних дисциплін [659, с.22]. Належним чином їх так і не вдалося організувати навіть у провідних інститутах, про що прекрасно свідчать спогади. Ю.Шевельов, який навчався у Харківському ІНО в останній період його існування, з 1927 року, згадував про викладання «Вступу до педології»: «Це був цілорічний курс, і викладав його Олександр Нагорний. Ніякого зв'язку з педологією чи педагогікою він не мав. Це був дуже докладний курс анатомії і фізіології людського тіла. Ми musiли вивчати безконечні залози, хрящі, кістки і бозна-що ще. Це була зелена нудьга... Не знаю, чи органи Наркомосу знали про зміст цього курсу, чи Нагорний, діставши доручення його викладати, читав просто те, що знав, не готуючися... Серед багатьох безглуздь нашої програми це було чи не найбільше» [788, с.119].

Більшість таких дисциплін професори навіть не викладали, а лише давали літературу, яку студенти відразу ж і опрацьовували в аудиторіях, а потім звітували про прочитане. Це навіть ті, хто друкувався на сторінках відомих часописів про запровадження нових методів і давав рекомендації з цього приводу іншим: «Історія педагогіки була в руках Дьякова, але там ми теж переважно читали вибрані сторінки з писань різних педагогів, як от Руссо, Песталоцці і т.д.». Те ж саме читаємо і про А.Машкіна, від «повчань» якого «ніякого сліду не лишилося» [788, с.133].

Вимога застосовувати марксистську методологію змушувала викладачів пояснювати, що, наприклад, М.Коцюбинський – це «спокутуючий інтелігент», який хоче жити для себе, а не для народу, що О.Кобилянська – «ніцшеанка-аристократка», що «її шукання краси є певне реакційне явище», а «особиста драма Франка в тім, що ... мусив підлягати міщанським нормам,

асимілюватися в багні дрібної буржуазії...» [441, с.124]. «Дворянську ідеологію» модно було шукати у казках. Студентам доводили, що казка здатна лише руйнувати той матеріалістичний світогляд, який потрібно виховувати у дитини: «Казка ніби удає з себе «невинного дурника». Але за спиною цього «дурника», під машкарою «забавки» часто ховається відверте обличчя клясового ворога пролетарської дитини» [618, с.87]. Відома казка «Івасик-Телесик», наприклад, вважалася «напоєною приватновласницькою ідеологією буржуазної родини» і тому саме для виховання таких ізольовано-родинних настроїв у дітей вона використовувалася дожовтневою педагогікою [663, с.201]. Сучасні педагоги повинні запроваджувати такі ігри, як боротьба за промфінплан [416, с.136].

Студенти деяких інститутів вимагали введення до програм відповідних наукових дисциплін, наприклад, у рішенні загальних зборів Вищого ІНО під головуванням Г.Косинки 29 червня 1922 р. було записано, що молодь прагне «внесення до програм ВІНО всіх наукових дисциплін, які необхідні для найширшого ознайомлення з потребами всього українського населення [...] рішучого та негайного переведення навчання всіх дисциплін українською мовою» [4, арк.65].

Бригадно-лабораторна система, яка дозволяла завжди отримати необхідну консультацію і повністю використовувати можливості «колективної проробки» матеріалу при найменших затратах, могла бути дійсно більш зручною для молоді, яка не мала необхідної освіти. Проте на практиці, в умовах їх неприйняття, нерозуміння, різного рівня підготовки студентів, ці методи доволі часто перетворювалися на пародію лабораторної проробки матеріалу. Досить навести, наприклад, випадок у Кам'янецькому ІНО, коли викладач залишив студентів самих для вивчення, сказавши їм: «Уявляйте, що я присутній». Молодь швидко зорієнтувалася у ситуації, залишивши аудиторію: «Краще ми підемо теж у своїх справах, а він хай уявляє, що ми працюємо» [622, с.50]. Не сприяла організації навчання слаба матеріальна база навчальних закладів і незабезпеченість молоді. Студенти

просили постачати їх тими навчальними матеріалами, з якими вони щодня працюють: «У нас немає ватману, рейшин, рейсфедерів, не маємо простої александрійки для малювання. Студент креслить не лише на простому паперові, а й на звороті синьки, на всіляких сурогатах» [94, арк.139].

Небувала перебудова навчального процесу на основі бригадно-лабораторного методу розпочалася на початку 1930-х рр., на основі цього методу навчання мало перетворитися на колективні практики. У Сталінському гірничому інституті, наприклад, у 1930 р. на бригадно-лабораторну проробку було переведено дві групи студентів, а з осені 1931 р. – декілька курсів. Оскільки, як відмічалось у звіті, цей метод цілком себе виправдав, з 1 січня 1932 р. всі студенти були розділені на 190 бригад [117, арк.119] (Основною учбово-виробничою одиницею в інститутах залишалися групи, які і були розділені на академічні бригади з 4–6 осіб). Академічні бригади, після шестигодинного заняття в стінах інституту, щоденно ввечері проводили (за термінологією того часу – «переводили») бригадні заняття в гуртожитку, в середньому три години. Бригади мали окремий план і розклад опрацювання матеріалу, тому від 18 до 21 години, згідно з календарним планом, кафедри зобов'язані були залишати викладачів для консультацій.

Оскільки більшість навчальних закладів «опинились у хвості боротьби за реконструкцію навчального процесу», велика робота у них присвячувалася боротьбі з «консерватизмом викладачів з переведення на активні методи викладання» [115, арк.72]. Суть нових методів навчання більшість викладачів і студентів так і не змогли усвідомити – вони і надалі залишилися для них таємницею. Наприклад, у Харківському машинобудівному інституті проф. Терещенко розпочав заняття такою заявою: «Одверто кажучи, з новою методою я обізнаний не дуже добре. Але суть її така: я даватиму завдання, ви самі мусите їх проробити, а мені лиш доведеться спитати, що ви знаєте» [568, с.7]. Жодні наявні у нашому розпорядженні спогади, крім негативних емоцій, нічого доброго про революційні методи навчання не говорять. «На жаль, вклинився лабораторно-бригадний метод. Не бажаю зараз про нього

говорити. Він багато нам нашкодив», – писав Д.Гордевський [598, с.39].

Щоб якось налагодити навчальний процес за новими методами, київські виші – фізико-хіміко-математичний, текстильний, енергетичний інститути та інші, робили «розвідку перебудови навчального процесу в інших вишівських центрах Союзу (Ленінград, Москва, Одеса та інші), надсилали туди бригади, налагодили вимін матеріалом» [508, с.9]. Журнал «Студент революції» також організував поїздку до Ленінграду, де весною 1931 р. розпочали перебудовувати роботу за бригадно-лабораторним методом.

Спочатку інститутам рекомендувалося комплектувати бригади за принципом якісної неоднорідності. Про це, наприклад, свідчать спогади М.Москвіна [550, с.45, 46]. Згодом такі бригади були ліквідовані, «щоб ліквідувати зрівнялівку в групах, так зване рівняння груп на середняка». В низці інститутів деякі бригади почали комплектуватися за принципом якісної однорідності. Так, бригада, до якої належав А.Малишко, «складалась з гарно підготовлених, здібних студентів, які добре засвоювали матеріал і успішно звітувалися перед викладачами. Якщо окремі теми з філософії чи інших предметів здавалися особливо складними, тоді всі надії покладали на Андрія. І він завжди блискуче звітував завдяки своєму гострому аналітичному розуму» [463, с.35]. В інших вишах принципово залишалися старі неоднорідні бригади. Колишня студентка Житомирського робітфаку Н.Гессе згадувала, що бригадно-лабораторний метод – «річ страшна сама собою, оскільки оцінки виставлялися на бригаду. Бригади формувалися, як правило, за однакісними принципами. Але у нас проводився експеримент, і їх сформували за різноякісним принципом. Оскільки я була першою студенткою робітфаку, мені дали найвідсталіших, з якими нічого не можна було зробити ... Щось втовкмачити їм було неможливо... Я навчалася краще за всіх і перевалювалася з двійки на трійку» [Цит. за: 780, с.169].

Оскільки бригади вимушені були працювати темпами найслабшого, завдання з усіх дисциплін, що розраховувалися на темп середньої чи сильної бригади, систематично недовиконувалися: «Не підеш же вперед, коли слабкий

товариш не засвоїв матеріалу. Через це темпи всієї групи знижуються до мінімуму. Про якість проробки нема що й говорити. З матеріалом тільки знайомляться, але не опановують його» – писалося в газеті Київського фізико-хіміко-математичного інституту [508, с.10].

Враховуючи низький рівень знань студентів, усе частіше акцентувалося на піднесенні самостійної ролі і персональної відповідальності студента за знання, на диференційоване керівництво педагога окремими бригадами: «Останнім часом питання про склад бригад дебатовалося в інституті і ми дійшли до висновку, що бригади повинні бути однорідні за своїм складом. Цей принцип ми і гадаємо здійснити на початку нового навчального року» [655, с.16]. Всі ці акценти з'являлися після чергових постанов влад про перебудову навчального процесу, якщо хтось наважувався критикувати бригадні методи навчання самостійно, це розцінювалося як «вилазки індивідуалістів». Дописувачі, наприклад, пропонували «відбити спроби» зірвати застосування бригадно-лабораторного методу студенту Київського медінституту Слободянику, який наважився критикувати бригаду, що «нічого не дає» а «лише заважає працювати, відбирає багато часу тощо» [803, с.32]. Усіх, хто намагався критикувати нові методи викладання та обліку знань, як правило, виключали з вишів. Н.Гессе пригадувала, що коли вона на зборах виступила з такою критикою, то «була відразу ж виключена, тоді вперше, але не востаннє – за спробу дискредитувати соціалістичні методи навчання» [780, с.169].

Питання впровадження нових методів навчання неодноразово розглядалися на студентських зборах чи засіданнях предметних комісій різного рівня. Іноді на них доходило до анекдотичних ситуацій, коли професори, наперед знаючи про критику їхніх методик викладання, ще перед такими зібраннями просили слова і, як професор Київського ІНО І.В.Шаровольський, заявляли: «Товариші! Ото все, що ви про мене говоритимете, правда! А мене пустіть додому готуватися до завтрашньої лекції» [441, с.113].

Переважна більшість «старої» професури не бажала відмовлятися від лекційної форми навчання і продовжувала їх читати, незважаючи на те, що з середини 1920-х рр. лекції піддавалися все більшим нападкам. Їхнім головним завданням оголошувалось ознайомлення студентів з основними ідеями дисципліни, корегування і спрямування подальшої роботи студента. Майже весь матеріал потрібно було засвоїти на семінарах і практичних заняттях. Студенти самостійно готували тему у вигляді рефератів, а на занятті розповідали цю тему чи її частину. Шляхом обговорення і дискусій розкривали незрозумілі питання. Для ефективності такої системи потрібна була велика кількість кваліфікованих кадрів, розподіл студентів у невеликих групах, достатня кількість літератури. У час, коли різко збільшилися контингенти прийому, викладачів необхідної кваліфікації не вистачало. До викладання залучалася велика кількість молодих спеціалістів, які не розуміли сутності нової методики, не мали відповідної кваліфікації, тож лекції в кращому випадку перетворювалися на переказ підручника, а то й читання його: «Адже ж нині маємо чимало випадків, коли професор свою лекцію читає в буквальному сенсі... по своїй або чужій книзі» [596, с.10]. Студентам доводилося слухати, наприклад, лекції В.Коряка, що «розумівся на літературі, як свиня на помаранчах, а більше волів говорити про економічні формації [...] та боротьбу клас» [788, с.129]. Не кращою була ситуація і в технічних інститутах. Студент III курсу Київського машинобудівного інституту скаржився Д.Петровському (1934 р.): «Професорів можна порахувати на пальцях. Я б хотів, щоб завтра тов. Петровський прийшов до нас на лекцію і послухав, що нам читають. Я слухаю зараз крани. Якби ви послухали на лекції, хто читає, як читає цю дисципліну, то я впевнений, що Ви б розчарувалися. Я не говорю про Енергетичний і Технологічний інститути. Там сили набагато більші. Нам потрібні такі професори, як Шенберг. Шенберг читає гідравліку. Він вводить в курс справи, що я на його лекціях стаю інженером. Тов. Шенберг дає великий світогляд і це вірний підхід до студентів. [...] Тепер про термодинаміку. Читає її непоганий

лектор, але він знає лише свою термодинаміку, коли йому задаєш питання, він говорить, щоб запитали спеціаліста. Наші професори не працюють над сучасною книгою, дають нам багато старого матеріалу, пов'язаного з першою п'ятирічкою, не дають нічого» [94, арк.143, 144]. Зауваження студентів враховувалися, там, де була можливість, читати лекції доручалося висококваліфікованим викладачам. У Дніпропетровському металургійному інституті, наприклад, зауваження з боку студентів було зроблено лише одному викладачеві, та й то за його різкість відносно останніх [101, арк.11]. А от у Сталінському індустріальному інституті якість лекцій так і не набула належного рівня, іноді подавався сирий матеріал, допускалося надиктовування, вони були недостатньо забезпечені демонстраціями, дослідами. Як правило, використовувалася лише дошка і крейда [101, арк.18]. Інколи професори перед початком нової лекції надавали декілька хвилин для того, щоб котрийсь із студентів висвітлив матеріал попередньої.

Слід також зазначити, що після відомої постанови 1932 р. лекціям зверху дозволили знову стати провідною формою навчання. Та до них уже ставилися зовсім інші вимоги: «Кожна хороша лекція має ілюструватися прикладами із сфери розвитку соціалістичної економіки, культури, науки, радянської героїки. Ці приклади, що показують роль ленінсько-сталінської політики партії і уряду, повинні виховувати радянське студентство в дусі соціалістичного патріотизму, беззавітної любові і вірності до радянського уряду, до більшовицької партії і до великого Сталіна, виховувати ненависть до буржуазії та її агентури – троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних фашистських виродків – ворогів народу. Найбагатшим джерелом у цьому відношенні є «Короткий курс історії ВКП(б)» за редакцією комісії ВКП(б), схвалений ЦК ВКП(б). Це – класичний твір, найцінніше надбання науки і культури, прекрасне висвітлення геніальних ідей Маркса – Енгельса – Леніна – Сталіна, що стали надбанням історії людства...» [426, с.50, 51]. Відродження лекцій стало можливим в умовах зменшення критики і відкритої протидії професури радянським нововведенням, ця форма занять

стала використовуватися з метою посилення контролю за вихованням світоглядних установок студентів, свідчить про утвердження тоталітаризму.

На початку 1925 р. виші поступово розпочали перехід до обліку знань у процесі навчання. Було скасовано залікові сесії [38, арк.304]. Наприкінці 1920-х рр. рівень знань встановлювався на бригадних заняттях, під час консультацій та за складеними конспектами. На основі конспекту, який перевірявся викладачем, встановлювалася якість засвоєння матеріалу студентом [117, арк.120]. Екзамени і заліки в ідеалі також повинні були готуватися і здаватися побригадно. Відповідав за знання своєї бригади призначений бригадир. Як згадував проф. Ю.Кобилецький, перевірка знань проходила приблизно так:

«Викладач: Вивчили матеріал?

Бригадир: – Вивчили.

Викладач: – А як вивчили?

Бригадир: Іщук – на «5», Масенко – на «4», Майстренко – на «3».

Викладач: – Ну що ж, так і поставимо!» [441, с.126].

Тривалий час у студентських матрикулах замість оцінок ставилося «зараховано» (за 4-х бальною системою: дуже добре, добре, задовільно, незадовільно, облік знань почав проводитися з 1932–33 н.р.) Для полегшення участі студентів деякі викладачі використовували щось на зразок сучасних тестів – наприклад, під час заліку з математики видавали тексти, в яких студенти мали підкреслити потрібну відповідь, а інші диктували студентам зміст теми, включаючи те, що треба написати в дужках. У випадку, коли хтось із студентів протестував проти такої методики прийому заліків, більшість мала негативні результати, але, констатуючи цей факт, викладач все рівно говорив: «Усім зараховую» [420, с.8, 9]. Ця ситуація стала характерною після того, як у вишах (у зв'язку з гострим дефіцитом на кадри, з метою прискорення темпів підготовки спеціалістів, відповідно до рішень листопадового пленуму ЦК ВКП(б) 1929 р.) було «усунуто» вагомі перешкоди на шляху до забезпечення народного господарства

висококваліфікованими спеціалістами, такі, як наприклад, дипломні роботи та заліки, які були скасовані, крім того, були скорочені терміни навчання у вишах, ліквідовані окремі дисципліни чи скорочено час на їх опрацювання [549, с.11, 12; 58, арк.3].

Після цього студентам уже не доводилося по декілька разів здавати дисципліни – їх ніхто не мав права «погнати», навіть коли вони нічого не знали. Викладач у кращому випадку міг сказати: «Ви нічого не знаєте, але я вам зараховую!». Професори постійно перебували під шквалом критики за «лібералізм» відносно оцінювання знань, чи навпаки, за надмірну вимогливість. Так, коли професор Одеського будівельного інституту Кіель виставив майже всім студентам «добре і відмінно», то «всією громадськістю інституту цей вчинок засуджено», а викладача математики Полтавського інституту інженерів сільського господарства Поповича навпаки, звинувачували у тому, що він «довів в своїх групах відсоток невстигаючих до 24%» [129, арк.6, 12]. У Дніпропетровському гірничому інституті критикували професора, який, запитавши двох-трьох студентів, зараховував звіти усій групі, заявляючи при цьому: «Зараховую тому, що ми проводимо заняття за новими методами» [116, арк.14]. Так поступово втрачався контроль за індивідуальною підготовкою студентів, що було просто знахідкою для прикриття «колективом» некомпетентності чи елементарного небажання вивчити предмет. Крім того, відповідальність за знання студентів покладалася насамперед на професуру, а якщо викладача не задовольняли знання студента, потрібно було з ним розмовляти через кілька днів і так до нескінченності. Врешті-решт терпіння вичерпувалось і предмет зараховувався.

Корінні зміни в методах навчання сталися після рішення ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р., яким було ліквідовано бригадо-лабораторний метод і підвищилась роль лекцій з подальшим вивченням матеріалу в академічних групах. Після цієї постанови у лексиконі студентів з'явилося і слово «сесія», вони стали проводитися двічі на рік з індивідуальною оцінкою знань. До

цього часу студенти знали лише про сесії ВЦПК і трудно було надати цьому слову специфічно вишівського значення – кожен уявляв його по-своєму. Відновлювалося виконання і захист дипломних проектів [313, с.217]. Навчальним частинам пропонувалось організувати групи за принципом «сильних – до сильних». Виключне значення надавалося і лекції, але підкреслювалося, що завдання її були не ті, що були в старій школі, чи то при лабораторно-бригадній методі. Вони повинні були «дати студенту повний, справді науковий, систематичний виклад теми, без перебільшеної деталізації розділів теми, дати низку методичних вказівок, показати розгорнуту критику буржуазних теорій з цього питання» [730, с.11].

Студентство сприйняло цю постанову неоднозначно. Частина схвально, отримавши гарантії нормалізації навчального процесу, серед інших фіксувалися «нездорові і контрреволюційні настрої». Наприклад, окремі студенти Сталіно сприйняли постанову «в штики», висловлювали своє незадоволення і боялися того, що «повертаються старі шкільні порядки – зачоти, екзамени і т.і, а це значить, що робітникам не вчитись в школі» [117, арк.166]. У Дніпропетровську молодь відмовлялася здавати заліки, велися розмови про «неможливість вести громадську роботу в зв'язку з боротьбою за якість навчання» [118, арк.91].

У 1930-ті рр. масовий характер мали дві крайнощі у студентів: «або голий академізм і на цій підставі відрив від партійного життя, громадської роботи, аполітичність, або навпаки – перевантаження партійно-громадською роботою, відставання, хвости, другорічництво тощо» [116, арк.16]. Успішне поєднання усіма студентами академічної роботи з громадською так і залишилося на рівні утопії, а комсомольські активісти, як правило, навчалися гірше за інших. Навіть Люся Любарський (Харківський університет), який мав лише п'ятірки, після обрання його секретарем став відставати [128, арк.48]. Інструктор Київського міському ЛКСМУ наводила аналогічні приклади, на нарадах відмічалось, що «похвастатись авангардною роллю комсомольців у навчальному процесі не можна» [128, арк.40]. Рівень

навчання комуністів у вишах неодноразово ставав приводом для обговорень. Наприклад, у постанові Бюро Харківського міського партійного комітету від 19 квітня 1936 р. говорилося, що «в більшості студенти-комуністи не посідають провідної ролі в оволодінні наукою, а відстають в успішності». У цей час відставання у навчанні почали розцінювати як порушення основної вимоги статуту – авангардної ролі комуністів на виробництві, тому пропонувалося заслухувати на засіданнях відстаючих і намічати конкретні заходи щодо ліквідації боргів, а також створити належні умови, щоб комуністи були кращими у навчанні [191, арк.199].

Вирішити проблему протягом досліджуваного періоду так і не вдалося. За даними дев'ятнадцяти навчальних закладів Харкова за 1936–37 н.р., відмінників у них було 4,6% у відношенні до всіх студентів, серед комуністів – 3,2%. У деяких вишах відмічався вищий відсоток не атестованих комуністів, ніж безпартійних, тому в більшості вишів авангардна роль комуністів у навчанні так і не була забезпечена [178, арк.100]. У Харківському медичному інституті, наприклад, комуністи-студенти посідали останнє місце за успішністю, особливо незадовільне становище спостерігалось на I курсі, де з 37 комуністів 30 мали одну-дві незадовільні оцінки. А з 105 членів партії в інституті був лише один відмінник [193, арк.301]. Деякі комуністи традиційно теоретично обґрунтовували своє відставання в навчанні: «Хто немає хвостів, той чужий елемент, що захоче своє минуле» [116, арк.14].

У цілому, ліквідація бригадно-лабораторного методу й перехід до звичайної форми навчання – лекцій і групових занять, роботи в лабораторіях, сприяло зменшенню кількості прогулів і підвищенню академічної успішності [118, арк.103]. Проте до кінця 1930-х рр. постійно фіксувався великий відсоток невстигаючих студентів, перш за все з причини недостатньої підготовки абітурієнтів і слабкої самопідготовки. З 1936 р. посилюється увага до самостійної роботи студентів, зокрема, цього вимагала постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 р. «Про роботу вищих навчальних

закладів і про керівництво вищою школою» [232, с.355]. Частину навчального матеріалу рекомендувалося давати студентам для самостійного опрацювання, а лекція повинна була стимулювати студента до самостійного поглибленого вивчення окреслених в загальному лектором проблем. Починаючи з II курсу, виділялися дні для самостійної роботи студентів під керівництвом викладача. Вважалося, що вони мають сформувати вміння відповідально і раціонально працювати, самостійно планувати і розподіляти свій час.

Виші вимушені були відразу ж запроваджувати всі вказані зміни у навчальний процес [97, арк. 53; 100, арк. 47 та ін.]. Як показав час, всі ці заходи виявилися малоефективними. Дні самостійної роботи перетворилися на додаткові вихідні дні. Не сприяла покращенню успішності і відміна поточних оцінок, бо студенти відразу ж перестали працювати добросовісно протягом семестру, а вчитися починали лише перед сесією. 1936–37 н.р. у Дніпропетровському металургійному інституті цілі групи не змогли засвоїти програмного матеріалу. В результаті незадовільно склали іспити 5,5% студентів, а 15% вимушені були не з'явитися на них через непідготовленість [99, арк.55]. Незадовільними виявилися і результати I семестру у вишах Харкова: у Державному університеті незадовільні оцінки отримали і були не атестовані 33,6% студентів, у Механіко-машинобудівному інституті – 35,5%. Відомому фізику Л.Ландау, наприклад, за півтора роки жоден студент II курсу ХДУ (65 осіб) не склав екзамен за I курс, а сам він, спілкуючись зі студентами фізико-математичного факультету, говорив, що буде дуже гарно, якщо з них закінчать університет хоча б 15 %, «решта повинні будуть відсіятись» [194, арк.172, 173]. Відстаючим студентам потрібно було організувати додаткові консультації і додаткові заняття, щоб вони отримали необхідний мінімум знань і до кінця навчального року прийшли підготовлені [99, арк.55]. Та якихось позитивних результатів ці спроби не принесли і 1938 р. дні самостійної роботи було скасовано [242, с.3].

Таким чином, документи з історії академічної повсякденності свідчать

про численні труднощі, які доводилося долати студентам на шляху до своєї головної мрії – осягнення освіти. У ті тяжкі роки навчальні аудиторії заповнювалися з надзвичайним ентузіазмом і вірою, оскільки сотні молодих людей сподівалися на торжество розрекламованої соціальної справедливості. «Справедливість» за класовою ознакою для багатьох обернулася «несправедливістю» в інституційному сенсі – система вищої освіти не розрахована була на надання елементарних знань і відштовхувала малограмотну і нездатну до засвоєння наукових дисциплін молодь. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости», загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Серед тих, хто покидав навчання або засиджувався у вишах, значною була частина партійців і комсомольців, тобто тих, хто потрапляв до інститутів саме завдяки пролетаризації та спецнаборам. У кінцевому результаті отримати вищу освіту більше шансів було в тих студентів, які мали для цього необхідний потенціал, а це були, на противагу сподіванням влади, далеко не вихідці з робітничо-селянського середовища. Із останніх вистояли ті, хто ціною надлюдських зусиль змогли підтягтися до належного рівня або використовували важелі партійності для тиску на викладачів. Про певну стабілізацію ми можемо говорити лише з середини 1930-х рр., коли до вишів почала приходити на навчання підготовлена молодь після десятирічок чи робітфаків і були скасовані класові привілеї при вступі.

Прикриваючись словесною риторикою і гаслами, влада переклала ефективно вирішення проблем організації навчального процесу на колективи вишів, яким вдалося ціною неймовірних зусиль підняти освітній рівень значної кількості пролетарської молоді. Професура разом із знаннями передавала студентам і свої світоглядні установки, норми моралі. Для обмеження такого впливу використовувалися революційні форми і методи викладання, що давали можливість зменшити роль професора до рівня простого консультанта. Після того, як влада за допомогою репресій досягла відносної лояльності професури, знову були відроджені лекції, як спосіб

посиленого контролю за молоддю, утвердження тоталітарної свідомості, виховання не просто прибічників, а творців нової радянської культури.

4.2. Стосунки «нового» студентства і професорсько-викладацького складу

Завдання формування нового радянського студента як соціальної реальності, як людини, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам, було надзвичайно складним. Посилені спроби більшовиків модернізувати вищу школу постійно наштовхувалися якщо не на відкриту протидію, то на інертність переважної частини професури, без використання потенціалу якої влада не могла обійтись. У той час, коли студентство і держава радикально змінювалися і слідували новим стратегіям, професура намагалася відновити дореволюційний зразок взаємовідносин з державою і студентами.

Входження «старої» професури в радянський ринок праці було обумовлено потребою суспільства в освічених людях, розумінням ролі й значення професора в процесі набуття знань. Тому, незважаючи на появу нового символічного простору вищої школи, «... кафедри залишалися ті ж, люди на кафедрах були колишні, багато з них – хороші спеціалісти в своїй області – просто не розуміли, що відбувається в країні, й були зовсім розгублені» [742, с.67]. Зберігаючи «майже увесь персонал попередніх дореволюційних вищих навчальних закладів» [480, с.213], влада, разом з тим, намагалася обмежити студентство від впливу професорської ідеології аполітичного дослідження чи лібералізму, тому процес входження «старої» професури в нове суспільство був об'єктом особливої уваги з її боку.

А.М.Утевський справедливо розділив «старих» викладачів на три категорії, відповідно до їхнього ставлення до нововведень радянської влади: «співчуваючі», «іронічні» та «розгублені» [742, с.67]. «Співчуваючі» разом з професорами-комуністами слідували установкам партії-держави, але, як зауважують дослідники, поява в професорських лавах незначної «лівої групи» принципово картину не міняла [530, с.139]. В будь якому разі,

значного впливу з їхнього боку на студентство не спостерігалось. У звітах інститутів постійно наголошувалося, що «політичні настрої професури піддаються зрушенням набагато важче і повільніше, ніж студентські» [5, арк.172]. Віруючих у повернення минулого ставало з кожним днем все менше, наприклад, у Вищому ІНО імені М.Драгоманова в Києві все більше викладачів приходило до думки, «що все, що відбувається навколо, тривке і вимагає добросовісного примирення з собою» [5, арк.173]. У політичному звіті Полтавського ІНО за 1924–25 н.р. зазначалося, що політичне обличчя професури мало змінилося і «ширих прибічників радянської влади з них, звичайно, не буде. Але тиск життя у своїй роботі змінювати фронт примушує, і фронт поступово змінюється» [167, арк.176]. Студентів більш за все вражало те, що «наша професура свідомо пошилася в дурні (це вплив інстинкту самозахисту)» [53, арк.490]. Партійні лідери також неодноразово наголошували, що перебудова вишів проходила за умов «пасивного, а іноді й ворожого ставлення переважної частини професури» [480, с.213].

Підсилювало незадоволення професури її тяжке матеріальне становище, в результаті чого більшість жила в злиднях [5, арк.173]. За словами В.Короленка, інтелігенція жила лише тим, що розпродавала рештки колишнього майна, «якщо перевести це на образну мову, то виявиться, що вони проїдають все, заготовлене при попередньому буржуазному режимі, який приготував деякі надлишки» [459, с.214]. О.О.Несвіцький у травні 1921 р. занотував у щоденнику: «На вулицях вигляд нашої інтелігенції досить сумний: бідно зодягнені, одяг зношений, потріпаний, обшарпаний, взуття стоптане, обличчя бліді, худючі, вимучені. Не дивно при тяжких умовах життя, постійних нестатках, недоїданні і частому голодуванні» [569, с.205]. Погіршення матеріального забезпечення педагогічного персоналу, звичайно, заважало налагодженню роботи вишів. Фактичне позбавлення академічного пайка значної кількості викладачів і лаборантів у зв'язку з розподілом 1922 р. на категорії і зменшенням кількості пайків, ставило більшість вишівської інтелігенції в надзвичайно тяжкі умови [151, арк.5]. У таких обставинах

прояв ними попередньої відданості справі можна назвати виключною самовідданістю, якщо не героїзмом. Не всі могли витримати страшні злидні і постійне голодне життя, деякі викладачі на цьому ґрунті вчиняли самогубства, як це зробив, наприклад, один із молодих професорів Одеси [707, с.29].

Зубожіння професури шокувало навіть студентів, які самі потерпали від постійних нестач. Студент Харківського ІНО М.Зуйков під сильним враженням від відвідин квартири проф. В.М.Карінського написав декану факультету професійної освіти Г.Тимофіїву, що він готовий був бачити бідність, все ж такого собі і уявити не міг: «Уявіть собі чотири кімнати майже без меблів, наповнені якимось непотребом і сміттям. Шпалери зі стін зідрані і висять клоччям, вітер гуляє у кімнатах, оскільки багато вікон вибито, в кімнатах не топлено і холодніше, ніж на вулиці. Сам професор у тому ж костюмі, що в інституті й на вулиці, тобто в пальто і шапці; діти – два хлопчики, одягнуті в пальто із селянського сукна й ці пальта одягнені ледве не на голе тіло, а старша дочка... про її костюм говорити не буду, бо я зробив вигляд, що не помітив її.

Загальне враження – страшна бідність, яку хочуть чимось прикрити, але вона виглядає з кожного кутка. Все це справило таке тяжке враження, що я приховав, що студент ІНО й поспішив вийти. Зараз я запитую: невже ніхто не цікавився домашнім життям професора Карінського, знаючи, що він злидарює й ніхто не поцікавився його становищем?» [92, арк.473]

Не дивно, що при таких умовах життя для професорського дискурсу характерним було постійне «проскакування» ідеологічно маркованих мовних конструкцій – викладачі на лекціях любили парою реплік покритикувати радянську владу, що позитивно сприймалося більшістю студентів. Цього не уникали навіть на заняттях з природничих наук. Наприклад, один дотепний професор першого Московського державного університету, розповідаючи про *bacterium coli commune*, глузував, що, мабуть, від назви цієї бактерії виникло слово комуніст [444, с.126], а професор Київського

сільськогосподарського інституту, фізіолог рослин Є.П.Вотчал, іронізуючи над студентськими симпатіями до марксизму та радянської влади, коли мова заходила про К.Маркса, миттю хапався за печінку (мовляв, марксизм сидить у нього в печінках) [727, с.20]. Під час лекцій він полюбляв говорити: «Ваші авторитетні карли, маркси й енгельси з цього приводу сказали би...» [727, с.20]. На лекції з математики в Київському будівельному технікумі викладач, відкриваючи дужки, порівняв їх з більшовиками, зауваживши, що «більшовики – це дужки, що порушують загальний порядок» [341, с.6].

З метою нейтралізації такого «негативного» впливу на студентство, йшов активний пошук методів протистояння «старій» професурі. Це було завдання, на вирішення якого мобілізувалися не лише партійні і комсомольські осередки вищих навчальних закладів, представники студкомів та профспілок, а й представники райпарткомів і Головополітосвіти. Так, на одному з таких засідань 22 серпня 1923 р. у Харкові, розглядалося питання про організацію міцних груп протидії «професурі старого зразка, які часто читають лекції, що суперечать духу радянського будівництва і розумінню істинно соціалістичної науки» [174, арк.13]. Одні партійні лідери говорили, що викладачів звинувачувати в цьому не можна, оскільки ці люди старі й переробити їх важко, відповідно навіть до прислів'я: «Від корови не можна очікувати канарейкового співу». У той же час пропонувалося створювати організаційно міцні гуртки – групи студентів, які б могли збивати старих професорів у той час, коли вони читали лекції не відповідно до «соціалістичного напрямку». Представники влади розуміли, що партійні студенти, в основному, мають досить низький рівень знань і тому їхні виступи проти професорів можуть не лише не змінити ситуацію, а й бути небезпечними, оскільки «студент, що перебиває викладача під час спору, не відчуває під собою твердого ґрунту і професор його легко переможе» [174, арк.13]. Для успіху подібних виступів визнавалося за необхідне організувати спеціальну групу студентів під наглядом осередку. Як ми вже зазначали, таких, спеціально вишколених молодих людей, використовували не лише для

протидії викладачам на лекціях, а й для впливу на безпартійне студентство на зборах, демонстраціях та мітингах.

Процес входження колишніх еліт до радянського суспільства був об'єктом пильної уваги й з боку радянської періодики. У ці роки здійснювався пошук мови для опису соціально-структурного процесу, легітимізувалися категорії, якими можна було офіційно визначати тих чи інших радянських громадян та соціальні групи [780, с.97]. Для характеристики викладацького корпусу і небажаних ситуацій у вищій школі тодішня пропагандистська машина небезуспішно використовувала нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в головах як пересічних громадян, так і учнівської молоді негативний образ професора. Він уявлявся авторам «ворожим» як щодо нової влади, так і до її перетворень на ниві освіти [595, с.56]. Дослідники раннього радянського суспільства говорять про те, що роль публічного дискурсу й категорій радянської ідеологічної мови для самоідентифікації радянських громадян була надзвичайно великою.

Професура в офіційній періодиці зображалася в карикатурному образі ворога – її називали «зубрами», «коршунами», «реакційними саламандрами», з яких потрібно скинути колір захисту і дати поле діяльності поза межами навчальних закладів. Ці випадки яскраво демонструють прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Дослідники наголошують, що порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, було давнім і надзвичайно ефективним прийомом, спорідненим із карикатурою та байкою [586, с.31]. Влада робила все можливе для того, щоб образ професора закріпився в масовій свідомості таким спотвореним. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С.Крижанівського, який зазначав, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості» [478, с.19].

Наприкінці 1920-х рр. інтелігенцію почали розділяти на «стару» й «нову», з початком першої п'ятирічки ці поняття стають розбіжними кліше

[780, с.102]. Одним із головних критеріїв належності до інтелігенції вважалася сталість політичних поглядів, а не розумова праця. Від директорів інститутів та секретарів партколективів вимагалися політичні характеристики на всіх викладачів, як партійних, так і позапартійних. Стало загальноприйнятим професорсько-викладацький склад ділити на чотири групи: ворожі, ненадійні, радянський елемент та аполітичні, або «болото». Звіти Харківського землевпорядного інституту, наприклад, указують на те, що із 84 викладачів комуністів нараховувалося 20 (24%), а серед штатних – лише чотири (4,5%). Марксистів, крім комуністів, майже не було: «Три вважають себе за марксистів, решта і не претендує» [200, арк.29]. До ворожої частини попадали ті, хто з якихось причин арештовувався ДПУ, пасивно відвідував збори, не виступав і не брав участі в обговореннях. Сюди ж належали всі, хто «вороже ставиться до радянської влади», зокрема, дозволяє собі давати власну оцінку політичним подіям. Так, проф. М.А.Котомін, хоч і не проводив «відкритої ворожої діяльності», але «під час демонстрації харківського пролетаріату на травневі події в Німеччині сказав: «От оці демонстрації і все це робота більшовиків. Убили самі якогось там та й обурюють масу, а як самі розстрілюють, так мовчать»» [200, арк.8]. А проф. Меріакрі «іронічно підкреслював на лекціях нездатність радянської влади щодо будівництва», наприклад, він говорив, що фізичні прилади ламаються тому, що зроблені за часів радянської влади [200, арк.15]. Проф. В.О.Жубржіцький визнавався чужим лише за те, що «коли п'яний, на підставі теорії ймовірності подає доводи про існування якоїсь вищої істоти (Бога)» [200, арк.8].

«Радянським елементом» частина визнавати себе почала, в основному, з 1929 р., під загрозою чисток і репресій. Більшість же була «аполітичними» – досить часто мовчки підтримували голосуванням пропозиції, які виносилися на зборах, у предметних комісіях, на засіданнях, але активно себе не проявляли. Великим досягненням парторганізацій було те, що підтримка з боку такого «болота» «ворожих» пропозицій почала зменшуватися, але до

цілковитої ліквідації було ще далеко.

Незважаючи на рішучу боротьбу з проявами недовіри до радянських інновацій, на усунення відкрито опозиційної професури з інститутів, протягом 1930-х рр. у всіх вишах постійно фіксувалися протистояння насадженню марксизму [115, арк.72]. Парторганізації були стурбовані тим, що електрон визначається «як нематеріальна субстанція», або, наприклад, тим, що викладач математики Абрамов із Сталінського гірничого інституту відкидаючи діалектику в математиці (1932 р.), задав студенту питання: «Де діалектика в “ $a + b$ ” в квадраті?» [117, арк.2] У Полтавському педінституті викладач стародавньої історії Донської говорив студентам (1934 р.): «Я вам півгодини буду читати історію, а решту півгодини – класову боротьбу» [127, арк.26].

Коли такі факти ставали відомими, вони з особливою насолодою відразу ж смакувалися на всіляких зборах, для критики їх влаштовувалися навіть популярні тоді диспути. Розмірковувати про політику партії стало небезпечно, вчинки викладачів, які необачно дозволяли собі такі висловлювання, переломлювалися крізь ідеологічну призму і узагальнювалися до масштабів соціального феномену [653, с.256]. Чи міг подумати проф. Садинський, що лише за його вислів: «Коли якийсь вчений, що належить до партії, працюючи над складом води, визначить, що вода має склад H_2O , але йому партія запропонує, щоб він говорив, що вода має склад HO_3 – то він повинен це говорити», аналогічні вислови стануть маркуватися як «садинщина» [189, арк.32]. В офіційному дискурсі тих часів терміни, що закінчувалися на «щина», наприклад, «есенінщина», «кореньковщина» тощо, мали широке застосування [621, с.256]. Тому і «садинщина» залишила серед студентства коріння і це проявлялося навіть на заняттях з діалектичного матеріалізму.

Академік І.М.Францевич, який здобував освіту в Харківському ІНО, пригадував, що пролетарські студенти палко підтримали заклик В.Чубаря до боротьби зі старою професурою [711, с.19]. Вони нерідко були самі авторами

дописів, у яких переконували про необхідність перереєстрації не лише студентського, а й професорського складу вишів, оскільки останній «за своїм складом, безумовно, непролетарським, а також за освоєними методами викладання, заставляє бажати кращого» [418]. Лунали заклики замінити тих, які «видихалися, ні до чого вже нездатні, але ще злобливих «спеців від науки» «новим струменем» [418].

У середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Документи свідчать про численні випадки неетичного ставлення до викладачів, які інколи межували з хамством. «Невгамовне робітфаківське плем'я іноді витворяло чимало такого, що не вмщувалося ні в яку уяву викладачів», згадував Ю.Кобилецький [441, с.115]. У багатьох робітфаківців на початку 1920-х рр. були пістолети. Невдовзі професори почали скаржитись на деяких занадто ретивих хлопців, які під час заліку виставляли з кишені дуло нагана. «...Дехто приходив до мене на зачот, а з кишені револьвер стирчить. Я, звичайно, не боюся. Але не зрозуміло: до чого тут револьвер? Зачот я й так поставлю, якщо людина щось знає. А то, знаєте, револьвер... Людина дивиться тобі в вічі і так, знаєте, многозначно вмовляє: «Ви, професоре, ще не одмітили мені в книжці зачотик...» [539, с.69–70]. Згодом вийшов наказ здати зброю. Це сколихнуло весь робітфак. «Більшість з нас вважали, що через кілька місяців станеться світова революція. З навчанням буде покінчено і без зброї нам ніяк не обійтись, – писав відомий український драматург О.Корнійчук у своїх спогадах про навчання на робітфаку Київського ІНО. Тоді нам авторитетно пояснили, що світова революція раніше ніж через півроку не почнеться, і зброя була здана» [457, с.12].

У перше пореволюційне десятиліття нове, пролетарське за походженням студентство, особливо його комсомольський актив, робітфаківці та колишні червоноармійці, розраховували не лише на пільги при вступі до вишів, у них розвинувся комплекс ідеї відплати. Цей комплекс включав бажання широкого спектру соціальних переваг: відплату посиленою

увагою до їхніх проблем, кращим ставленням, ніж до інших, особливо при оцінюванні знань, відплату за їхні революційні заслуги, а то й просто за пролетарське походження. Основу ж ставлення переважної більшості професури до студентства визначала не громадська позиція чи походження, а рівень знань чи наполегливість молоді в здобутті їх. Саме на цьому ґрунті розгорталися численні непорозуміння й конфліктні ситуації. Для сьогоdnішнього студента нереальними уявляються картини відкритих погроз викладачам, тикання чи вказування на «недоліки» в роботі. Наприклад, коли І.Ф.Єрофіїв не зарахував залік студенту робітфаку ІІ курсу Харківського ІНО В.С.Огієнку, останній, вимагаючи оцінки, погрожував йому: «Ти не стався до мене суворо, бо я з тобою буду балакати особисто в деканаті» [53, арк.375]. Він не міг зрозуміти, чому саме його відраховують з робітфаку, коли у нього залишилися незданими лише якась там німецька, українська мови та математика: «...До мене так гостро ставляться, може тому, що я батрак – з 10 років почав батракувати і з таким презирством ставляться до мене? Хто заступиться за мене? Куди мені йти тепер? Я залишився безробітний, голодний і голий – мені всього 19 років, я безпритульний» [53, арк.374].

За неуспішність (був чотири роки на робітфаку і не перейшов на третій курс) та зухвале поводження з викладачами виключили з Харківського сільськогосподарського інституту С.З.Бобкова [85, арк.18]. Та «оскільки за чотири роки на нього витрачено багато коштів» [85, арк.22], С.З.Бобкова, як і В.С.Огієнка, було поновлено в складі студентів. Ставлення до викладачів до уваги не бралось.

Студенти у своїх вимогах могли навіть ректора змусити «схопити свій портфель і накивати п'ятами під загальний регіт і свист», а потім ще й жартівливу пісню наспівувати про цей випадок [337, с.493].

У студентському середовищі досить часто обігравалися різні ситуації чи вислови викладачів, що потім анекдотами розходилися серед молоді. Так, на одній із лекцій студенти Кам'янець-Подільського ІНО зробили зауваження своєму викладачеві С.Божку, який не орієнтувався твердо в датах і

послідовності подій, на що той відповів: «Дати, товариші, річ неістотна. Головне всебічний виклад подій і правильне марксистське наświetлення» [466, с.75]. Професорську діяльність цьому викладачеві довелося залишити, бо цей його вислів відразу ж став анекдотом.

Студенти часто влаштовували збори-дискусії з професурою, на яких заявляли претензії до викладачів, мовляв, учать нас не так, як треба, вимагають знати непотрібні для революції теореми з геометрії, тригонометрії, алгебри або якісь древні юси великі та малі. А на одних із таких зборів молодь навіть звинувачувала професора-біолога в тому, що він виводить якихось мушок-дрозофіл, замість того, щоб сприяти піднесенню сільського господарства – «де нам було знати про закони генетики, спадковості та інші премудрості» [441, с.114].

Назвати всі наведені вище випадки лише ознакою невихованості нових студентів було б неправильно, оскільки в родинях, особливо на селі, традиційно виховували дітей на принципах християнської моралі. Повага до старших була закладена змалечку, але в студентському середовищі цього часу вихованість вважалася «буржуазною» ознакою, «інтелігентською сентиментальністю» і навіть «підлабузництвом». Тому, як правило, ми говоримо про демонстративну некультурність, необхідну для підсилення пролетарського образу. Яскравим свідченням цього є спогад колишнього студента Київського ІНО Б.Матушевського, в якому автор розповідає про те, як він вагався, допомогти чи ні М.К.Зерову скинути важке зимове пальто, оскільки професор порізав руку й не міг сам роздягнутися [536, с.32]. «Ніхто зі студентів чомусь не прийшов йому на допомогу, – писав Б.Матушевський. А я за ці декілька секунд, поки М[икола] К[остьович] возився зі своїм пальтом, встиг боляче пережити кілька суперечливих міркувань: безперечно, треба було цю ж мить кинутись йому на допомогу, цього вимагала елементарна вихованість, якої мене вчено дома змалечку, а з другого боку, мене стримувала недостойна думка – а як на це подивляться мої співкурсники?» [536, с.32]

У другій половині 1920-х рр. з'явилися угоди на соціалістичне змагання з професурою. Наприклад, серед вимог, що їх ставили студенти відомому мовознавцю, професору Одеського ІНО О.І.Томсону, був пункт про невідмінне «прикладання марксистської методології», який Олександр Іванович підписувати відмовився, зазначивши, що він «викладає мовознавство, а не марксизм. Моя дисципліна побудована на реальних фактах. При чім тут марксистська методологія?» [528, с.47]. Таке ставлення не задовольняло революційну частину студентства, тому лекції відомого мовознавця піддавалися жорсткій критиці.

Чимало студентів з часом, не без впливу тієї ж професури, яка, незважаючи на гостру критику, знаходила в собі сили «сіяти добре і вічне», все більше починали розуміти, «який важкий їх труд, я навіть сказав би – подвиг, і ставилися до своїх вчителів з усе більшою повагою і шаную» [441, с.114]. Таке переродження молоді було підмічене й тогочасними українськими письменниками, наприклад, В.Підмогильний так охарактеризував еволюцію поглядів студента-пролетаря С.Радченка: «Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність, поступився в ньому мудрому прагненню поступово обізнатися з життям і закупити в собі достатню кількість його фактів» [604, с.91]. У процесі спілкування з мудрими наставниками навіть студенти-комуністи, які «наполегливо і вперто» втілювали в життя ідеї партії щодо перетворення університетів на інститути народної освіти, стали розуміти важливість відновлення всебічної глибокої підготовки спеціалістів і фундаментальних наукових досліджень [265, с.75].

Переважна більшість «старої» генерації, за словами професора В.Є.Грум-Гржимайла, будучи впевненими, «що вчення Маркса – відстале вчення», прийняла пропозиції більшовиків щодо співпраці й залишилась у вищій школі, сподіваючись, що ті й інші мають вести себе, в першу чергу,

чесно стосовно один одного: «не більшовики – працювати не за страх, а за совість. Більшовики – чесно враховувати результати досвіду та мати мужність бачити свої невдачі, а не валити з хворої голови на здорову» [793, с.256].

Різноманітні документи донесли до нас образи тих професорів, які добре сприйняли нових, досить часто малознаючих, але зацікавлених в осягненні наук студентів. У холодних аудиторіях, в умовах психологічного пресингу, матеріально незабезпечені, вони, не шкодуючи сил, часу і терпіння, робили все, щоб навчити їх. «Я завжди любив працювати з молоддю, вільною від косності і рутинерства, які часто властиві так званим визнаним спеціалістам того часу», згадував Є.О.Патон [597, с.93]. Можна навести безліч прикладів небайдужого ставлення викладачів до перспективних, талановитих, але недовчених студентів. Показовою у цьому відношенні є доля політкомісара Харківського музично-драматичного інституту Якова Івановича Єнакієва. Роль політкомісарів у вишах відома, як і нюанси їхнього ставлення до професорсько-викладацького складу. Такі посади здебільшого отримувалися за революційні заслуги, рівень освіти при цьому до уваги не брався.

Призначений політкомісаром 1922 р., Я.І.Єнакієв невдовзі стає проректором Харківського музично-драматичного інституту. Як писав композитор С.Дремцов, він помітив, що природа щедро наділила цього юнака прекрасним голосом, тому з 1924 р. «цікавився й слідкував за його долею і, впливаючи на його почасти, досяг того, що він почав вчитися у М.Л.Чемезова» [40, арк.46-а]. Проф. ХМДІ Микита Леонтієвич Честнейший-Чемезов підкреслював, що всього за два роки студент Я.І.Єнакієв, завдяки таланту і старанності, мав винятковий серед вокалістів академічний успіх [40, арк.46]. Викладачі і артисти клопоталися перед НКО про подальше навчання цього юнака, наголошуючи, що «над таким матеріалом варто і необхідно працювати», пророкуючи йому широке майбутнє оперного співака з унікальним драматичним тенором. Завдяки такій широкій підтримці,

колишній політкомісар був відряджений 1928 р. до Ленінградської консерваторії для поглиблення музично-сценічних здібностей та удосконалення голосу.

За словами колишнього студента Харківського ІНО Ю.Лавріненка, рядова більшість студентів була байдужою до занять, але, незважаючи на хаос, «частина студентів була захоплена, зачарована невлловимими «жар-птицями» наук у блискучих викладах своїх професорів» [488, с.65]. Вони пронесли через усе своє життя безмежну повагу і подяку до тих викладачів, які в жахливих умовах морального й фізичного терору зуміли здійснити творчий подвиг й лишили по собі добру славу. Зі сторінок спогадів постають перед нами загально визнані кумири, лекції яких проходили в переповнених аудиторіях. Потужним магнітом притягував, зачаровував своїх учнів професор Київського ІНО М.К.Зеров: «Ці лекції були таки справді святом. Ні, бенкетом! Це була велика насолода – вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівняння з іншими явищами літератури... Слухаючи його, я в голові собі не покладала, що перед нами – найвидатніша постать у літературі нашого часу. Я, як і всі в аудиторії, ставала рабом його чародійства» [361, с.185]. А відомий літературознавець і перекладач Г.П.Кочур згадував, що, зважаючи на те, що лекції М.К.Зерова починалися з другого курсу, він намовив кількох першокурсників і вони побували на них «передчасно» [572, с.10]. Аудиторії на лекціях М.К.Зерова були завжди переповнені – студенти з різних факультетів намагалися послухати вченого [463, с.32].

Зірками першої величини засяяли перед студентами професори Харківського ІНО – літературознавець О.І.Білецький і мовознавець Л.А.Булаховський [488, с.65]. «Олександр Білецький, найблисучіша в нас постать, оракул і кумир студентства, ерудит і вітія, певними рисами – харківський відповідник київському Миколі Зерову ... Ми були як мореплавці, він – сирена. Ми були зачаровані» [788, с.125, 127]. На все життя запам'яталися академіку АН УРСР Олександр Петровичу Чекмарьову, який

у 1921 р. навчався в Катеринославському ІНО, лекції відомого хіміка Льва Володимировича Писаржевського, «який і в радянську епоху продовжував кращі традиції хімічної школи Ломоносова і Менделєєва. Це був великий знавець своєї справи, чарівник слова. Читаючи лекції, він ніколи не користувався конспектами і неподільно володів своєю аудиторією» [784, с.15]. Аудиторія, в якій читав лекції Л.Писаржевський, була завжди переповнена. Слухати його приходили не лише хіміки, але й фізики, металурги і навіть історики [525, с.136]. Ледь вмщувала всіх бажаючих аудиторія, в якій проходили лекції професора Полтавського ІНО В.О.Щепотьєва – людини «ніжної і чутливої душі та лагідної товариської вдачі, що щасливо сполучалася з дотепністю й жартівливістю, він користувався загальною пошаною і любов'ю» [656, с.69]. А на лекції професора Харківського медінституту В.П.Воробйова студенти приходили задовго до початку занять, щоб зайняти місце в аудиторії, оскільки в противному разі доводилося стояти на сходах і в проходах. Бажаючих його послухати було багато, оскільки він завжди знаходив контакт з аудиторією, а своїми імпрровізаціями під час лекції викликав захоплення [224, с.6].

«Чудовим учителем», «батьком усіх сліпоглухонімих», «геніальним педагогом», «геніальним новатором, що вмів навчити сліпого розпізнавати кольори, глухого – розпізнавати гаму, німого – передавати свої думки іншим» називали свого декана Івана Панасовича Соколянського студенти факультету соціального виховання Харківського ІНО [416, с.53]. Нерадивим педагогам, які не могли організувати навчально-виховний процес, пропонували звертатися до робіт цього вченого, де «ви прочитаєте те, що не раз чули від Івана Панасовича на ФСВ... читайте уважніше, перечитуйте й згадуйте все, що колись чули від проф. Соколянського!» [786, с.80].

Їх було багато, про яких можна сказати словами С.Крижанівського, що ними він охарактеризував свого викладача з Миколаївського інституту соціального виховання – українського інтелігента старої формації, цілком лояльного до радянської влади – Д.С.Лагуту: «Це був на диво добрий і

співчутливий чоловік, який без втоми ... возився з нами, хлопчачками і брав діяльну участь у їх долях» [478, с.33].

Одних професорів студенти поважали, до інших були байдужими, з роками стерлися з пам'яті їхні постаті, прізвища. «Студентство любить тих професорів, які йдуть в ногу з наукою, з життям. До професорів, котрі не враховують запитів студентів, – ми байдужі» [575, с.9], – писалося в студентському часописі. Та, на наш погляд, повага до викладачів не вимірювалася політичними уподобаннями. Щиру подяку написали 26 студентів Харківського художнього інституту у квітні 1932 р. проф. Д.П.Гордєєву не лише за віддачу своїх сил та знань на користь пролетаріатові, а й «за добре, товариське ставлення» до них [209, арк.1].

Лише окремі студенти не сприймали жартівливі витівки геніального вченого Л.Ландау, думку якого, що «фізиками можуть бути люди особливої породи, з дитинства наділені фізичним талантом», партійне керівництво Харківського університету розуміло не інакше, як пропаганду «фашистської расової теорії» [194, арк.172–173]. Ось як згадує своє перше враження від знайомства з вченим О.Соловей: «Переступивши поріг, він жахнувся і замахав руками: «Що? Оце вас стільки? І кожен думає стати фізиком»? [...] 28-літній виконавець жестикулював, заходився сміхом, таємниче шепотів, грізно вигукував: «Підніміть руку, хто знає голляндську мову. Як? Ніхто? То які ж із вас будуть фізики? Я вам скажу, що з вас вийде – «мрачные зубры!»» [708, с.273]. З плином часу важко виокремити дійсність від легенд, що ходили про Л.Ландау серед студентів: «То він ховається під стіл, щоб не зустрітися з колегою, якого образив. То ласкаво пригощає тістечками студенток, що провалилися на іспиті, – а ганяв він по три й чотири рази. То стає перед Галею на коліна на Пушкінській вулиці» [708, с.273]. Під час екзамену, коли одна студентка настоювала на вірності свого рішення, він «став сміятися, знущатися, лягав на стіл животом, піднімав ноги догори і істерично сміявся», що розцінювалося як знущання над радянською молоддю «дворянського покидька» [194, арк.174-175]. Студенти ж після арешту

вченого й подальшого його від'їзду до Москви, жалкували, що втратили такого колоритного професора.

Продовжували працювати в радянські часи і викладачі, які, як описаний Ю.Шевельовим професор В.І.Веретенніков, звикли до студентів старого зразка, а до нових, «що від них пахло овчиною, клунею, а може й нужником, він ставився з огидою й зневагою і ніколи не приховував свого гидливого презирства. Старий, якимось ніби висохлий, він сидів у великому фотелі, ледве займаючи третину місця і кидав речення на зразок такого: «Це загальновідомо, але ви, звичайно, цього не знаєте. Та що Ви взагалі знаєте?» [788, с.119]. У презирливому ставленні до студентів звинувачували і проф. Ю.Коршуна з Дніпропетровського гірничого інституту. Особливо обурливими вважалися його вислови про комуністів, яких він величав «бездарними людьми, донощиками», запевняючи, що йому потрібні не пролетарі, а люди з головами [308, с.29]. Фрази на зразок «Ви прийшли до мене дурнями, дурнями й підете від мене» [564, с.34] звучали як вирок пролетарському студентству, підкреслювали їхню ущербність у порівнянні з тими, хто мав гімназичну освіту. Тому не дивно, що нові студенти висували вимоги звільняти таких викладачів «для остраху». Ці вимоги, як правило, залишалися безрезультатними, молодь переконували не звертати уваги й терпіти, бо «настане час, і цей спец пошкодує про свої слова. Він класово сліпа людина, а ваша справа – гризти зубами граніт науки» [441, с.114]. Якщо протистояння заходило далеко і хтось із професорів, не витримавши натиску, сам звільнявся, досить часто тривалий час лекції було читати просто нікому, як це трапилось у Дніпропетровському ІНО, коли протягом року там не викладалася хімія [308, с.29].

У 1930-ті рр. поширення набули випадки доносів на викладачів з боку активістів, незадоволених критикою їхньої поведінки. Комсорги, які мали бути прикладом для інших, досить часто використовували своє привілейоване становище для зведення рахунків із професорами за те, що ті наважувалися робити їм зауваження щодо запізнь на лекції чи культури

поведінки. Наприклад, у відповідь на зауваження комсорг А.Кріль нагрубив керівнику кафедри педагогіки Лубенського учительського інституту В.П.Грабенку. Останній назвав його грубіяном і звичайним парубком, на що А.Кріль образився, згуртував навколо себе групу інших студентів, незадоволених з якихось причин професором і написав «заяву» на ім'я ректора [169, арк.52]. У ній уже В.Грабенку пригадали обмовку на лекції, коли він випадково (чи навмисне?) сказав, що «СРСР – тюрма народів» і що «до марксизму потрібно ставитися критично». І лише на загальних зборах (27 червня 1936 р.), коли ця групу обливала брудом професора, знайшлися студенти, які стали на захист улюбленого викладача. Підтримали їх і викладачі-ударники, які зауважили, що «придиратися й чіплятися до окремих слів лектора – негідно студента. Студент повинен засвоювати матеріал і навколо цього скупчувати увагу, а не чіплятися до окремих слів лектора» [169, арк.53]. Вчинок А.Кріль було засуджено, директор С.П.Потімков попередив студентів, що їм «не буде дозволено «пророблювати» нашу лектуру». У більшості ж випадків поодинокі голоси, що звучали на захист професорів, поглиналися виром загальної боязні, байдужості та викривальними доводами «ображених» активістів.

Револьюційна «девальвація» особливого статусу професорської корпорації виявилася і в запровадженні реформаторських методів викладання. Діячі Головпрофосвіти, слідуючи за західними інноваціями на ниві освіти, намагалися за допомогою принципів самостійного навчання та колективної звітності звести до мінімуму безпосередній контакт студентської аудиторії з «ненадійною» професурою [653, с.284]. Актив пролетарського студентства розгорнув широкий наступ на традиційні методи викладання, сподіваючись, що саме дальтон-план дозволить реалізувати поставлену мету «завоювання вищої школи», зменшуючи роль професора до рівня простого консультанта. За допомогою бригадно-лабораторного методу навчання мало перетворитися на колективні практики. Слабо підготовленому пролетарському студентству лекції професорів старої школи, як правило,

були складними для розуміння і, можливо, саме з цієї причини вони часто погано відвідувалися чи навіть ігнорувалися, а не тому, що студенти «не мають бажання ритися в професорському багажі» [771, с.26].

Не маючи можливості подолати протидію професури нововведенням, влада піддавала лекції нищівній критиці, називаючи їх «мертвим капіталом», «старим багажем», власники якого «лишилися далеко позаду епохи, і не доженуть її, бо догнати не можуть (багаж тяжить назад), а часто й не хочуть» [771, с.26]. Професуру називали «гарними горлянками для поширення шовіністичних ідей» [727, с.20], весь час переконувалося, що лекції – це знаряддя калічення майбутніх фахівців [411, с.45], що коли їх слухаєш, «то забуваєш, що існує радянська влада» [771, с.27]. Раз по раз у періодиці з'являлися дописи, які мали донести до читача думку, що «лекції є найбільш підходящим місцем для того, щоб виспатись і декілька годин ні про що не думати» [276, с.28], що всім без винятку студентам слухати їх нецікаво. Для прикладу наведемо опис лекції відомого мовознавця, професора Одеського ІНО О.І.Томсона: «В аудиторії тихо. Одноманітно, мов краплі обридлого осіннього дощу, падають слова лектора. Не зупиняючись і не підносячи голосу, не прискорюючи й не загаюючи темпу, він читає чергову лекцію... На задній лаві, приспані нудьгою, мирно хроплять студенти. Дехто із захопленням читає книжки. В кутку молодий поет закінчує недописані вірші...» [528, с.47]. Можливо, хтось і писав вірші, бо, як пригадував С.Олійник, у ті часи студентська молодь якось по особливому захоплювалась літературою, зокрема поезією, тому часом бувало, що котрийсь із майбутніх поетів, «загорівшись» якоюсь темою, писав вірші на лекціях, сівши десь у задньому ряду. Тож коли одного разу викладач підняв такого студента – поета П.Педу, щоб той додав щось про аналізовану ним теорію криз, останній відповів: «Можу, професоре, додати що ... у мене сьогодні теж криза!», а через декілька днів склав на відмінно цей розділ [580, с.57].

У всі часи в усіх вишах виділялися такі студенти, що не слухали лекції. 1930-ті рр. виключенням не були, на лекціях рішали кросворди чи писали

листи родичам: «Навіщо слухати лектора, у підручниках усе це є!» [428, с.46]. Як правило, підручників така молодь також не читала, можна ж було просто скористатися гарним конспектом старанного студента. Стосовно конспектів, то гарні були виключенням, у більшості випадків вони писалися недбало. Часто невірно записувалися визначення. Фіксувалися навіть випадки, коли студенти, які жили в одній кімнаті гуртожитку, писали загальний для всіх конспект [101, арк.28].

У цей час, як ніколи, у вищих навчальних закладах розвинулося «арапництво». Так, 12 квітня 1929 р. до профкому Харківського геолого-землеустрійного інституту надійшов лист від групи студентів IV курсу агрономічного факультету, які відмовлялися складати залік разом з М.Коваленком. Перебуваючи в одній бригаді з більш встигаючими студентами, в разі, якщо викладачі відмовлялися зараховувати йому предмет, цей студент нервово й голосно заперечував: «Я знаю більше за цих товаришів і Ви мені не зараховуєте. Я не погоджуюсь з таким методом заліку». У результаті М.Коваленко декілька разів таким «методом» скандалів отримував залік, зокрема у професорів Белоніна, Шебаліна, викладачів Фомюк та Соловейчика [197, арк.2]. Розповсюдженням також було складання предметів більш встигаючими студентами за відстаючих. За таку практику, наприклад, 1923 р. із Харківського медичного інституту відрахували студента Г.Я.Гермаша [6, арк.219]. Аналогічні явища яскраво описуються в оповіданні Ю.Шовкопляса «Неприємності», герой якого – студент Черник, складав іспити за інших за гроші – з кого брав 8 карбованців, а з ким і за червінець домовлявся.: «Ти ж знаєш, що за звіт менш як півтора карбованці не беру. Це з приятелів, а так більше. Зараз без економічного прорахунку жити не можна – це ще Ленін висловив.... Ну, звичайно, ризикуєш, але ж і мені нових штанів хочеться. Хіба ж професори всіх можуть запам'ятати?» [795, с.110]. Поширеною також була практика, коли студенти за гроші (4–5 карбованців за день роботи) наймали так званого «китайця» чи «японця», в залежності від того, яку частину дипломного проекту потрібно було зробити

[391, с.61]. Наприкінці 1930-х рр. також неодноразово з'являлися в періодиці дописи про те, що в багатьох інститутах дипломні проекти виконувалися не самими дипломниками, а «за особливу таксу» іншими студентами чи особами. «Сигнали, що з'явилися в пресі, свідчать, що недостойні наших радянських вишів звичаї з'являються не лише при виконанні дипломних робіт, але й при складенні іспитів, заліків і при виконанні контрольних робіт» [438, с.38].

Відраховували студентів із інститутів і за виставлення собі фальшивих оцінок. Так, 1924 р. із V курсу Одеського медичного інституту було відраховано А.І.Заславського за підроблення оцінки з мінералогії і студента II курсу М.Б.Векслера [27, арк.23-24]. «Студент революції» неодноразово вказував на «підробку зарахувань» студентами [760, с.32]. У частини студентів «прискорений штурм науки» розпочинався за декілька днів перед сесією. Іноді навіть удавалося отримувати відмінні оцінки. Було помічено багато фактів, коли студенти складали звіти навіть без всякої підготовки, як тоді говорили – «на шармака» [554]. Всього дванадцяти годин вистачало особливо «талановитим» для підготовки та здачі німецької мови, за один-два місяці вони умудрялися здати від 20 до 30 звітів. Деякі студенти могли зовсім не працювати над матеріалом, користуючись наслідками роботи своїх товаришів, бригадирів тощо. Застереження досвідчених педагогів сприймалися «в штики» з боку представників комсомольських організацій [508, с.9]. Лише в поодиноких випадках такі явища ставали відомими поза межами інститутів, обговорювались і засуджувались: у радянської молоді з такими студентами не могло бути нічого спільного [766, с.35], а критика писала, що «студенти такі, коли не зовсім вивелись, то виводяться» [540, с.49]. «Ганебними традиціями дореволюційної школи» вважалися також шпаргалки, підміна виданих завдань на екзаменах, використання чужих конспектів.

Повсякденність свідчила про інше: студенти «підчищали» журнали [158, арк.79], використовували «методи» скандалів, підкупу більш

встигаючих і здавали дисципліни без необхідних для цього знань. Фіксувалися випадки тиску на професорів. Так, студента Харківського Ветеринарного інституту О.Ковальова було виключено з вишу за «погрози нанесення фізичних образ (обливання сірчаною кислотою тощо) членам правління та професорам ХВІ» [56, арк.278]. Він вимагав призначення для себе додаткових іспитів, коли ті були припинені правлінням інституту. Цей студент взагалі більшість предметів склав завдяки лояльності професури, деякі складав кілька раз. Після кожного іспиту твердив, що з нього знушаються, висміюють, що не підтвердилося результатами перевірки. Соціальний інфантилізм був притаманний певній частині студентів – таким чином вони добивалися не лише необхідних оцінок, а як О.Ковальов, стипендії, окремої кімнати в гуртожитку в той час, коли інші не мали навіть необхідних 4,5 метрів. Значного поширення така практика все ж не набувала.

Особливо відзначалися тиском на професорів активісти. Наприклад, 80 студентів II курсу Дніпропетровського медінституту списали завдання з хімії та примусили викладача зарахувати його [116, арк.63]. Не підвищилась відповідальність студентів навіть після розгляду цієї справи й відрахування з інституту дев'яти з них, у тому числі й партгрупорга. Частина активістів розпочинала свою відповідь на екзамені приблизно такими словами: «Мені, як члену факультетського профкому, неодноразово доводилося піднімати питання про постулати Бора серед нашого профактиву...», тобто тонко натякали, що професор має справу не з рядовим студентом, а з профспілковим діячем, якому оцінку нижче відмінно ставити непристойно [428, с.46]. Дехто йшов далі, наприклад, надсилав професорам букет квітів з словами: «Прийміть ці ніжні пелюстки від глибокошануючої прихильниці Ваших блискучих і особливо талановитих лекцій» [428, с.46].

Незважаючи на постійні спроби обмежити спілкування студентів із «неблагонадійними» викладачами, «стара» професура намагалася продовжувати стару традицію – утворювалися «хатні школи», «гуртки», студенти запрошувалися до них додому для роботи або для складання іспитів

чи заліків. У таких гуртках можна було зустріти й студентів-комсомольців. Іноді саме такі візити справляли незабутні враження на молодь, змушували задуматися над протиріччями дійсності. Як згадував Ю.Шевельов, професор Харківського ІНО Олекса Ветухів радо приймав у себе вдома студентів, позичав їм книжки для доповідей, тому «чого він не навчив нас у своєму курсі, Ветухів доробляв своїм образом, побутом, мовою» [788, с.132]. Часто збиралися студенти і на квартирі проф. П.О.Соловйова, де вони не лише розмовляли про математику, літературу чи обговорювали останні повідомлення газет, а й слухали музику та співали [598, с.39]. В помешканні проф. П.Филиповича точилися розмови переважно про літературу [463, с.35]. Славився організацією домашніх «суботників» для дружніх бесід на різноманітні теми й проф. Л.В.Писаржевський [525, с.157]. Тривалий час зберігали професори також стару традицію приймати іспити у себе вдома. Це було притаманне, наприклад, академіку Д.Граве, проте більше двох студентів в день він не приймав. «Грузна фігура академіка з суворим, на перший погляд, але в сутності доброзичливим обличчям, з сивими, навислими клочкуватими бровами завжди викликала трепет у особи, яка складала іспит» [796, с.11]. Професор Київського ІНО М.К.Грунський під час розмови пригощав студентів чаєм, але якщо вони предмета не знали, говорив: «Приємно було з вами чай попиту, ось нате вам книжки, прочитайте і приходьте: тоді ще чаю поп'ємо!». Зрозуміло, що невдаха після такого «чаю» вискакував від професора як ошпарений і вже на другий раз приходив у всеозброєнні» [441, с.115]. Звичайно ж, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків, а вже на третьому курсі підтримує їх» [408], що досить часто кафедру використовують для пропаганди «ворожих» ідей, іронізуючи радянські гасла типу «догнати і перегнати» [690, с.31-32]; що на лекції важко визначити, «де кінчається анатомія тварин і починається «анатомія соціальних явищ» [564, с.34]. Як справедливо зазначав О.Марков, саме досвід лекційної взаємодії

зкладав перший камінь в фундамент нових стосунків професури і «пролетарського» студентства [530, с.139]. Тому практика занять і складення предметів вдома у викладачів не схвалювалася, вона з кожним роком все більше визнавалася місцем для підготовки «петлюрівського молодняка» [674, с.157].

Таким чином, спроби реорганізації структури та навчального процесу вищої школи не знаходили співчуття переважної частини професури, яка, прийнявши пропозицію до співпраці, все ж інертно ставилася до нововведень більшовиків. Пролетарське студентство, особливо його актив, прийшло у вищу школу зі своїми культурними смаками, традиціями побуту та поведінки, ідеєю відплати, мало своєрідну власну мову й слідувало новим стратегіям. У ситуації, коли держава і студентство радикально змінювалися, а «стара» професура не бажала нічого міняти чи намагалася відновити традиційну взаємодію, уникнути бодай прихованого конфлікту було неможливо. Для обмеження впливу викладачів на нове студентство розроблялися різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», запроваджувалися реформаторські методи викладання. Влада доклала чимало зусиль, щоб створити і закріпити в свідомості громадян стереотипний карикатурний образ недалекоглядного професора, який весь час намагається саботувати радянські нововведення. В середовищі студентів методично і цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації. Та, незважаючи на тиск і перешкоди, на гостру критику методів викладання й позиції стосовно радянської вищої школи, переважна частина «старої» еліти продовжувала працювати і віддавати свої знання молодому поколінню, сприяючи поступовому «переродженню» малознаючих але зацікавлених в осягненні наук студентів. Проте давати однозначну оцінку стосункам всередині корпорації неможливо – в новій вищій школі поряд з порядністю існувала корисливість, була в пошані й підтримувалася система доносів, вистежування, як необхідна умова навіювання колективам вищої школи страху перед державою, перевиховання їх у новому, тоталітарному дусі.

РОЗДІЛ V

РІВЕНЬ ТА СТИЛЬ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ

Охопити у конкретному дослідженні всю багатомірність суспільного буття практично неможливо, тому в історичному пізнанні доводиться обмежуватися певними аспектами аналізованого явища. Багатьма сучасними науковцями головна увага звертається на дві сторони повсякденності, які умовно позначаються як рівень та стиль життя [451, с.30]. Зважаючи на вказані дефініції, у даному розділі аналізується практичний порядок або ж рівень життя студентів: фінансове та медичне забезпечення, харчування, житлове питання, тобто все те, що забезпечує життєдіяльність людини. Від рівня життя залежить якість духовно-культурного розвитку. Стиль життя студентів постає через їхні звичаї, традиції, мораль, ціннісні орієнтири.

5.1. Матеріальне забезпечення

У радянській Україні соціальна політика формувалась крізь призму більшовицької класової ідеології. Для найбільш вразливих верств населення партійні функціонери гарантували перспективи кращого життя, тож пролетарське за походженням студентство небезпідставно розраховувало на всілякі соціальні переваги й пільги в процесі навчання у вишах, у тому числі й матеріального характеру. Одержавши відрядження до інститутів, така молодь була впевнена в своєму особливому становищі і щиро сподівалася на підтримку, а особливо на стипендію та гуртожиток. Ці сподівання для багатьох виявилися нездійсненними, оскільки на потреби студентів із бюджету НКО УСРР протягом 1920-х рр. виділялося близько 3 %. Досить часто ця мізерна сума затримувалась або виплачувалася частково [108, арк.7, 8].

Як відомо, для підтримки матеріально незабезпеченої молоді були встановлені державні, господарські й приватні стипендії. Крім того, приймалися добровільні пожертвування від приватних осіб, причому не тільки в грошовій формі, але й провіантом. Державна стипендія, незважаючи на її мізерність, відповідно до наказів НКО та циркулярів Центральної

стипендіальної комісії, мала бути ефективним важелем соціально-класового відбору, тому в вишах і розпочався їх перерозподіл спеціально створеними місцевими стипендіальними комісіями. Так, уже в грудні 1922 р. стипендіальна комісія Харківського технологічного інституту переглянула склад стипендіатів на основі «пролетарського походження й заслуг перед революцією» [103, арк.196].

1922 р. стипендія складалася з грошової, продовольчої, речової й житлово-навчальної частини. Її розмір щорічно переглядався у бік збільшення, але він не покривав і половини прожиткового мінімуму студента. Встановлений декретом Раднаркому УСРР від 6 грудня 1922 р. прожитковий мінімум, що рівнявся спочатку 6, а пізніше – 12 товарним рублям, був набагато нижчим фактичного прожиткового мінімуму (69 товарних руб.) [339, с.240]. Студентська стипендія в цей час рівнялася 8 руб. для робітфаківців і 4 руб. для основників [562, с.181], що її молодь небезпідставно називала «табачним пайком» [615, с. 73]. Оскільки за таку стипендію неможливо було купити навіть мінімальну кількість продуктів, уряд виділяв студентам у рахунок стипендії продовольчі пайки й одяг (перехід з натуральної форми стипендії на грошову був здійснений у 1923–24 н.р.). Звичайно ж, пайком повинні були забезпечуватися лише пролетарські студенти, в першу чергу робітфаківці, які одержували державні стипендії.

Для одержання стипендії студенти повинні були заповнити анкету, в якій указувався вік, родинний стан, ступінь матеріальної забезпеченості, служба в арміях, участь у суспільно-політичній і культурній діяльності, лояльність до радянської влади, тощо. Втім, після перерозподілу стипендій багато пролетарських студентів, щиро повіривши в свої переваги над іншими, скаржилися у Центральну студентську комісію на неухважність до їхніх проблем і навіть на подання неправдивих відомостей про них членами місцевих стипендіальних комісій. Наприклад, студентка четвертого триместру соціально-історичного відділення Харківського ІНО В.Афоніна, що мала семирічний робітничий стаж і брала участь у суспільній роботі з

1919 р., довідавшись, що один із членів стипендіальної комісії охарактеризував її як особу, яка не має достатнього профспілкового й ніякого суспільного стажу до вступу в інститут і на теперішній час, написала в Центральну комісію: «Дуже прикро, що на стипендію зараховують колишніх гімназистів, які мають батьків, отримують від них допомогу та можуть прекрасно жити, не отримуючи стипендії, як, наприклад, тов. Марченко Е.Г. і Штикова А.М. [ініціали подані російською мовою – *О.Р.*], члени союзу металістів. Прошу стипендіальну комісію Головпрофосу звернути серйозну увагу на вищесказане та вжити відповідні заходи, оскільки такі явища абсолютно не допустимі» [26, арк.349]. Аналогічні факти описані в листах студентів різних вишів України.

Особливе обурення у пролетарських студентів викликав той факт, що стипендії одержували молоді люди, які приховували своє соціальне походження, підкріпивши анкету необхідними документами. Часто на таких студентів приходили доноси з місцевих структур влади з вимогою позбавити їх стипендії, як, наприклад, Голова Диканського районного комітету незаможних селян у липні 1924 р. у листі до ректора Полтавського ІНО й осередку повідомляв, що «студент Костя Христантович Міхно одержує стипендію, як пролетарський елемент. Районний комнезам повідомляє, що Міхно є сином колишнього поміщика села Диканька, розстріляного червоними військами у 1919 р. За наявними відомостями, К.Міхно був у Денікінській армії, настроений вороже до революції, внаслідок чого райкомнезам, захищаючи права бідноти, зі свого боку протестує проти надання йому зазначених пільг, на які він за законом не має права» [39, арк.82]. У свою чергу, пролетарські студенти, яких позбавляли стипендії, не маючи засобів до існування, дуже часто видавали тих вихідців із «колишніх», хто, на їхню думку, не мав права на стипендію. Представники «колишніх» намагалися одержати стипендію, навіть якщо вони могли без неї обійтися, тому що вона зайвий раз підкреслювала пролетарську приналежність студента. Листи також указують на те, що у випадку висування на керівну

партійну або профспілкову роботу, вихідці з «колишніх» «прагнули групувати навколо себе таких, як і самі, й виставляли їх у кандидати на стипендії, безкоштовні категорії або ж інші пільги» [37. арк.190]. Не дивно тому, що після розподілу стипендій студенти, які їх не отримали, влаштовували зібрання, обговорювали на них ситуацію й відряджали своїх представників для з'ясування справи в організації, які послали їх на навчання [139, арк.243]. А студенти деяких вишів навіть організовували страйки, як протест проти такого розподілу. Причому серед організаторів були й комсомольці [623, с.37].

Державні стипендії встановлювалися залежно від «поясів дорожнечі». До першого належав Харків, до другого – Київ, Дніпропетровськ, Сталіно, Луганськ, Артемівськ, до третього – Одеса, до четвертого – Вінниця й Миколаїв, до п'ятого – всі інші окружні міста. У шостий пояс входила більшість вишів поза окружними центрами [628, с.89]. У межах кожного типу інституту розмір стипендії залежав не лише від поясів тарифів заробітної плати, а й від курсу навчання, трьох розрядів, в які зараховувалися студенти залежно від виробничого стажу й сімейного стану. 1923 р. сума державної стипендії складала: для I поясу – 18,5 руб., для II – 17,5 руб., III – 17 руб., IV – 16 руб., V – 15 руб [24, арк.111, 112].

Кількісні показники, в противагу якісним, дають непогану картину: і розмір стипендії, і число стипендіатів, і утримання на одного студента постійно зростали. У 1925–26 н.р. середній розмір стипендії складав 21 руб., у 1927–28 н.р. – 24,3 руб. Ними було забезпечено 42% усіх студентів. Педагогічні навчальні заклади були задоволені стипендіями лише на 32 %, індустріально-технічні – на 25 %, сільськогосподарські – на 20 %, соціально-економічні й медичні – на 10 %, художні – на 2 % [226, с.52]. У 1929–30 н.р. середній розмір стипендії підвищився до 48,6 крб. і стипендіями було охоплено 65,6% студентів. Витрати на утримання одного студента становили у 1932 р. 875 руб. порівняно з 598 руб. у 1928 р [414, с.6]. У 1930–31 н.р. студенти індустріально-технічних інститутів, у середньому, отримували 70

руб. на місяць, сільськогосподарських, економічних і педагогічних – 65 руб., медичних і юридичних – 50 руб [313, с.202]. Студенти індустріально-технічних інститутів забезпечувалися стипендіями на 75%, сільськогосподарських, педагогічних та економічних – на 70%, медичних – на 60%, всіх інших денних вишів – на 50% від загальної кількості студентів.

Самі цифри не можуть визначити ступінь потреб студентів, як і відсотку задоволення цих потреб. Звичайно, що ті студенти, які отримували державну стипендію, могли якоюсь мірою протриматися, хоч розмір стипендіальних виплат був недостатнім для задоволення самих мінімальних потреб. У 1926–27 н.р., коли норма державної стипендії була 23 руб., прожитковий мінімум студента рівнявся 30 руб. (з розрахунку: обід – 9 руб. на місяць, сніданок і вечерю – 10 руб., оплата проживання в гуртожитку – 50 коп., одяг – 5 руб., підручники й навчальні приналежності – 1,5 руб., баня – 30 коп., прання білизни – 70 коп., предмети особистої гігієни – 40 коп., газети й театри – 1 руб. 40 коп., перукарня – 50 коп., внески – 50 коп.) [60, арк.24]. Зменшували номінальний розмір стипендії постійні відрахування на різноманітні позики, поширеною була практика поділу стипендії між двома потребуючими її, а також відрахування на користь забезпечення харчуванням тих, хто не отримував стипендії [149, арк.18]. Така традиція зберігалася і в подальшому, тож грошей, які отримували на руки, залишалося після всіляких відрахувань майже вдвічі менше норми. Наприклад, студент I курсу Інституту інженерів транспорту у 1937 р. мав отримувати 93 руб. З них вираховували за обмундирування 43 руб., в рахунок позики – 5 руб., за гуртожиток – 3 руб. Таким чином, на руки студенти отримували 42 руб. На II курсі стипендія становила 103 руб., за обмундирування виплачувалося 28 руб., позика – 5 руб., гуртожиток – 4 руб., на руки отримували 67 руб. На III курсі стипендія становила 113 руб., за обмундирування – 25 руб., позика – 4 руб., гуртожиток – 4 руб., на руки отримували 83 руб. [194, арк.225]. Як правило, вираховували гроші без погодження зі студентами, які часто навіть не здогадувалися, за що їх вираховували. У листі до П.Постишева студенти

скаржилися (1935 р.): «У січні вирахували 10% за облігації, про що ніхто нічого не чув і не знав. Таким бюрократично-канцелярським методом виплачують позику» [120, арк.15].

У липні 1932 р. був запроваджений новий принцип стипендіального забезпечення студентства, за яким стипендії призначалися у залежності від успішності. Визначення кількості стипендіатів наперед встановленим відсоткам, а також розряди і пояси тарифної заробітної плати і диференціація розміру стипендії за типами вишів були ліквідовані. Привілеями користувалися «парттисячники», які отримували по 175 руб. Невелику частину становили персональні стипендії – в полуторному або подвійному розмірі [116, арк.25]. Іменні стипендії показували особливу турботу влади про молодь. Самі значні з них, у розмірі 120 крб., виділялися студентам за особливі революційні заслуги – імені Г.І.Петровського, Жовтневої революції, Радянської влади на Україні та Ф.Е.Дзержинського [79, арк.32]. Існували також стипендії імені 10-річчя Червоної армії, 10-річчя ЛКСМ, 8 березня, Н.К.Крупської тощо. Із 17 іменних стипендій у 1930 р. лише п'ять носили імена відомих діячів української культури: Франка, Трінклера, Менделєєва, Луценка та Лисенка [79, арк.32].

В інститутах фіксувалися критичні оцінки диференціації стипендії, особливо серед відстаючих у навчанні активістів, які лише прикривали показною активністю свою бездіяльність і елементарну неграмотність. Інші студенти, навпаки, могли звернути більш серйозну увагу на навчання «у зв'язку з закликом до цього уряду, а також своєю матеріальною зацікавленістю», оскільки стипендія часто залишалася єдиним джерелом матеріального добробуту. Та навіть апеляція до цієї, одної із шести основних умов Сталіна, не рятувала від звинувачення в «голом академізмі», через успішність у навчанні студенти продовжували страждати, як, наприклад О.Г.Буслик, студент Шосткінського хімічного інституту [125, арк.8].

Порушувався у низці інститутів і порядок призначення стипендій. До середини 1930-х рр. існувала практика переглядати списки стипендіатів не

два рази на рік, після закінчення семестрів, як було визначено постановою РНК СРСР від 10.06.1933 р. за №181, а щомісячно [120, арк.52]. Крім того, досить часто вона видавалася несвоєчасно [117, арк.5]. Правління інститутів весь час звинувачували в тому, що «довгі роки стипендію одержували класово-чужі, ворожі елементи». Наприклад, у Київському медичному інституті серед таких у листопаді 1935 р. були названі «Кичук – учасник банди Щербаника (Володарський р-н), куркуль; Анохіна – чоловік, батько та дід якої були попами; Ковальчук – син куркуля, вся сім'я якого вислана в далекі табори у 1931 р.» та інші [126, арк.192]. Часто стипендії позбавляли студентів, які направлялися на ліквідацію різних «проривів» тощо.

Виключно якість навчання було покладено в основу нарахування стипендій лише після прийняття постанови РНК СРСР від 11 листопада 1937 р. «Про підвищення стипендії студентам вузів», коли для її отримання студенту потрібно було мати лише добрі оцінки. З цього часу розмір щомісячних державних стипендій залежав виключно від курсу навчання. Для першого курсу встановлювалися стипендії у розмірі 130 руб., а для п'ятого – 200 руб. [313, с.203]. Директори навчальних закладів мали право знизити на 50% стипендію студентам, які погіршили свою роботу та позбавляти стипендії тих, хто працює незадовільно, але ні в якому разі не через матеріальну забезпеченість чи соціальне походження. Проте студенти продовжували скаржитися на відмову у зарахуванні їх на стипендію через високу заробітну плату батьків. Студбюро ВЦСПС отримувало досить багато листів від студентів, які скаржилися на невірне зняття зі стипендії, на зниження її розміру тощо [765, с.45].

Студентам 1920–1930-х рр. доводилося обмежувати себе в самому необхідному, шукати додатковий заробіток, щоб якось зводити кінці з кінцями. Злидні стимулювали студентів на прояв власної ініціативи й заповзятливості. Академік Є.Патон згадував, що одні студенти Київського політехнічного інституту в 1920-і рр. підробляли на товарній станції, а інші «варили вночі якесь фантастичне мило, що зовні мало всі ознаки

справжнього, але вперто не бажало милитися й тому важко знаходило попит. Треті робили на продаж запальнички й сандалії на дерев'яній підшві. В цілому все це буйне, безжурне студентське плем'я жило несолодко, часто недоїдало, диміло самосадом і не губило бадьорості духу» [597, с.63, 64]. Матеріальна незабезпеченість студентства спонукала правління відкривати при вишах і гуртожитках економічні відділи (ЕКО) та каси взаємодопомоги, головними закладами яких були їдальні, магазини, кіоски, а також ними проводилися всілякі кредитні операції. Кредити студентам надавалися у вигляді грошових позичок, обідів і продуктів із магазинів ЕКО. Гроші на позички відраховувалися від прибутків їдалень і магазинів, наприклад, у ХТІ у 1925–26 рр. ця сума становила 50–60% від їх виручки [176, арк.20].

Слід відзначити, що стипендіатам постійно працювати заборонялося. Якщо студент-стипендіат влаштувався на тимчасову роботу (до трьох місяців), як правило, стипендії він не втрачав. Якщо робота була постійною, але заробіток був нижчим за стипендію, то студенти не втрачали права на її одержання. У протилежному випадку, стипендію їм пропонувалося не нараховувати [156, арк.50].

Влаштуванням молоді на роботу спочатку займалися окремі студенти, їх величали «тато». Така особа замість лекцій ходила містом у пошуках необхідних вакансій, а потім записувала на них бажаючих. Згодом ці функції взяло на себе бюро пролетарського студентства, що організовувало бригади для розвантажування барж і вагонів з вугіллям, дровами, картоплею й іншими вантажами, від яких відмовлялися штатні вантажники [223]. О.Засенко пригадував: «Для заробітку нам будь-яка робота була бажаною. На товарній залізничній станції і в дніпровському порту ми розвантажували лісоматеріали, камінь, зерно, цеглу, вугілля. Інколи бралися і за посильну інтелектуальну роботу. Наприклад, за дорученням Київського кореспондентського пункту газети «Комуніст» обстежували різні установи, промислові підприємства, учбові заклади, громадські організації й торговельні об'єкти... виступали в київських кінотеатрах з короткими

лібрето-коментарями перед початком демонстрування фільмів» [402, с.129]. Майбутній академік С.Корольов і пресу розносив у кіоски, і товарні вагони розвантажував на вокзалі, а одного разу навіть знявся в масовці фільму «Трипільська трагедія» [407, с.210]. Та найбільшою мрією студента, як згадував Ю.Кобилецький, «було потрапити нічним сторожем у який-небудь магазин. Дадуть тобі кожух, валянки (якщо холодно), закриють між двома дверима, запалять світло – і сиди. Ніч. На вулиці тиша. Можна готуватися до лекцій, а над ранок і поспати сидячи. А тим часом, як говорили, «солдат спить, а служба йде»» [441, с.129]. Студенти не зневажали ніякою роботою, щоб підробити до стипендії чи заробити на життя. Були серед них і «щасливчики», яким вдавалося влаштуватися на прибутковішу роботу, наприклад, лекторами з укрлікнепу чи штатними редакторами кінофабрики: «Почався для нас надзвичайно цікавий, напружений і до краю заповнений всілякими обов'язками час. О 7-й годині ми бігли на лекції в інститут. Після 12-ї години дня поспішали на кінофабрику. Десь о 8-й чи 9-й вечора поверталися в гуртожиток ... і до пізньої ночі готувалися до наступних занять, виконували редакторську роботу. І так день у день. Без вихідних. Молодечої енергії вистачало на все» [402, с.129, 130].

Студенток направляли на легшу роботу, наприклад, на реалізацію газет на вулицях. Нерідко вони підробляли праями, про що скаржилася Н.К.Крупській мати студентки Одеського медінституту О.Чербуненко: «Я не можу їй допомогти і вона пере ночами студентам білизну для того, щоб прожити добу» [51, арк.131]. А студентку Харківського медінституту В.Горохову направили на реалізацію невеликих гіпсових бюстів В.Леніна й К.Маркса, проте їй доводилося марно ходити темними вечорами далеко від місця проживання, «стукати в будинки і, як бідній родичці, боязко пропонувати свої зразки» [225, с.10]. Слід зазначити, що студентками, на відміну від студентів, частіше опікувалася рідня. Та відсоток таких щасливчиків був зовсім низьким. Анкети Харківського КУБУЧу 1923 р. свідчать, що на кошти батьків жило лише близько 10% всіх студентів (у 1909

р., як зазначає І.Ординець, таких було 75%) [584, с.129]. А третина студентів (31,2%) навіть сама утримувала своїх рідних.

Роботу в ті часи знайти було не так і легко, особливо з 1927 р., коли студентів перестали реєструвати на біржі. Тож, якщо не було ні стипендії, ні роботи, ні допомоги від рідні, життя перетворювалося на суцільну муку, як, наприклад, у А.Максимова: «Жив увесь час тільки тим, що заробляв у вихідні на першій товарній станції залізничним вантажником. Це все те, що було засобом мого вбогого існування. У середньому карбованець на тиждень. Зрозуміти все це може лише той, хто коли-небудь жив на 10 копійок на добу. Із цих нещасних копійок потрібно ще урвати й на матеріали, які необхідні в інституті в майстернях (матеріали не відпускають нам нікому)» [54, арк.154]. У моменти розпачу забувалися запевнення влади, що всі ці труднощі тимчасові, що потрібно терпіти, стійко переносити життєві незгоди. Багато документів донесли нам розповіді про неймовірні злидні, розтрати сил та енергії, які терпіли студенти у роки навчання. Суворість дійсності того часу неодноразово давала привід для незадоволення – розчарування випливали щодня не лише від нестерпних матеріальних умов, але й від ставлення до проблем студентів з боку представників влади. «Ще раз підкреслюю, – писав студент із Чернігова Ф.Якимець, що селянин, а особливо бідняк, не вчився за старий час й учитися йому не доведеться ... як був селянин бідняк, так і буде він так» [54, арк.509]. Розвинений комплекс ідеї відплати змушував знову й знову стукатися в усі інстанції в надії на розуміння, увагу і, врешті-решт, на вирішення проблеми. «Лише надзвичайні злидні, безвихідне тяжке становище, глибока віра у справедливе ставлення до мого становища примусило мене звернутися до Головопрофосу» [6, арк.115] – схожими словами починався не один лист до влади у зазначений період. Просили небагато – «матеріальної допомоги, що надає можливість студенту, який пише, існувати, продовжувати навчання, стипендію» [54, арк.155] .

Невлаштованість побуту штовхала молодь і на рішучі дії. «Коли дійшло до крайнього виснаження й наше терпіння вичерпалося, ми

влаштували страйк, – згадував відомий український драматург О.Корнійчук свої робітфаківські роки в Київському ІНО. Прибула комісія міського комітету партії. Розглянувши висновки комісії, міськком визначив біржі податок і нам поліпшили харчування, дали чисту постільну білизну, зробили дезінфекцію, тому що наші ковдри ворушилися від паразитів...» [457, с.11]. Ректор Харківського ІНО С.Д.Стрільбицький, аналізуючи результати перепису студентства Харкова 1923 р. і катастрофічне становище молоді, також указує на те, що студенти змушені нагадати про себе, «днями розпочнеться спеціальний тиждень нагадування» [717, .9].

Дехто від важкого життя навіть «брав перо і писав чортівщину», щоб згодом за неї поплатитися власною свободою: «Інколи траплялися хвилини відчаю, я чомусь не бачив у близькому майбутньому покращення політичного, побутового й економічного життя селян. Це підсилювалося тією обставиною, що я – людина енергійна, із деякими знаннями, з бажанням працювати, з бажанням допомогти моїй озлиднілій сім'ї – не міг не лише їй допомогти, але навпаки, був час, коли опинившись без копійки грошей в кишені, коли я цілодобово, як божевільний, бродив вулицями Харкова голодним і напівроздягненим» [214, арк.13].

Зростання стипендії до кінця 1930-х рр. так і не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. У 1931–32 н.р. «обід, що був 29 коп., тепер коштує 45 коп.; сніданок і вечеря, замість 16 коп. – 23 коп. Взагалі ціни по студідаляням дуже строкаті. Так, у різних місцях обід коштує від 30 до 50 коп.» [541, с.22]. У Київських студідалянях вартість обідів зросла у 1932 р. до 75 коп. [718, с.26] У цей час практикувалися також диференційовані обіди, тобто за різну ціну. Досить часто, щоб знизити ціну на обід, фонди на одноразове харчування розділяли на три рази.

Шокували студентів і ціни в комерційних магазинах, що значно перевищували ціни на товари за карточками. Не випадково студент Дніпропетровського інституту профосу Хвостенко скаржився, що є

«комерційні ціни, а комерційної стипендії нема» [116, арк.76].

Матеріальний стан студентів був далеко не рівномірним, але навіть найбільш забезпечені жили досить скромно [474, с.130]. Характерною рисою радянської економіки з кінця 1920-х рр., після переходу до центрального планування, став дефіцит товарів. У повсякденне життя студентства входить лімітована система постачання, що спочатку стосувалося основних продуктів харчування. В постачанні студенти прирівнювалися до категорії робітників легкої промисловості¹. Катастрофічно не вистачало продуктів, одягу, взуття, товарів широкого вжитку. Відповідно до рішення влади, весь крам студенти мали отримувати у закритих розподільниках, але більшість інститутів так і не змогла їх відкрити. Якщо ж це вдавалося, як, наприклад, у Сталінському гірничому інституті, необхідних товарів все рівно не було [117, арк.123; 116, арк.44]. Тож питання постачання студентів промисловими товарами, навіть зошитами та олівцями, не було вирішено.

Незабутнє враження залишалося й від магазинів, полиці яких були «заставлені бутафорськими коробками від макаронів, сухарів та ще чогось смачного», а купити, згадував А.Шпорт, крім солі та камси, було практично нічого, лише «іноді можна було захопити кінської ковбаси та дешевих цукерок до чаю» [797, с.7]. Зачаровували асортиментом вітрини торгсінів, де було все, та не про бідних студентів: «Отак надивимося через скло вітрини на булки, ковбасу, шинку і, «наївшись», вертаємо в холодний гуртожиток» [797, с.7]. Тому робітфаківець перед вітриною з ковбасами і думав крамольну думу, жалкуючи, що потрібно гризти «граніт науки, а не ковбасу науки» [475, с.12], яку гризти було б набагато легше і приємніше. А скільки людей, як і студент-комсомолец Дніпропетровського інституту профосу Біловус, обурювалися таким станом: «Чому на вітринах висять пальто, а нам його не продають, якщо це така політика партії, то я не згоден». Йому студент Березняк – партієць, у відповідь кинув репліку: «Це ж культурна торгівля» [116, арк.76]. А дотепний, вже майже радянський народ відреагував на таку

¹ Відповідно до Постанови РНК УСРР від 3 листопада 1930 р.

скруту, як завжди, з жартом: «А в торгсині на вітрині, Є і сир, і ковбаса, А в радянським магазині – Повітря, сонце і вода».

Зважаючи на економічний стан країни, провести в життя тезу про державну підтримку студентства, як необхідну умову здійснення політики пролетаризації, було надзвичайно важко. У повідомленнях з місць Наркомам постійно вказувалося на те, що матеріальне становище пролетарського студентства з року в рік продовжувало залишатися надзвичайно важким і навіть погіршувалося з кожним роком» [44, арк.25]. Редакції завальювалися студкорівськими листами, в яких «з неоднаковим умінням розповідають студенти про все, що стає їм на перешкоді боротися за високу якість навчання» [731, с.24]. Традиційно продовжували студенти звертатися й до влади з надією на вирішення матеріальних проблем. Наприклад, студенти Харківського зернового інституту скаржилися П.П.Постишеву (27 січня 1935 р.), що «студенти «6000» є такі, що ходять босі, обірвані по холоді, від чого бувають хвороби. ...Є студенти, які далеко від свого дому і немає знайомих близько, по півмісяця не бувають в столовці, харчуються самим хлібом, а буває так, що по два дні нічого не їсть, бо ніде не розживається нічого і ходе як хмара смутний та голодний. Наслідком цього є випадки опуху студентів від голоду (Крістінін, Мартиненко, Волощенко, Щербаченко), то цим товаришам, звичайно, наука не піде в голову. Є випадки, через недостачу харчів бросали учобу (як Куліков, Баданнік, Гребінь, Гнідий, Куцова). Єсть випадки, коли студенти свою останню одіж продають на харчі лише для того, щоб не опухнути з голоду, як Щербаченко Іван» [120, арк.14–17]. Як бачимо, не всі студенти могли пристосуватися до життєвих вимог, та влада вважала це невміння «трагедією непотрібної трагічності», котра просто дивує своє дріб'язковістю. Для тисяч молодих людей це була серйозна реальність і витримати її вдалося не всім.

Якою б мізерною не була стипендія, у більшості випадків для молоді вона була не підмогою, а основним засобом існування. Без неї частина студентів залишала виші, не в силах перенести відчуття людського

приниження перед численними матеріальними проблемами, коли доводилося думати про перевагу хліба над пізнанням наукових істин. «Серед незаможників, – говорилося у циркулярному листі до селянства Волині, – спостерігається великий потяг до просвіти, але завдяки матеріальній незабезпеченості багато залишають навчання, решта продовжує його з великим зусиллям» [138, арк.1]. Політком Харківського інституту сільського господарства і лісівництва відмічав, що матеріальна скрута «ледве не погубила розпочату справу»: сотня робітфаківців заявила, що через такий тяжкий стан вимушена буде покинути навчання [171, арк.44]. Весною 1925 р. 25 членів партії ХТІ покинути інститут з тієї самої причини, що викликало неабияку тривогу бюро [176, арк.20]. 1930 р. саме через матеріальні проблеми з 752 прийнятих до ХІНО студентів через три місяці залишилося 669, із ХІНГ пішло 30 осіб, із сільськогосподарського інституту – 14 [778, с.14]. А інколи безвихідь штовхала молодь на розбій чи крадіжки. «У вересні 1929 р. я вступив до Харківського інституту народної освіти, – свідчив М.Г.Безуглий. Мені з невідомих причин відмовили в стипендії та в користуванні гуртожитком. З дому я не мав ніякої матеріальної підтримки. На лекції їздив в одній сорочці й босий, незважаючи на пізню осінь, тому і був посміховиськом серед студентів. Спробував вночі працювати, а вдень навчатися, я на досвіді взнав, що довго так продовжуватися не могло. Від постійного недоїдання і недосипання я часто на лекціях втрачав свідомість. Я вирішив застрелитися. В останній момент мені запропонували здійснити пограбування, на що я після короткого роздуму погодився» [206, арк.412].

Черговим міфом більшовиків виявилось і проголошення безкоштовності освіти. Деякий час вищі перебували на державному бюджеті, але у 1921–22 рр., в ситуації постійної фінансової кризи, одним із виходів налагодити більш-менш нормальну роботу, було введення плати за навчання. З 2 березня 1922 р., відповідно до постанови РНК УСРР «Про запровадження платні за навчання у вузах УСРР», студенти зобов'язувалися вносити диференційовану оплату за навчання в золотих рублях. Залежно від платоспроможності

студенти були поділені на три категорії. До першої належали ті, хто сам вступив до вишів, без командировок. Вони повністю оплачували своє навчання. Друга категорія платила за пільговими тарифами, а третя повністю звільнялася від оплати. У інструкції Управління профосвіти зазначалося, що від плати звільнялися непрацюючі пролетарські студенти й члени комнезамів. Якщо ж вони працювали, то платили тільки в тому випадку, коли їхня зарплата не перевищувала 40 руб. На звільнення від плати за навчання могли розраховувати червоноармійці, особи командного складу Червоної армії й діти на їхньому утриманні, безробітні, які не мають ніяких джерел доходу, а також особи, які до вступу у виші працювали в педагогічних закладах і залишили їх для навчання [156, арк.7].

Пільгами користувалися ті робітники, службовці й особи, що перебували на їхньому утриманні, заробітки яких були меншими за 150 руб [562, с.83].

Пільгову плату від 20 до 50%% вносили також селяни та кустарі, які не користувалися найманою працею, в залежності від розміру єдиного сільськогосподарського податку, який вони виплачували.

1925–26 н.р. плата за навчання у соціально-економічних, медичних, музичних і художніх інститутах становила 120 руб. на рік, у індустріально-технічних – 100 руб., у сільськогосподарських – 80 руб., у педагогічних, ветеринарних і землевпорядних – 60 руб. [156 арк.7] Особи вільних професій (лікарі, що практикують, члени колегії захисників) та особи на їх утриманні, платили від 100 до 200%% встановленої норми плати. А особи, що жили з нетрудових доходів – до 300%.

Небезпідставними були побоювання пролетарської громадськості, що «введення плати за навчання практично до кінця навчального року – велика небезпека: в робітничо-селянській вищій школі може залишитися лише буржуазна і дрібнобуржуазна маса, яка може платити за навчання та обіди» [282]. Кількість безплатних вакансій строго регламентувалася, наприклад, в ОПІ таких було лише 35%, сільськогосподарському – 40%, ІНО – 60%, медичному та народного господарства по 25%, хіміко-фармацевтичному –

15%, музичному – 20% [155, арк.1].

Право зараховувати до однієї із трьох категорій мали стипендіальні комісії, які на початку кожного триместру переглядали дані. Як зазначав Я.П.Ряппо, вони могли на свій розсуд знизити суму оплати або навпаки, «накласти плату на тих, хто не підлягає цьому, наприклад, на безробітних, утриманців учителів, професорів і, як загальне правило, плата встановлювалася в такому розмірі, що студенти не мали змоги її оплатити» [156, арк.25]. Проф. М.Красовський писав у комітет сприяння вченим (1924 р.), що він розраховував на те, що його донька зможе безкоштовно навчатися в тому інституті, де він працював більше двадцяти років у самих несприятливих умовах. Але його клопотання перед комісією медичного інституту так і не було задоволене, незважаючи на те, що зарплата вченого складала 39 руб., плату встановили у розмірі 50%. «Мені важко кожного триместру сплачувати таку суму, бо, окрім дочки, на моєму утриманні перебувають ще чотири особи», скаржився професор [28, арк.127]. Як і в більшості аналогічних клопотань, незважаючи на вірність доводів, результат був негативним, оскільки враховували матеріальний стан вишу та «наявність студентів, які були більш незабезпечені» [28, арк.127]. Фактично найбільш соціально незахищеними в інститутах виявилися представники службовців та інтелігенції [763, с.102, 104]. М.Грушевський у листі до К.Студинського написав, що його племінника, С.Шамрая разом із іншими студентами ВІНО, зобов'язали платити за навчання за «українські домагання» [510, с.60]. Щоб оплатити навчання, юнак навіть хотів продати американську посилку з продуктами: «Історія сумна, але і бадьора зараз. [...] Не знаю, що йому радити, бо він здоров'я не сильного, йому б краще з'їсти ту посилку, [...] але він дуже хоче допровадити свою науку до ладу», писав історик [510, с.60].

Одночасно з цим плата не знімалася з забезпечених студентів, які повинні були і могли платити. Студент ХМІ О.Давиденко під враженням роботи такої комісії написав (1924 р.): «Темний коридор, що освітлюється однією тьмяною електричною лампочкою, забитий студентами. Слів

розібрати не можна – суцільний гул... Публіка, що сконцентрувалася біля входу в закриту аудиторію, найвищою мірою одноманітна й сіренька. Покірність, затурканість і заляканість поклали печатку на більшість осіб, що з нетерпінням і разом з тим зі страхом перед невідомістю очікують своєї черги. А там, у порожній аудиторії на 600 осіб сидять чотири студенти-комуністи й у повному розумінні слова вирішують долю студентства... Йде розгляд прохань про звільнення від плати за право навчання...» [216, арк.90].

Керівництво НКО постійно радило вишам дотримуватися інструкції, указувало, що правління зобов'язані перевіряти й затверджувати справи, не змушувати платити за навчання тих студентів, у яких ледве вистачає грошей на життя. Але постійне порушення цих інструкцій приводило до численних скарг на сваволю комісій і на пошуки справедливого рішення питання на верхах. Таким чином, безоплатність освіти, анонсована більшовиками, розбилася об підводні рифи економіки й плата за навчання у вишах стала життєвою нормою для значної частини населення України, скасовано її було на деякий час (до 1940 р.) лише у 1934 р. [313, с.201].

Злиденні умови життя багатьох студентів створили ґрунт, на якому могли вільно розвиватись різні захворювання – туберкульоз, малокрів'я, а 90% студентів страждали розладнанням нервової системи. У середині 1920-х рр. із 50320 студентів України хворими виявилось більше 60%, неврастеніків у важкій формі серед Харківського студентства було 15,5%, малокровних – 43,6%, а повністю здорових – лише 8,3%, серед студентів Луганська таких виявилось лише п'ять [584, арк.129]. Завідуючий студентським диспансером доктор Є.М.Манбург говорив: «Голод, холод, бруд, недоїдання, недолік білизни й одягу, відірваність від сім'ї, неврастенія, що розвивається на ґрунті перевантаження заняттями, шумна, недисциплінована маса в гуртожитках, що збільшує неврастенію у частини, схильної до неї – це ті моменти, що сприяють розвитку туберкульозу в студентів, які прийшли у вузи з розладнаним здоров'ям, розгубленим на всіх фронтах, у революції, в голоді, в тій роботі, від якої їх відірвали та послали «гризти науку» [230, с.40].

Немає нічого дивного в тому, що у скрутних матеріальних умовах і при поганому харчуванні здоров'я студентів погіршувалося, вони відставали у вазі, були сутулуватими, в багатьох діагностувалися викривлення хребта, плоска грудна клітка, в'яла мускулатура, недостатня дихальна екскурсія грудної клітки. Медогляди виявляли такі явища у значної частини студентів, особливо в інститутах системи НКО, Наркомміспрому та Наркомзему [126, арк.228]. Навіть поверховий огляд студентів Дніпропетровського медичного інституту виявив «надзвичайно сумну картину»: наприклад, на V курсі серед чоловіків відносно здорових виявилось 25,75%, а хворих – 74,25%. Серед жінок – 35% здорових і 65% хворих [514, с.44]. Чим старший курс, тим більшою була кількість студентів з розхитаним здоров'ям.

Щороку зростала кількість хворих на відкриту форму сухот. У середині 1920-х рр. серед студентів Харкова таких було 24%, Одеси – 28% [584, с.128]. За даними Харківського студентського тубдиспансеру, 1929 р. з 460 таких хворих 165 осіб (36%) мали відкриту форму. Серед студентів Ніжинщини після медогляду 1929 р., було 75% хворих, серед них – 70% хворих на сухоти. У Лисичанському робітничому технікумі після медогляду з 110 осіб здоровим виявився лише один студент [473, с.41]. У Київському тубдиспансері 1935 р. перебувало на обліку 1100 хворих на сухоти. З них 106 мали відкриту форму. Значна частина їх не була ізольована, жили в гуртожитках і на приватних квартирах. Так, студентки КДУ з відкритою формою сухот Лутай, Ткаченко, Луценко і Михайлівська харчувалися й жили разом з іншими в гуртожитку [126, арк.188]. Хвороби, помножені на тісноту і бруд, створювали неможливі умови існування та роботи над покращенням якості життя. Також неодноразово фіксувалася відсутність чуйного, товариського ставлення до хворих.

Медогляд у Харківському будівельному інституті виявив, що з 240 студентів курортного лікування потребували 95%, а 5% – будинків відпочинку. В той же час місць на курорти від Центрального бюро пролетарського студентства отримано було лише 37. У багатьох випадках

студенти не могли використати надані їм курортні місця, оскільки їх не відпускали з занять. Так трапилося, наприклад, у Харківському електротехнічному інституті, де студентам було виділено 30 місць на курорти у січні місяці [395, с.33]. Внаслідок великої потреби в курортному лікуванні та обмеженої кількості місць, отримати путівку міг поодинокий щасливчик. Всюди відзначалося незадовільне ставлення до матеріально-побутових потреб студентства, що викликало обурення останніх. Так, коли студент Одеського індустріального інституту В.П.Семенюк захворів на сухоти, звернувся за допомогою у свій профком. Поставились до нього як і до багатьох інших – «бездушно-бюрократично». Протягом чотирьох місяців, з грудня 1935 р. до березня 1936 р. йому так і не забезпечили необхідного лікування, незважаючи на те, що можливість була. Лише коли він був при смерті, йому надали путівку в тубдиспансер. Та скористатися нею студент так і не зміг – 9 квітня 1936 р. він помер [252, с.56].

Медобслуговування студентів також не витримувало ніякої критики. Так, все студентство Харкова обслуговувала одна поліклініка, де завжди вистроювалися такі черги, що потрібно було чекати декілька днів, щоб потрапити на прийом до лікаря. Медпункти у «Гіганті» також були перевантажені [116, арк.46]. Лікарі били на сполох, що ніхто не враховує як «розкрадається здоров'я студентів і як використовуються навіть ті наймінімальніші кошти, що їх дається на ремонтування здоров'я студентства» [473, с.42]. 1930 р. Наркомос планував надати на курортно-санітарну допомогу 120 тис. крб., та знов скоротив до 100 тис., це в той час, коли прийом значно збільшився. Але й ці мінімальні кошти досить часто використовувалися в інститутах не за призначенням.

Значна частина молоді стійко намагалася перенести всі тяготи студентського життя, незважаючи на черевики, що «просять каші», на те, що похід в їдальню вимагав великих підрахунків. Вражає той факт, що одержавши можливість навчатися, більшість непохитно намагалася перенести всі тяготи студентського життя, не дотримуючись порад тітки

Феськи з п'єси І.Микитенка «Кадри», яка говорила студентові Хомі: «Якщо буде тобі, Хомо, погано, забирай сидора і поганяй додому» [539, с.56]. У багатьох спогадах згодом підкреслювалося: «Ми жили тяжко, але неповторно гарно» [519, с.210]. Звичайно, так не змогли сказати ті, хто був принесений на вівтар науки і політики в якості жертви – лише в столичному Харкові, де забезпечення медичною допомогою було краще в порівнянні з іншими містами України, за даними лише однієї студентської поліклініки, за рік помирало 17 студентів (за три роки – 51, 29 з яких хворіли на сухоти) [473, с.41]. Відомий український літературознавець С.Крижанівський писав, що «маючи від «хорошей жизни» лихе недокрів'я та ще з десятків хвороб, вирішив їхати додому вмирати. Цей «гарний намір» мало не виконав, але молодий організм узяв своє: після довгих місяців хвороби я одужав», після чого знову поїхав учитися [478, с.23, 24]. Так само вчинив, тяжко захворівши, і В.Миколук [385, с.80, 81]. Показник смертності студентів був досить високим. За 1935 р., наприклад, через хворобу і смерть інституту, підпорядковані наркомату важкої промисловості, втратили таку кількість студентів [95, арк.1, 25, 29, 34, 37, 43, 46, 61, 66, 77, 90]:

Назва інституту	Загальна кількість студентів	Вибуло через хворобу і смерть
Дніпропетровський гірничий	1701	12
Дніпропетровський інженерно-будівельний	768	3
Дніпропетровський хіміко-технологічний	764	8
Донецький індустріальний	2708	19
Одеський індустріальний	1247	3
Київський індустріальний	3224	19
Харківський силікатний	458	19
Харківський електротехнічний	1028	5
Харківський механіко-машинобудівний	1384	4
Харківський інженерно-будівельний	1171	7
Харківський авіаційний	951	3
Харківський інженерно-економічний	523	3

Факти численних смертей від нестач і напівголодного життя, картини нелегкого життя молоді часто лягали в основу творів українських письменників того часу. Вони вражають своєю правдивістю, оскільки, як уже зазначалося, сюжети цих творів бралися із самого життя. У своїх спогадах Д.Гуменна написала, що за основу новелки «Сосна чекає чуда» їй послуговували реальні факти, серед яких і смерть студента Юхима від злиденного життя [361, с.149]. Це не врятувало авторку від звинувачень в «ідеологічній невитриманості» – як це, пролетарський студент і помирає від таких прозаїчних речей – хвороби чи нестерпних умов життя? Такі ж зауваження лунали і на адресу І.Микитенка за те, що у своїх «Кадрах» він написав про зовсім нетиповий випадок – смерть студента-шахтаря Тереня, хоч письменник і взяв цей епізод із життя – «написав був за матеріалами й спогадами про смерть Тереня Олійника, студента Одеського ІНО» [539, с.5].

Таким чином, життя переважної більшості студентів не було легким і безтурботним, оскільки державне забезпечення протягом досліджуваного періоду залишалося надзвичайно мізерним. Та й передбачалося воно лише для «своїх». Відсутність сприятливих умов для життя негативно відбивалася на рівні та якості засвоєння навчального матеріалу, на інтелектуальному, культурному і духовному рівні майбутніх фахівців. З іншого боку, вражає той факт, що злиденна повсякденність не стала суттєвою перешкодою на шляху отримання освіти для багатьох молодих людей, які самостійно турбувалися про хліб насущний, гартувалися у злиднях, були витривалими і стійко перенесли всілякі незгоди на своєму шляху, забезпечивши тим самим реалізацію мінімальними економічними розрахунками грандіозного плану більшовиків з реорганізації й «завоювання» вищої школи.

5.2. Харчування

Харчування для переважної більшості студентів перших радянських десятиліть залишалося складною проблемою. Навіть пайки, які виділялися в першу чергу для робітфаківців і стипендіатів, суттєво не могли вплинути на покращення ситуації. Відповідно до постанови ВУЦВК від 1 лютого 1922 р.,

робітфаківці повинні були забезпечуватися за нормами курсантів воєнно-навчальних закладів [233, с.137, 138] і одержувати 60 фунтів борошна (1 фунт – 409,5 гр.), 7,5 фунтів крупи, 10 фунтів м'яса, 2,5 фунтів жирів й 30 фунтів картоплі на місяць [562, с.81]. У дійсності ж молодь ледве зводила кінці з кінцями, оскільки пайок був недостатнім, та й видавався досить нерегулярно. Нарком освіти УРСР Г.Ф.Гринько у червні 1922 р. сповіщав ЦК КП(б)У про те, що Наркомат продовольства не виконує встановлених норм поставок продуктів для студентів [116, арк.75]. Робітфаківець К.М.Редько 22 листопада 1921 р. записав у щоденнику: «Щодня витрачаю більше сил, ніж маю можливість відновити їх їжею. Ранком – сухий хліб – якщо є, відсутність чаю. За весь день з'їдаю шматок хліба, що зберігається й подорожує зі мною в кишені. Увечері також сухий хліб, тому що води з-під крана некип'яченої й сильно холодної не вживаю через побоювання занедужати ангіною» [136, арк.126]. Робітфаківці Вищого ІНО в лютому 1923 р. з обуренням писали в Головпрофос: «Наркомпродівський пайок» (1,5 фунта хліба на день й 1,5 фунта м'яса на місяць) ні в якому випадку не може вважатися продовольчим мінімумом. Протягом двох тижнів слухачі не мають гарячої їжі. Обід у загальностудентській їдальні до сьогодні так і не вдалося одержати. Стипендії НКО у розмірі 52 млн. руб. (на січень її одержували тільки 73 особи з 97) у жодному разі не можуть вирішити питання харчування, оскільки їх ледь вистачає на повсякденні насущні потреби (тютюн, мило, ремонт взуття) [7, арк.14]. А студентам Житомирського робітфаку прийому 1924 р. довелося й «останні сорочки продати на харчі», та куди б вони не зверталися, чули у відповідь: «Ти знав куди їхав, потрібно було набрать харчів, а в нас теж немає коштів, щоб вас годувать» [145, арк.126]. Нерадісну картину свого навчання змальовував і студент Кам'янець-Подільського робітфаку Т.Масенко: «Два роки ми жили в робітфаку напівголодним життям, одержували по фунту хліба на добу, з'їдали його за сніданком, потім учили логарифми та мріяли про хліб. Хронічне недоїдання протягом тижнів і місяців здавалося важчим, аніж справжній голод. Було великою розкішшю,

коли ми, зібравши свої копійки, купували у приватній крамниці Менделя солодкі кукурудзяні коржі. То був омріяний додаток до малої пайки ...» [533, с.172].

Студентам основних факультетів жити доводилося ще скрутніше, оскільки їхній продовольчий пайок був ще меншим. У Харківському медичному інституті, наприклад, на пайок 1921 р. отримували «жахливий хліб та іржаві оселедці» [225, с.3], пайка студентів ВІНО, за свідченням відомого українського письменника Б.Антоненка-Давидовича, складалася із пшона, солі та лаврового листа [271, с.461]. Ці продукти без особливих турбот можна було розмістити в кишенях, що й зробив відомий згодом український новеліст Г.Косинка: «Підставив одну кишеню своєї старої сирячини під сіль, іншу під лавровий лист, а на пшоно підігнув широку полу... Весело посміхнувся він [...] і швидко пішов кудись варити пісний куліш» [271, с.462]. Поповнювали свій раціон студенти насінням, тому підлога в аудиторіях і коридорах була засипана товстим шаром лущиння, що спонукало, наприклад, правління ХМІ видати восени 1922 р. наказ про заборону гризти насіння у стінах вишу [225, с.6]. Багато не мали й таких мізерних харчів. Студент Київського художнього інституту, колишній командир Червоної армії А.Максимов розповідав про своє життя (1928): «Ось уже більш, ніж півроку безперервно харчуюсь винятково тим, що пропарюю лише шлунок окропом день за днем, я не смів навіть думати про якийсь обід – гарячу їжу, хоча б якісь помії, навіть раз у місяць...» [54, арк.154] Не випадково незабезпечена молодь дивувалася тоді, чому іншим «дана можливість жити, їм стипендія, та побічних стільки ж, або вдвічі більше до того», звідки одні студенти «беруть до чаю тістечка» й «куди йдуть гроші, які Харків виділяє для незабезпеченого студентства»? [54, арк.509] Виявляти достатки було небезпечно, на тлі суцільних злиднів це відразу ж кидалося у вічі, запам'ятовувалося на довгі роки. М.Галич писала: «Цікаво, що таких студентів, як староста нашого курсу, що мішками привозили з дому борошно, крупи, сало, у списках виключених не значилося. Щоправда, вони і в дискусії

не встрявали – їх не обходило, хто про що і як говорив. Їм аби швидше здобути собі диплом» [337, арк.493]. Якщо поступав донос, можна було легко розпрощатися зі студентським квитком. У Київському ІНО, наприклад, на засіданні управи (правління), 11 лютого 1929 р. розглядалася справа студентки ІІ курсу М.С.Плосконіс, яка вступила до інституту як сільська вчителька, але дозволила собі продавати масло, що його привозила від батьків [49, арк.21].

Суттєвою підмогою до середини 1920-х рр. для деяких студентів була гуманітарна допомога різних іноземних місій. 1922 р. першою направила свої сили на порятунок науки Європейська студентська допомога, як організація допомоги голодуючим студентам і професорам при АРА (припинила свою діяльність навесні 1925 р.) [707, с.29]. Представляли її в Україні Е.Кольтон і Д.Грант. Узимку 1922–23 р., наприклад, щоденними обідами цієї організації користувалися 31 000 студентів. У Києві за 27 місяців було видано 1284419 обідів вартістю 49468\$ [707, с.30]. У середньому щоденні обіди одержували 1916 студентів. Середня вартість обіду рівнялася 1.08\$. В Одесі, наприклад, була організована їдальня при Будинку вчених. За обіди знімалася мінімальна щомісячна плата – 5–6 руб., але коли ціна виросла до 9 руб., кількість відвідувачів зменшилась. Обід у такій їдальні, як правило, складався із рисової або маїсової каші, чашки чаю чи какао та 50 золотників білого хліба. В святкові та вихідні дні студенти одержували таку ж кількість здобного хліба та три чашки какао [305]. Як би довго не доводилося чекати на такий обід (іноді до трьох годин стояли в черзі), пригадувала Д.Гуменна, але з їдальні АРА завжди «вийдеш із червоним лицем і тупою ситістю від американського какао. [...] таке раптове наповнення шлунку ситим обідом дійсно накладало на думку якесь запаморочення, що проходило, поки дійдеш з їдальні до бібліотеки» [361, с.179].

Багато і часто писалося про нужденне становище пролетарського студентства в періодиці: «Фактів не треба багато, вони жахливі. Молодь у найбільш щасливій, 1/5 своєї частини одержує біля чверті визначеного

прожиткового мінімуму. Інші не одержують нічого...Як торішнє, так і нове студентство поповнює кадри хворих, виснажених, з розхитаними нервами, почастишали самогубства» [401, с.4]. Г.Косинка, наприклад, скаржився академікові А.Кримському: «Нужденний пайок, бурда в їдальні, матеріальні труднощі набридли, заїдають...» [547, с.52]. Та коли Агатангел Юхимович його запитав: «А коли Ви, юначе, їли борщ?» і у відповідь почув: «Учора», то прочитав йому із С.Руданського про студента-медика, який другий місяць сидів без борщу. «Ми покотилися зо сміху...Агатангел Юхимович, який любив жартувати, тут же докинув: «Словами того ж Руданського скажу вам: А ти, дубе, кріпись, та рости, та рости...» [547, с.52]. Викладачі в умовах тяжкої матеріальної скрути підтримували своїх студентів, що додавало останнім сили, впевненості у собі, дозволяло мужньо переносити нестатки. Жарти і сміх ставали воістину чарівним зіллям проти сірої, голодної буденності. Характерним для цього періоду став і сміх над собою, само насмішки, в яких оспівувались таємниці студентських буднів у пошуках можливостей прожити день-другий без копійки в кишені [489, с.155]. Хтось пропонував харчуватися однією морквою – дешево, корисно і поживно [640, с.82], інші вираховували, якою кількістю гарячої води можна замінити харчування протягом однієї доби – її потрібно було близько сорока відер при температурі 100 градусів! [783, с.27] Ось чому, жартували студенти, так легко їм даються деякі предмети, наприклад, фізіологія: «опустиш у шлунок сухар і прислуховуєшся, як слина та шлунковий сік виділяються. Або підійдеш на Сумській [центральна вулиця м. Харкова – *О.Р.*] до вітрини і лобуєшся шинкою чи баликом... Вся, брат, тобі внутрішня секреція ходуном ходить... Так і визнаєш, як із залози слина витікає, як там в кишках всілякі пейєрові бляшки перевертаються...» [624, с.62]. Якщо врахувати, що ці жарти були досить спрощені, сковані цензурою, оскільки осмислювати з усмішкою ситуацію соціалістичного будівництва вважалося контрреволюцією, то можна уявити всю трагічність ситуації, ті тяжкі умови, в яких доводилося молоді готуватися до своєї майбутньої професії.

Яскраву картину харчування студентів змальовують обстеження їхнього життя, що проводилися протягом 1920-х рр. у Харкові, Одесі та інших містах. Із них випливає, що значна частина молоді була приречена на напівголодне існування. У листопаді 1923 р., наприклад, зазначалося: «проведене дослідження життя студентства дало приголомшливі цифри. 12% студентів харчується один раз у день, що складається з тарілки супу, $\frac{3}{4}$ фунту чорного хліба і чашки чаю, 32% їдять два рази в день і тільки решта харчується відносно стерпно» [Цит. за: 562, с.84]. Під час студентського перепису в Харкові на запитання „Чи буваєте ви голодні” – 64% студентів відповіли, що вони ведуть голодне або напівголодне існування. Про таких студентів писали в тогочасній періодиці: «Живуть вони в своїх ДПСах, світять попросиджуваними „святими місцями” і їдять борщ-свистун, чай..., кашу...(навмисне пропускаю, щоб дати можливість читачеві підставити слова на свій смак, суть їжі від цього не змінюється)» [782, с.63]. Нормально харчуватися мала можливість лише $\frac{1}{4}$ частина студентства Харкова (24,9%) [230, с.28].

Омріяним і дешевим місцем харчування для молоді стали їдальні. Незважаючи на всі недоліки в їх організації, вони все ж сприяли поліпшенню харчування студентів. Як правило, харчувалися в їдальнях тільки стипендіати, які отримували талони на обід і вечерю, та навіть найбільш незабезпеченим їх не вистачало. Відвідували їдальні, як говорили в ті часи, ті, що «мали нещастя ними користуватися», оскільки якість харчування бажала бути набагато кращою. Решта студентів вимушена була готувати сама, а це означало – харчуватися із дня у день пшоном і пшоном. Студенти жартома писали про обіди в таких їдальнях:

Обед, скажу без лишніх слів

И сохранив серьёзность тона,

Содержит менее жиров

Хотя бы чем «бином Ньютона [277, с.59].

У студентських їдальнях, за даними на 1926 р., обслуговувалося всього

25% студентів [562, с.84]. Тому в періодиці повідомлялося, що «з харчуванням дуже зле. Живуть студенти буквально на останні копійки, що вивезли з дому. Живуть більшість так: або обідають тільки, або снідають та вечеряють – не обідають. Деякі, «звільнившись» від валюти, дійшли до того, що вициганюють у товаришів шматок хліба, або обгризок ковбаси. До того ж ось уже півтора місяці, як не дають постійних хлібних карток і через якусь «ревізію» крамниці сидять студенти 3 дні без хліба. Деякі з студентів спроквола сунуть на Благбаз [Благовіщенський базар у Харкові – *О.Р.*] «реалізувати» свої злиденні речі – паски, чи рушник там якийсь» [319, с.50].

Охоплення студентів громадським харчуванням щороку збільшувалося (у 1930 р. – 65%, а у 1931 р. – до 80%). В Одесі щоденними обідами забезпечувалися 95% студентів. Незважаючи на стрімке зростання кількісних показників, харчова якість обідів була набагато нижчою за встановлені норми і становила 450–500 калорій, тобто задовольняла лише півнорми, а в деяких їдальнях не було і цього. Наприклад, у Харківських студіальнях №13 та №23 калорійність у квітні-червні 1931 р. досягала лише 200–300 калорій. Підвищення цін на харчування на 62% не вплинуло на стан його якості [116, арк.44].

Через неякісне харчування неодноразово виникали конфлікти, як, наприклад, у Харкові у 5-й, 7-й та 12-й їдальнях, коли студенти кидали їжу і йшли голодними [117, арк.5]. Не випадково проф. Нежданов, показуючи на борщ у їдальні Харківського зоотехнічного інституту, говорив: «Цей борщ такий же поганий, як і вся Радянська влада» [189, арк.32].

«З усіх студіалень кричать, – писалося в пресі, – що обіди несмачні, що макарони часто бувають кислі, ковбаси смердючі (Луганськ); що риба гнила, крупи прілі, горох з черв'яками (Ржищів) і т.д.» [731, с.24]. У Києві при колишньому Михайлівському монастирі, що став КУБУЧем, в їдальні №5 щодня харчувалося близько п'яти тисяч студентів. Обіди в ній з кожним днем погіршувалися: «Неприпустимо кислий борщ, завжди одна й та ж

перлова чи гречана вонюча каша. І навряд чи половина студентів їдять ті обіди. Ходять голодні» [322, с.21]. А у Запорізькій їдальні №5 всі кислі рештки вчорашнього дня подавали до столу під час сніданку й вечері, а то й обіду наступного дня [343, с.21], в іншій – цілий місяць без змін на обід подавали одну сою за 52 коп. [409, с.26]. Досить часто «все це подається у брудній посуді обов'язково з мухами» [731, с.24]. Тож не дивно, що неодноразово фіксувалися випадки отруєння студентів [116, арк.44], а об'їдки часто складали половину обіду [185, арк.132].

Загальний стан їдалень у Харкові, Одесі, Києві та інших містах був надзвичайно поганий, багато приміщень не відповідали своїм призначенням, не мали устаткування і приміщень для зберігання продуктів. Тому на них падали штукатурка, мухи, таргани, пилюка. Студіальня №21 м.Запоріжжя знаходилася в льохові, її стіни і стеля були постійно мокрі, зі стелі просто на столи падали таргани [409, с.26]. Крім цього відзначався антисанітарний стан приміщень, підлога милася рідко, погано витиралися столи, казани зі стравами не накривалися, помий виливалися прямо під дверима. Посуд часто мився в брудній стоячій воді і витирався брудними рушниками. Крім «нормального» безладдя в їдальнях було повно собак. Перевірка напередодні нового навчального року (серпень 1934 р.) гуртожитків Харківського медінституту показала, що «в неприпустимому, антисанітарному стані знаходиться засолочний пункт при їдальні №37 студтресту загального харчування, що обслуговує студентів Медінституту: в капусторізці повзали черви, в соління кладуться неякісні огірки, на подвір'ї їдальні №15 того ж студтресту відходи овочів лежали у відкритому зламаному ящику, тому там скупчувалося багато комах» [190, арк.90].

Як правило, студентські їдальні отримували залишки від робітничих та інших їдалень. Часто продукти в них були зіпсовані і недоброякісні (макарони з цвяхами, тухла риба, капуста тощо). В Одесі, наприклад, під час обстеження фабрики-кухні, було виявлено цілий ящик макаронів зі сміттям, мишачими гніздами, непридатна для споживання прогіркла олія тощо.

Надзвичайно низькою була пропускна спроможність їдалень. У Харкові 1931 р. на 37000 студентів (без нового набору в 15000) було всього 15 їдалень, що були розраховані на набагато меншу пропускну спроможність і студентам доводилося витратити багато часу на черги і часто залишатися без обіду [185, арк.132]. У Голосієво на 3000 студентів була одна їдальня з пропускною спроможністю 1500, тож щоденно 400–500 осіб залишалися без обідів [117, арк.4], та ж проблема переслідувала й студентів Дніпропетровського медичного інституту [116, арк.63], а інститути Донецької області взагалі не мали своїх їдалень. Час обіду не завжди був пристосований до розкладу занять, тому значна частина молоді не могла користуватися їдальнями [118, арк.69]. Аналогічною була картина і в Луганську, де до їдальні з пропускною спроможністю 2000 осіб було прикріплено 5000.

Черга до їдальні – невід’ємний атрибут побуту радянського студента. З ідеологічної точки зору, черга була образом «тимчасових» труднощів, що їх переживала країна. З побутової та психологічної – повсякденна і рутинна неминучість, марна трата часу, сил, енергії та привід для незадоволення. «Черги, бруд, погана їжа» – так розшифровували формулу студентського й громадського харчування: колючий, гіркий, іронічний до болю насміх над собою. Черги до студентських їдалень вистроювалися довжелезні, коли б їх «поставити одну за одною в потилицю, то вийде шлях від Харкова до Полтави» – іронізували студкори. Для того, щоб отримати сніданок, студенти змагалися, хто раніше встане у чергу, яка вже починалася о 4–5 ранку. В кінці лекцій змагалися, хто раніше залишить аудиторію для того, щоб зайняти чергу на обід [117, арк.5]. А для того, щоб швидко пообідати, треба було бути «великою нахабою й мати міцні кулаки» [741]. Залишиться студент голодним чи дістане можливість поїсти, часто залежало і від викладача – «щасливчиків», бувало, відпускали до закінчення заняття. А дехто особливого дозволу не чекав. П.Григоренко згадував, що він «як і всі, зривався з останньої лекції і, розмахуючи портфелем, біг вулицями Харкова

до їдальні, як до фінішу. Призом був несмачний пісний обід. Але навіть і ця жалюгідна нагорода, як і всякий приз, діставався далеко не всім. Я зовсім охляв, і мене дедалі більше охоплювало бажання повернутися в цех» [355, с.86].

Незважаючи на погану якість харчування в їдальнях, студенти все ж готові були стояти в черзі кілька годин підряд з надією на отримання обіду. Ніхто напевне не знав, скільки часу доведеться йому витратити на це. Так, в Одесі, у їдальнях №68, 78 та 18 студентам доводилося чекати на їжу по 1–2 години. Були випадки, що 50–100 курсантів Радпартшколи залишалися без обідів та сніданків. Донецькі студенти стояли в черзі по дві-три години [118, арк.69]. А студенти Харківського зернового інституту поскаржилися П.Постишеву (27 січня 1935 р.): «В столовці бувають великі череди так що приходиться ждати обід по 3 години й ставлення обслуговуючого персоналу столової до колгоспників погане» [120, арк.15]. «Черга завжди була довга, – згадував Ю.Кобилецький. Стояли годинами та не без діла. Одні підчитували літературу до лекцій, інші ділилися досвідом і знаннями, дискутували, а то й жартували» [441, с.129]. Гострота проблем, що переслідували в молодості людину, з височини пережитого має тенденцію згладжуватися, й виснажливе чекання в чергах, що колись обурювало, з роками стало овійоватися романтикою юності. Тому ті часи й згадувалися «лише з приємністю» [Цит. за: 463, с.33].

Сніданками та вечерями студенти були охоплені зовсім незадовільно. У Харкові, наприклад, з 30 тисяч студентів мали можливість отримати їх не більше 10 тис., в Одесі з 24 тис. – лише 8 тисяч студентів [757, арк.16].

Ложки, виделки, тарілки, чашки в студентських їдальнях на початку 1930-х рр. стали великим дефіцитом, тож, крім величезної черги за обідами, студентам потрібно було ще постояти в черзі за ложками. На одну ложку претендувало декілька кандидатів. Студкор С.Шульга повідомляв, що в їдальні Київського інституту механізації та електрифікації, наприклад, на 500 студентів було лише 15 ложок і скільки ж тарілок, що створювало величезні

черги [731, с.24]. У їдальні, що обслуговувала студентів Полтавського плодоягідного інституту та інституту свинарства на 1500 осіб було всього 40 мисок і 50 ложок [556, с.33]. У деяких їдальнях ложки видавали під заставу документів, тож, коли їх отримували назад, знову вистроювалися черги [773, с.30]. Через суцільний дефіцит у самих їдальнях одна черга стояла від каси до буфету, друга за хлібом. Черги за столами взагалі були звичним явищем – чекали доки студенти звільнять посуд. А в їдальні Харківського авіаційного інституту один студент обідав, а троє стояло за ним – не вистачало столів [189, арк.64]. Усе це справляло на молодь гнітюче враження. У В.Когана після відвідання їдальні виникло бажання навіть покинути навчання, але з часом він змирився з тим, що «хтось стояв за спиною в очікуванні місця, із мізерним обідом, коли це місце звільнялося, із убогим інтер'єром самої їдальні»[445, с.41].

Голодні 1932–1933 роки зачепили студентство лише краєм. Як свідчить Л.Дражевська, «навесні 1933 р. на вулицях Харкова лежали трупи померлих від голоду, але про це не говорили. Умирили в нас на очах діти – жодних коментарів» [384, с.263]. Студентам були виділені хлібні карточки. С.Крижанівський згадував, що на них вони «нерегулярно одержували щось із 400 грамів хліба. Плюс вінегрет у студентському буфеті» [478, с.41]. Худобідно, прожити було можна. В.Богдан писала, що у їхній студентській їдальні основним блюдом був шрот – залишки насіння соняшника після екстракції із нього олії бензином [291]. «Смак шроту противний, а найнеприємніше – це відчутний запах бензину», після такого обіду цей запах наповнював не лише їдальню, а й інститут. Студенти жартували, що їм тепер небезпечно курити. Важко було звикнути і давитися такою гидотою, але десятки голодних людей збиралися біля їдальні в надії на пригоршню шроту. Коли ж студентам заборонили подавати милостиню біля їдальні, «доводилося рештки шроту, завернувши у папір, виносити на бокові вулиці» [291].

Норми постачання студентства різних навчальних закладів хлібом відрізнялися. У Харкові воно мало таку диференціацію: у Педагогічному

інституті отримували 400 грам на день, у Хіміко-технологічному – 600, а у Авіаційному – 800 [731, с.25]. У Бердянську студенти індустріального та медичного технікумів отримували 600 грам хліба на день, а педагогічного – 300 [573, с.26]. Та не всі могли отримувати хліб щодня, одні студенти не бачили його по три-чотири дні, інші підробляли хлібні карточки, після чого здобуток несли на базар і збували «в тридцять-три дорога» [787, с.31]. Спекуляція була характерною для цієї епохи, як і моральне засудження її,

У цей час повсюди фіксувалися випадки зменшення норми видачі хліба як студентам, так і професорсько-викладацькому складу. Наприклад, у Шосткінському хімікотехнологічному інституті з 15 березня 1933 р. «студенти отримують зменшену норму хліба – замість 600 гр. – 400, зараз пропонують довести її до 300 гр.» [118, арк.44]. Крім того, не видавався хліб утриманцям студентів і викладачів. Постанова про постачання студентів, видана Наркомом постачання 5 лютого 1933 р., всюди порушувалася. Ректор КДУ Д.Ф.Мельников у серпні 1933 р. клопотався, що «Київський облснаб припинив видавати хліб для студентської їдальні Київського державного університету, а також всі інші продукти (крупа, борошно). Їдальня університету, що обслуговує 2000 студентів і відпускає щодня 5000 гарячих страв, не одержує на сьогодні ні хліба, ні жодних продуктів» [89, арк.14].

Правління інститутів намагалося виправити тяжке матеріально-побутове становище, та лише деяким вдавалося якось налагодити постачання. Наприклад, у Київському енергетичному інституті було налагоджено власну харчову базу завдяки двостороннім угодам. Бригада студентів інституту електрифікувала Конотопський радгосп, натомість інститут одержав 800 пудів картоплі, 700 пудів капусти, 10 пудів олії, 15 пудів м'яса, 40 діжок квашених баклажанів та огірків. Це й же радгосп утримував інститутські кролятник та свинарник. Аналогічна угода була складена і з містечком Комари (БСРР), за електрифікацію якого інститут одержав 3000 пудів картоплі [524, с.12]. Смачні обіди мали й студенти Київського лісотехнічного інституту, де було широко організовано

децентралізоване постачання на основі договорів з колгоспами. «Увечері та вранці є за дешеvu ціну гарячі страви, пряники, цукерки, пироги, повидло, молоко. Незабаром до меню буде занесено м'ясо кроля, що за нього так піклується зараз адміністрація та профком» [731, с.24]. З усіх архівних документів і матеріалів публіцистики наведені свідчення були скоріше винятком, ніж правилом для реалій початку 1930-х рр.

На Всеукраїнській нараді завідуючих обласними відділами народної освіти (18 лютого 1933 р.) говорилося про значення організації при навчальних закладах господарств з метою покращення постачання і побуту студентства [88, арк.20]. Передбачалося 1933 р. засіяти не менше 8588 га харчових культур, відповідно до постанови РНК УСРР від 10 квітня 1933 р. «Про розвиток приміських господарств вишів, втишів і технікумів» [255, с.15, 16]. Навчальним закладам рекомендувалося добиватися виділення землі під городи, засівати, обробляти і збирати самим урожай для харчування студентів.

Одним інститутам вдавалося отримати землю без особливих турбот, наприклад, для Дніпропетровської області під студентські городи виділили 1200 га землі. Приміське господарство Дніпропетровського гірничого інституту у 1933 р. мало 104 га землі. З цієї площі за рік отримали ячмінь, овес, просо, картоплю, квасолю, кабачки, кукурудзу загальною кількістю 334938 кг. У господарстві було 27 корів, два бугаї, шість телят, вісім коней. Було вироблено 375 кг масла, 180 кг сиру [93, арк.12]. 1934 р. планувалося збільшити кількість землі до 300 га.

Для більшості вишів земельні наділи відводилися на рік, що не давало можливості ввести правильну сівозміну, грамотно вести господарство, вивчити особливості ґрунту. Щорічно весняний сів розпочинався з війни за отримання наділів у приміській смузі. Сконцентрувати в господарстві тваринницьку базу без відповідних приміщень взагалі було неможливо [93, арк.237]. Крім того, в Україні не дозволяли купувати коней у колгоспах, а заготівельні райони були виділені в Білорусії. В результаті коней отримували

через 1,5 місяці й за велику ціну, причому худих. Наприклад, Металургійний інститут використав цю можливість і закупив вісім коней. Але доставлені коні не годилися для роботи й потребували відпочинку.

Сталінський гірничий інститут мав 40 га землі під городи і потрібну кількість насіння картоплі та кукурудзи, а також 60 га приміського господарства, де планувалося вирощувати картоплю, капусту та помідори. Насіння студенти також мали заготовляти самі. Питання це вирішити було складно, інколи доводилося їхати за картоплею для посадки в Білорусію [318, с.10, 11]. Студенти Дніпропетровських вишів їздили на заготівлю картоплі у Вінницьку та Чернігівську області. Та в більшості випадків вони приїжджали ні з чим. Ще важче було вирішити проблему орання землі. Навіть у випадку, коли КУБУЧі виділяли для цієї мети коней, годувати їх інститути не були спроможні. МТС же вимагали за свої послуги нереальну для інститутів ціну. Наприклад, Сурсько-Литовська МТС готова була допомогти Дніпропетровському гірничому інституту зорати землю за 75 крб., 10 пар взуття, 3 пари чобіт, 10 костюмів і плюс до того, харчувати трьох робітників протягом року. З представників Медичного та Будівельного інститутів вимагали ще тонну дерті та 25 кг. масла. У Будівельному інституті підраховали, що за те, щоб зорати 50 га землі, довелось би заплатити 8000 руб. [658, с.12, 13] Більшість Київських вишів землю так і не змогли отримати в приміській смузі. Голова профкому Київського сільськогосподарського інституту ґрунтознавства та хімізації Розенфельд повідомляв, що «зараз інститут опинився в умовах, коли примушений шукати землю під самодіяльний город в інших районах» [318, с.10, 11]. Обласні земельні управління не відводили землю навіть для навчальних радгоспів. Та й взагалі навчальні господарства в більшості вишів мали дуже незадовільний стан. Професори Харківського зоотехнічного інституту на лекціях говорили, що «на наше господарство не можна рівнятися, не на ньому навчатися» [189, арк.35]. Картопля тут була заражена грибокком, кормовий буряк майже весь пропав, корови хворіли туберкульозом, конюшні не впорядковані, телятники

– не побудовані, інвентар валявся під відкритим небом. Запчастини від тракторів і косарок кралися і потім продавалися цьому ж господарству [189, арк.35].

Основним контингентом робочої сили в підсобних господарствах були студенти інститутів. В Одеському індустріальному інституті, наприклад, 1933 р. вони проробили в господарстві 7368 календарних днів і виробили 5227 трудоднів, а штатні робітники пропрацювали 6600 календарних днів [93, арк.16]. У багатьох вишах у зв'язку з роботою у таких господарствах студенти не мали канікул, безтолкового відривалися на тривалий термін із занять.

Пропонувалося також при їдальнях та інститутах організувати свинарники, кролятники, відгодівельні пункти, оскільки залишалося багато недоїдків. У ХАІ, наприклад, для покращення харчування студентів, інститут організував кролятник на 197 кролів та свинарник на 75 свиней, утворив свій огород і мав ділянку в радгоспі «Більшовик». Студенти через два-три дні отримували м'ясо на обід [487, с.15].

1934 р. у багатьох вишах справа постачання студентів продуктами почала налагоджуватися. Високий урожай з власних підсобних господарств інститутів Дніпропетровська при вірному використанні зміг би задовольнити потребу в харчуванні на 30–35% [118, арк.69]. Ускладнювало вирішення проблеми відсутність їдалень в самих інститутах, тож продукти, вирощені на студентських грядках, використовувалися й для інших громадян міста [89, арк.16]. Директори клопоталися про відкриття їдалень саме при навчальних закладах.

Покращення якості харчування фіксувалося майже у всіх київських інститутах, частіше видавалися м'ясні обіди [119, арк.154, 155]. Неодноразово піднімалися питання раціоналізації праці в їдальнях, щоб студент витрачав не більше 30 хвилин на обід [187, арк.39]. У КДУ, наприклад, добилися того, що студент стояв у черзі за обідом не більше 20 хв.: видавалися спеціальні перепустки для їдальні, встановлювалися черги й

час обіду для кожної групи. Та й саму їдальню було приведено в належний вигляд: покладено паркет, встановлено відповідну кількість столів, забезпечено посудом [128, арк.25]. Хоча, звичайно, проблем залишалося багато, а у Педагогічному та Індустріальному інститутах питання так і не було вирішено [128, арк.44]. В надзвичайно тяжкому становищі залишалося також питання організації харчування студентів Одеси [89, арк.19].

Лише в дні святкування річниць революційних свят молодь могла відвести душу – для студентських буфетів відпускалися «дефіцитні» продукти: бутерброди з ковбасою, сиром, маслом і ікрою, котлети рублені, м'ясо жарене, риба в маринаді, всілякі пиріжки, віденські булочки, тістечка та багато іншого. В Харкові, наприклад, у дні жовтневих свят 1933 р., для студентських буфетів було відпущено 180 тис. порцій цих продуктів [189, арк.45]. Крім того, на шістнадцяті роковини Жовтневої революції всі студентські їдальні мали працювати також у вихідні дні, а 6 і 7 листопада всі студенти отримували покращене харчування – гарячий сніданок (м'ясна страва і чай), обід із трьох блюде – м'ясних і солодкої [188, арк.105].

У той же час у будні мали місце отруєння студентів обідами чи роздача попсованих продуктів, наприклад, оселедців з черв'яками [188, арк.6, 36].

На початку 1935 р. стан харчування студентів почав знову різко погіршуватися. В Києві та Харкові негативно відбилася на ньому ліквідація трестів громадського харчування студентів і передача студентських їдалень та буфетів у відання трестів народного харчування [126, арк.276-278]. Страви виготовлялися низької якості й за високими цінами. У Києві, наприклад, 1934 р. в обід, що коштував 65 коп., додавалося 20 грамів жирів, то у наступному – лише 15–17 грамів. За нормою, у м'ясний обід вартістю 1 крб. 20 коп., потрібно було класти, як мінімум, 85 грамів м'яса, фактично ж у другі блюда клалося по 40, а то й 30 грамів. Робилося це таким чином: в лісотехнічному інституті м'ясних продуктів видали на 460 порцій, а виготовлено з них було 580 порцій. У сільськогосподарському інституті м'яса було видано на 100 котлет, а виготовлено 175, замість 150 порцій борщів виготовлено 230 борщів

[126, арк.279]. Калорійність обідів також знизилась: в їдальні зернового інституту – з 530 до 490, індустриального – з 617 до 492, медичного – з 805 до 480 ккал.

У багатьох їдальнях Києва, Харкова, Одеси дорогих порційних обідів вартістю до 2 руб. 50 коп. виготовлялося значно більше, ніж звичайних загальнодоступних. Ціни в буфетах були також дуже високі, оскільки націнка на продукти становила 20%. Основними продуктами тут були чорний хліб, вінегрет, гаряча вода, ласощі. М'ясні вироби бували дуже рідко і за найвищими цінами, студенти купувати їх просто не могли собі дозволити. Білого хліба ні в буфетах, ні в студентських їдальнях майже не бувало.

Оскільки студентським їдальням дозволялося отримувати продукти тільки через сектор постачання тресту, все, що вирощувалося самими студентами у господарствах при інститутах, купувати було категорично заборонено. В той час, коли, наприклад, Харківський машинобудівний інститут міг продати своїй їдальні м'ясо першосортне свиняче по 5 руб. 70 коп. за кілограм, трест відпускав м'ясо далеко не першої якості по 7 руб. 30 коп.. У Києві Нархарч оцінював картоплю по 43 коп. за кілограм, а інститути пропонували по 20 коп., масло відповідно 15 і 8 руб., яблука – по 2.20 і 1 руб., огірки – по 12 і 7 коп. Інститути, які могли б задовольнити 50–60% потреб в основних харчових продуктах, в результаті такого господарювання вимушені були продукти з своїх господарств віддавати на сторону. В той же час вони надавали їдальням помешкання, опалення, освітлення, посуд, робили поточний ремонт і при цьому сплачували трестам по 25 коп. на студента «амортизаційних» [126, арк.281–282].

Заручниками цієї політики були студенти, які ледве могли звести кінці з кінцями. Вартість харчування в день їм обходилася у 1935 р. приблизно в 2 руб. 40 коп.: сніданок – 40 коп.; обід – 1руб. 20 коп.; вечеря – 40 коп.; хліб – 40 коп., на місяць це становило 72 руб. Середня стипендія в той час коливалася від 55 до 90 руб. Таким чином, кошторис студента був дуже напружений. У кращому випадку багатьом доводилося їсти або першу, або

другу страву. На цілий обід коштів не вистачало. Великим щастям на сніданок було мати чорний хліб з цукром: «І ось обмочуєш хліб у великому жерстяному кухлі з кипятком, потім у цукор-пісок – і їси. І весь сніданок...» [522, с.206]. Проте значна частина не могла собі дозволити навіть таких маленьких сніданків. «Студенти сидять голодні, бо видають лише 1 руб. в день та й то нема де купити хліба», такі скарги П.П.Постишеву були не рідкістю 1935 р. [120, арк.8]. Під час обстеження 1937 р. студенти говорили, що після отримання стипендії «поживеш, пообідаєш 10–15 днів, а потім сильно скорочуєш їжу, сили відновлюєш більше сном, що відбивається на якості навчання» [194, арк.224]. Вихованка Харківського державного університету О.Соловей згадувала, що «з грішми завжди було сутужно. Якщо кортіло зайвий раз піти до театру, то тиждень не снідали, відкладали на квиток. І якось так виходило, що постили ми перманентно» [708, с.277]. На вечерю, якщо пощастить, «пили студентський голочай (кип'ячену воду без заварки й цукру) з кусником якоїсь ковбаси й шматочком хліба (була ж карткова система) ... І так день у день [390, с.129]. Інші згадували, що через нестачу грошей «вечерю частіше за все – «відміняємо» – добровільно – як «буржуазний пережиток» [522, с.206].

Скасування карткової системи, очевидна тріумфальна хода індустрії країни викликала у радянських людей гордість і захоплення. «Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше» – знаменита сталінська фраза лунала повсюди, переконуючи мільйони у настанні в країні щасливого і заможного життя. Основна маса студентів не відчула цього покращення, без карток «більше 600 грамів хліба дістати не можна» [120, арк.23–24] і навіть наприкінці 1930-х рр. вони були «в більшості своїй позбавлені можливості обідати щодня» [194, арк.224], «були вічно голодні» [301, с.269], тож миттєво відреагували: «Жить стало лучше, Жить стало веселее – Шея стала тоньше, Но зато длиннее!». Тисячі радянських громадян дякували «щасливому товаришу Сталіну за наше дороге життя!» – усі поточні пропагандистські гасла піддавалися переробкам, бо, за словами одного із студентів того часу,

«єдиним засобом протистояння гримасам сталінського часу була у нас іронія, випробуваний засіб...» [379, с.20]. Звичайно, були студенти, які мали можливість нормально харчуватися. Це перш за все ударники, спортсмени, тобто ті, на котрих потрібно було рівнятися решті. Для обраних при їдальнях організовували спеціальні зали ударника. Студентка ХДУ О.Буревій згадувала: «Обіди в їдальні були «погані» і «кращі». Кращі давали в окремій кімнаті за перепустками або талонами» [301, с.269].

Таким чином, конкретні страждання розгубленої чи забутої всіма окремої людини тонули в стосах бюрократичних наказів і постанов, спрямованих покращити життя студентства, але в дійсності маючих зворотній ефект. Владу більше цікавило те, що «в жодному виші не проведено пояснення харчових, грошових і житлових труднощів» [116, арк.17] та негативне або байдуже ставлення студентів до політнавчання, а не шляхи ліквідації численних проблем. Тому «залишки і недоброякісні обіди» переслідували молодь протягом двох десятиліть, примушували вдаватися до всіляких вигадок, щоб мати можливість якось зводити кінці з кінцями і при цьому ще й встигати навчатися.

5.3. Житлове питання

Важливим елементом повсякденного життя студентів 1920–1930-х рр. стали гуртожитки. Характерною особливістю цього періоду було розселення студентів різних вишів у Будинках пролетарського студентства (БПС), які знаходилися під опікою комітетів покращення побуту учнів. Іншим типом студентського гуртожитку став інтернат при навчальному закладі. У першій половині 1920-х рр. лише 25% молоді були забезпечені таким житлом (14,4 тис. осіб) [111, арк.115–117]. Численні документи правдиво змальовують картину життя в гуртожитках, підкреслюючи велику скупченість студентів, потребу в ліжках, столах, стільцях: «У кімнатах мешкає по 35–40 осіб, на одну особу приходиться 0,8 кв. сажнів. Кімнати сирі [...] Із постелі видані тільки матраци. Вішалки немає, ліжок одинадцять на 35 осіб, п'ять столів. На одну табуретку – три-чотири претенденти. Лише у деяких кімнатах є

електричне освітлення, а в більшості – газові лампи. [...] Через відсутність перил загинув студент, після чого їх виклали дошками і прикрутили дротом, що також не може підстрахувати від нещастя, оскільки не скрізь у коридорах є світло» [78, арк.13]. Наведений опис був типовим для всієї України протягом тривалого часу. За даними Д.Ласса, 61,7% одеських студентів жили в гуртожитках, практично не пристосованих для житла [495, с.32–34]. Більшість із них (10 із 14) були дрібними, розкиданими містом, тому використовувати їх під гуртожитки було недоцільно. У Києві з п'яти інтернатів 1927–28 н.р. три являли собою напівтемні приміщення, що раніше використовувалися під виробничі підприємства, один був намічений до зносу, а ще один слугував колись казармою [79, арк.67]. Крім того, незадовільним було устаткування. Не вистачало столів, стільців і навіть ліжок. Тож студентам часто доводилося спати вдвох на одному ліжку. Відпочити у таких умовах було майже неможливо. М.Я.Афанасьєв у своєму щоденнику записав (15.11.1929 р.): «Ніч пройшла неспокійно, тому що на одному ліжку довелося спати вдвох. Я майже не спав, всю ніч крутився й поглядав у вікно, скоріше б настав світанок» [215, арк.168]. Тривалий час у гуртожитках не вистачало матраців, про постільну білизну взагалі говорити не доводиться.

Значна кількість студентів, особливо у вишах великих міст, були іногородніми. За даними Д.Ласса, лише близько 19% студентів знаходили собі притулок у родичів [495, с.32–34]. Тому навіть описані незадовільні умови гуртожитку для молоді були потрібні, бо в протилежному разі доводилося знімати кутки чи кімнати на околицях міста чи у приміських селах. Анкета Харківського КУБУЧу засвідчила, що таких було 46,6% [584, с.129]. Інші поселялися групами у тісних приміщеннях, умови життя в яких були далеко не кращими, якщо не навпаки. В.Горохова писала: «Наша Гайворонська компанія зняла кімнату на Мироносицькій вулиці на другому поверсі. Близько від обох інститутів. Жили в ній з нашої компанії сім осіб. Три дівичі і чотири хлопці. Два наших двоюрідних брати та два товариші, які

вступили до Ветеринарного інституту. Спали всі підряд на підлозі...» [225, с.3]. Описаний випадок був не найгіршим варіантом, оскільки 38,7% студентів, (за даними вищезгаданої анкети) могли дозволити собі знімали кімнати лише у вологих підвалах і напівпідвалах. Саме у таких умовах жила студентка з оповідання Д.Гуменної «Сосна чекає чуда», її кімната була вогка, «стіни поцвіли, бо то ж підвал» [360, с.9]. Ю.Кобилецький так описує своє квартирування в одному з таких підвалів: «Пригадую, як після робітфаку, ми четверо земляків-звенигородчан оселилися у великій підвальній кімнаті по вулиці Володимирській, 81. Це була колишня красильня, стіни якої пропахли різними фарбами і виблискували райдугою найрізноманітніших кольорів. Опалення в ній від «буржуйки». Дрова для цієї «буржуйки» ми здобували, розламуючи старі дощані паркани, різні прибудови, навіть забуті вбиральні. Від розжареної «буржуйки» стіни потіли – з них та зі стелі капала вода. Ми скоренько вкладалися в свої постелі; а бувало, ранком дехто з нас не міг одразу піднятися, примерзаючи буйною чуприною до стіни» [441, с.128].

За даними соціологічних досліджень, проведених у 1920-і рр., близько 39% студентів проживали в сирих і холодних приміщеннях, 68% не мали нормальної житлової площі [230, с.41]. Вони скаржилися на відсутність світла, вікон, холод у кімнатах. Більше 40% опитаних студентів розміщалися на міських околицях або за межами міст. А 16 студентів Харківського інституту народного господарства, які вступили сюди 1927 р., змушені були оселитись у підвалі інституту, де їм доводилося спати у коридорі на підлозі, чекаючи місця у гуртожитку [62. арк.56]. У політдоповіді секретаря Основ'янсько-Холодногірського райпарткому за серпень 1923 р. зазначалося, що студентство інститутів незадоволене вирішенням житлового питання, особливо це явище характерне для тих, хто повертається з канікул і виявляє, що ночувати немає де [175, арк.16].

До середини 1930-х рр. фіксувалися випадки, коли студенти взагалі не мали навіть поганого житла – вимушені були жити на вокзалах, у парках, на горищах і в підвалах будинків, а дехто навіть жив просто неба в якихось

ящиках [755, с.115]. Студенти нових наборів, намагаючись одержати місце у гуртожитку, часто скаржилися на байдужість, «черствість, нерозуміння, мовчазне посмикування плечима, а іноді й єхидні зневажливі посмішки» [54. арк.154] з боку всіляких комісій і навіть членів правлінь навчальних закладів. Коли декілька студенток Харківського ІНО, що мали потребу в гуртожитку, звернулися до проректора з господарської роботи за допомогою, у відповідь почули: «Збирайте свої речі та йдіть на вокзал» [778, с.15]. А студент Харківського геологічного й землевпорядного інституту В.Д.Шумилів скаржився, що «ректор порадив мені зняти квартиру, коли в мене сьогодні нема чого їсти. Це не той широкий доступ до освіти для робітників і селян, про який говорить радянська влада» [62, арк.78] .

Рік у рік у інформаційних повідомленнях про становище пролетарського студентства писалося про надзвичайно тяжкі умови життя: «Особливо тяжкі умови у Харкові й Києві, де дотепер не відведені нові площі для нового прийому й повторюється історія минулого року, коли пролетарські студенти залишилися без житла й змушені були тулитися в аудиторіях, коридорах, на вокзалі й навіть у садах» [44, арк.35]. Аналогічна інформація подавалась у численних дописах у періодиці, але проблема до кінця десятиліття так і не була вирішена, тож перейшла в наступне.

1926–27 н.р. у Києві гуртожитками були забезпечені лише 24% студентів, а в цілому в Україні – 33% [41, арк.63], у наступному році – 42% (25613 студентів із загальної кількості 63802) [60, арк.30]. Щоб якось вирішити проблему житла, під гуртожитки передавалися різні непристосовані для цієї мети приміщення – казарми, клуби, більярдні, пивні. Нові функції, що не входили в плани ідеологів і діячів мистецтва на момент спорудження, одержали також багато культових споруд. Студентськими гуртожитками стали Лаврський музей і знаменитий Михайлівський Собор у центрі Києва. На керамічних плитах церкви й на хорах були розставлені сотні ліжок. Божественна акустика, розрахована на звучання церковних служб, підсилювала й без того страшний шум. Сучасники порівнювали цей

гуртожиток з Галицькою товкучкою [один з базарів Києва – *О. Р.*] 1920-х років! Були й щасливчики, які «жили в монастирських келіях, спали іноді вдвох на ліжках, але в тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися» [441, с.127]. Усі корпуси Михайлівського Собору були пристосовані до потреб студентів. «Від ікон й іконостасу залишилися тільки сліди, а замість них на стінах були намальовані ультрамарином величезні червоноармійці в гострих будьонівках. Картину руйнування розкішної колись церкви, що сіяла золотом ікон у мерехтінні свічок, доповнювали діри там, де вирвано вже дерев'яне різьблення. Немов вибиті зуби ... Словом тут усе ще віяло грозою революції» [361, с.175–178]. Студенти прекрасно почувалися і в архієрейському корпусі, де навіть могли варити куліш на «буржуйці». Для підтримки вогню використовувалися прекрасні зразки різьблення на дереві, які виламувалися зі стін і стелі Церкви. А колишній монастирський готель, що належав КУБУЧу, за спогадами, здавалася раєм у порівнянні з Церквою [361, с.176].

У Харкові студентськими гуртожитками стали шкільна церква на вул. Артема, університетська церква (1928), Каплунівська церква. Жити тут було дещо краще, ніж у бараках, але не набагато – збереглося багато описів цього життя. В університетській церкві великий колонний зал було розділено фанерою на дві частини – чоловічу й жіночу. «Ліжка стоять тісно, майже без проходу. З одного боку на всю довжину фанерної стінки стоять високі столи – колишні верстати. З іншого – ні столів, ні стільців, високі вікна без підвіконників. Є всього сім табуреток. Кошики з речами й провізія лежать на столах і ліжках. Брудна білизна лежить або в кошиках, або під матрацами на ліжках. На стінах і на вікнах пил і павутина. До моменту заселення, тобто до початку жовтня, було приготовлено кілька ліжок, інші спали на підлозі або на столах. Вікна до 19 листопада були частково вибиті, забиті фанерою в день обстеження. Топити регулярно почали тиждень тому. Майже всі перехворіли на застуди. На 27 жінок є одна миска для миття голови, загальні умивальники біля вхідних дверей. Через те, що вхід загальний, двері з

чоловічої половини в жіночу не закриваються за відсутністю гачка, а фанера досягає людського росту, немає можливості умитися або помити голову. З боку чоловічого відділення постійний шум, підглядання через перегородку й таке інше» [78, арк.15].

У Каплунівській церкві, яку передали для тимчасового розміщення студентів у вересні 1929 р., зобов'язавши зробити там ремонт для тимчасового розміщення студентів [79, арк.18], спостерігалася аналогічна картина: «З 210 студентів, що живуть у церкві, багато сплять просто на підлозі, бо не вистачило ліжок. Підмостивши під грішне тіло пук соломи, вкрившись якоюсь ганчіркою, поклавши під голову кулак, так і сплять студенти. [...] І дуже вражає картина: сидить, по-турецькому зігнувшись, студент і навчається, а над ним церковний напис: «Боже милостивий буді мне грешному» [319, с.50]. В той же час за це приміщення – «за пропис, картки тощо за підрахунком одного студента здерли щось 120 крб.».

З року в рік констатувалося, що «можливості розміщення залишилися минулорічними, як і площа для навчальних занять. Наявні приміщення не відремонтовані й знаходяться в антисанітарному стані» [186, арк.96]. Невпорядкованість гуртожитків, бруд і розруха в кімнатах породжували відповідну поведінку студентів, які жили в них. Паління в переповнених кімнатах і плювання на підлогу стало звичним явищем побуту. Всілякі обстеження студентських гуртожитків постійно виявляли низку «ненормальних явищ у стані самих гуртожитків й в умовах проживання в них, причому ці явища викликалися не скільки обмеженою матеріальною базою гуртожитків, скільки недбалим і некультурним ставленням самих мешканців. У коридорах і кімнатах спів, шум, що заважає роботі й відпочинку самих студентів. У кімнатах бруд: у кутках сміття, стіни покриті написами, не провітрюється, у них перуть і сушать білизну» [150, арк.8]. Фіксувалося недбале ставлення до державного майна, пошкодження меблів й електропроводки, неощадлива витрата води й електрики.

Спроби вплинути на поведінку студентів вживалися адміністрацією, у

гуртожитках вивішувалися правила внутрішнього розпорядку, де говорилося, наприклад, що «викидати сміття й виливати помиї за вікно забороняється». Категорично заборонялося «курити цигарки в кімнатах [...], плювати на підлогу в коридорах, кімнатах і сходах [...], тримати під ліжком сміття й непотрібні речі й розгортати брудну білизну [...], залишати стіл для занять неприбраним після їжі й залишати продукти розкиданими й не накритими, чистити взуття й витрушувати одяг у кімнаті» [80, арк.39; 150, арк.11]. Але, незважаючи на попередження й правила, раз по раз виникали всілякі конфліктні ситуації, коли облиті помями безтурботні перехожі скаржилися на невдачливих студентів. А в Ніжинському ІНО, наприклад, за порушення санітарних умов у гуртожитку, над студентом робітфаку М.З.Рогінським «влаштували товариський суд – наробивши тим самим великого шуму й ухвалили «виключити з інтернату й сільгоспколективу й клопотатися перед адміністрацією про виключення з інституту», що адміністрація зробила із задоволенням» [31, арк.306]. Але все-таки цей випадок був нетиповим. Швидше за все, галас було піднято з метою залякати студента, що був робкором й «більше двох років викривав у газеті дефекти госпорганів і терпів багато гонінь», до того ж у самому гуртожитку не було «нічого ще не приведено в порядок, немає води й умивальників і доводиться з третього поверху ходити до колодязя (сажнів 50 від будинку) умиватися» [31, арк.306].

Преса також неодноразово повідомляла про антисанітарію, шкодуючи, що теоретичні знання основ гігієни й санітарії в «особистому житті студента знаходять дуже незначне застосування» [635, с.68]. Наприкінці 1920-х рр. у гуртожитках стало модним проводити конкурси на кращі й гірші кімнати, але комісіям в основному довелося бачити більше поганих. Зазначалося, що, як і раніше, «у кімнатах панує брудний мат, чиститься взуття, плюють на підлогу. І найстрашніше, що це не випадковість, що це вже звичка» [617]. Під час обстеження кімнат Артемівського БПС, деякі справляли враження «що тут відбувся погром чи пожежа. Підлога брудна, незаметена. На столі ворохи

скибок і недоїдків хліба, пляшки з під кефіру, ворохи паперу... Лунає безперестанний мат...» [392, с.49]. У такому хаосі деякі студенти навіть не помітили комісію – грали у карти.

Наказами по інститутах від студентів вимагали дотримуватися чистоти в кімнатах, аж до застосування адміністративних заходів [201, арк.78]. В одному із них ми читаємо: «В кімнатах студенти повинні додержуватися чистоти: не спати на ліжках в черевиках, мити підлогу» [202, арк.69]. Комендантів зобов'язували повідомляти дирекцію про студентів, які порушують дисципліну. Студентці ХІОТ П.Акіменковій, наприклад, за неодноразове невиконання розпоряджень коменданта (розпалила в коридорі примуса й напустила диму, викидала недоїдки в раковину умивальника, в її кімнаті жили сторонні мешканці) було винесено догану з попередженням [201, арк.84; 202, арк.11].

Незважаючи на щорічне збільшення житлової площі, відсоток забезпечення нею студентів залишався незадовільняючим. 1929–30 н.р. у Харкові гуртожитками забезпечувалися лише 40,7% студентів, причому цей відсоток практично не зростав (у попередньому навчальному році він становив 40,2%) [79, арк.62]. Пролетарська частина студентства України була забезпечена житлом на 63,5%, у окремих вишівських центрах цей відсоток був таким [79, арк.66]:

місто	Загальна кількість студентів	Робітників і селян	Кількість забезпечених житлом	У відсотках
Харків	13194	7005	5499	78,5
Київ	13640	9376	4272	45,6
Одеса	8465	5034	3599	71,5
Дніпропетровськ	4792	2872	1886	65,4
Миколаїв	728	499	342	68
Вінниця	915	616	500	86
Інші	20169	14432	11016	76,4
разом	61908	39835	27114	63,5

Нерідко гуртожитки знаходилися дуже далеко від навчального закладу,

а то й за містом, й у цілому проблеми не вирішували. Всі вони були перевантажені, середня норма на одного студента становила 4,5 кв.м. (Харків, Одеса), 4,1 кв.м. (Київ), 4,2 кв.м. (Дніпропетровськ). У той же час у них проживала значна частина сторонніх.

Як говорилося вище, багато пролетарських студентів і робітфаківців не мали й таких умов життя. Тим, кому доводилося жити десь за містом у неопалюваних руїнах, самий необладнаний гуртожиток здавався «тихим куточком». Але й вони зауважували: «Хоча потрібно зізнатися: 80–90 осіб у одній купі, цілковита антисанітарія, яка може бути лише у студентів кількістю 90 осіб у кімнаті, при такому скупченні, звичайно, навчатися не розраховуй, та ще людині з розхитаними нервами, але це нікого не стосується» [54, арк.155]. П.Григоренко так описав своє життя в так званому «гуртожитку»: «А трудність поставленого завдання [покращення якості навчання – *О.Р.*] ускладнювалась ще й умовами життя. В залі клубу (на 500 сидячих місць) поселили не менше 200 студентів. Кожний з них робив, що хотів. Тому зала цілодобо вирувала, як киплячий казан. Згорбившись на своєму матраці, я розв'язував математичні задачі і так заглиблювався в них, що не помічав нічого навколо себе, жив своїм життям» [355, с.87].

Для вивчення побуту студентства вкотре в січні 1930 р. була створена спеціальна урядова комісія, яка вже в квітні констатувала, що «житлові умови пролетарського студентства надзвичайно тяжкі», пропонувалося вжити негайних заходів для їх поліпшення [80, арк.62]. Було навіть укладено угоди з окрвиконкомама – Київським, Дніпропетровським, Луганським, Миколаївським, Одеським і Харківським на побудову студентських гуртожитків і для розміщення прийому 1929–30 н.р. Гарна річ – угода, та проблеми так і не були вирішені, оскільки міськради виділяли приміщення, абсолютно непридатні для житла, що викликало велике обурення серед студентства й про що неодноразово писалося в часописах. Студенти Дніпропетровська скаржилися: «Де тільки є якесь поламане, вільне приміщення, колишні крамниці – КОПОПОУЧ вселяє туди студентів,

обіцяючи зробити ремонт, але часто-густо помешкання ремонтуються самими лише словами» [733, с.23]. У багатьох таких приміщеннях санітарні органи категорично забороняли організовувати навіть тимчасові гуртожитки, як, наприклад, у виділених для розселення студентів Харкова бараках та підвалах на вул. К.Лібкнехта [81, арк.47]. У Києві для гуртожитків були виділені міськрадою призначені для знесення напівтемні, сирі приміщення, що були виробничими підприємствами чи бараками [61, арк.20]. За будівельними нормами, якщо при проектуванні житла нашттовувалися на воду на глибині 5,5 м, то будівництво заборонялося. «У нас було так, що в бараку, де мешкає 300–400 студентів, я брав палицю, встромляв у землю на 0,5 м. і з ями показувалася вода. Ми мали випадки захворювання ревматизмом, туберкульозом, зростання незадоволення, моральний розклад студентства» [94, арк.149], – скаржився київський студент. Бараки взагалі були досить розповсюдженим житлом сталінської епохи, вони будувалися як тимчасове помешкання, проте жити там доводилося роками. Так, більшість студентів м. Сталіно було розміщено саме в гуртожитках барачного типу [118, арк.67]. Немало студентів відновленого Київського університету жили в глинобитних сирих бараках на вул. Дикій [797, с.11], у Харкові, в бараках на Григоровському шосе не було освітлення, матраців і ковдр, приміщення не прибирались і не охоронялись [80, арк.57]. Тож не дивно, що там обікрали сонних, стомлених студенток, забравши десять пальт і різний одяг [319, с.50]. «Устаткування та обладнання студентських гуртожитків незадовільне – указувалося в звітах. Значна частина студентів немає ковдр. Постільної білизни немає зовсім. Не в усіх гуртожитках є залізні ліжка. Недостатнє устаткування столами, стільцями» [79, арк.67].

Проблема отримання гуртожитку виникала у студентів щорічно. Повертаючись на навчання, доводилося знову й знову клопотатися про поселення: «Невже не можна зробити так, щоб повернувшись на навчання, студент зміг би прямо йти в те помешкання, де жив минулого року, не ночуючи ні на вокзалі, ні під парканами. Коли вже припиниться між

студентами боротьба за існування? – Дайте нам людські умови, – вимагають сотні пролетарського студентства...» [552, с.18]. Нерідко траплялися випадки самозахоплення кімнат, особливо в нових гуртожитках. Так вчинили, наприклад, 49 студентів Харкова, які самовільно вселилися до новозбудованого гуртожитку. Причому разом з ними в загальних кімнатах мешкали їхні дружини, діти та навіть інші родичі [81, арк.32]. З самозахопленнями намагалися боротися, наприклад, студента Інституту організації територій В.О.Невідомського 2 лютого 1933 р. за відмову звільнити кімнату в БПС, в яку він самовільно вселився, було виключено зі складу студентів із зняттям стипендії. Проте наказом від 8 серпня 1933 р. його вже було призначено комендантом гуртожитку, оскільки попередній недбало ставився до своїх обов'язків [201, арк.72].

У переважній більшості гуртожитків, як і в попередньому десятилітті, фіксувалася недопустима скупченість, часто доводилося спати двом студентам на одному ліжку, траплялися навіть випадки, коли молодь спала по черзі [117, арк.5]. Меблями кімнати забезпечені були недостатньо, не вистачало наволочок та простирадл, матраців, ковдр [116, арк.45]. У 1935 р., наприклад, за даними НКО майже всі інститути не були забезпечені постільними речами, зокрема не вистачало простирадл, наволочок, придбання шаф та подушок з кошторису зовсім виключалося [126, арк.101]. Тож скарги на умови проживання стали повсякденною практикою. Причому на тісноту практично не скаржилися, таке становище стало «модним», більшість вражала байдужість до їхніх проблем: «Вже другий місяць студенти Гуманського плодоягідного інституту сплять на табуретах, або на голих дошках. Немає ні соломи, ні матраців – про ковдри та простирадла ми не згадуємо. Влітку сяк-так можна було перебиватися. Спали на дворі й вкривалися голубим небом. А тепер – не знаємо, що й робити. Дирекція не звертає на нас ніякої уваги» [731, с.24].

Значне збільшення контингенту прийому 1930–31 н.р. до 45585 осіб перетворило ситуацію в катастрофічну, оскільки союзним урядом було

відпущено кредит на будівництво гуртожитків у сумі лише 2 300 000 крб. (НКО просив 10 000 000), який мав спеціальне призначення для Харкова. Отже, він мав більш-менш задовольнити вирішення житлового питання для харківських студентів. У решті ж міст України, особливо в Києві, Дніпропетровську, Одесі й Миколаєві, становище залишалося, як і раніше, напруженим [80, арк.7]. У таємній постанові Бюро ХМПК від 7 квітня 1931 р. констатовалося, що «стан з розміщенням студентів у Харкові наштотується на надзвичайно великі труднощі мешкальної кризи та набирає загрозливого характеру», в результаті чого може бути зірваним наступний прийом [182, арк.237]. У цілому в Україні близько 20 000 студентів нового прийому ще можна було якось розселити, решту 20 000 забезпечити житлом можливості не було. А залишити таку кількість без житла означало зірвати прийом і зробити неможливим виконання затвердженого РНК плану підготовки кадрів [80, арк.11]. Інститутам рекомендувалося виявляти вільну площу у вишах та ДПС і проводити при поселенні самий жорсткий соціальний відбір.

Справу розселення значно ускладнювало невиконання місцевими органами відповідних постанов Уряду про забезпечення житлом сімейних студентів за рахунок загального міського фонду (постанова ВУЦВК від 2.01. 1929 р. і РНК від 13.10.1929 р.) та про адміністративне виселення з студгуртожитків сторонніх осіб (постанова ВУЦВК від 12.06. 1929 р.) [80, арк.7] Досить часто сторонні особи в студентських гуртожитках займали майже половину площі. Наприклад, у гуртожитку Харківського технологічного інституту на вул. Каплунівській, 6, студентам належало 57 кімнат, а приватним мешканцям – 41 (42% всієї житлової площі) [80, арк.42].

У невеликих містах виселення сторонніх мешканців було проведено повністю. В Одесі та Дніпропетровську – на 43%. У Харкові цю директиву зовсім не виконали. Міські ради забороняли міліції проводити виселення в тих випадках, коли для виселених громадян не відводилися інші приміщення. Сталінська міськрада порушила питання про виселення сторонніх осіб навіть перед ЦК. Тут студентські гуртожитки відбиралися для розміщення різних

установ та осіб, було виселено з гуртожитка навіть парттисячників і відібрано придбане приміщення в будівельного технікуму. В гуртожитку Горлівського гірничого технікуму жили співробітники Артемвугілля. В будинку професорів Донецького гірничого інституту до дев'ятнадцяти кімнат заселили співробітників міських і обласних організацій [118, арк.67].

У той же час студентам доводилося жити, де прийдеться. Наприклад, критичне становище 1931–32 н.р. констатувалося в інститутах Дніпропетровська. У Медичному більшій частині студентів не вистачало житла, тому молодь була розміщена в залах і аудиторіях [116, арк.63]. У Гірничому новий прийом не був забезпечений гуртожитком повністю і студенти були поселені в аудиторіях [117, арк.4]. У наступному році проблема залишилася невирішеною: Гірничий інститут поселив 450 осіб у лабораторії та в навчальних приміщеннях; 91 студентів-медиків мешкали в спортивному залі та спали вдвох на одному ліжку. В інституті профосвіти на 338 студентів було лише 138 матраців, а у педагогічному технікумі на 117 осіб всього 19 ковдр. Студентам доводилося зсовувати три ліжка разом і п'ять-дев'ять осіб вкривалися однією ковдрою. У зв'язку з житловими проблемами навчальні заклади також втрачали студентів. У електромеханічному технікумі, наприклад, із 52 студентів I курсу покинули навчання 24, із 32 II курсу – 12 [377, с.27]. У Харківському інженерно-економічному інституті зернового господарства за два місяці відсіялося 62 студента [774, с.26].

В інших містах проблеми були аналогічними. У Сумському інституті соціального виховання, наприклад, осінній та весняний набори (всього 340 студентів) зовсім залишилися без гуртожитку [733, с.23]. До студмістечка Голосієве, що знаходилось у п'яти кілометрах від Києва, був відсутнім трамвайний чи автобусний зв'язок. 500 студентів і більшість викладачів жили в Києві й для них було виділено лише один автобус на 35 осіб, тож відмічалось «хронічне запізнювання» на заняття. У гуртожитках часто не було води та світла. До початку 1933–34 н.р. було відремонтовано лише один

гуртожиток, студентів вселяли туди поступово, після закінчення ремонту кімнат, тому їм доводилося жити в вологих приміщеннях. Оскільки не вистачало білизни, студенти спали на голих матрацах удвох на ліжку, щоб зігрітися, вкриватися верхнім одягом [117, арк.68]. Тут не було бані, поліклініки, водопроводу і каналізації, тому використовувалася вода з застоюваних ставків.

Будівництво нових гуртожитків відбувалося досить повільно. Перевірка, яка проводилась у жовтні 1933 р. у Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Одеській областях та Харкові показала незадовільний хід будівництва. Наприклад, у Дніпропетровській області новий гуртожиток зводився лише в Кривому Розі для студентів педінституту, та й те було зірвано завдяки поганій роботі будівельної контори «Укржитлобуду», незважаючи на наявність будівельних матеріалів. У решті гуртожитків ремонт затягнувся, новий набір не було забезпечено житлом. Більшість студентів так і мешкала в непридатних приміщеннях [118, арк.68]. Обладнання залишалося незадовільним: тумбочками гуртожитки були забезпечені на 10%, стільцями – на 50%, етажерок бракувало зовсім, та головною проблемою все ж була недостатня кількість білизни.

Вище ми говорили про те, що на будівництво гуртожитків Харкова було відпущено 1930–31 н.р. спеціальний кредит, який мав більш-менш задовольнити вирішення житлового питання для студентів міста. Почалося спорудження широковідомого Гіганта (хоч і тут були ускладнення з затвердженням будівельного та фінансового планів, одержанням дефіцитних будівельних матеріалів, тощо). Та все ж для повного забезпечення житлом студентів столиці одного Гіганта не вистачало, тож почалося будівництво Гіганта другої черги, яке постійно затягувалось у зв'язку з дефіцитом на матеріали. Передбачалося також будівництво нового Гіганта на 2 500 чоловік і 20 опалюваних бараків. Плани будівництва цих та інших гуртожитків постійно зривалися. Не вистачало робітників і будівельних матеріалів, які в ті часи стали дефіцитними (цемент, алебастр, ліс, скло, гвіздки, залізо для дахів,

радіатори, труби для газового опалення та водопроводу – майже все).

Навіть у новозбудованих гуртожитках, таких як згаданий Гігант, де мешкало 465 осіб і який був мрією чи не кожного студента, фіксувався поганий санітарний стан. Тож, щоб навести порядки, тут у вересні 1934 р. до кожного поверху прикріпили старосту-комсомольця, випускали бюлетені, а при підведенні результатів конкурсу профорганізація обіцяла навіть видати премію – 1500 руб. за кращі кімнати, але не дала. Довелося виділити кошти на премії з тих 10000 руб., що передбачалися на обладнання [128, арк.10].

До середини 1930-х рр. підтримувати порядок було проблематично у зв'язку з холодом у кімнатах, відсутністю води, невлаштованістю територій. Так, у одному з кращих студентських гуртожитків Харкова – «Толкачівці», вода в трубах замерзла і полопались радіатори: «Туляться студенти в холодних кімнатах, не вмиваючись біжать в інститут, сплять взуті та одягнені». Дирекція Інституту педпрофосвіти вимушена була надати всім студентам I, II і III курсів відпустку, залишитися мали право лише емігранти та вихованці дитячих будинків [634, с.26]. Така ж картина спостерігалась і в Києві. Наприклад, у гуртожитку Агропедагогічного інституту не топилося з осені, тому студенти, щоб обігрітися, палили в кімнатах примуси. Тепла від них було небагато, а дихати – важко. Через відсутність води для споживання брали воду з ям [354, с.26]. Студенти багатьох навчальних закладів скаржилися П.П.Постишеву на нестерпні умови життя, наприклад, шеститисячники Красноградського агротехнікуму 26 лютого 1935 р. писали, що вони «не мають можливості відвідувати баню, кіно. Білизна переться не регулярно, нічим платити. Декілька декад не міняємо білизну. Простирадла, наволочки місяцями не перуть, а коли віддаємо прати, спимо на голих матрацах. Студентські гуртожитки обкрадаються ворами. Вурки часто на вулицях оббирають студентів, ріжуть пальто тих, хто обороняється від нападу. Крадуть в роздягальнях пальто, фуражки, шапки» [120, арк.23-24]. Багато гуртожитків до кінця десятиліття не відповідали найелементарнішим вимогам: у 1937 р. студентів Харківського інституту інженерів транспорту

заїдали клопи, не проводилася дезинфекція, через відсутність води доводилось умиватися в інститутах [194, арк.224]. А в гуртожитку Одеського індустріального інституту на вул. Островидова була відсутня вода, не працювала каналізація, більшу частину часу студентам доводилося навчатися при газовому освітленні [252, с.56]. Студенти Дніпропетровського металургійного інституту скаржилися на погане освітлення, бруд у туалетах і умивальниках, загальну обстановку у гуртожитку, що не створювала необхідних умов для роботи: шум, ходіння по кімнатах, голосні розмови, що продовжувалися до пізньої ночі [101, арк.11].

В інших, завдяки організації громадськості для вирішення проблеми, вдалося добитися покращення життя й навіть очистити двори від сміття. Студенти Харківського медичного інституту висадили 3000 дерев на подвір'ї гуртожитку, розбили клумби, а також провели водопровід на вул. Пушкінській [128, арк.275]. 1936–37 н.р. було нарешті повністю закінчено архітектурне оформлення будинків «Гігант», всі поверхи було забезпечено водою, встановлено нові котли, відремонтовано всю опалювальну систему, заасфальтовано площу навколо цих гуртожитків [98, арк.21].

У Київському та Донецькому індустріальних, Рубіжанському хіміко-технологічному інститутах, студенти були не лише повністю забезпечені житловою площею в гуртожитках, але були навіть її надлишки. Правління Київського хіміко-технологічного інституту харчової промисловості повідомляло, що в новому гуртожитку місця вистачало всім бажаючим, на кожного студента доводилось по 5 кв. м. «При гуртожитку є дезінфікаційна камера, душеві та прачечна, кожному студенту видається повний комплект білизни, в тому числі два простирадла на особу. Постіль міняється раз на декаду. Столами, стільцями, тумбочками в основному забезпечені» [119, арк.153]. Про відносне налагодження побутових умов у середині 1930-х рр. звітували й інші виші [119, арк.155; 126, арк.92]. А повідомлення на зразок: «У гуртожитку Дніпропетровського гірничого інституту в багатьох кімнатах немає радіо, занавісок на вікнах, немає навіть графинів для води» [691, с.41]

вже переносить акценти з житлової кризи на невирішення окремих побутових питань, з якими могла впоратись і сама молодь.

У тих інститутах, що не були повністю забезпечені гуртожитками, студенти, як і в 1920-ті рр., вимушені були жити на приватних квартирах. Проте оренду таких квартир тепер виплачували виші, а також видавали ковдри, простирадла, наволочки [119, арк.92]. За домовленістю з інститутами господарі квартир зобов'язувалися забезпечити студентів пальним, освітленням. Але досить часто ці умови не виконувались і молодь не могла навчатися ввечері, оскільки в кімнатах не було світла. Іншим доводилося жити в антисанітарних умовах, без меблів, чайників та інших необхідних речей [298, с.54].

У кінці десятиліття вдалося вирішити й питання оплати за користування гуртожитком, оскільки занепокоєння багатьох студентів викликала її різниця: в одних вираховувалося 10% стипендії, в інших – 4–5%, інколи сюди входила й плата за прання постільної білизни. З 1 вересня 1938 р. РНК СРСР встановив плату за користування гуртожитком в розмірі 7% від місячної стипендії. Одночасно було доручено Комітету у справах вищої школи розробити нові правила внутрішнього розпорядку в студентських гуртожитках [386, с.75]. Пропонувалося вести найрішучішу боротьбу зі всіма порушниками правил внутрішнього розпорядку, а особливо злісних притягувати до товариського суду, посилити охорону гуртожитків і не допускати вхід без перепусток. Бажання влади, громадськості та студентів співпадали: усі бачили «наш гуртожиток зразковим, а в зразковому гуртожитку мають жити лише по-справжньому, по-радянськи культурні люди» [298, с.54].

Таким чином, «проблема житла» була не менш болюча й гостра, ніж «проблема хліба» і матеріального забезпечення молоді в цілому. Більшість студентів 1920–1930-х рр. стикалася зі справжньою житловою кризою та побутовою невлаштованістю. Навіть та частина молоді, яка виростала в злиднях, почувалася дискомфортно в таких умовах, що викликало численні

справедливі скарги в органи влади й управління, до редакцій газет і журналів з вимогами покращити умови життя. Інколи вдавалися й до радикальніших мір, спонукаючи тим самим владу здійснювати хоч мінімальні, але результативні кроки назустріч. Це свідчило про те, що молодь, яка прагнула жити в світлому майбутньому, не збиралася миритися з побутовим безладдям, вимагала поваги до себе з боку керівництва навчальних закладів і влади. Все ж тривалий час проблема забезпечення студентів гуртожитками і нормалізація умов проживання в них так і не була вирішена, зрушення відбулися лише наприкінці 1930-х рр.

5.4. Контрасти дозвілля студентів

Дозвілля студентів 1920–1930-х рр., як і інші сфери життя, перебувало під пильним ідеологічним контролем, оскільки ця молодь була одним із основних об'єктів політико-психологічного впливу більшовицької влади, котра намагалася виробити у них відповідне ставлення до подій політичного і громадського життя, сформувати нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. Для досліджуваного періоду характерним було дозвілля масове (колективне) і приватне. Приватна сфера включала нерегламентований вільний час, що використовувався для спілкування поза межами навчальних аудиторій, розваг, прогулянок, відвідування театрів, музеїв, кіно тощо. Масове було чітко регламентованим і обов'язковим. Всі види дозвілля забезпечували відпочинок студентам та сприяли відновленню їхніх фізичних, розумових і психічних сил.

Для нової особистості пріоритетним мав стати дух колективізму. Тож студентство активно залучалося до участі у всіляких заходах радянської влади, особливо до відзначення річниць Червоної армії, 1 травня, днів народжень основоположників марксизму, днів всеобучу, що стали досить популярними. Святкування, особливо в перші роки радянської влади, були помпезними [422, с.117], вони мали вирішити непросте завдання, поставлене Наркомосом – створити атмосферу піднесення, повторного переживання

масами революційного пориву, віри в торжество більшовицьких ідеалів. Нові свята не пов'язувалися з реаліями минулого, вони повинні були символізувати колективізм теперішнього часу в ім'я ідеального майбутнього [600, с.326].

Допомагала створювати відповідну атмосферу нова символіка, яка мала наглядно переконувати, що настав новий соціальний час, а також авангардистські художники, які оформляли агітпоїзди та агітпароплави. Символіка більшовицької влади: новий герб, червона зірка – символ Червоної армії, державний гімн – «Інтернаціонал», активно впроваджувалась у міське життя відразу ж після її прийняття: нові емблеми і прапори з'явилися на дахах і стінах будинків.

Студенти художніх вишів залучалися до громадських робіт з влаштування народних свят, агітаційних кампаній. К.Редько згадував, що вони отримували колосальні за планом «завдання зробити певну кількість зірок, виконати з фотографій портрети вождів революції. Ці речі дуже важливі для механізованої пропаганди. Великі фігурні плакати для вулиці, на яких виводилися типажі людей, розділені, відповідно до марксистської доктрини, на класові начала» [136, арк.87–88]. Згодом Ю.Л.Юркевич у листі до Д.П.Мазюкевич (6 червня 1981 р.) підкреслив, що в часи його юності до такого мистецтва «ми, сучасники, можливо й не так поважно ставились, часом вважаючи його штукарством і балаганом, хоча час переконав, що то був далеко не балаган» [137, арк.10].

Для успішності задумів, застосовувалося масове декорування вулиць і площ міст, на будинках розвішувалися небачені за розмірами, яскравістю та змістом плакати [135, арк.4]. Перевага надавалася червоному кольору, цими «шедеврами» старанно закривали пам'ятки минулих часів, які ще не були знесені. Влада прекрасно розуміла, що саме пам'ятникам належав пріоритет у пропаганді нових ідей. Встановлення скульптурних пам'ятників розглядалось як основа всієї програми монументальної пропаганди, оскільки монументальна скульптура могла більшою мірою вплинути не лише на зміну

міського архітектурно-просторового середовища, а й на почуття людей, які мешкали у цьому середовищі. Спадок старого часу, що не викликав «інтересу ні з історичного, ні з художнього боку», підлягав знесенню з площ і вулиць [231, с.10]. Натомість НКО запропонував список імен історичних діячів, на честь яких пропонувалося звести нові монументи.

У наступні роки пишність поступалася кількості й масовості, головною ставала участь студентства. За два місяці, у листопаді та грудні 1922 р. у Вищому Інституті народної освіти імені М.П.Драгоманова в Києві відбулося чотири загальноінститутські свята, у лютому 1923 р. – п'ять, причому революційні свята переносилися з Актової зали на вулиці міста, куди сходилися натовпи студентів з червоними знаменами з різних вишів. У святкуванні дня народження Ф.Енгельса, наприклад, брало участь вісім вищих навчальних закладів Києва [5, арк.166]. Загальноміським було також святкування «студентського дня» 24 лютого, головним елементом якого було ознайомлення молоді з історією революційного студентського руху в Росії [5, арк.11].

Про такі колективні заходи обов'язково повідомлялось у періодиці. Так, про святкування міжнародного юнацького дня у Харкові (7 вересня 1925 р.) писалося: «Ще зранку комсомольці й піонери прийшли до центру міста. Удень біля міської ради та окрвиконкому відбулися мітинги за участю багатьох тисяч трудящих. Особливо величезний був мітинг біля будинку ВУЦВК» [805]

Наймасовішими були маївки, урочистості з нагоди відзначення річниць революційних свят. І не важливо, що студентський оркестр під час демонстрацій грав таку музику, якої Київ ніколи не чув, люди зупинялися, сміялися із горе-виконавців, зате, як згадував О.Корнійчук про святкування 1 травня: «Ми бадьоро йшли, а за нами бігла малеча й кричала «ура!» [457, с.11]. Масовій свідомості такі заходи мали показати переваги колективізму, піднесеного духу нового студентства, які готові подолати всі труднощі на шляху до світлого майбутнього. Так, у 1928 р. у загальностудентській маївці

в Голосієво взяли участь близько 5000 студентів Києва. Тут було організовано змагання (волейбол для жіночих команд і футбол під гру духового оркестру), виступ міжвишівського хору (142 студенти), кобзарів, декламаторів, масові танки та ігри. Також демонструвалися вправи з тактики бою, підривної справи, проводилися стрілецькі змагання. 1 травня колона студентів пройшла досить організовано містом. Спеціально для урочистостей студенти Художнього інституту оформили авто «культурна революція йде» [806]. Разом з тим відзначалося пасивне ставлення великих вишів – КПІ, КМІ, КІНГ, ІНО і несерйозне ставлення МДІ імені М.Лисенка та деяких інших до свята.

Стрункі колони студентів на довгі роки стали традиційними на першотравневих демонстраціях, наприкінці 1920-х рр. почали проводитися також легкоатлетичні естафети і кроси на вулицях міст. Наприклад, у Харкові студенти Інституту фізкультури проводили естафету від тракторного заводу до палацу піонерів [775, с.28]. 7 листопада 1932 р., після воєнних зборів у таборах, вперше студенти пройшли з навчальними гвинтівками площею Дзержинського перед урядовою трибуною, 1933 р. інфізкультурівці вперше показали гімнастичні композиції, а ще через рік, на великому стадіоні Динамо в Києві виконувалися складні гімнастичні й акробатичні вправи та спортивні танці [775, с.37]. З кожним наступним роком спортивно-гімнастичні виступи удосконалювались і ставали складнішими.

Не у всіх студентів того часу такі колективні заходи викликали почуття піднесення та патріотизму, вони сприймалися по-різному. Про це говорять, наприклад, рядки щоденника студента III курсу робітфаку імені Котлова В.С.Подшивалова, який так описав своє враження від демонстрації на честь 1 травня 1930 р.: «Дійсно море прапорів і плакатів. Та тільки все в натовпі, вірніше серед натовпу пустого, далекого від яких-небудь переконань, вороже налаштованих до влади. Вона стоїть там серед натовпу лише тому, що це потрібно і необхідно, лише тому, що їх зігнали туди, як отару овець» [207, арк.84].

Досить впливовим був інший символ – «Інтернаціонал». Спеціальний студентський гімн так і не було написано, незважаючи на оголошений у журналі «Студент революції» конкурс, тому навіть такі свята, як 200-ліття з дня народження Г.С.Сковороди, річниці М.П.Драгоманова та Т.Г.Шевченка, які також збирали велику кількість студентів, обов'язково розпочиналися хоромим співом «Інтернаціоналу» [5, арк.166]. Ним же закінчувалися студентські збори різних рівнів, навіть ті, на яких раніше сплановані рішення партійно-комсомольської меншості не приймалися студентами.

Не менш важливі для конструювання і трансформації ідентичності такі форми повсякденного життя як читання літератури, кіно і театр, участь у гуртковій роботі. Студентство, наближене за настроями до «старого», як правило, віддавало перевагу тим гурткам, де можна було проявити себе, розвинути свій талант. Вони залюбки працювали в семінарах підвищеного типу, наукових гуртках, таких як ГУКУС (гурток культурного українського слова) чи літературний у Київському ІНО, якими опікувалися проф. М.К.Зеров, М.Я.Калиновича, П.П.Филипович [358, с.29]. «Мені дуже були до душі ті студентські доповіді, що там виголошувались, ті коментарі, що вносили керівники, і та дискусія, що відбувалась, а також вся атмосфера тих робочих засідань», – писав Г.Костюк [466, с.141]. Цікаво навчання проходило у технічних гуртках, зокрема авіаційних при КПІ та ХТІ, а згодом – при Авіаційних інститутах. Щиро пролетарську «колективну» працю, такі студенти, як правило, симулювали, про що вже йшла мова вище, проте вони могли повністю віддатися улюбленій справі. Професура не жаліла сил для навчання зацікавленої молоді. Не дивно тому, що студент КПІ К.Калінін не лише повністю спроектував літак К-1, але й упровадив його у серійне виробництво (цей літак був його дипломним проектом) [407, с.160]. Після закінчення інституту К.Калінін передавав свої знання наступним поколінням авіаторів, зокрема, під керівництвом його учня – І.Немана, група студентів Харківського авіаційного інституту в травні 1931 р. приступила до проектування та будівництва літака ХАІ-1, першого пасажирського літака, в

якого під час польоту ховалося шасі [723, с.28]. Ця смілива пропозиція надійшла від студента-парттисячника Р.С.Марона, колишнього комісара полку Червоної армії.

Молоді нерідко бракувало знань, тож одночасно доводилося вивчати досвід літакобудування й проектувати. Студент II курсу І.Гай повністю змонтував на літаку гвинтомоторну групу. Робота кипіла день і ніч на одному ентузіазмові – засобів, виділених ТСОАВІАХЕМ, ледве вистачало на матеріали. Літак було зроблено в рекордний термін – за 180 діб [723, с.29]. До речі, всі згадані конструктори «за підрив радянського літакобудування» наприкінці десятиліття зазнали репресій.

«Нові» студенти, навпаки, вносили в позаакадемічне життя дух колективізму, надаючи перевагу офіційним гурткам, товариствам, які діяли з високого дозволу. Сили молоді скеровувалися, наприклад, на викривальну діяльність, критику художніх творів та їх героїв, забракованих владою. Так, близько 30 студентів різних вишів Харкова працювали в літературно-рецензентському гуртку, вони щотижня опрацьовували якусь книгу чи журнал, влаштовували обговорення таких книг, як «Місто» В.Підмогильного, альманах «Літературний ярмарок». Диспути збирали велику аудиторію, десятки виступали в дискусіях [378, с.48]. Молодь переконували, що зображені письменниками студенти – не типові, що це «представники міщанського студентства, з якими ми боремося, яких ми прагнемо вичистити з вузів». В.Вересаєву, наприклад, указувалося, що він «прогавив, не помітив тієї студентської маси, що за найскрутніших матеріальних умов героїчно виносять на своїх плечах і велику академічну роботу, і громадські навантаження, і боротьбу за шматок хліба» [613].

Широко залучалися нові студенти для пропагування нового побуту. Новий побут, нові традиції народжувались у шаленому протистоянні віковичним звичаям. Народні традиції консервативні, боротися з ними часто було не під силу малограмотним комсомольцям, а тим більше, започаткувати нові звичаї. А потрібно ж було пустити за вітром «дрантя старого життєвого

устрою» [545, с.257]. Тому, як правило, старим діям надавали свого, комсомольського змісту. Як альтернатива церковному шлюбу на початку 1920-х рр. стало проводитися комсомольське, «червоне весілля». «Вінчав» секретар комсомольської чи партійної організації, ікони замінювалися портретами класиків марксизму чи вождів революції. Замість хрестин відбувалися октябрини. Газета «Радянська Волинь» наводить опис типових октябрин: «У студента народився син. Він передає його долю тим, хто веде за собою трудящих – компартії. Обіцяє виховати чесним громадянином» [737]. Після цього виступав студентський хор, була поставлена п'єска. Ці дії справляли на селян незабутнє враження. Влада сподівалася, що з часом нові звичаї змусили б людей відмовитися від «старих забобонів» і навіть прижилися б, а не викликали протидію.

Активно йшли пошуки нових форм клубної роботи. Популярністю користувалися виступи колективів «Синьої блузи», програма яких відбивала політичне життя країни, а також місцеві теми – виробничі й побутові [545, с.257]. З'явилася досить цікава форма передачі інформації – жива газета: студенти готували яскраві, політично насичені інсценування і виступали з ними перед аудиторією. Згодом виникла студентська журналістика, удосконалювалася культура оформлення стінної газети. Студкори працювали для вишівських газет, їхні дописи раз по раз з'являлись і в радянських періодичних виданнях.

Разючі контрасти того часу, «фасад і чорний хід, слово і діло, те, що прославлялося в газетах і те, що ми бачили в реальному житті» [478, с.38], звичайно, не могли не позначитися на житті молоді. З одного боку, це було життя в постійній психологічній напрузі, «під вічним страхом», в атмосфері підозр, «недовіри, наклепів, нацьковування одних на одних», що, за словами С.Крижанівського, нагадувало кримінальну дію. «Про політику ми відверто не говорили. Не тому, що боялися один одного, а тому, що сама собою склалася така норма – навіть у задушевних бесідах. Ми були впевнені: є речі, що не підлягають обговоренню... Але підтекст існує не лише в літературі, в

мистецтві – він є і в повсякденному людському спілкуванні» [379, с.22].

Якщо до цього, морального боку, додати жорсткі умови існування, у підсумку мав би вийти суцільний морок. Та все ж молодість брала своє й знаходила вихід із страшної буденності: хтось після отримання стипендії дозволяв собі деяку розкіш, виконуючи щомісячний ритуал: «Спершу – до кондитерської на Сумській. Купуємо по коробочці какао «Золотий якорь» і по двісті грамів цукерок «Червоний мак». Потім – до гастроному по пляшечку виноградного соку (якщо є!), який п'ється дома з манюньою чарочки. Тоді – з'їсти пиріжок у крамничці поряд. На цьому бенкет кінчався» [708, с.277]. Інші відвідували різноманітні вечори і вечірки, популярні в ті часи, а головне – безкоштовні, літгуртки, семінари, збори. Ознакою того часу було повальне захоплення пролетарською літературою, зустрічі з письменниками. «З якоюсь жадобою кидалися ми на всілякі цікаві лекції, зустрічі, літературні вечори. Принагідно самі декламували таких поетів як В.Маяковський, В.Чумак, В.Сосюра, О.Влизько, «ніспровергали» літературні авторитети...», – згадував Ю.Кобилецький [441, с.123]. Література захоплювала не лише студентів-гуманітаріїв, поетичні вечори з цікавістю відвідувала й інша вишівська молодь. М.Я.Афанасьєв записав у щоденнику про одну таку зустріч (25.11.1929 р.): «В клубі було вже досить студентів, грав духовий оркестр. [...] Нарешті, коли всі зібралися в залі, під оплески трьохсот рук зайшли: Коряк і з ним два молоді аспіранти (студенти). Вечір почався – я почував себе дуже гарно. [...] Коли говорив Коряк про те, хто такий був Михайличенко [Гнат Михайличенко – український письменник – *О.Р.*] та про його діяльність, то я, крім того, що дивився на його портрет, уявляв собі завзятого і красивого хлопця з твердим духом революціонера. І мені якось цікаво було, ніби подивився кінофільм» [215, арк.168].

Деякі студенти умудрялися навчатись у декількох інститутах, встигали закохуватись і дзвеніти склом на студентських бенкетах. «Що для нас важливіше: комсомол чи?.. Звичайно, футбол, але признатися в цьому ми не могли. Неможна! Думай, що завгодно, а говори, що потрібно. Практично з

пелюшок ми жили в казармі і так пройнялися казарменним духом, що в собі його не відчували...» [379, с.18]. З анкет 1920-х рр., з розмов із студентами наступного десятиліття впливало (1937 р.), що багато з них не читали художню літературу, не відвідували кіно, театри, «цим ніхто не цікавиться» [194, арк.224]. Та категорично так стверджувати неможна, спогади говорять про те, що уподобання були різними, тому і читали, і ходили в музеї, на концерти, вистави, відвідували оперу чи балет: «Вся наша галаслива компанія, осіб з десять, проникала в театр до відкриття, з чорного ходу, вмощувалася у першому ряду гальорки до приходу глядачів. Скільки ми тоді подивилися драм, прослухали опер. Але найчастіше ми відвідували оперету. Все передивились і не один раз» [225, с.10]. Більшість класику навіть не розуміла: «Якось я наважився піти подивитися балет, заліз на гальорку, і виспався там добре, аж поки мене не збудив служник, що прибирав після закінчення вистави. Для мене було не тільки незрозумілим, а й дивним, що у незвичному для мене одязі напівоголені (як на мій погляд) дівчата і такі ж чудернацькі хлопці стрибають мовчки під музику на сцені. Я такого зроду не бачив і музики такої не чув. Хлопці реготались, коли я розказував про цю okazію. Красу класичної музики ми зрозуміли потім, але мушу признатися, що ми її не сприймали серцем, хоча окремі арії з популярних опер полюбили й співали» [441, с.123]. Стосовно кіно, то воно й усе, пов'язане з ним, захоплювало молодь: «Крім зарплати, вабила і сама атмосфера кіномистецтва, оповитого в ту пору для нас серпанком романтичної чарівності, утаємниченої, просто таки незбагненої притягальної сили» [402, с.129]. А якщо й не ходили в кіно, то лише з причини відсутності «фіті-міті», тобто грошей, принаймі, так писав у листі (14 вересня 1934 р.) до свого друга О.С.Юренка в студентські роки наш відомий письменник О.Гончар [348, с.14]. Вигідно відрізнялися в цьому плані ті інститути, які мали свої кінопересувки, як Харківський технологічний та Сумський педагогічний [126, арк.100]. У ХТІ, наприклад, один сеанс демонструвався студентам безкоштовно, а два наступні – за плату. Доход від кіносеансів йшов на

культурно-просвітницьку роботу [176, арк.23]. В Одеському політехнічному інституті, за словами студентів, «побудували звукове кіно, витратили на це десятки тисяч», але «кіно студентами не відвідується, тому що приміщення інституту знаходиться далеко, а спеціально їхати, щоб подивитися картину, що демонструвалася в місті рік тому, ніхто не буде» [101, арк.38]. Тож висловлювалася думка про те, що краще було б на гроші, які пішли на побудову звукового кіно, «гарно обладнати кабінети та лабораторії ...» [101, арк.39].

Взагалі ж інститути в звітах полюбляли хвалитися всілякими організованими культпоходами, диспуатами, але студенти в той же час говорили про надання їм можливості самим ходити в театри, поза колективом. Цікаво, що в стенограмах комсомольських нарад, коли комсорги звітували про різні пільги для студентів, наприклад, про пільгові квитки до театрів чи кіно, записувалися репліки з місця присутніх делегатів від студентських колективів, що це право ніде не реалізоване [128, арк.53].

У переважної більшості студентів 1930-х, якщо не враховувати їхньої молодості, особливих приводів для радощів не було, та все ж вони, як М.Кульчицький, стверджували, що найщасливіші: «Я живу, – говорив він, – у найщасливіший час. Краще бути бідним студентом двадцятого століття, ніж боярином п'ятнадцятого!» [342, с.196]. І це при репресованому батькові, при страшній бідності. Інші документи також донесли до нас позитивні спогади про студентське життя: «Хоч і голодні були ми в ті роки, та молодість і комсомольське завзяття перемагали всі труднощі, і згадуються ті часи лише з приємністю», – писав через тридцять років після закінчення інституту І.А.Назаренко в листі до А.С.Малишка [Цит. за: 463, с.33].

Стосовно охайності і поведінки зазначалося (1933 р.), що «елементарна культура в вишах і гуртожитках відсутня. Студенти, як і десять років тому, сидять в аудиторіях під час занять у шапках, пальто, сидять на столах, курять, плюють, тощо. У гуртожитках лежать на ліжках у чоботях, кидають недопалки куди попало... [118, арк.128]. Часто в аудиторіях лежали також

нехитрі пожитки молоді – пальто й калоші [101, арк.18]. Деякі студенти спочатку не витримували неохайності інших, їх дивувало, що можна запльовувати підлогу, не вбирати ліжок, обурювало, що дехто може цілодобово спати, годинами грати на інструментах чи в доміно, не випускаючи цигарки з зубів. Спочатку вони намагалися боротися з брудом, павутинням, побутовою анархією, та перші пориви згасали, «вдарившись об стіну загальної байдужості своїх товаришів» [396]. Тож одна частина починала миритися з цими ненормальними умовами, решта намагалася знайти інші помешкання. Як повідомляв «Студент Прикордоння», за два тижні 11% студентів I курсу Хімінституту, мешканців гуртожитку, втекли на приватні квартири [396]. Не виключенням були й матюки, про що вже говорилося вище. В окремих випадках за це можна було поплатитися навчанням, наприклад, студента IV курсу робітфаку Харківського інституту організації територій Хайбетова виключили без права вступу протягом п'яти років до вишів саме за те, що він лаявся і бився в стінах інституту [201, арк.56]. Питання охайності студентів все частіше обговорювалося на зборах: «Ми маємо факти, коли деякі студенти приходять на заняття в брудних сорочках, з немитими шиями, у засмальцьованих спецівках... Таким не може бути радянський студент» [454].

Найбільше турбували владу сумісні вечірки «людей з гарним минулим» та пролетарського студентства, що кваліфікувалися як «клясова боротьба, як бажання клясового ворога розкласти комсомольські та партійні ряди». Та ще коли на них співали «міщанських пісень» про те, що «жизнь дана для любви» та грали в розповсюджену тоді «пляшечку» [413, с.32]. Партієць і вечірка з фокстротом вважалися речами несумісними, проте це явище було звичним, а в осередку Київського художнього інституту, наприклад, їх влаштовували з дозволу профкому [341, с.4]. Студентів Харківського ІНО, які полюбили танцювати фокстрот у гуртожитку і «палити цигарки», звинуватили в «правому ухилі» [410]. У газеті «Іновець» навіть було надано «фізіологічне» пояснення цього ухилу. Ухильниками вважалися ті, «у кого м'язи

позаростали салом».

Популярним фокстрот залишався протягом 1930-х рр. У спогадах І.Дзюби наводяться зразки розповсюджених того часу віршиків про цей танець, які він крадькома вчитав у записниках студенток-практиканток [366, с.27].

Занепокоєння викликали факти розповсюдження серед студентів альбомів з занепадницькими віршами, «контрреволюційне» розшифрування абрєвіатури «ВКП(б)», влаштування танців у гуртожитку Кіровського кооперативного технікуму випускниками напередодні похорону С.Кірова, в той час, коли «багато комсомольців не можуть відповісти на елементарні питання, наприклад: «У якій організації перебував убивця Кірова – Ніколаєв?» [121, арк.71]. В одних випадках аналогічні факти ставали відомими завдяки пильним громадянам, та по можливості правління намагалися їх замовчувати, щоб уникнути політичної оцінки та шквалу критики, а то й жорсткіших мір.

Та все ж навіть на тлі тьмяних полотнищ дійсності молодь знаходила привід повеселитися. Із спогадів видно, що протягом 1920–1930-х рр. студенти, які товаришували між собою, в свята влаштовували вечірки, особливо весело зустрічали Новий рік. «Ми бавились, грали у фанти, танцювали під патефон, перед 12 годиною випили навіть «сорокаградусної», – пригадував Г.Костюк [466, с.178]. Б.Красовицький писав, що це не були бенкети: «Стіл завжди був надзвичайно скромним, і горілки на ньому, як правило, не було. Зазвичай ми обмежувалися пляшкою портвейну. Танцювали під патефон модне тоді танго, грали в «слова», «платочок», «спорчений телефон». Інколи ставали в круг, у центрі якого розкручували лежачу на підлозі пляшку, і той, проти кого зупинялась її шийка, мусив був цілуватися з тим, хто її розкрутив. Особливо весело такі вечірки проходили під Новий рік. Повертаючись додому, ми юрбою висипали на вулицю, грали в сніжки, штовхали один одного в кучугури снігу, звенів голосний, заразний сміх» [474, с.142]. Як уже говорилося, продовжували відзначатись і релігійні

свята.

Студентське життя супроводжувалося піснями. М.Галич пригадувала, що до Вищого ІНО у Києві «після лекцій у п'ятнадцяту аудиторію часто навідувався дідусь, лікар за професією, відомий композитор Порфирій Демуцький» [337, с.491]. Його обступала молодь, яка співала українських пісень: «Сміх, жарти і знову пісні. Співали на весь голос, раді з того, що тепер ніхто не може заборонити нам ні співати, ні розмовляти, ні витися по-українськи» [337, с.491]. Тоді ще здавалося, що на життєвому горизонті немає й не може бути жодної чорної хмари. У Київському ІНО українська пісня лунала у коридорах тривалий час. М.Карпусь пригадував: «Повелося було так, що на перерві між лекціями вийдемо в коридор з Андрієм [Малишком – *О.Р.*], почнемо «Ой забіліли сніги» або «Закувала зозуля», а найчастіше якусь чумацьку. До нас двох сходяться тоді студенти й професори, і масовий могутній хор гримить на весь інститут...» [Цит. за: 463, с.34]. Пісня підносила дух студентів і під час виїздів на роботу: «Пригадується 1931 рік, коли на Ірпінській заплаві кілька днів працювали студенти всіх вузів по заготівлі палива для Києва. До краю стомлена і зголодніла молодь під вечір сховалася до своїх таборів. Долиною низько слався густий дим від багаття. Понад річкою громадилися гомінкі юрби студентів-лісорубів. Раптом спалахнуло, покотилось голосисто понад берегом: «Ой не жалько мені ні за кого...» То Малишко і Карпусь закликають до пісні. Через кілька хвилин дует переростає у величезний хор. На кількасот молодих завзятих голосів лине в безмежний простір улюблена «Вкінці греблі шумлять верби». Забувається втома, зникають тіні з обличчя...» [Цит. за: 463, с.34-35].

Співали студенти й нових пісень: «Інтернаціонал», «Заповіт» Т.Шевченка, «Вічний революціонер» І.Франка, гімн комсомолу «Молоду гвардію» О.Безіменського, жодні збори не обходилися без пісні. З жартівливих найчастіше гриміли переробки з українських народних: «Ой що ж то за шум учинився, – Комсомол на Україні народився...» та «Ой полола

дівчина, буряки, буряки, Де взялися комсомольці-юнаки...», з ліричних – «Гарно, гарно серед степу» І.Шевченка [441, с.123]. Серед пролетарського студентства популярною була пісня, написана робітфаківцем Прокоф'євим [539, с.6]:

Світить нам зорі, світи нам, місяцю,
І ясне сонце вгорі, світи.
А ми вперед, сміливо й гордо
І переможно будемо йти...

Т.Масенко згадував, що, навчаючись на робітфаку Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, написав марш робітфаківців, покладений на музику керівником студентського хору [533, с.177]. Цей марш гримів у виконанні його товаришів на першотравневій демонстрації:

Нас послали учитись заводи,
Нас послали убогі лани...
І знання, що веде до свободи,
Від усіх нас чекають вони [532, с.39].

Слід зазначити, що в пошані у студентів була групова творчість. При вишах організовувалися хори, театральні гуртки. Ці колективи виїжджали на «гастролі» до містечок і сіл, виступали на площах і в садах. Так, хор Житомирського ІНО лише протягом третього триместру 1924–25 н.р. дав чотири концерти для робітників різних спілок Житомира, а також виступив на користь дитячого будинку. Цей хор мав близько 100 номерів, серед них не лише революційні, а й пісні на музику М.Лисенка, К.Стеценка [593]. Щоправда, не всім подобався репертуар хору. Дехто С.Антонюк обурювався виконанням народної пісні на музику М.Леонтовича «Ой, нас, братці, п'ять, будем пить, гулять», називаючи її «гімном руської горької» і закликав не виводити халтуру на сцену [274]. Ректори навчальних закладів, характеризуючи культурно-масову роботу студентів, також відзначали низьку якість усіх заходів [659, с.92].

Класична музика протягом 1920-х рр. досить часто викликала негативні

емоції в пролетарських студентів, тому виконувати такі твори було небезпечно, оскільки вони асоціювалися з привілейованими верствами населення. Так, Б.Матушевський зауважував, що коли його однокурсниця почала під час перерви виконувати баладу Шопена, то цим викликала надзвичайне обурення одного з студентів. Він покинув приміщення зі словами: «Не можу чути цієї музики! Це ж вона в нашому селі лунала в парку з відчинених вікон панського будинку!» [536, с.33]

На вечірках репертуар був дещо іншим, там навіть комсомольці співали «сатирично-злобліві й ліричні пісеньки» модерного фольклору на зразок «Ужасно шумно в доме Шнейерзона...», а поряд з ними махновські пісеньки та подільські трішки «солоні» коломийки [466, с.179]. Наприкінці 1920-х рр. досить популярною серед студентів стає пісня на слова С.Єсеніна «Ты жива еще моя старушка» та «різна занепадницька пісенна «продукція» здекласованого елемента, як наприклад: «Ах, все равно Моя жизнь теперь пропащая...», або «Стаканчики граненые Упали со стола...» [365, с.21]. «Занепадництво» було поетичною модою й позою тогочасної молоді через її масове епігонство В.Сосюри, С.Єсеніна, що критикувалося як прояви «єсенінщини» чи «сосюринщини». Періодика постійно повідомляла про «занепадницький настрій, загублення перспектив, негативне ставлення до громадської роботи» [546, с.23]. Такі прояви були наслідком загального розчарування й зневірення студентів, втрати ними ідейних орієнтирів. Ці занепадницькі настрої тонко відчували й студенти, маючи, за висловом В.Сосюри, зірку п'ятикутну на кашкеті, а на серці – тьму. О.Буревій писала, що «міщанська сентиментальність захопила студентів, комсомольців, комуністів у всіх гуртожитках і коридорах університету. З'явилися гітари і циганські, надсадні романси» [301, с.268].

У 1930-ті рр. у вишах продовжували влаштовуватися факультетські чи загальні вечори самодіяльності та інші заходи. Позашкільна робота була розвиненою в низці інститутів, наприклад, Сумський педагогічний мав два хороших гуртка, духовий і струнний оркестри, там було радіофіковано

інститут і гуртожиток, завдяки власному трансляційному вузлу випускалася раз на тиждень радіогазета [126, арк.100]. Проте навіть Наркомат освіти не давав ніяких вказівок вишам щодо позашкільної роботи, тож гурткова робота проводилася виключно з ініціативи інститутів, не існувало обміну досвідом такої роботи [126, арк.100]. Тому в концертній залі Харківського університету, де відбувалися концерти піаністів, скрипалів, співаків чи зустрічі з відомими на всю країну героями, проходили й виступи самодіяльності студентів університету. Величезний успіх мала студентка літературного факультету Дебора Фіеклер, «вона співала романси Морфессі та Вертинського [301, с.268].

Звичайно ж, у численних дописах ганьбилися композитори й поети за те, що «багатотисячне студентство ще й досі не має своєї студентської пісні, що відбивала б його життя, його прагнення», ставилося завдання «створити студентські пісні бадьорі, співзвучні нашій добі, що закликали б до навчання, до боротьби, які б витравили ці занепадницькі «деклясовані» пісні, що й досі живуть у лавах нашого студентства» [365, с.21]. Завдання це виявилось непосильним, оскільки традиційно в періодиці чи в спеціальних збірниках публікувалися якісь віршики, здебільшого примітивні за формою та змістом, а керівники гуртків, чи й сама молодь, підбирали для них мотиви старих пісень, знайомих і популярних. Антирелігійні пісні, наприклад, виконувалися на мотиви «Інтернаціоналу», «Смело, товарищи, в ногу», «Дубинушки» та інших [545, 263].

Дійсність тридцятих була взагалі настільки безплідною, сірою й безрадісною, що «навіть не могла слугувати матеріалом для простих хороших пісень» [529, с.143]. Тому в нових піснях і надалі посилено реставрувалися старі революційні мотиви, романтика громадянської війни, якою намагалися прикрити сіру повсякденність.

Наприкінці 1920-х рр. молодь почала все активніше займатися воєнізованим спортом. За планами, фізкультура повинна була ввійти повноправною дисципліною до навчальних планів і програм вишів, оскільки

майбутні спеціалісти бачилися сильними, ловкими, швидкими, виносливими, кмітливими, мужніми. Молода людина мала виходити з інституту не лише із знаннями, але й фізично загартованим бійцем, який готовий в будь-яку хвилину стати на захист своєї батьківщини [713, с.67]. Проте студенти «з іронією, індиферентно, деякі з мовчазним упертим протестом прийняли програму навчання фізкультури. Більшість тішилась надією відкараскатись вправ через медкомісію, що виявилась не дуже щедрою до звільнень» [748, с.27]. У Київському ІНО, наприклад, інструктори протягом II триместру «несміливо жахали» студентів обов'язковістю відвідування фізкультури, та присутніх було до 30%, а у «III триместрі вже не допомогло ніщо – ні страхання, ні чемні доводи військового керівника» [748, с.27]. Фактично фізкультура проходила в інститутах формально. Часи відводились, але заняття «проходять безобразно. Якась шагистика і все» [126, арк.229]. Більшість студентів їх просто не відвідувала, не вівся облік на заняттях. Ті ж, що приходили, займалися чим завгодно, тільки не фізкультурою: розмовляли, готувалися до інших лекцій тощо. На 1935 р. 74,8% студентів ряду навчальних закладів не мали ніякого відношення до фізкультури. В змаганнях брали участь лише 2,5% студентів [126, арк.229].

З березня 1931 р. було введено комплекс ГПО першого ступеню, а з грудня 1932 р. – другого. Але «у вишах практично немає комсомольців, які склали воєнно-технічний екзамен, незначна кількість ворошиловських стрільків і значківців. Вишівська молодь фізкультуру не поважає», – говорилося у звітах [128, арк.45]. Тому, незважаючи на популярність комплексу ГПО, студентство було недостатньо охоплено складенням нормативів на значок. Значківців другого ступеню ГПО в інститутах взагалі було зовсім мало [713, с.67; 96, арк.1–39]. Спартакіада, проведена в Києві 1935 р. з нагоди закінчення навчання показала, що фізкультурна робота в вишах поставлена ще незадовільно, хоч на ній і були побиті деякі рекорди. Так, студентка будівельного інституту Граужіс з бігу на 100 метрів прийшла першою за 13,8 секунд, а в стрибку в висоту з розбігу взята першість – 1м 40

см [126, арк.152–153]. Студенти, які склали нормативи комплексу другого ступеню, були героями, їх знали, про них писалось у пресі. Так, Всесоюзний студентський часопис повідомляв, що в Харківському електротехнічному інституті імені П.Постишева вже влітку 1935 р. було шість таких значкістів: «Оганьян, мав всеукраїнський рекорд бігу стайерною дистанцією 10000 м.; Лазня – бігун і першорозрядник Харкова з боксу, Харченко – плавець і кидання гранати, гімнастка Сідорова – перша жінка в Україні, яка отримала значок ГПО 2-го ступеню» [314, с.95]. У цьому інституті були більш-менш нормалізовані умови для занять спортом, працювало одинадцять секцій, якими було охоплено 455 студентів: гімнастики, боксу, баскетбольна, волейбольна, футбольна, плавання та інші. Але скласти норми ГПО I ступеню у 1935 р. змогли лише 14 студентів із 120, які брали у них участь, а II – шість, про яких і повідомляв часопис [96, арк.21].

У середньому 20% студентів індустриальних вишів за станом здоров'я не могли бути допущені до складення норм на значок ГПО, а в окремих вишах цей показник був вищим. Наприклад, у Київському індустриальному інституті він становив 30%, у КДУ – 39%, у польському педінституті – 42,2%, у меліоративному інституті – 35,9%, у шкіряному інституті – 38,7% [126, арк.228]. Не сприяло заняттю спортом і погане матеріальне забезпечення: у вишах не були обладнані спортзали, не вистачало спортивного інвентарю [96, арк.2, 34].

З 1935 р. почали проводитися студентські свята, присвячені закінченню навчального року, ставши з того часу традиційними. Обкоми, райкоми та міськкоми зобов'язані були у термін з 29 червня по 1 липня 1935 р. у всіх містах України провести загальноміські студентські свята, основним завданням яких було «показати досягнення навчальних закладів у академічній і політико-виховній роботі, художній, воєнній і фізкультурній самодіяльності» [126, арк.142]. Кращих ударників навчання пропонувалося преміювати (головним чином речами – костюмами, білизною, взуттям).

У більшості міст студентські свята пройшли організовано,

підготовлено, за участю широких мас студентства. Основою цих свят стали масові студентські вечори в усіх вишах з преміюванням ударників і концертами. У великих вишівських центрах відбулися справжні дійства. В Дніпропетровську, наприклад, 30 червня студенти взяли участь у фізкультурному параді, для чого була підготовлена колона з двох тисяч фізкультурників. Наступного дня відбулося загальноміське свято в парку Шевченка за участю міських театрів, художньої самодіяльності інститутів, масове гуляння на Дніпрі, катання на човнах (300 човнів, усі моторки, кілька десятків «дубів»), вогняна пантоміма на воді [126, арк.152].

У Києві в святкуванні взяли участь близько 20 000 студентів, педагогів, професорів та представників різних підприємств. Було проведено спартакіаду, катання на човнах. Київський індустріальний та хіміко-технологічний харчової промисловості інститути організували велопробіг Київ-Москва з рапортом Сталіну, ЦК ВЛКСМ та всесоюзному комітету змагання вишів та технікумів про підсумки навчального року. 35 студентів Одеси також влаштували велопробіг до Києва й Москви з рапортом Сталіну, Косіору, Постишеву та Андрєєву [126, арк.153].

З нагоди свята безкоштовно надавалися для студентів всі парки, стадіони, водні станції, для них організовувалися концерти, спектаклі, кіносеанси і масові гуляння. Близько 5 000 студентів Дніпропетровська, 7000 студентів Києва безкоштовно відвідали кіно, театри. Влада була задоволена – у більшості міст, зокрема в Харкові, Вінниці, Сталіно, студентські свята пройшли гарно, незважаючи на поспішність у підготовці.

Таким чином, студентське життя було надзвичайно контрастним, воно також мало свій «фасад» і «чорний хід». На поверхні – величезні портрети Сталіна, прапори і лозунги, театралізовані та спортивні шоу під звуки маршів на гігантських стадіонах і центральних площах чи вулицях міст – наочне втілення «щасливого» і «забезпеченого» життя надзвичайно вдячної молоді. Пропаганда і брехня, що видавалася за правду, калічила молоді душі, студенти «вірили в Сталіна, якого тоді прославляли в віршах і піснях, про

якого писали газети, чії очі на нас дивилися з багатьох тисяч портретів» [351, с.167]. І це не дивно: партія та уряд дуже турбувалися про той фасад – герої, стаханівці, ударники були живим прикладом успіху соціалістичного поступу. Їм діставалася вся увага і турбота, їм створювалися пристойні матеріальні умови для навчання. На них повинні були рівнятися тисячі інших студентів, які були схильні романтизувати дійсність, які вірили і, звичайно ж, прагнули до кращого життя. У цьому прагненні вони готові були виконувати будь-які, прикрашені комуністичною фразеологією, накази правлячої верхівки. Студентське середовище було прекрасним ґрунтом для укорінення нових «ідеалів» і «норм», тоталітарної свідомості, з кожним роком у ньому проявлялося все менше бажання протестувати проти сваволі та беззаконня влади. Та все ж серйозна реальність нерідко примушувала бодай замислитися над контрастами, над дивними, незрозумілими, трагічними подіями, що відбувалися щодня, над невідповідністю гасел і повсякденних проблем розгублених, вічно голодних, психологічно подавлених людей. Але колізії між окремими особистостями та оточенням нікого не цікавили. Будь-які прояви розчарування, втрати ідейних орієнтирів переслідувалися і загрожували трагічними наслідками. Студентів виховували бути вдячними за надану можливість навчатися, вимірювати особисте щастя, за словами В.Маяковського, зростанням багатства і сили республіки, і жодну мить не сумніватися в тому, що жити з кожним роком ставало все краще і веселіше.

ВИСНОВКИ

Студентам 1920–1930-х рр. довелося жити і навчатися у надзвичайно складний і динамічний період нашої минувшини, що отримав абсолютно протилежні оцінки і характеристики як від самих учасників трансформаційних процесів, так і від сучасних дослідників. В епіцентрі перетворень опинилася і система вищої освіти. Радянська вища школа того часу була не лише освітнім закладом, що мав готувати висококваліфікованих спеціалістів, вона одночасно була своєрідною лабораторією зі створення нового типу особистості. Влада доклала значних зусиль для організації такого соціального простору, в якому б студентство виховувалося у відданих режиму будівників нового суспільства, провісників комуністичних ідей серед широких верств населення.

Для торжества своєї головної мети – укріплення контролю і влади над суспільством – більшовиками були радикально зламані історичні традиції в історії вищої школи, реорганізовано її структуру, ліквідовано університети, що стало для старих вишівських колективів страшним ударом і справжньою трагедією для більшості викладачів і студентів. До формування контингентів студентів було застосовано не менш радикальний метод – пролетаризацію, що неминуче призвела до зіткнення різних світоглядів, різних «життєвих світів» у вищих навчальних закладах.

Формування нового студентства було складним, суперечливим процесом. Незважаючи на зусилля влади з пролетаризації, у вишах навчався досить строкатий соціальний склад студентів. Певний час там доучувалась і отримувала дипломи молодь дореволюційних прийомів. Серед студентів, що вступили у вищі школи в час дії класового прийому, було багато робітників лише по документам, по формальним характеристикам. Саме тому офіційна статистика далеко не повно відображала реальні зміни соціального складу студентів.

Проведення пролетаризації обернулося для вищої школи і суспільства в цілому втратою традиції спадковості вищої освіти. Проте для багатьох

вихідців із робітничо-селянського середовища справедливість за соціальною ознакою обернулася несправедливістю в інституційному сенсі, оскільки система вищої освіти не була розрахована на надання елементарних знань. Саме цей фактор впливав на соціальне обличчя випускників, де переважали вихідці із службовців. Іншою причиною зменшення кількості вихідців із робітників і селян, а особливо комсомольців та партійців у вишах, була постійна практика відрядження саме цих груп студентів на ліквідацію численних «проривів» при будівництві соціалістичного суспільства. Значна частина такої молоді на навчання вже не поверталася.

Політика пролетаризації сформувала зовсім новий контингент студентів: погоду робили десятки, а згодом сотні відданих справі революції активістів. Пролетарське студентство, яке було зобов'язане революції всім, стало опорою нової влади у справі «завоювання» вищої школи і небезпідставно розраховувало на всілякі переваги у порівнянні з іншими. Постійно акцентуючи увагу на класових характеристиках, пріоритетності походження над унікальністю індивідуальних ознак чи рівнем освіти, вихідці із соціальних низів впливали на академічний простір через свої культурні смаки, мову, звички, які стали еталонними і визначали поведінку інших соціальних груп у вишах, зумовили необхідність пошуку ними шляхів адаптації до нових вимог. Для більшості студентів 1920–1930-х рр., занурених у круговерть найрізноманітніших соціальних взаємозв'язків, потрібне було не глибинне, вічне «реальне – Я», а потенціал для комунікації та самопрезентації, як відданих владі, «своїх» людей.

Створюючи потрібний пролетарський образ, що став би гарантією отримання освіти і безпечного життя, певній частині студентської молоді доводилось застосовувати набір характерних для пролетаріату мовних конструктів, стилю поведінки, манер і зовнішніх ознак, демонструвати пріоритет громадської роботи перед академічною. Ці елементи «Я-образу» і визначали вчинки молоді у контексті соціальних взаємозв'язків з іншими людьми, були джерелом мотивації її діяльності. При цьому вони не

залишалися сталими, а були відкриті змінам внаслідок постійних коливань як владної політики, так і соціальної взаємодії людей, тому студентам необхідно було постійно відшукувати нові гарантії для здобуття освіти.

Протягом досліджуваного періоду класова ідентичність залишалася центральною в структурі соціальної ідентичності особистості. У ситуації дискримінації належність до «колишніх» не лише негативно сприймалася оточенням, а й несла загрозу. Це спонукало студентів дистанціюватися від «соціально-ворожих» верств населення навіть ціною відречення від власних батьків. Сприйняття себе за ознаками, притаманними для пролетарських студентів, підвищувало самооцінку, знижувало невизначеність, надавало відчуття подібності та однорідності з іншими і, у цілому, призводило до визначення себе не як індивідуальності, а як частини колективу. Отже, на основі пролетарської ідентичності студенти вибудовували власну життєву стратегію, розраховуючи у кінцевому результаті на отримання визначених благ.

У перші десятиліття радянської влади, коли закладалися правові і культурні основи нової держави, студенти виступали важливим суб'єктом історичного процесу. Вони з ентузіазмом впроваджували нові життєві правила, норми і стандарти в життя людей, переконували їх у вірності та прогресивності ідей більшовиків. Силами самого студентства викорінювалася релігійність (у тому числі і в студентському середовищі), ліквідовувалася неписьменність серед широких верств населення, значна частина цієї молоді брала безпосередню участь у соціально-економічних перетвореннях. Їхня праця з успіхом використовувалася на виробництві, що сприяло вирішенню одного з політичних та ідеологічних завдань того періоду – заміни старих спеціалістів новими.

Револьюційні освітні експерименти позначилися на житті вищих навчальних закладів нерівномірно. Їх впроваджували як професори, так і студенти, тому вирішальним завжди залишався суб'єктивний фактор. Документи свідчать, що в одних вишах процеси формування нових студентів

відбувалися у відповідності до наказів та інструкцій більшовицької влади, для інших характерним було більш скептичне ставлення до комуністичних освітніх проектів. В ідеалі у вишах через організацію соціального простору від аудиторії до позааудиторних заходів мав проходити процес виховання визначеного типу студента. Потрапивши до такого соціального інституту, студент мав формуватися як прихильник радянської культури і, у кінцевому результаті – її творець. Формувати саме такий габітус, транслявати соціально важливу інформацію, сприяти комунікації поколінь, врешті навчати студентів могли лише професори, які володіли необхідним для цієї місії потенціалом. Переважна більшість професорів вперто не бажала визнавати нову владу. Мотиви такого ставлення викликала перш за все радикальна ломка традицій: відміна всіх вчених ступенів і звань, ієрархії посад, що стало ударом для старої професури. До цього додалися відсутність фінансування, нестерпні умови побуту, мізерний пайок і, як наслідок, голодування, неможливість вести наукові дослідження в таких умовах, що і визначило основу ставлення професорів до нової влади, аж до відкритого протистояння на початку 1920-х рр. Тихий саботаж продовжувався постійно, яскраво проявляючись, зокрема, в антибільшовицькому дискурсі професури, у небажанні «перебудовуватися», тобто використовувати марксистську методологію та активні методи навчання. Крім того, легко змінити свій, напрацьований роками та усталений культурний капітал (що його великий вождь пролетаріату називав «старим буржуазним безглуздя», а радянська періодика – нікому не потрібним «багажем») новим, хоча б з марксистським забарвленням, було неможливо, враховуючи тривалий час, необхідний для його напрацювання.

Основна ставка в таких умовах була зроблена на нові адміністрації вишів і представників влади у вишівських колективах – політкомісарів, комуністів і комсомольців. Ними були винайдені різноманітні методи протистояння «професурі старого зразка», яка продовжувала працювати. Це і спеціально підготовлені групи протидії, які заважали читати лекції, і

реформаторські методи викладання та оцінювання знань. У середовищі студентів цілеспрямовано насаджувався нігілізм щодо професорської корпорації, що викликало постійні конфлікти між «новим» студентством та «старою» професурою.

Викладачі через лекції, семінари підвищеного типу, гуртки, повсякденне неформальне спілкування зі студентами у навчальних закладах зберігали потенціал для експансії характерних для них форм мислення, загрожуючи тим самим вихованню духу колективізму й інших прикмет нової людини. Сприяла цьому і стара традиція проведення занять у вигляді «хатніх шкіл», складання іспитів та заліків вдома у викладачів, надання студентам можливості користуватися домашніми бібліотеками професорів.

Важливою характеристикою академічної повсякденності стало вирішення проблем організації навчального процесу самими колективами вищих навчальних закладів, яким вдалося ціною неймовірних зусиль підняти освітній рівень значної кількості непідготовленої робітничо-селянської молоді. З цією метою були винайдені різноманітні форми і методи навчання: від додаткових чи репетиторських занять до організації «буксирів». Успішними були також методи адміністративного та громадського впливу на невстигаючих студентів. У результаті організації таких заходів певна частина студентів ціною надлюдських зусиль змогла підтягтися до належного рівня і продовжити навчання. Інша з успіхом використовувала свою активність на партійній чи комсомольській роботі для тиску на викладачів і, як наслідок, для отримання диплому.

Реакція професури та студентів на екстремальну ситуацію виявлялася різною, вона не залежала ні від соціального походження, ні від політичних уподобань, ні від ступеня наукового новаторства. В умовах, коли дійсністю стали політичні процеси та масові репресії, багатьом довелося робити моральний вибір, що нерідко був вибором між духовною і фізичною смертю. Тому перетворення більшовиків з плином часу зустрічали все менший опір, у всякому разі перебороти його було набагато легше, що й зумовило

поступовий перехід від революційності 1920-х рр. до відносної стабільності, що відчувається вже з середини наступного десятиліття: змінюються умови праці та навчання, ставлення більшовиків до науки, вводяться вчені ступені та звання, ліквідовуються активні методи викладання та оцінювання знань. Незадоволення політичним тиском, переслідуваннями і діями партійних чиновників залишалося, але воно не набувало небезпечного для влади характеру і розмаху, залишаючись на рівні іронічних реплік на адресу режиму або мовчазного споглядання беззаконня і терору, як пересічного явища того часу. На вимогу партії не важко було виконати деякі формальності – укласти угоду про соцзмагання, посидіти на судовому процесі чи навіть проголосувати за виключення зі своїх лав чергового «ворога» народу. Як велика подяка за лояльність, ці незручності компенсувалися новим статусом викладачів і можливостями ведення наукової роботи. З'явилися загальні контури нової академічної культури, так званої «Культури два» за В.Паперним, проте основні її елементи яскраво проявляться вже у післявоєнні роки.

Деякі студенти у своєму протистоянні владі та реформам у вищій школі були більш рішучими. Протестні дії ґрунтувалися на запереченні певних компонентів політики комуністичного режиму. Характерною ознакою студентства в перші радянські десятиліття залишилася маргінальність: незважаючи на пролетаризацію, молодь постійно звинувачували в соціально-політичній неблагонадійності. Це проявлялося у симпатії різним політичним силам на початку 1920-х рр., а згодом переросло у підтримку частиною комсомольців і комуністів троцькістської опозиції, постійних виступах проти чисток, що викликало занепокоєння партійних лідерів і як наслідок – звинувачення студентів у аморальності, чи навпаки, у аполітичності. Маргінальність групи яскраво демонструють перманентні чистки, перереєстрації, всілякі кампанії щодо боротьби з інакомисленням. Навіть захоплення поезією С.Єсеніна чи В.Сосюри, поширення теорії про право на сумнів, повага до релігійних традицій чи молодіжні вечірки з фокстротом

розцінювалися як факт опозиції режиму. Проте, як свідчать документи, спротив не переріс у загальний рух за політичні свободи, проти беззаконня і свавілля влади, проти утвердження тоталітаризму в країні. Не знайшлося у студентському середовищі і лідера, якому б вдалося організувати та очолити цей рух. Завдяки політиці тотального контролю, що здійснювався як з боку спеціальних органів, так і з боку самих студентів та їхніх організацій, чітко організованій системі інформаторів і агентури, всіх, хто активно виступав проти влади, було заарештовано, а згодом відправлено на заслання чи страчено.

Надійним засобом подолання опору студентів і виховання майбутніх відданих владі будівельників нового суспільства стали чистки. Головним їх призначенням було не лише виключення «соціально-ворожих елементів», а й психологічний тиск, залякування студентів. Такі заходи змушували студентів покращувати академічну успішність та залучатися до громадської роботи чи просто симулювати її. Це був метод морального пресингу, надійний спосіб подолання відкритого опору молоді, виховання майбутніх відданих владі будівельників нового суспільства. Перманентні чистки і арешти спонукали більшість студентів до конформізму: бути не просто мовчазним спостерігачем, а прибічником політики тоталітарної влади.

Методичне впровадження тоталітарної свідомості відбилося на формуванні молоді, проте більшовикам так і не вдалося створити повністю слухняне покоління. Наявні у нашому розпорядженні джерела свідчать, що студенти не лише протягом 1920-х, а й у 1930-ті рр., незважаючи на тиск і заперечення інакомислення, перебували у постійному пошуку ціннісних орієнтирів, нерідко критично ставилися до перетворень радянської влади. Цьому небезуспішно сприяли недостатня компетенція та формальне ставлення частини комсомольців до покладеної на них роботи, небажання значної частини молоді заглиблюватися в нетрі компартійної ідеології, а також органічне неприйняття її. Досить важко було позбавитися впливу того середовища, у якому відбувалася первинна соціалізація, надто сильними ще

залишалися старі освітні традиції, що передавалися молодим поколінням «старою» професурою. Ці уроки не минали безслідно, тому, незважаючи на всі реорганізації та зміни платформ, старі традиції зберігалися і передавалися новим поколінням. Отже, про поголовну ідейну підтримку режиму в студентському середовищі говорити не доводиться, до такої одноманітності в реальному житті було далеко. Разом з тим через усі можливі канали інформації з середини 1930-х рр. загалу пропонувався уніфікований, ідеальний образ нового, радянського за суттю студента. Цей образ породив черговий міф – студентство стало сприйматися стереотипно, виключно як носій і творець нової радянської культури, нового життя.

Грунтовний аналіз різноманітних джерел дозволяє окреслити контури основних типів студентів, сформованих у результаті «революційного завоювання» – наочне втілення непростих пошуків шляхів самореалізації на тлі неймовірних суперечностей тієї доби. Ці типи далекі від запропонованого владою міфічного образу пролетарського студента-романтика, який допомагає перебудувати життя відповідно до ідеалів більшовиків. Молодь постає перед нами живою і суперечливою, з притаманною саме їй свідомістю і мотивацією своїх вчинків. Серед нових студентів, з одного боку, ми бачимо сліпих виконавців волі партії, що можуть лише «комсомолити у пустопорожнє». Такий тип прекрасно усвідомлював, що партія і комсомол необхідні їм для забезпечення кар'єри і благополучного життя, про глибинні переконання у цьому випадку говорити не доводиться. Такі студенти цілком задовольняли владу, як свідчать документи, вони були надійним знаряддям виконання вказівок зверху, без них неможливим було б здійснення всіляких чисток та інших дискримінаційних акцій проти «чужої» молоді. Особи такого плану комфортно почувалися у всі часи, тож і до радянської системи вони уміло пристосовувалися, маючи сите життя і безхмарну перспективу. Таких студентів обійшли матеріальні труднощі того періоду, вони були забезпечені і стипендією, і гуртожитками. Нерідко зустрічалися серед них вихідці з «соціально-ворожого» середовища, та увага на походженні у цих випадках

вже не акцентувалася – вони були необхідні та незамінні в тоталітарному суспільстві.

Інша категорія студентів – талановита і свідома молодь, яка, чітко вибудовуючи свою життєву мету в межах комуністичної ідеології і моралі, щиро вірила в «світле майбутнє», особистою участю підтримувала всі кампанії влади, ціною надлюдських зусиль переборювала труднощі академічного і матеріального характеру на шляху до своєї мети – досягнення освіти. Серед таких зустрічалися вихідці як із колишніх соціальних низів, так і з привілейованих класів, як комуністи і комсомольці, так і позапартійні. Разом з тим така молодь не бажала бути бездумним виконавцем вказівок партії, тож змогла розгледіти за фасадом великих перетворень та класовою боротьбою утопічність більшовицького Едему. У суспільстві, де за колективними практиками наростало знецінення творчої, мислячої особистості, такі студенти нерідко кваліфікувалися як «чужі», ставали об'єктами для критики, чисток і репресій. Саме такий тип студентів був невичерпним джерелом «ворогів», головне, щоб решта повірила, що від них йде небезпека і викинула зі своїх лав, позбавила прав. Їхня участь була для решти наочним прикладом поведінки, спонукала до пошуків у собі ознак реальної чи уявної «зради», до зміни системи цінностей. Критичне ставлення до дійсності було приводом до позбавлення тих мізерних матеріальних благ від держави, що досить часто робило неможливим подальше навчання і зайвий раз змушувало не виділятися із загалу.

Найпоширенішим типом студента епохи великих перетворень став габітус конформіста, людини, яка намагалася вести непомітне життя, не втручатися в перебіг подій, жити немовби по ту сторону самих себе: не викривати «ворогів» у своєму середовищі, але й не перешкоджати це робити іншим, споглядати «чистки» професорсько-викладацького складу і студентів, займаючись при цьому своїми справами, голосувати виключно «за» під час таких процесів. Конформісти слухняно брали участь у різноманітних кампаніях радянської влади, без особливого ентузіазму, але покійно

виконуючи накази згори, а найголовніше – вони були передбачувані. Поповнюючи після закінчення вишів лави інтелігенції, ця молодь впливала на її соціальну трансформацію, що згодом і уможливило, за словами В.Данем, «велику угоду» між державою і професіоналами. У повсякденне життя міцно входив компроміс як нормальний спосіб вибудовування стосунків з собою, оточуючими і державою. Проте і він не завжди був спасінням від політичного тиску і моральної екзакуції.

У своїй матеріально-побутовій повсякденності перші покоління радянських студентів у повному обсязі відчули на собі економічні труднощі країни. Плата за навчання, відсутність стипендій чи надзвичайно низький її рівень примушували молодь витратити час і сили на пошуки додаткових джерел фінансування. Протягом тривалого часу переважній більшості вишів не вдалося вирішити питання забезпечення студентів житлом і харчуванням. Гуртожитки, під які досить часто передавалися непридатні для проживання приміщення, діставала незначна кількість молоді робітничо-селянського походження. Холод, бруд, вологість підривали здоров'я, переповненість кімнат, відсутність світла і елементарних зручностей не дозволяли повністю зосередитись на навчанні, перетворювали життя на своєрідний іспит на витривалість.

Характерною рисою масового дозвілля студентів була його надзвичайна ідеологізація та заполітизованість, що, в свою чергу, не завжди знаходило розуміння у студентів. Приватна сфера дозвілля перебувала під постійним контролем держави, що також сприяло формуванню визначеного культурного типу особистості, який відповідав ідеологічним вимогам радянської держави.

Експерименти з умовами вступу, перереєстрації і чистки, контроль і арешти, низький рівень матеріального забезпечення врешті-решт дозволили досягти мети – перетворити студентство у гарно керовану і передбачувану соціальну групу, що могла в якості спеціалістів виконувати поставлені завдання на всіх ділянках соціалістичного будівництва. Так на історичній

арені з'явилося нове, радянське студентство. Випускники, у свою чергу, сприяли соціальній трансформації інтелігенції, яка перетворилась в достатньо кваліфіковану, але пасивну в соціальному відношенні силу.

У своєму прагненні пізнати студента ранньої радянської доби ми зверталися до конкретних, по-своєму унікальних практик повсякденності багатьох молодих людей – реальних суб'єктів історичного процесу. Ці практики свідчать, що світоглядні норми і моральні установки, вироблені у ті роки, глибоко укорінені у свідомість і до сьогодні віддзеркалюються у суспільстві. Два десятиліття життя в умовах більшовицьких перетворень у суспільстві та відчайдушного нав'язування нових моделей виховання сприяли формуванню «нової» людини з новим культурним потенціалом. Проте усталені традиції вищої школи, незважаючи на радикальні зміни, виявляють свою силу і здатність проявлятися у нових поколіннях інтелігенції.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Лист І.М.Бєленова до редакції газети «Пролетарій»

В редакцию газеты «Пролетарий»¹

Члена Союза “Медсантруд”Беленова И.М.

(билет № 10982)

Прошу редакцию поместить заметку об истории моей вступить в рабфак какого-либо института.

Она начинается с того: прошлым 1923 годом в феврале месяце[,] после пребывания моего на службе в Красной Армии в течении четырёх с половиной лет, я военным ведомством, вследствие сокращения состава Красной Армии, был направлен в Укрглавпрофобр с ходатайством направить [меня] в какой-нибудь рабфак, но в этом мне было отказано, так как приём производится с осени.

Меня демобилизуют и я отправляюсь на Харьковскую биржу труда (так как ехать на родину в село Тамбовской губернии я не мог за отсутствием у родных как живого[,] так и мёртвого инвентаря, отец, мать и жена брата

¹ Редакція газети “Пролетарій” 13.09.1924 р. направила листа Голові Головпрофосу Я.П.Ряппо такого змісту: “Редакция газеты “Пролетарий” просит Вас обратить внимание на содержание прилагаемого при сем письма и изложить нам свои соображения по затрагиваемому в нем вопросу. Просим незамедлительно дать нам ответ по существу прилагаемого письма для опубликования в газете”. У відповіді 30.09 вказувалося, що «прийм на рабфаки в цьому році заповнений вище ніж на 100%. Командировка[,] видана т.Беленову[,] мабуть[,] була поверх норми і культвідділ Всемедикосантруд не мав права її видавати. Якщо наведені в заяві дані про соціальний стан т.Беленова вірні, то він має право на командировку, яка йому повинна бути видана. Укрголовпрофос розподіляє командировки по організаціям, але не розподіляє їх персонально між кандидатами на вступ. Ідповідальність за вірність видачі командировки лягає виключно на командируючу організацію. Якщо буде можливість командирувати тов. Беленова, то він буде командирований на рабфак, про що дане завдання комітету по студентським справам» - ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.703, арк. 93-93 зв.

померли вследствие голода), где состоял безработным два месяца, пока не получил временную работу.

По месту службы подаю заявление с просьбой о предоставлении мне командировки на поступление в рабфак ХТИ или ИНХ, союз Всемедикосантруд накладывает резолюцию: «За отсутствием мест не командирован».

В этом 1924 г. снова подаю заявление, чтобы учиться, меня зачисляют в кандидаты.

Не удовлетворившись этим, подаю заявление в Губпрофсовет, который вместе с культотделом союза Медсантруд предлагает подать заявление в иногородний рабфак. Жажда учиться не останавливает меня изменить местожительства. Подаю заявление и, наконец, получаю командировку №8 в Луганский индустриальный рабфак. Радости нет предела, думая, что наконец-то бедный крестьянин будет учиться, что он не мог добиться во времена царизма.

Вах. Не повезло и здесь.

Отборочная комиссия при Луганском индустриальном рабфаке допустила до испытания, которое прошло с успехом. Радостям нет конца.

Заседает приемочная комиссия и выносит постановление об отказе мне в поступлении в Рабфак за отсутствием производственного стажа, в чем и выдает справку №2738 от 26.08. с/г.

Денег ни копейки нет, а ехать нужно. Обратился в кассу взаимопомощи при союзе Медсантруд в Луганске, которая мне выдала заимообразно 6 рублей, еще не уплаченных мною, т.к. долг мой в настоящее время равен 2-х месячному окладу жалования, а оно равно 25 руб. 20 коп. в месяц.

Приехал в Харьков, обратился в Союз Медсантруд (культотдел)[,] мне тов. Сухая заявила, что мы так и знали, пошел в Губпрофсовет, ответили тоже. Я спрошу, зачем посылать в другой город расходовать напрасно средства, если заранее знать, что из этого ничего не выйдет. Кто оплатит мне расходы?

3.09 призывают в территориальную часть для отбытия лагерного сбора, откуда возвращаюсь 10.09. С заявлением, по моему мнению, на неправильное решение Комиссии при Луганском индустриальном рабфаке, я обращаюсь в Укрглавпрофобр с просьбой командировать меня в какой угодно рабфак (само собой понятно, что если я имею право на поступление в Рабфак) должен был Укрглавпрофобр направить обратно в Луганск с предписанием рабфаку.

Центральная комиссия по студенческим делам в заседании своем от 16.09 выносит постановление: “Отказать за отсутствие мест”.

Судя по вынесенному постановлению ЦК[,] имею право быть зачисленным в рабфак – во первых[,] как бедный крестьянин (о чем представлены справки), а во вторых[,] как прослуживший в Красной армии 4,5 года.

Спрашивается, кто должен придти мне на помощь, чтобы я теперь, т.е. в настоящем году, был принят в рабфак.

Я жду этого, я хочу учиться, имея на то право, я хочу знать, чтобы знания отдать трудовому народу, как сам вышедший из него.

Неужели я не имею права учиться, если нет у меня производственного стажа. Я сын деревни до 1916 г.; с мая 1916 по декабрь 1917 г. – военная служба рядового солдата. С сентября 1918 по 7 марта 1923 г. – служба в Красной Армии. Больше я ничего не имею. Разве это, то есть служба в Красной Армии, не даёт мне права на ученье?

Я ХОЧУ УЧИТЬСЯ, ДАЙТЕ МНЕ ЗНАНИЯ, Я СВОЙ ДОЛГ ПЕРЕД РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКИМ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ ВЫПОЛНЮ. Я ЖДУ СОДЕЙСТВИЯ.

22.09.1924 г., гор. Харьков

подпись

Додаток 2.

Лист С.О.Підгайного керівництву Київського ІНО

До управи Київського ІНО

колишнього студента ІV курсу
історичного відділу
Підгайного С.О.¹

Заява

За постановою управи від 11.04 п[оточного]. р[оку]. мене виключено зі складу студентів ІНО на підставі того, що я: 1) син куркуля, активного протирадянського діяча[,] розстріляного 1922 р. 2) заховав це своє минуле, 3) не визнав своєї провини на початку (пленум колективу ЛКСМУ), проте[,] зваживши всі обставини й свою провину[,] я вважаю, що кара[,] покладена на мене, аж надто тяжка, чому й прошу переглянути мою справу². Свою заяву мотивую наступним: 1) перші відомості, що дала Новомінська сільрада³[,] очевидно пов'язані з якимось непорозумінням[,] бо там моїх батьків характеризують як куркулів[,] якими вони ніколи не були й не є[,] що і доводить довідка (ч.449)[,] за якою я і мої батьки належать до середняків (довідку видано 20.III.1929 р.) і ніколи не були позбавлені виборчих прав. Батько мій не був активним контрреволюціонером[,] а був розстріляний[,] як заручник. Хоч я цього ствердити і не можу документом[,] бо Н-мінська

¹ Підгайний Семен Олександрович (17.04.1907–14.11.1965) - відомий публіцист, історик, суспільно-політичний діяч української діаспори. Після закінчення Київського ІНО працював у Харкові в ІНО. У 1933 р. Арештований НКВД і засланий в концтабір на Соловецьких островах на вісім років. Під час війни емігрував на Захід, а в 1949 р. у Канаду, де і помер. Автор спогадів про українську інтелігенцію на Соловках.

² Відповідно до постанови колегії НКО і у відповідності з директивою М.Скрипника студенти ІV курсу виключалися лише в тому випадку, коли вони самі вважалися контрреволюціонерами. Тому ректор КІНО С.Семко написав у НКО лист такого змісту: «Із інституту був виключений студент ІV курсу (останнього) історичного відділу Підгайний, член ЛКСМУ. Вступив він як син незаможного селянина, весь час добре навчався. Інститут орієнтував його на наукову роботу. Виявилось, що батько його у 1922 р. був розстріляний як заручник на Кубані (батько і він козаки). В заручники батько студента попав тому, що брат його був у банді. Господарство батька раніш і сім'ї зараз належить до середніх. У правління був лист про те, що батько був розстріляний як контрреволюціонер. Студент Підгайний доводить, що брат його після банди служив у Червоній армії та вступив у партію. Прошу вказівок щодо цієї справи. С.Семко. 11.04.29 р.» - ЦДАВО України, Ф.166, оп.9, спр.324, арк.388.

³ Станиця Новомінська в Краснодарському краї, де народився С.О.Підгайний.

сільрада ще такого не надіслала. 2) Те[,] що я написав в анкеті «середняк» замість «бідняк»[,] пояснюю своєю несвідомістю (коли я вступав до КІНО[,] мені було 17 років) 3) Те[,] що не сказав свою провину на пленумі к-ву ЛКСМУ[,] пояснюю тим тяжким психічним станом моїм у той час; вже на другий день вранці я це визнав. Але основне й головне те, що я ні з батьком, ні з братом не маю нічого спільного, з батьком з дня розстрілу (7 років)[,] з братом з 1923 р. [,] коли він поїхав з Ново-Мінської. Коли був Червоний терор[,] мені було 14 років, всі свої роки провів у радянській школі, в радянському оточенні й за всі свої роки навчання я завше йшов поруч з кращими товаришами, завше був витриманий і послідовний в своїй ідеології і не робив від правильної лінії збочення. З 1925 р. я відірваний від дому і живу цілком самостійно, користувався стипендією, працював на посаді і з цього жив, ніяким способом я власне не користувався з батькового господарства. Я далекий був і є з будь-якою солідаризацією з антирадянською стихією і завжди вів боротьбу з нею[,] в яких би вона виявах не відбивалась. Я ніколи не відмовлявся громадської роботи і на ній завжди був. Я був і до вишу[,] і в виші[,] кращим товаришем у всіх відношеннях[,] і тому тільки і вступив до ЛКСМУ. Мені ніхто не може закинути жодного політичного зробленого мною ляпсусу протягом 4-х річного перебування в ІНО. Отже[,] зважаючи[,] що я нічого спільного не маю з політично-ідеологічним світоглядом мого батька, а навпаки[,] завше був[,] хоч скромним дуже[,] поборником за пролетарську державу і культуру[,] вважаю, що не буде великої шкоди Радвладі[,] коли мені буде дозволено закінчити ІНО¹.

С. Підгайний

1929 р. 27.III.

¹ Центральною комісією у студентських справах справа С.Підгайного розглядалася двічі: 6.04.1929 р. Комісія поставила вимоги перед КІНО надати факти, а 8.07.1929 р. прийняла рішення: «У зв'язку з тим, що Підгайний фактично закінчив інститут і правління надало йому позитивну характеристику, пропонувати відновити в правах студента». – ЦДАВО України, Ф.166, оп.8, спр. 410, арк. 49, 90.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України)

1. ЦДАВО України

Ф.16 Уповноважений представник Народного комісаріату освіти УСРР у Німеччині. 1921–1930 рр.

оп.1.

Спр.21. Огляд діяльності Наркомосу УСРР за 1922–1928 рр., 253 арк.

2. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.1.

Спр. 152. Матеріали про роботу Київського губернського відділу народної освіти (накази, звіти, інструкції, плани, програми, кошториси, список учбових закладів, витяги з протоколів та ін.), 22 грудня 1919 – 21 жовтня 1920 рр., 170 арк.

3. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.1.

Спр.153. Матеріали про роботу Харківського губернського відділу народної освіти (звіти, інструкції, плани, програми, списки учбових закладів, витяги зведення та ін.), 20 грудня 1919 – 21 жовтня 1920 рр., 170 арк.

4. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.2.

Спр. 287. Протокол загальних зборів студентів вищого інституту народної освіти ім. Драгоманова в м. Києві про підсумки академічної та учбово-виховної роботи за 1921–22 н.р. та листи відповідальних працівників

Київського губвідділу народної освіти про матеріальне становище київських робітників народної освіти, моральний настрій, стан освіти, 18 лютого 1921 р. – 10 липня 1922 р., 65 арк.

5. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.2.

Спр. 1077. Матеріали про учбово-виховну роботу КІНО та робфаку при ньому за 1921–22 – 1923–24 рр., 11 листопада 1922 р. – 1 жовтня 1924 р., 411 арк.

6. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.2.

Спр.1573. Анкети для перереєстрації, списки виключених та заяви студентів вищих і середніх учбових закладів України про надання їм стипендій, звільнення від оплати за навчання, поновлення в правах студентів, 1922–1924 рр., 487 арк.

7. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.2.

Спр.1904. Кошториси прибутків і видатків на господарчі витрати і утримання особистого складу Харківського інституту та робфаку при ньому на 1922–23 операційний рік. – 1922 р., 14 арк.

8. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 384. Матеріали про роботу Харківського інституту народної освіти (звіти, протоколи, статистичні відомості про склад студентів, анкети студентів) та ін., 28 червня 1923 р. – 24 жовтня 1924 р., 90 арк.

9. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр.778. Протоколи засідань Центрального комітету по студентським справам, 8 серпня – 28 грудня 1923 р., 71 арк.

10. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 780. Клопотання ЦК КП(б)У і інших організацій про зарахування у вузи (задоволені), 8 липня – 7 грудня 1923 р., 175 арк.

11. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 781. Клопотання ЦК КП(б)У і інших організацій про зарахування у вузи (відмовлені), 7 серпня – 28 жовтня 1923 р., 41 арк.

12. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 782. Клопотання ЦК КСМУ і інших організацій про зарахування молоді в вузи (задоволені), 29 червня – 22 жовтня 1923 р., 40 арк.

13. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 783. Клопотання ЦК КСМУ і інших організацій про зарахування молоді в вузи (відмовлені), 30 липня – 3 жовтня 1923 р., 113 арк.

14. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 785. Клопотання ЦК КНС про зарахування у вузи і заяви окремих осіб (відмовлені), 27 липня – 27 грудня 1923 р., 85 арк.

15. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 788. Клопотання радянських установ та заяви окремих осіб про зарахування в вузи (задоволені), 29 червня – 12 грудня 1923 р., 308 арк.

16. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 789 Клопотання радянських установ та заяви окремих осіб про зарахування в вузи (відмовлені, 19 травня 1923 р. – 15 листопада 1923 р., 222 арк.

17. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 790. Клопотання військових організацій і ДПУ про зарахування у вузи (задоволені), 2 серпня – 1 листопада 1923 р., 78 арк.

18. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 791. Клопотання військових організацій і ДПУ про зарахування у вузи (відмовлені), 10 липня – 3 грудня 1923 р., 28 арк.

19. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 792. Задоволені апеляції на рішення комісії по політичній чистці вузів, 23 липня – 16 жовтня 1923 р., 138 арк.

20. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 793. Апеляції на рішення комісії по політичній чистці вузів

(незадоволені), 5 липня – 1 жовтня 1923 р., 143 арк.

21. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр.794. Заяви про відновлення в правах студентів різних вузів у зв'язку з перервою занять (задоволені), 19 травня – 7 грудня 1923 р., 139 арк.

22. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр.795. Про відновлення в правах студентів різних вузів в зв'язку з перервою занять (відмовлені), 2 серпня – 23 листопада 1923 р., 100 арк.

23. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 803. Протоколи засідань приймальної комісії і комісії по чистці робітників ХІНГ, список студентів Київського політехнічного інституту, що бажають перевестись в другі вузи та листування з РНК УСРР про прийом і відновлення в правах студентів, серпень – листопад 1923 р., 58 арк.

24. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр. 812. матеріали про призначення та розподіл стипендій (постанови, протоколи, розпорядження, доповіді, цифрові відомості, списки, листування), 11 червня 1923 р. – 4 квітня 1925 р., 161 арк.

25. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.3.

Спр.1007. Матеріали соціально-академічної перевірки вузів і робфаків та прийому до вузів та профшкіл, 4 липня – 6 листопада. 1923 р., 44 арк.

26. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр.669. Матеріали про розподіл та призначення стипендій (протоколи, обіжники, статистичні відомості, листування, списки), 3 липня – 31 грудня 1924 р., 442 арк.

27. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 679. Протоколи засідань центральної комісії по студентських справах та матеріали до них (копії), 4 січня – 30 вересня 1924 р., 56 арк.

28. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 680. Протоколи засідань центральної комісії по студентських справах та матеріали до них (оригінали), 21–31 січня 1924 р., 365 арк.

29. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 700. Листування з урядовими установами, профорганізаціями та учбовими закладами про прийом, перевод, виключення та поновлення студентів і звільнення від плати за навчання, 29 серпня – 29 грудня 1924 р., 983 арк.

30. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 703. Листування з учбовими закладами про прийом звільнення та переведення студентів, 11 липня – 3 листопада 1924 р., 438 арк.

31. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 705. Листування з губкомісіями по студентських справах та учбовими закладами про прийом, виключення та переведення студентів, 22 серпня – 27 листопада 1924 р., 585 арк.

32. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр.707. Листування з Головпрофосом РСФСР, учбовими закладами та окремими особами про прийом, виключення та переведення студентів., 27 вересня 1924 – 23 січня 1925 рр., 422 арк.

33. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 709. Справа по розгляду справ студентів інститутів народного господарства, що були виключені внаслідок соціально-академічної перевірки, 14 листопада 1924 р. – 4 лютого 1925 р., 98 арк.

34. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр.710. Справа по розгляду заяв студентів Катеринославського та Київського інститутів народного господарства, що були виключені внаслідок соціально-академічної перевірки, 24 листопада 1924 – 20 січня 1925 р., 184 арк.

35. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр.711. Справа по розгляду справ студентів Катеринославського, Київського та Одеського медінститутів, що були виключені внаслідок соціально-академічної перевірки, 20 вересня 1924 р – 20 січня 1925 р., 350 арк.

36. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 712. Справа по розгляду справ студентів Катеринославського, Київського та Одеського медінститутів, що були виключені внаслідок соціально-академічної перевірки, 2 грудня 1924 – 20 січня 1925 р., 304 арк.

37. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.4.

Спр. 714. Справа по розгляду заяв студентів Київського та Харківського інститутів народного господарства, що були виключені з інститутів внаслідок соціально-академічної перевірки, 10 листопада 1924 р. – 25 січня 1925 р., 316 арк.

38. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр.566 (ч.2). Матеріали про стан та роботу інститутів народної освіти України (постанови, положення, протоколи, доповіді, учбові програми, плани, статистичні відомості), 2 січня – 16 червня 1925 р., 896 арк.

39. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр.604. Протоколи засідань Центральної комісії по студентських справах при Наркомосі УСРР за 1925 р. та матеріали до них, 5 – 12 лютого 1925 р., 551 арк.

40. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр.643. Заяви студентів про прийом, переведення, поновлення в правах, виплату стипендії та листування з цих питань з вузами України, липень –

вересень 1925 р., 713 арк.

41. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр.966. Матеріали про поліпшення побуту і матеріального забезпечення студентів України, 9 січня 1925 р. – 18 жовтня 1927 р., 361 арк.

42. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр.968. Матеріали про поліпшення побуту і матеріального забезпечення студентів України, 20 січня 1925 р. – 27 вересня 1926 р., 152 арк.

43. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр.973. Акти, умови, заключені Наркомосом УСРР з Гомельським та Ленінградським управлінням швейної промисловості на пошив одягу для робфаківців, 3 березня – 4 червня 1925 р., 54 арк.

44. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр. 1150. Доповідні записки Наркомосу УСРР до РНК УСРР про матеріальний стан пролетарського студентства, 11 лютого 1925 р. – 12 січня 1925 р., 88 арк.

45. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.5.

Спр.1179. Відомості на розподіл одягу, білизни, взуття, між робфаками України, квітень – листопад 1925 р., 43 арк.

46. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 3535. Протоколи засідання комісії про в'яснення соціального стану студентів Харківського технологічного інституту та листування з ним про виплату стипендії студентам, 16 лютого 1926 р. – 24 травня 1930 р., 93 арк.

47. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр.4583. Матеріали про роботу факультету політосвітроботи Харківського інституту народної освіти (положення, правила прийому, протоколи, обіжники, листування), 22 квітня 1926 р. – 31 жовтня 1930 р., 354 арк.

48. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр.4619. Інформаційний лист ректора Київського інституту народної освіти про стан інституту та листування з ним про встановлення терміну перерв між триместрами, роботу консультаційного бюро, організацію музею матеріалів з життя та праці дітей в установах соцвиху та з інших методичних і організаційних питань, 26 березня – 20 липня 1926 р., 13 арк.

49. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 4623. Протоколи засідань правління Київського інституту народної освіти по перегляду соціального стану студентів, листування з інститутом про переведення та звільнення студентів та призначення стипендій, 2 лютого 1926 р. – 30 вересня 1930 р., 326 арк.

50. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр.8797. Листування з учбовими закладами та редакцією газети «Вісти» про розслідування фактів, зазначених в дописах, 1926–1930 рр., 367 арк.

51. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 10510. Листування з окркомісіями в студсправах, вищими і середніми учбовими закладами про поновлення в правах студентів, виключення, призначення стипендій, 2 лютого – 5 жовтня 1926 р., 201 арк.

52.ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 10513. Листування з окрінспектурами народосвіти і вищими та середніми учбовими закладами про прийом, виключення та переведення студентів, призначення стипендій. Заяви студентів, 18 лютого – 13 вересня 1926 р., 219 арк.

53. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр.10514. Листування з окрінспектурами народної освіти, вищими і середніми учбовими закладами про прийом, виключення, поновлення в правах студентів, про призначення стипендій, звільнення від плати за навчання, 16 квітня 1927р. – 9 січня 1928 р., 667 арк.

54. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 10520. Виписи з протоколів засідань правлінь учбових закладів та листування з вищими та середніми учбовими закладами про прийом, виключення та поновлення в правах студентів, призначення стипендій, звільнення від плати за навчання. Заяви студентів. 13 березня 1928 р. – 25 травня 1928 р., 517 арк.

55. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 10527. виписи з протоколів центральної комісії по студентських справах та листування з вищими та середніми навчальними закладами про прийом та переведення студентів, поновлення в правах, призначення стипендій, зменшення плати за навчання, 29 грудня 1928 – 9 лютого 1929 р., 781 арк.

56. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 10528. виписи з протоколів центральної комісії по студентських справах та листування з вищими та середніми навчальними закладами про прийом та переведення студентів, поновлення в правах, призначення стипендій, зменшення плати за навчання, 18 грудня 1928 – 19 лютого 1929 р., 704 арк.

57. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр.10551. Витяги з протоколів, заяви студентів, листування про виключення, поновлення, стипендії студентам, 17 квітня 1926 р. – 26 січня 1930 р., 669 арк.

58. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

Спр. 10556. Виписи з протоколів центральної комісії по студентських справах та листування з вищими і середніми учбовими закладами про прийом, виключення та поновлення в правах студентів, забезпечення їх стипендіями. Заяви студентів, 29 березня 1929 – 21 лютого 1930 р., 898 арк.

59. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.6.

спр.10558. витяги з протоколів, заяви студентів і листування про виключення, поновлення, переведення студентів, 6 квітня 1929 р. – 2 березня

1930 р., 731 арк.

60. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.7.

Спр. 959. Матеріали про поліпшення матеріального стану та забезпечення житлом студентів України (протоколи, доповіді, статистичні відомості, листування), 18 травня 1927 р. – 1 липня 1928 р., 131 арк.

61. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.7.

Спр.961. Матеріали про забезпечення студентів учбових закладів України гуртожитками, 17 березня 1927 р. – 29 січня 1928 р., 57 арк.

62. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.7.

Спр. 962. Матеріали про забезпечення студентів учбових закладів України гуртожитками, вересень 1927 р. – січень 1928 р., 153 арк.

63. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.8.

Спр.42. Виписи з протоколів та розпоряджень наркома освіти УСРР. Особисті заяви студентів вузів УСРР та інших осіб про дозвіл виїзду за кордон, поновлення в правах студентів, прийняття до вузів та з інших питань, 1 травня 1928 р. – 14 червня 1930 р., 88 арк.

64. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.8.

Спр.58. Матеріали щодо проведення міжнародного жіночого дня 8 березня по Україні, 19 січня 1928 р. – 5 лютого 1931 р., 145 арк.

65. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.8.

Спр. 381. Матеріали про стан одонтологічної освіти на Україні та про наслідки обстеження одонфаку Харківського медичного інституту (постанови, протоколи, акти, брошури), 10 листопада 1928 – 7 грудня 1928 р., 168 арк.

66. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.8.

Спр.409. Протоколи засідань центральної комісії в студентських справах, вересень 1928 – серпень 1929 р., 115 арк.

67. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.8.

Спр.410. Протоколи засідань центральної комісії в студентських справах, вересень 1928 – серпень 1929 р., 224 с.

68. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.52. Матеріали, надіслані заступнику наркома освіти УРСР Приходьку А.Т. (постанови, протоколи, виписи з протоколів, телеграми, листування), червень – липень 1929 р., 386 арк.

69. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.54 Дописи з газет та листування заступника наркома освіти УРСР Приходька А.Т. з питань культосвітньої роботи серед жінок, січень 1929 р., 50 арк.

70. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.69. Матеріали про роботу легкої кавалерії Наркомосу УРСР (акти обстежень, протоколи, доповідні записи, висновки, вирізки з газет та ін.), січень – жовтень 1929 р., 188 арк.

71. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.315. Протоколи засідань центральної комісії в студентських справах. Копії, 27 вересня – 18 жовтня 1929 р., 35 арк.

72. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр. 316. Матеріали про поновлення в правах студентів вузів і технікумів (постанови, виписки з протоколів, заяви, довідки), листопад 1929 – листопад 1930 р., 98 арк.

73. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр. 318. Матеріали про поновлення в правах студентів і викладачів технікумів УСРР (виписки з протоколів, заяви, листування), 2 лютого – 13 серпня 1929 р., 98 арк.

74. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.323. Матеріали про поновлення в правах студентів вузів Кам'янець-Подільського (виписки з протоколів, заяви, довідки, листування), 29 квітня – 3 вересня 1929 р., 278 арк.

75. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.324. Матеріали щодо поновлення в правах Київських вузів (виписки із протоколів, заяви, анкети, довідки, листування), січень – серпень 1929 р., 478 арк.

76. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.327. Матеріали про поновлення в правах студентів вузів м. Полтави (виписки з протоколів, заяви, довідки, листування), 13 лютого – 23 серпня 1929 р. 253 арк.

77. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.331. Студентські справи та заяви, розглянуті заступником наркома освіти УСРР, квітень – липень 1929 р., 481 арк.

78. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.738. Акти обстежень Центрального будинку пролетарського студентства та гуртожитків вузів УРСР, 1929 р., 38 арк.

79. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр. 739. Матеріали про побутові умови студентів учбових закладів УСРР (протоколи, виписки з протоколів, розподіл кредитів, загальні зведення). Список робітфаківців ХІНГ, травень – листопад 1929 р., 72 арк.

80. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр. 742. Матеріали про забезпечення студентів житловими приміщеннями (протоколи, постанови, виписки з протоколів, положення, листування), 31 липня 1929 – 30 серпня 1930 рр., 177 арк.

81. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр. 743. Матеріали про виселення із студентських гуртожитків сторонніх осіб, 21 грудня 1929 – 10 серпня 1930 рр., 106 арк.

82. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.1124. Матеріали про хід роботи по ліквідації неписьменності на Україні (протоколи, звіти, доповіді, доповідні записки, висновки, плани, акти, статистичні відомості, програми та інші документи), 16 вересня 1930 р. – 25 березня 1931 р., 282 арк.

83. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр. 1417. Протоколи засідань Харківської окружної комісії в студентських справах і матеріали до них., 4 січня 1930 р. – 20 квітня 1930., 145 арк.

84. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.1733. Протоколи засідань харківської окружної комісії в студентських справах та матеріали до них, 10 травня – 30 червня 1930 р., 195 арк.

85. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.1735. Протоколи засідань харківської окружної комісії в студентських

справах, 28 березня – 5 травня 1930 р., 34 арк.

86. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.1736. Обіжники Наркомосу УСРР до всіх окрінспектур народної освіти України, 2 січня – 29 грудня 1930 р., 271 арк.

87. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.9.

Спр.1737. Протоколи засідань харківської окружної комісії в студентських справах та заяви студентів вузів, технікумів України про прийом, переведення, виключення з учбових закладів та поновлення в правах, 4 березня – 18 вересня 1930 р., 199 арк.

88. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.11.

Спр. 39. Резолюції Всеукраїнської наради зав обл. відділами народної освіти від 18 лютого 1933 р. про стан політехнічної школи на Україні та завдання посівної кампанії і роль органів Наркомосу УСРР по організації масової культурно-політичної роботи в цій кампанії, 18 лютого 1933 р., 21 арк.

89. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.11.

Спр.318. Листування з Раднаркомом УСРР, Укрторгом, педагогічними учбовими закладами України про обладнання гуртожитків, їдалень для студентів. Забезпечення їх необхідними промтоварами, 28 серпня 1933 р. – 2 листопада 1933 р., 34 арк.

90. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.11.

Спр.331. Листування з викладачами, студентами учбових закладів України про призначення, звільнення, переміщення по службі викладачів, переведення, прийом, поновлення в правах студентів, 13 січня 1933 – 31 грудня 1933 р., 156 арк.

91. ЦДАВО України

Ф.166 Народний комісаріат освіти УСРР. 1918–1946 рр.

оп.11.

Спр.352. Доповідна записка про роботу історичних факультетів державних університетів та листування з вищими і середніми учбовими закладами про забезпечення їх приміщеннями та розгляд скарг професорського і викладацького складу за 1934 р., 7 лютого 1934 – 16 грудня 1934 р., 212 арк.

92. ЦДАВО України

Ф.331 Уповноважений Комісії сприяння вченим РНК СРСР при РНК УСРР, Харків (1921–1938 рр.).

оп.1.

Спр.40. Документи про розгляд скарг і заяв наукових співробітників України, 24 квітня 1922 р. – 18 грудня 1923 р., 434 арк.

93. ЦДАВО України

Ф.Р-806 Управління уповноваженого Народного комісаріату важкої промисловості СРСР при РНК УРСР, м. Харків (1932–1935 рр.).

оп.1.

Спр. 3309. Звіти про стан продовольчих баз навчальних закладів важкої промисловості, плани посівкампаній і розвитку тваринництва в приміських господарствах на 1934 р., 2 січня – 5 квітня 1934 р., 476 арк.

94. ЦДАВО України

Ф.1252 Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр.96. Доклад начальника ГУУЗа НКВП СРСР Д.А.Петровського на активі київських навчальних закладів і стенографічний звіт Всеукраїнської

радіонаради про підготовку втузів до нового навчального року, 1934 р., 186 арк.

95. ЦДАВО України

Ф.1252 Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр. 361. Звіти про роботу втузів за 1935 р., 1934–1935 рр., 151 арк.

96. ЦДАВО України

Ф.1252 Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр.400. Дані про стан фізичної культури в навчальних закладах НКВП СРСР по УРСР, 1935 р., 46 арк.

97. ЦДАВО України

Ф.1252 Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр. 535. Звіти про набори студентів в вузи на 1936–37 н.р., 79 арк.

98. ЦДАВО України

Ф.1252 Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр. 694. Дані про підготовку гуртожитків інститутів і технікумів до нового 1936–1937 н.р., 1935–1936 рр., 40 арк.

99. ЦДАВО України

Ф.1252 Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр. 729. Накази і розпорядження ГУУЗа НКВП СРСР про організацію і проведення навчально-методичної роботи у втузах, 16 січня – 1 вересня 1937

р., 90 арк.

100. **ЦДАВО України**

Ф.1252. Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр.733. Звіти про роботу інститутів і технікумів за I семестр 1936–1937 н.р. і матеріали до них, 1936–1937 рр., 180 арк.

101. **ЦДАВО України**

Ф.1252 Інспекція головного управління навчальними закладами Наркомважпрома України, м. Харків (1933–1937 рр.).

оп.1.

Спр.749. Документи про обслідування роботи навчальних закладів НКВП СРСР по УРСР, 5 січня – 21 липня 1937 р., 45 арк.

**Центральний державний архів громадських організацій України, м. Київ
(далі – ЦДАГО України)**

102. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 875. Листування з редакцією газети «Комуніст», Наркоматом РКІ про публікацію матеріалів в газеті «Комуніст», розгляду листів і заяв трудящих, переміщенні кадрів, господарським і поточним справам, 12 січня 1921 – 28 грудня 1921 рр., 192 арк.

103. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 1075.Циркуляри, інструкції, положення, проекти положень ЦК КП(б)У, Центрального бюро комуністичного студентства при організаційно-інструкторському відділі ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У про роботу комосередків в вищих навчальних закладах, боротьбі з буржуазною ідеологією, висвітленні в

періодиці життя вищої школи та ін. питанням. Плани роботи, доповіді, звіти про діяльність Центрального бюро комуністичного студентства, комосередків вузів, 14 вереня 1922 – 31 грудня 1922 рр., 197 арк.

104. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 1467. Листування з Головополітпросвітом і наркомосом УСРР про роботу радпартшкіл, педагогічних курсів, розподілу газети «Помощь голодающим», підготовці до 4 Всеукраїнської наради з партосвіти, підготовки викладачів для вузів, написанню статей для газет і журналів. Є довідка про стан робітфаків на Україні, 2 січня 1922 – 23 грудня 1922 р., 234 арк.

105. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 1513. Положення про вищі навчальні заклади, підготовчі курси для вступників до вузів, інструкція політкомісарам інститутів. Доповіді про стан партійної роботи в інститутах народної освіти. Тези, доповіді, положення про професійну освіту. Протоколи про розподіл стипендій в вузах та ін., 13 січн 1922 – 15 грудня 1922 рр., 106 арк.

106. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 1770. Постанова агітаційно-пропагандистського відділу ЦК РКП(б) по доповіді агітпропу ЦК КП(б)У. Протоколи засідань Колегії Агітпропу ЦК КП(б)У, комісії при агітпропі з обліку партійних працівників, самоосвіті членів партії, здешевленню книги, 12 січня 1923 – 31 грудня 1923 рр., 172 арк.

107. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 1908. Спецзведення ДПУ УСРР в ЦК КП(б)У про безробіття, настрої студентів київських вищих навчальних закладів, 24 січня 1924 р. – 13 грудня 1924 р., 109 арк.

108. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)
оп.20.

Спр. 2075. Постанови ЦК КП(б)У, РНК УСРР, доповіді, статистичні дані про контрольні цифри державного і місцевого бюджету УСРР на 1924–1925; 1925–1926 операційні роки, 3 січня – 14 листопада 1925 рр., 197 арк.

109. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)
оп.20.

Спр. 2265. Звіт Народного комісаріату освіти УСРР в ЦК КП(б)У про діяльність за 1924–1926 рр., 13 серпня – 31 грудня 1926 рр., 72 арк.

110. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)
оп.20.

Спр. 2315. Зведення, доповідні записки ДПУ УСРР в ЦК КП(б)У про настрої української і російської інтелігенції, стан сільського господарства в Бессарабії, заробітну плату вчителів та інші питання, 25 січня 1926 р. – 08 січня 1926 р., 79 арк.

111. **ЦДАГО України**

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)
оп.20.

Спр. 2704. Листування з Наркомосом УСРР, виписки із протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У, довідки, доповідні записки інформвідділу ЦК КП(б)У, радянських органів з питань стану і роботи вищих навчальних закладів, середніх шкіл, технікумів, створення інституту радянського будівництва, матеріальне становище і побутові умови студентів, 11 січня 1926 р. – 19 грудня 1926 р., 117 арк.

112. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 2992. Спецзведення, доповідні записки окружних відділів ДПУ УСРР в ЦК КП(б)У про реагування робітників міста Харкова на арешти опозиціонерів, антирадянські прояви при проведенні хлібозаготівель, політичний стан Полтавської округи та ін. питанням, 02 січня 1929 р. – 12 липня 1929 р., 55 арк.

113. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 3000. Листування з ЦК ВКП(б), ДПУ УСРР, Народним комісаром внутрішніх справ УСРР про безпорядки і нещасні випадки на виробництві, розгляд карних справ судами та ін. питанням. Є антирадянські листівки, 07 січня 1929 р. – 30 грудня 1929 р., 55 арк.

114. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 3021. Огляд інформаційного відділу ЦК КП(б)У про прояви антисемітизму серед робітників, службовців та студентів, 19 січня 1929 р., 24 арк.

115. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 4206. Постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, листи партійних і радянських органів, наркоматів, керівників навчальних закладів про стан і роботу вищих і середніх навчальних закладів, прийом слухачів в інститути та технікуми, матеріально-побутове становище вчителів, 9 січня 1931 р. – 8 грудня 1931р., 98 арк.

116. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 4637. Постанови, проекти постанов ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки ЦК, ЦК КП(б)У, наркоматів, інших організацій про стан вузівських парторганізацій, обстеження вузів Дніпропетровська, Запоріжжя і Харкова, інші матеріали про роботу вищих навчальних закладів, 18 липня 1931 р. – 3 грудня 1931 р., 96 арк.

117. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 5558. Матеріали обстеження партійно-масової і навчально-виховної роботи в вузах республіки, 23 квітня 1932 р. – 7 грудня 1932 р., 193 арк.

118. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 6222. Доповідні записки, довідки, листування партійних, радянських органів, Наркомосу УСРР про стан і роботу органів освіти, необхідності їх реорганізації, стан вищих і середніх навчальних закладів, наукової кваліфікації та присвоєння вчених звань викладачам вищої школи, 5 січня 1933 р. – 17 грудня 1933 р., 164 арк.

119. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 6451. Циркулярні листи ЦК КП(б)У обкомам, доповідні записки, довідки, листування відділу культури і пропаганди ЦК КП(б)У, обкомів, радянських, профспілкових органів і закладів про роботу вищих і середніх навчальних закладів, наборі кращих колгоспників в рахунок тисячі и 6-ти тисяч в сільськогосподарські інститути, 27 лютого 1934 р. – 6 січня 1935 р.,

241 арк.

120. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 6641. Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постанови, директивні листи, доповідні записки, довідки, листи, телеграми ЦК КП(б)У, партійних, радянських, комсомольських органів про роботу, стан і реорганізацію вузів і технікумів України, скликання конференції молодих вчених, виплату стипендій, 03 січня 1935 р. – 16 грудня 1935 р., 194 арк.

121. ЦДАГО України

Ф.1 Центральний комітет Комуністичної партії України (1918–1930 рр.)

оп.20.

Спр. 7096. Листи секретарів ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладні записки, довідки, інформація відділу науки ЦК КП(б)У, обкомів партії, вишів України про стан справ у вишах і технікумах, 9 січня – 4 грудня 1937 р., 92 арк.

122. ЦДАГО України

Ф.7 ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)

оп.1.

Спр. 344. Інформаційний огляд №1 про дії «Легкої кавалерії», 3 вересня 1928 р., 28 арк.

123. ЦДАГО України

Ф.7 ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)

оп.1.

Спр. 397. Комсомол у вузах (брошюра), листопад 1928, 61 арк.

124. ЦДАГО України

Ф.7 ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)

оп.1.

Спр. 906. Постанови і проекти постанов ЦК ЛКСМУ, доповідні записки про стан роботи комсомольських організацій вузів і технікумів, 23 січня 1933 р. – 9 грудня 1934 р., 143 арк.

125. **ЦДАГО України**
Ф.7 ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)
оп.1.
Спр. 1012. Особисті листи і заяви на ім'я товариша Сталіна, 27 березня 1933 р. – 8 липня 1935 р., 54 арк.
126. **ЦДАГО України**
Ф.7 ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)
оп.1.
Спр. 1079. Проекти постанов ЦК, доповідні записки про роботу комсомольських організацій вузів і технікумів України, 291 арк.
127. **ЦДАГО України**
Ф.7 ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)
оп.1.
Спр. 1114. Постанова Харківського обкому ЛКСМУ, доповідні записки обкомів і райкомів про викриття комсомольськими організаціями контрреволюційно-троцькістських і націоналістичних елементів у ВУАМЛІН, вузах, технікумах і в закладах України, 10 лютого 1934 р. – 20 грудня 1934 р., 178 арк.
128. **ЦДАГО України**
Ф.7. ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)
оп.1.
Спр.1144. Стенограма наради секретарів вузівських комсомольських організацій, 15 вересня 1934 р., 115 арк.
129. **ЦДАГО України**
Ф.7 ЦК ЛКСМ (1919–1937 рр.)
оп.1.
Спр. 1145. Стенограма розширеного пленуму при ЦК ЛКСМУ про змагання серед вузів, втузів і технікумів, 19 – 20 жовтня 1934 р., 131 арк.
130. **ЦДАГО України**
Ф.269 Колекція документів «Український музей в Празі». 1886–1952 рр.

оп.1.

Спр.85. Оголошення громадян ЗУНР до Представництва ЗУНР в Празі стосовно одержання або продовження віз на виїзд за кордон, 58 арк.

131. ЦДАГО України

Ф.269 Колекція документів «Український музей в Празі». 1886–1952 рр.

оп.1.

Спр. 688. Сатирико-гумористичні часописи українського студентства у Празі «Віхоть» чч. I-IV за 1921 р., «Новий віхоть», ч.5 за 1922 р., гумористичний листок «Подєбрадка», 1921–1922 рр., 92 арк.

132. ЦДАГО України

Ф.269 Колекція документів «Український музей в Празі». 1886–1952 рр.

оп.1.

Спр. 870. Листування Громади українських студентів-емігрантів в ЧСР з Чесько-Українським комітетом, ЦЕСУС, Українською студентською самопоміччю, іншими студентськими і емігрантськими організаціями з організаційних, фінансових та інших питань студентського життя. Заяви про вступ і вихід з членів Громади, надання матеріальної допомоги, 5 липня 1923 р. – 31 грудня 1923 р., 159 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України,
м. Київ (Далі – ЦДАМЛМ України)**

133. ЦДАМЛМ України

Ф.208 Гордєєв Дмитро Петрович

оп.1.

Спр. 274. Подяка за навчання від студентів Харківського художнього інституту, 1932 р., 3 арк.

134. ЦДАМЛМ України

Ф.333 Редько Климентій Миколайович

оп.1.

Спр. 19. Автобіографія та начерки до неї, 18 арк.

135. ЦДАМЛМ України

Ф.333 Редько Климентій Миколайович

оп.1.

Спр. 20. Спогади, 370 арк.

136. ЦДАМЛМ України

Ф.333 Редько Климентій Миколайович

оп.1.

Спр. 21. Щоденники, машинописна копія, 14 вересня 1912 – 14 травня 1928 р., 280 арк.

137. ЦДАМЛМ України

Ф.1048 Мазюкевич Дінара Павлівна

оп.1.

Спр. 76. Листи Юркевича Ю.Л. до Мазюкевич Д.П., 1981 р., 25 арк.

**Державний архів Житомирської області (далі – Держархів
Житомирської області)**

138. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможних селян (1922–1925)

оп.1.

Спр. 9. Циркуляри губернського подотдела комнезамов и переписка с разными учреждениями об оказании материальной помощи учащимся незаможникам, 1 липня 1922 р. – 22 грудня 1922 р., 79 арк.

139. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможних селян (1922–1925)

оп.1.

Спр. 24. Анкеты, удостоверения, автобиографии членов комнезамов, командируемых на учёбу в средние и высшие учебные заведения, 25 серпня 1922 р. – 30 грудня 1923 р., 387 арк.

140. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможних селян (1922–1925)

оп.1.

Спр. 25. Анкеты, удостоверения о командировании незаможных селян в учебные заведения и об освобождении их от платы заучену, 30 грудня 1922 р. – 6 серпня 1922 р., 1020 арк.

141. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможных селян (1922–1925)

оп.1.

Спр.29. Заявления учащихся-незаможников об оказании им материальной помощи, 15 жовтня 1922 р. – 19 грудня 1922 р., 15 арк.

142. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможных селян (1922–1925)

оп.1.

Спр. 42. Переписка с окружными и волостными исполнительными комитетами о привлечении учащихся незаможников во время каникул в КНС, 6 липня – 7 жовтня 1923 р., 41 арк.

143. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможных селян (1922–1925)

оп.1.

Спр. 45. Анкеты и заявления учащихся незаможников об оказании им материальной помощи, 4 січня 1923 р. – 3 жовтня 1923 р., 224 арк.

144. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможных селян (1922–1925)

оп.1.

Спр. 53. Протоколи засіданий бюро общин собраний членов секцій КНС при учебных заведениях г. Житомира, 11 березня 1924 р. – 16 грудня 1924 р., 216 арк.

145. Держархів Житомирської області

Ф.Р-12, Волинська губернська комісія незаможных селян (1922–1925)

оп.1.

Спр. 66. Переписка с окружными комиссиями незаможных селян, редакцией

газети «Радянська Волинь» о расследовании заявлений с корреспонденции и принятии мер, 22 травня 1924 р. – 23 грудня 1924 р., 126 арк.

146. **Держархів Житомирської області**

Ф.Р-98, Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка (1919–1993)

оп.1.

Спр.12. Циркуляри і директиви Наркомосу УСРР, 25 серпня 1926 р. – 14 липня 1926 р., 67 арк.

147. **Держархів Житомирської області**

Ф.Р-98, Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка (1919–1993)

оп.1.

Спр.13. Циркуляри і директиви Наркомосу УСРР, 25 серпня 1926 р. – 14 липня 1926 р., 67 арк.

148. **Держархів Житомирської області**

Ф.Р-98, Житомирський державний педагогічний університет імені І. Франка (1919–1993)

оп.1.

Спр.18. Справа з зовсім таємним листуванням та матеріалами для спецобліку. Директиви Наркомпроса УСРР. Список студентів ІНО, звільнених від призову в армію, 10 травня 1929 р. – 17 грудня 1929 р., 21 арк.

149. **Держархів Житомирської області**

Ф.344 Житомирський український педагогічний технікум імені Михайла Драгоманова Волинської окружної інспектури народної освіти (1920–1931)

оп.1.

Спр.107. Справа Житомирського укрпедтехнікума з різними відомостями про студентів технікуму, січень 1926 р. – листопад 1926 р., 36 арк.

150. **Держархів Житомирської області**

Ф.412 Новоград-Волинський педагогічний технікум Волинської окружної інспектури народної освіти (1923–1928).

оп.1.

Спр.11. Справа гуртожитку студентів. Постанови та розпорядження НКО та Всеукраїнського виконавчого комітету про утворення студентських гуртожитків, вересень – грудень 1926 р., 25 арк.

Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської області)

151. Держархів Одеської області

Ф.Р-126 Одеський політехнічний інститут ОПІ (1918–1930 рр.)

оп.1.

Спр.148. Короткий звіт про діяльність інженерно-будівельного факультету за 1921 р., 1921 р., 26 арк.

152. Держархів Одеської області

Ф.Р-126. Одеський політехнічний інститут ОПІ (1918–1930 рр.)

оп.1.

Спр.576. Протоколи засідання комісії з перевірки соціального положення студентів ОПІ, 1929–1930 рр., 73 арк.

153. Держархів Одеської області

Ф. Р-129 Одеський інститут народного господарства Інаргосп (1921–1931 рр.)

оп.1.

Спр.533. Списки студентів, виключених і відновлених в правах, 1924 р., 60 арк.

154. Держархів Одеської області

Ф.Р-1593 Одеський інститут народної освіти. ОІНО (1920–193 рр.).

оп.1.

Спр. 419. Протоколи по чистці студентів. Списки звільнених студентів, грудень 1923 р., 65 арк.

155. Держархів Одеської області

Ф.Р-1593 Одеський інститут народної освіти. ОІНО (1920–193 рр.).

оп.1.

Спр. 445. Протоколи по чистці студентів. Списки звільнених студентів та листування, 1924 р., 61 арк.

156. Держархів Одеської області

Ф.Р-1593 Одеський інститут народної освіти. ОІНО (1920–193 рр.).

оп.1.

Спр. 506. Постанова інструкції обіжники про розподіл держстипендій між студентами, 1925–1928 рр., 284 арк.

157. Держархів Одеської області

Ф.Р-1593 Одеський інститут народної освіти. ОІНО (1920–193 рр.).

оп.1.

Спр.725. Протоколи засідання приймальної комісії, 1929 р., 390 арк.

158. Держархів Одеської області

Ф.Р-1593 Одеський інститут народної освіти. ОІНО (1920–193 рр.).

оп.1.

Спр.780. Витяги з протоколів засідань ЦК по студсправам про виключення та поновлення студентів ІНО та листування, 1929–1930 рр., 79 арк.

159. Держархів Одеської області

Ф.Р-2147. Одеський медичний інститут. ОМІ (1918–1930 рр.).

оп.1.

Спр.115. Перегляд складу студентів, 1924 р., 332 арк.

160. Держархів Одеської області

Ф.Р-2147. Одеський медичний інститут. ОМІ (1918–1930 рр.).

оп.1.

Спр.116. Протоколи комісії з перегляду складу студентів, 4 травня – листопад 1924 р., 114 арк.

161. Держархів Одеської області

Ф.Р-2147. Одеський медичний інститут. ОМІ (1918–1930 рр.).

оп.1.

Спр.123. Листування по прийому і поновленню в ОМІ, 1924 р., 131 арк.

Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської області)

162. Держархів Полтавської області

Ф. Р-363 Полтавський окружний Виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконком), м. Полтава

Полтавського округу (1923–1930 рр.)

оп.1.

Спр.256. Протоколи засідань президії та постанови окружного виконавчого комітету за січень – лютий 1929 р., 10 січня – 4 липня 1929 р., 253 арк.

163. **Держархів Полтавської області**

Ф.Р-369 Інспектура народної освіти Полтавського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Полтава Полтавського округу (1925–1930 рр.)

оп.2.

Спр.8. Виписки з протоколів та постанови Полтавського окружного комітету КП(б)У та окрвиконкому про роботу членів секції міської ради і робітників освітніх установ, 17 листопада 1928 р. – 28 листопада 1929 р., 161 арк.

164. **Держархів Полтавської області**

Ф.Р-369 Інспектура народної освіти Полтавського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Полтава Полтавського округу (1925–1930 рр.)

оп.2.

Спр.12. Обіжні розпорядження НКО УСРР про охорону музеїв, про поживлення роботи щодо вічнення пам'яті Коцюбинського, про укомплектування профшкіл учителями м Полтави та іншим питанням, 26 жовтня 1928 р. – 2 грудня 1929 р., 766 арк.

165. **Держархів Полтавської області**

Ф. Р-495 Відділ народної освіти Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губнаросвіта), м. Полтава Полтавської губернії (1922–1925 рр.)

оп.1.

Спр. 1. Листування з Губчека про оформлення на роботу в освітні організації Полтави, 4 червня – 31 грудня 1922 р., 247 арк.

166. Держархів Полтавської області

Ф. Р-495 Відділ народної освіти Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губнаросвіта), м. Полтава Полтавської губернії (1922–1925 рр.)

оп.1.

Спр. 4. Інструкції губернської атестаційної комісії про переведення співробітників, доповідь політкому ПІНО, січень – грудень 1923 р., 271 арк.

167. Держархів Полтавської області

Ф. Р-495 Відділ народної освіти Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губнаросвіта), м. Полтава Полтавської губернії (1922–1925 рр.)

оп.1.

Спр.8. Постанова РНК УСРР про поліпшення побуту дітей, звіти про роботу ПІНО, звільнення з роботи по чистці, 1924–1925 рр., 257 арк.

168. Держархів Полтавської області

Ф. Р-495 Відділ народної освіти Полтавського губернського виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (губнаросвіта), м. Полтава Полтавської губернії (1922–1925 рр.)

оп.1.

Спр.9. Обіжні розпорядження, інструкції НКО про проведення соціально-академічної перевірки вуз, 1924 р., 73 арк.

169. Держархів Полтавської області

Ф. Р-2118 Лубенський державний учительський інститут Управління вищих шкіл Народного комісаріату освіти УСРР, м. Лубни Харківської області (1936 р.)

оп.1.

Спр.3. Протоколи урочистих загальних зборів студентів, різних нарад та списки студентів, лектури та техперсоналу, 14 лютого 1936 р. – 29 вересня 1937 р., 90 арк.

170. Держархів Полтавської області

Ф. Р-3872 Відділ управління Полтавського губернського виконкому рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Полтава Полтавської губернії (1920–1925 рр.).

оп.1.

Спр. 923. Дело о командировании членов комнезамов Полтавской губернии в ВУЗ в 1922 г., 12 липня – 3 грудня 1922 р., 277 арк.

Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської області)**171. Держархів Харківської області**

Ф.П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У (1919–1925 рр.)

оп.1.

Спр. 405. Листування губ парткому з наркомвнутрсправ, наркомом соцзабезпечення, нарком. охорони здоров'я та ін. організаціями з питань переміщення кадрів, надання матеріальної допомоги комуністам, 4 січня 1921 р. – 12 вересня 1921 р., 113 арк.

172. Держархів Харківської області

Ф.П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У (1919–1925 рр.)

оп.1.

Спр.418. Листування губ паркому з партійними і радянськими організаціями з питання переміщення кадрів, надання матеріальної допомоги комуністам ті мобілізації їх на проведення політичних і господарських кампаній, 11 лютого – 29 грудня 1921 р., 148 арк.

173. Держархів Харківської області

Ф.П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У (1919–1925 рр.)

оп.1.

Спр. 480. Протоколи нарад представників, політкомів, делегатів і уповноважених комосередків вузів м. Харкова, 12 липня – 10 грудня 1921 р., 15 арк.

174. Держархів Харківської області

Ф.П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У (1919–1925 рр.)

оп.1.

Спр. 885. Протоколи засідань бюро і зборів Основ'янсько-Холодногірського райпаркому з секретарями осередків, 28 березня – 26 вересня 1923 р., 28 арк.

175. Держархів Харківської області

Ф.П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У (1919–1925 рр.)

оп.1.

Спр. 888. Політичні доклади Основ'янсько-Холодногірського райпарткому про становище на місцях, березень 1923 р. – 6 квітня 1924 р., 53 арк.

176. Держархів Харківської області

Ф.П-1 Харківський губернський комітет КП(б)У (1919–1925 рр.)

оп.1.

Спр.1184. Протоколи засідань організаційної наради і політичні доповіді Червонозаводського райміськкому м. Харкова. Звіт про роботу ком спілок, березень 1925 р. – 15 лютого 1926 р., 52 арк.

177. Держархів Харківської області

Ф.П-2 Харківський обласний комітет КП(б)У. Особливий сектор. Протокольна частина (1932–1942 рр.)

оп.1.

Спр. 73. Протоколи №№ 29-32 засідань секретаріату обкому КП(б)У, 26 травня – 24 червня 1933 р., 117 арк.

178. Держархів Харківської області

Ф.П-2 Харківський обласний комітет КП(б)У. Особливий сектор. Протокольна частина (1932–1942 рр.)

оп.1.

Спр.622. Матеріали до звіту обкому КП(б)У III обласній партконференції про товарообіг, бюджет області, комунальне господарство і житлове будівництво, охорону здоров'я, роботу шкіл, вузів, науково-дослідних інститутів, керівництво Радами та масовими організаціями трудящих, 18 травня – 23

травня 1935 р., 155 арк.

179. Держархів Харківської області

Ф.П-5 Харківський окружний комітет КП(б)У (1924–1930 рр.)

оп.1.

Спр. 62. Протоколи засідань бюро з №60 по №63 і матеріали до них, 19 вересня 1929 р. – 5 грудня 1929 р., 170 арк.

180. Держархів Харківської області

Ф.П-5 Харківський окружний комітет КП(б)У (1924–1930 рр.)

оп.1.

Спр.43. Політичні звіти, листи, зведення від парторганізацій, заводів і з районів міста та округу, 23 лютого – 28 грудня 1928 р., 95 арк.

181. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 4. Матеріали до протоколу № 8 засідання бюро міськкому КП(б)У, 23 листопада 1930 р., 322 арк.

182. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр.17. Матеріали до протоколів засідань бюро міськкому КП(б)У №№22, 23, 27 березня 1931 р. – 7 квітня 1931 р., 253 арк.

183. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 62. Протоколи засідань секретаріату міськкому КП(б)У з №14 до №18 і з №20 до №25, 4 січня 1932 р. – 8 квітня 1932 р., 262 арк.

184. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 65. Матеріали до протоколів засідань секретаріату міськкому КП(б)У №№ 15, 16, 7 січня 1932 р. – 14 січня 1932 р., 383 арк.

185. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 74. Протоколи засідань секретаріату міськкому КП(б)У №5, 6 і матеріали до них, 4 серпня 1932 р. – 11 серпня 1932 р., 364 арк.

186. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 76. Матеріали до протоколу №6 засідання секретаріату міськкому КП(б)У, 11 серпня 1932 р., 250 арк.

187. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 103. Протоколи №№ 16, 17 засідань секретаріату міськкому КП(б)У, 10 січня 1933 р. – 25 січня 1933 р., 82 арк.

188. Держархів Харківської області

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр.115. Протоколи №№ 38-43 засідання секретаріату міськкому КП(б)У, 17 вересня 1933 р. – 26 жовтня 1933 р., 169 арк.

189. **Держархів Харківської області**

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр.117. Матеріали до протоколів №38, 40-43 засідання секретаріату міськкому КП(б)У, 17 вересня 1933 р. – 26 жовтня 1933 р., 69 арк.

190. **Держархів Харківської області**

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 164. Протокол №27 засідання бюро міськкому КП(б)У, 11 серпня 1934 р., 91 арк.

191. **Держархів Харківської області**

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 229. Протоколи засідань бюро міськкому КП(б)У з №136 по № 143 і матеріали до них, 25 березня 1936 р. – 10 травня 1936 р., 485 арк.

192. **Держархів Харківської області**

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 230. Протоколи засідань бюро міськкому КП(б)У з №144 по № 150 і матеріали до них, 15 травня 1936 р. – 26 червня 1936 р., 574 арк.

193. **Держархів Харківської області**

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 238. Протоколи засідання секретаріату міськкому КП(б)У з №41 по №51

і матеріали до них, 28 квітня 1936 р. – 22 червня 1936 р., 563 арк.

194. **Держархів Харківської області**

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр. 260. Протоколи засідань бюро міськкому КП(б)У з № 177 по № 180 і матеріали до них, 2 січня 1937 р. – 20 січня 1937 р., 560 арк.

195. **Держархів Харківської області**

Ф.П-69 Харківський міський комітет компартії більшовиків України, м. Харків (1930–1948 рр.)

оп.1.

Спр.262. Протоколи засідань бюро міськкому КП(б)У з № 88 по № 190 і матеріали до них, 4 березня 1937 р. – 28 березня 1937 р., 462 арк.

196. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-1356 Харківська обласна контрольна комісія КП(б)У – робітничо-селянська інспекція, м. Харків (1932 – 1934 рр.)

оп.1.

Спр. 494 Про стан вищих і середніх навчальних закладів Харківської області, 1 березня 1932 р. – 19 грудня 1932 р., 188 арк.

197. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-5645 Харківський інститут організації територій (1932–1933 рр.)

оп.3.

Спр. 1. Листування особистого складу студентів (компрометуючий матеріал на студентів), 24 травня 1928 – 24 квітня 1929 р., 55 арк.

198. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-5645 Харківський інститут організації територій (1932–1933 рр.)

оп.3.

Спр. 1а. Листування про особистий склад студентів (компрометуючий матеріал, протоколи і характеристики), 2 жовтня 1929 р. – 8 серпня 1934 р., 94 арк.

199. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-5645 Харківський інститут організації територій (1932–1933 рр.)

оп.3.

Спр.16. Копії довідок, посвідчень і листування про особовий склад студентів і викладачів і про їхнє соціальне походження, 4 березня 1928 р. – 15 жовтня 1932 р., 65 арк.

200. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-5645 Харківський інститут організації територій (1932–1933 рр.)

оп.3.

Спр. 1г. Списки і дані про педагогічний склад інституту, 1928-1932 рр., 58 арк.

201. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-5645 Харківський інститут організації територій (1932–1933 рр.)

оп.3.

Спр. 1з. Накази інституту, 4 жовтня 1932 р. – 10 жовтня 1933 р., 94 арк.

202. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-5645 Харківський інститут організації територій (1932–1933 рр.)

оп.3.

Спр. 7. Обґрунтування наказів по Харківському інституту організації територій, 10 квітня 1933 р. – 28 травня 1933 р., 120 арк.

203. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-5645 Харківський інститут організації територій (1932–1933 рр.)

оп.3.

Спр. 16. Копії характеристик і листування про особовий склад студентів, 5 січня 1931 р. – 2 січня 1932 р., 122 арк.

204. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.1.

Спр. 2955. Михайленко Валентина Олексіївна, 15 жовтня 1930 р. – 25 квітня 1931 р., 12 арк.

205. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.1.

Спр. 6174. Забара Тимофій Тихонович, 9 вересня 1933 р. – 15 січня 1934 р., 39 арк.

206. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.2.

Спр. 88, т.3. Подшивалов Валентин Семенович, Безуглий Микола Григорович, 25 лютого 1931 р. – 27 травня 1931 р., 162 арк.

207. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.2.

Спр.89. т.4. Подшивалов Валентин Семенович, Безуглий Микола Григорович, 31 серпня 1951 р. – 5 липня 1957 р., 162 арк.

208. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.2.

Спр.1069. Немерицький Борис Григорович, 12 червня – 25 липня 1924 р., 362 арк.

209. **Держархів Харківської області**

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.2.

Спр.1839. Бебутов Георгій Васильович, 14 червня – 3 грудня 1937 р., 116 арк.

210. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1929–1993 рр.).

оп.3.

Спр.2767. Клещев Прокіп Іванович, 30 травня – 26 липня 1932 р., 15 арк.

211. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1929–1993 рр.).

оп.3.

Спр.3045. Шатілов Олександр Петрович, 15 жовтня 1930 р. – 23 червня 1931 р., 52 арк.

212. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1919–1991 рр.).

оп.4.

Спр. 1361. Трейвас Самуїл Ісакович, 18 жовтня – 20 жовтня 1928 р., 21 арк.

213. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1929–1999 рр.).

оп.5.

Спр825. Шатілов Олександр Петрович, 31 жовтня 1931 р. – 28 січня 1932 р., 13 арк.

214. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1929–1999 р.)

оп.5.

Спр.884. Заводнюк Єфим Семенович, 3 березня – 8 червня 1928 р., 54 арк.

215. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та

Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.6.

Спр. 583. Афанасьєв Михайло Якович, 14 лютого – 26 липня 1932 р., 188 арк.

216. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.6.

Спр.594. Давиденко Олександр Васильович, 17 вересня 1924 р. – 19 січня 1925 р., 100 арк.

217. Держархів Харківської області

Ф. Р-6452 Кримінальні справи репресованих громадян м. Харкова та Харківської області (1926–1999 рр.).

оп.6.

Спр.621. Радовільський Семен Рафаїлович, 24 жовтня – 17 листопада 1928 р., 25 арк.

218. Галузевий архів Служби безпеки України, м. Харків.

Спр.015151. Про контрреволюційну діяльність Харківського міського комітету Головного комітету РСДРП в Україні, 9 грудня 1922 р. – 3 травня 1923 р., 114 арк.

**Российский государственный архив социально-политической истории,
г. Москва (дальше – РГАСПИ)**

219. РГАСПИ

Ф.142 А.В.Луначарський (1872–1972 гг.).

оп.1.

Д. 481. Переписка А.В.Луначарского с Народным комиссариатом по просвещению Украины, 1927–1933 гг., 157 л.

Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (далі – ГАРФ)

220. ГАРФ

Ф.А-2306 Министерство просвещения РСФСР (1917–1988). Наркомат просвещения РСФСР (1917–1946 гг.).

оп.18.

Д.28. Положение о российских университетах и материалы первого совещания по реформе высшей школы, 1918 г., 200 л.

221. ГАРФ

Ф.А-2306 Министерство просвещения РСФСР (1917–1988). Наркомат просвещения РСФСР (1917–1946)

оп.18.

Д.141. Переписка с Киевским университетом по личному составу, февраль – август 1918 г., 15 л.

222. Государственный архив Краснодарского Края

Ф.Р-890 Кубанский окружной отдел народного образования исполнительного комитета Кубанского окружного совета рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов (1924–1930 гг.).

оп. 1.

Д. 996. Анкеты о состоянии вузов округа и списки студентов Кубанского мединститута, 1924 г., 168 л.

223. Музей історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Ф.4 Харківський університет в період реорганізації (1920–1933 рр.)

оп.1

П.3. Із спогадів студента ХІНО В. Г. Аверіна

224. Музей історії Харківського медичного університету.

Доклад О. М. Фуголь для юбилейного собрания в честь 50-летия окончания Харьковского медицинского института. 1923–1928 гг., 24 с.

225. Музей історії Харківського медичного університету.

Жизнь студентки Медицинского института г. Харкова в 1921–1925 годах Гороховой В. Н., 12 с.

Опубліковані джерела

226. Відчит до Центрального бюро пролетарського студентства при ВУРПС. До II конференції пролетарського студентства України. – Х. : Український робітник, 1926. – 48 с.
227. Временное положение о Высших Учебных Заведениях У.С.С.Р. – Т.1. Временное положение об Институтах. – Х., 1922. – 42 с.
228. Высшая школа: Основные постановления, приказы и инструкции / под. ред. Л. И. Карпова, В. А. Северцева. – М. : Советская наука, 1957. – 656 с.
229. 20 років радянської влади: Цифровий матеріал для пропагандистів. – Х. : Вид-во Харківського обкому КП(б)У «Соціалістична Харківщина», 1937. – 44 с.
230. Жизнь современного украинского студенчества: По данным студенческих переписей и других обследований. – Х. : Червоний шлях, 1924. – 46 с.
231. Законодавство про пам'ятники історії та культури. Збірник нормативних актів. – К. : Вид-во політичної літератури, 1970. – 464 с.
232. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 6. 1933–1937. – 9-е изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
233. Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр.: зб. док.: у 2 т. Т. 1 (1917 – червень 1941рр.). – К. : Держполітвидав, 1959. – 883 с.
234. Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки: стат. довідник. – К. : Рад. шк., 1940. – 203 с.
235. Мовшович М.И. Высшая школа: Основные постановления, приказы и инструкции / М. И. Мовшович, В. В. Лобанов. – М.: Советская наука, 1940. – 295 с.
236. Народна освіта та наука в Українській РСР: стат. зб. – К.: Статистика, 1973. – 316 с.

237. Народна освіта України на 1 січня 1922 р. – Х.: Господарство України, 1924. – 197 с. (Статистика України. Сер 7, Статистика народної освіти).
238. Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр. – Х.: Господарство України, 1931. – 116 с. – (Статистика України. Сер 7, Статистика народної освіти).
239. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : зб. док. та матеріалів / НАН України, Інститут національних відносин і політології; упоряд. М. І. Панчук. – К. : Наукова думка, 1994. – 560 с.
240. О введении платы за учение в высших учебных заведениях УССР (Постановление СНК УССР от 2.03.1922 г.) // Бюллетень Укрглавпрофобра. – Х., 1922. – №1–3 (11–13). – С.6.
241. О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении УССР: Постановление ВУЦИК от 22 нояб. 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1922. – №49. – С.852.
242. О днях самостоятельных занятий, оценке успеваемости и преподавании физкультуры в высших учебных заведениях СССР // Бюллетень ВКВШ. – 1938. – №8. – С.3.
243. О местных комитетах улучшения быта учащихся ВУЗ в Харькове, Киеве, Одессе и Екатеринославе (положение) // Бюллетень Укрглавпрофобра. – Х., 1922. – №11–12 (21–22). – С.3.
244. О работе высших учебных заведений и о руководстве высшей школой. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) // Правда. – 1936. – 24 июня.
245. Об итогах приема в высшие учебные заведения СССР в 1938 году и мероприятиях по подготовке к приему в 1939 году: приказ ВКВШ №2656 от 21 окт. 1938 г. // Бюллетень ВКВШ. – 1938. – №20. – С.3–4.
246. Об учебных программах и режиме в высшей школе и техникумах: Постановление ЦИК СССР от 19 сент. 1932 г. // Собрание

- законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1932. – №68. – С.667–677.
247. Одесский студент в цифрах: (сборник). – Одесса : Изд.-во КУБУЧ, 1923. – 40 с.
248. Положение о комитетах улучшения быта учащихся ВУЗ г. Харькова // Бюллетень Укрглавпрофобра. – Х., 1922. – №4–6 (14–16). – С.24–25.
249. Положение о студенческих организациях при институтах УССР // Бюллетень Укрглавпрофобра. – Х., 1922. – №10 (20). – С.7–9.
250. Постановва Центрального виконавчого комітету і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про прийом до вищих навчальних закладів і технікумів // Збірник наказів Народного Комісаріату освіти. – 1936. – №2. – С.2.
251. Постановление Пленума ЦК ВЛКСМ об ошибках, допущенных комсомольскими организациями при исключениях из комсомола, о формально-бюрократическом отношении к апелляциям исключенных из ВЛКСМ и о мерах по устранению этих недостатков // Советское студенчество. – 1938. – № 3. – С. 6–11.
252. Постановление секретариата ВЦСПС о работе профкома Одесского индустриального института // Советское студенчество. – 1936. – №9. – С.56.
253. Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом // Бюлетень Народного Комісаріату освіти. – 1929. – №6. – Ст.65.
254. Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів // Бюлетень Народного Комісаріату освіти. – 1929. – №16. – Ст.237.
255. Про розвиток приміських господарств вишів, втишів і технікумів. Постановва РНК УСРР від 10 квітня 1933 р. // Студент революції. – 1933. – №7–8. – С.15–16.

256. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Партвидав «Пролетар», 1932.
257. Справочник для студентів і вступаючих до К.П.І, К.С. – Г.І. та їх Робфаків 1923-24 навчального року; з додатком згідно з прийомом 1924–25. – К. : Вид-во каси взаємодопомоги К.П.І, К.С. – Г.І. та їх Робфаків, 1923. – 95 с.
258. УСРР в цифрах: Статистичний справочник / За ред. О. М. Асаткіна. – Х. : Держвидав «Народне господарство та облік», 1936. – 742 с.
259. Харьковщина за 50 лет Советской власти: Цифры и факты. – Х. : Прапор, 1967. – 71 с.
260. Циркулярное письмо №162 от 30.09.1922 г. Всем губпрофобрам, институтам и техникумам // Бюллетень Укрглавпрофобра. – Х., 1922. – №7–9 (17–19). – С.72–73.
261. Циркулярное письмо №209 от 30.09.1922 г. Всем губпрофобрам, институтам // Бюллетень Укрглавпрофобра. – Х., 1922. – №11–12 (21–22). – С.66.
262. Циркулярное письмо №194 от 15.11.1922 г. Всем губпрофобрам и институтам // Бюллетень Укрглавпрофобра. – Х., 1922. – №11–12 (21–22). – С.61.

ЛІТЕРАТУРА

263. Автухов И. Г. Организация и методика работы в высшей школе / И. Г. Автухов, И. Т. Огородников, И. А. Хаит. – М.: Учпедгиз, 1934. – 168 с.
264. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: Социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1990. – 240 с.

265. Академик Иван Николаевич Буланкин / [сост. Н. И. Буланкина, П.А.Калиман, А.Ф.Коченков и др.]. – Х. : Автоэнергия, 2004. – 408 с.
266. Амтов. О галстукѣ и прочем / Амтов // Красное студенчество. – 1926. – №1. – С.41–42.
267. Андерсен-Нескѣ М. Навстрѣчу молодому дню: Путешествие в советскую Россию / М. Андерсен-Нескѣ; [пер. с англ. Е. Бак]. – М.; Л.: Изд-во Петроград, 1925. – 144 с.
268. Антонович Д. Українська культура / Д. В. Антонович. – Мюнхен: E. Muhlthaler's Buch u Kunstdruckerei, 1988. – 519 с.
269. Антисеміти вишкіряють зуби // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня.
270. Антисеміти знову орудують в Геодезичному інституті // Комсомолец України. – 1929. – 17 жовтня.
271. Антоненко-Давидович Б. Майстер карбованого слова / Б. Антоненко-Давидович // Гармонія / Г. М. Косинка. – К., 1988. – С. 459–467.
272. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади. Невідомі твори / Б. Антоненко-Давидович. – К. : Смолоскип, 1999. – 288 с.
273. Антоненко-Давидович Б. Спогади / Б. Антоненко-Давидович // Твори: в 2т. / Б.Антоненко-Давидович. – К., 1999. – Т.2. – С.421–481.
274. Антонюк С. Не культура, а халтура / С. Антонюк // Радянська Волинь. – 1925. – 20 вересня.
275. Астахова В. И. Ленин о сущности и социальной природе социалистической интеллигенции / В. И. Астахова. – Х.: Изд-во Харьковского ун-та, 1970. – 84 с.
276. Бездомный Б. Почти научное руководство для студентов / Б. Бездомный // Студент революції. – 1926. – №2. – С.28.
277. Бездомный Б. Маленький фельетон / Б. Бездомный // Студент революції. – 1926. – № 5. – С. 59.

278. Бейлин А. Е. Кадры специалистов СССР: их формирование и рост / А. Е. Бейлин. – М.: ЦУНХУ Госплана СССР, тип. изд. ДЕРЭМЕС, 1935. – 420 с.
279. Белоцерковский В. Я. Руководство КП(б)У процессом пролетаризации вузов республики в 1926–32 гг. / В. Я. Белоцерковский // Наукові праці з історії КПРС. – 1975. – Вип.79. – С.17–23.
280. Белугин В. Аспиранты и их подготовка / В. Белугин // За промышленные кадры. – 1936. – №13. – С.33–35.
281. Бем А. Л. Судьбы повышенного образования в СССР / А. Л. Бем. – Прага: Б.м., 1927. – 22 с.
282. Берк П. Историческая антропология и новая культурная история [Электронный ресурс] / Питер Берк – Режим доступа : // <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/> – Название с экрана.
283. Берто Д. Трансмиссии социального статуса в экстремальной ситуации / Д. Берто // Судьбы людей : Россия, XX век: биографии семей как объект социологического исследования. – М., 1996. – С. 207–239.
284. Бессонова В. И. В.И. Ленин о высшей школе и ее роли в формировании советской интеллигенции / В. И. Бессонова // В. И. Ленин и некоторые вопросы изменения социальной структуры советского общества в переходный период. – М., 1973. – С.224–256.
285. Бирлайн Дж. Ф. Параллельная мифология / Джон Френсис Бирлайн. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 334 с.
286. Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму. 1917–1937 рр. / М. А. Бистров. – Х. : Вища школа, 1974. – 142 с.
287. Білоцерківський В. Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні (1926–1932 рр.) / В. Я. Білоцерківський // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип.20. – С.83–91.

288. Білоцерківський В. Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926–1937 рр.) / В. Я. Білоцерківський. – Х. : Вища шк. Вид-во при Харк. ун-ті, 1985. – 175 с.
289. Блок В. Красная стипендия / В. Блок // Известия. – Одесса, 1922. – 18 июня.
290. Богдан В. Студенты первой пятилетки / В. Богдан. – Буэнос-Айрес : Наша страна, 1973. – 279 с.
291. Богдан В. Быт «реального социализма». Как это было? [Электронный ресурс] : отрывки из автобиограф. повести «Студенты первой пятилетки» / Валентина Богдан. – Режим доступа: <http://newzz.in.ua/ob/1148856782-byt-realnogo-socializma-kak-yeto-bylo.html>. – Заглавие с экрана.
292. Богданов К. Повседневность и мифология / К. Богданов. – СПб. : Искусство – СПб, 2001. – 438 с.
293. Болабольченко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття / А. Болабольченко // Київська старовина. – 2006. – №5. – С.107–147.
294. Больное в вузовской действительности // Красное студенчество. – 1926. – №5. – С.76–78. – Подпись: Б-бич С.
295. Болебрух А. Г. Художня література в джерелознавчому аспекті / А. Г. Болебрух // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України : Мова науки. Термінологія. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 80–87.
296. Бондар А. Г. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР / А. Г. Бондар. – К.: Радянська школа, 1967. – 48 с.
297. Борисов Ю. С. Изменение социального состава учащихся в высших и средних специальных учебных заведениях (1919–1940) / Ю. С. Борисов // Культурная революция в СССР, 1917–1965. – М., 1967. – С.129–144.
298. Борются за культуру в быту // Советское студенчество. – 1938. – №2. – С.54. – Подпись : Д. Михайлов.

299. Бруновский В. Дело было в СССР: (странички из воспоминаний бывшего «смертника») / В. Бруновский // Архив русской революции. – М., 1993. – Т. 19–20. – С. 5–157.
300. Будні в Муздрамінституті // Комсомолец України. – 1928. – 15 грудня.
301. Буревій О. 1939–1941 / Оксана Буревій // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч.1–2 (261–262). – С.266–272. – Харківський університет очима колишніх студентів.
302. Бурлаков Я. Одеські «Зубри» / Я. Бурлаков // Студент революції. – 1930. – №5. – С.27–28.
303. Бурлаков Я. Контр-революціонер в лавах партії / Я. Бурлаков // Студент революції. – 1930. – №8. – С.9.
304. Бутягин А. С. Университетское образование в СССР / А. С. Бутягин, Ю. А. Салтанов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1957. – 296 с.
305. В мединституте // Известия. – Одесса, 1922. – 15 июня.
306. Василенко О. В. Політичні організації студентів в індустріально-технічних вищих навчальних закладах УСРР у 1920-ті роки / О. В. Василенко // Схід. – 2009. – №8(99). – С.35–39.
307. Василенко О. В. Вища індустріально-технічна освіта в УСРР у 20-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Василенко. – Х., 2011. – 20 с.
308. Відбити пазурі коршунам // Студент революції. – 1930. – №12. – С.29. – Підпис : М. Щ.
309. Відрізати ворогові шлях до вишу // Студент революції. – 1930. – №14. – С.33. – Підпис : Янчук.
310. Виключено з інституту // Кузня освіти. – 1928. – №2. – С.47.
311. Виходьте з замкненого кола!// Студент революції. – 1932. – №29–30. – С.21. – Підпис : М. Медівка.

312. Вишня О. Моя автобіографія / О. Вишня // Твори: у 4 т. / Вишня О. – К., 1988. – Т.2. – С.5–15.
313. Вища школа Української РСР за 50 років: в 2 ч. Ч. 1 (1917–1945 рр.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 395 с.
314. Владимиров Ю. Аттестат фізкультурної зрелості / Ю. Владимиров // Советское студенчество. – 1936. – №2–3. – С.95.
315. Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. – 1929. – 16 січня.
316. Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня.
317. Вождю народів товарищу Сталіну // Советское студенчество. – 1937. – №9. – С.4.
318. Войник-Летичевський О. В Києві – метушня й бездіяльність / О. Войник-Летичевський // Студент революції. – 1933. – №7–8. – С.10–11.
319. Волобуїв В. Там, де колись жив бог / В. Волобуїв // Студент революції. – 1930. – №2. – С.50–51.
320. Володарський Б. Іспит скасовано – усім зараховую / Б. Володарський // Студент революції. – 1930. – №12. – С.8–11.
321. Волошина С. Визнати помилки – виправити хиби / С. Волошина // Студент революції. – 1933. – №7–8. – С.5–6.
322. Вонюча каша вимагає вихідного дня // Студент революції. – 1931. – №27. – С.21. – Підпис : Андрух М.
323. Вовпитна. Відіб'ємо маневри класових ворогів / Вовпитна // Студент революції. – 1929. – №1–2. – С.66.
324. Ворог напирас // Студент революції. – 1929. – №4. – С.49. – Підпис : О. К-н.
325. Ворох А. О. Розвиток вищої технічної освіти в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): дис... канд. педагог. наук: 13.00.01 / Андрій Олександрович Ворох. – Словянськ, 2006. – 226 с.

326. Всі сили – на якість (з підсумків навчального року) // Студент революції. – 1931. – №21. – С.2–6.
327. Вступайте до вищих шкіл і робфаків // Радянська Волинь. – 1925. – 11 липня.
328. Второе задание Марии Демченко // Советское студенчество. – 1936. – №2–3. – С.73. – Підпис : М. Давыдов.
329. Вузовские анекдоты // Красное студенчество. – 1926. – № 4. – С. 57–58. – Подпись : К. Б.
330. Вухналь Ю. Король отрут / Ю. Вухналь // Червоний перець. – 1928. – №16(40). – С.3.
331. Вухналь Ю. Гуморески / Ю. Вухналь. – К. : Дніпро, 1964. – 142 с.
332. Выходцева И. С. Концепт «свой – чужой» в советской словесной культуре (20-30-е гг.) : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ирина Сергеевна Выходцева. – Саратов, 2006. – 184 с.
333. Волконский С. О русском языке / С. Волконский // Современные записки. – Париж, 1923. – кн.XV – С. 23–45.
334. Гавриленко С. В. Працювати для народу – велике щастя! / С. В. Гавриленко // Слово про радянського вчителя. – К., 1958. – С. 114–118.
335. Гак А. М. Ленин и организация подготовки технических кадров / А. М. Гак // Из истории революционной и государственной деятельности В.И. Ленина. – М., 1960. – С.233–275.
336. Галерея ворогів // Студент революції. – 1931. – №21. – С.27. – Підпис : Д. Яблонський.
337. Галич М. Справжній талант / М. Галич // Косинка Г. М. Гармонія. – К., 1988. – С.487–495.
338. Ганьба // К.П.І.: газета прол. студентства, професури та службовців Київ. політех. ін.-ту. – 1929. – 1 жовт.
339. Герасименко О. О. Матеріальне становище студентства Донбасу в 20-ті роки ХХ ст. / О. О. Герасименко // Історичне краєзнавство в

- системі освіти України. Здобутки, проблеми, перспективи. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. – С. 239–243.
340. Герф С. Чого навчає чистка / С. Герф // Студент революції. – 1930. – №14. – С.2–4.
341. Герф С. До підсумків перевірки вишівських осередків КП(б)У / С. Герф // Студент революції. –1930. – №14. – С.4–6.
342. Глазков Н. Мы из Харькова / Н. Глазков // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С.196–199.
343. Годують? Ні, мабуть, глузують // Студент революції. – 1931. – №27. – С.21. – Підпис : Холодний.
344. Голицын С. Записки уцелевшего / Сергей Голицын. – М. : Вагриус, 2006. – 752 с.
345. Голуб Ф. ЛКСМУ у культурно-національному будівництві / Ф. Голуб. – Харків: ДВУ, 1929. – 60 с.
346. Гольдберг М. Так начинали жить стихом... / М. Гольдберг // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С.135–152.
347. Гольжак В., де. История в наследство: Семейный роман и социальная траектория / Винцент де Гольжак ; [пер. с фр. И. К. Масалкова]. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 231 с.
348. Гончар О. Листи / Олесь Гончар. – К. : Український письменник, 2008. – 431 с.
349. Гончар О. Т. Щоденники: у 3 т. Т. 1. 1943–1967 / Олесь Гончар; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу В.Д.Гончар. – 2-ге вид. – К. : Веселка, 2008. — 455 с.
350. Гончар О. Т. Щоденники: у 3 т. Т. 2. 1968–1983 / Олесь Гончар ; упоряд., підгот. текстів, іл. матеріалу В. Д. Гончар. – 2-ге вид. – К. : Веселка, 2008. — 607 с.
351. Горелик П. Друг юности / П. Горелик // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С.162–172.
352. Гострим ланцетом // Студент революції . – 1929. – №1–2. – С. 67.

353. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвинг Гофман ; [пер. с англ. А. Д. Ковалёва]. – М. : Канон-Пресс-Ц, кучково поле, 2000. – 304 с.
354. Гріються над примусами // Студент революції. – 1933. – №4. – С.26. – Підпис : Студент.
355. Григоренко П. Г. Спогади / П. Г. Григоренко. – К. : Україна, 2007. – 662 с.
356. Гришко В. І. Молодь України пореволюційного сорокаліття під софами: загальний огляд і деякі підсумки боротьби молоді в підсофській Україні за 40 років (1918 – 1958рр.) / В. І. Гришко. – Ульм: Україна, 1958. – 224 с.
357. Гузман И. После конференции / И. Гузман // Советское студенчество. – 1937. – №9. – С.40.
358. ГУКУС // Кузня освіти. – 1928. – №1. – С.29. – Підпис : М.
359. Гуменна Д. Кімната з примусом / Докія Гуменна // Чотири сонця / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : Слово, 1969. – С.31–40.
360. Гуменна Д. Сосна чекає чуда / Докія Гуменна // Чотири сонця / Докія Гуменна. – Нью-Йорк : Слово, 1969. – С. 7–9.
361. Гуменна Д. Дар Евдотеї: Іспит пам'яті. Кн. 1. / Д. Гуменна. – К. : Дніпро, 2004. – 517 с.
362. Гуревич А. Я. Историк конца XX века в поисках метода. Вступительные замечания / А. Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 1996. – М., 1996. – С. 5–10.
363. Гуревич А. Я. История в человеческом измерении. Заметки медиевиста [Электронный ресурс] / А. Я. Гуревич – Режим доступа : // <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/> – Название с экрана.
364. Гуревич З. А. Полове життя студентства / З. А. Гуревич// Студент революції. – 1927. – №1. – С.38–46.
365. Дайош студентську пісню // Студент революції. – 1931. – №34. – С.21–22. – Підпис : Б. Чернохліб.

366. Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / В. М. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1981. – 190 с.
367. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине / В. М. Даниленко. – К. : Наукова думка, 1986. – 213 с.
368. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні. 1920–30-і роки / Даниленко В. М., Касьянов Г. В, Кульчицький С. В. – К. : Либідь, 1991. – 342 с.
369. 25 января 1923 года // Стремление. – М., 1923. – №1. – С.8–10.
370. Дашкевич Я. Р. Дорогами української Клію. Про стан історичної науки в Україні / Я. Р. Дашкевич // Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С.2–9.
371. Дезертири зазнали поразки // Студент революції. – 1933. – №7–8. – С.3.
372. Дефі Ф. Замість некролога // К.П.І.: газета прол. студентства, професури та службовців Київ. політех. ін.-ту. – 1929. – №80.
373. Діаграми століть // Студент революції. – 1931. – № 31–32. – С. 19–26. – Підпис : Н. Северський.
374. Діаграми століть // Студент революції. – 1931. – №31–32. – С.21–25. – Підпис : Н. Северський.
375. Дізель С. Боротьба за вищу школу: Реконструкція вищої школи й комсомол / С. Дізель, В. Баумштейн. – Х., К. : Молодий більшовик, 1931. – 180 с.
376. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій / І. Дзюба // Рукопис: український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т. 1. – С. 8–263.
377. До порядку тт з Дніпропетровського // Студент революції. – 1933. – №4. – С.27. – Підпис : Медівка С.
378. Добрий почин // Студент революції. – 1929. – №.4. – С.48. – Підпис : М. Р-ський.

379. Добровольский В. Ему бы жить и жить... / В. Добровольский // О Леве Лившице: воспоминания друзей. – 2-е изд. – Х., 1998. – С. 18–25.
380. Довгань К. Г. Наукове студентське товариство у відновленому Київському університеті / К. Г. Довгань // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – 2005. – Вип.80–81. – С.68–70.
381. Довгань К. Г. Студенти Київського державного університету – жертви сталінських репресій: рік 1937-й / К. Г. Довгань // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – №3. – С.149–154.
382. Довгань К. Г. Київський університет в умовах, посилення сталінського тоталітарного режиму (1933 – 1941 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Костянтин Геннадійович Довгань. – К., 2008. – 215 с.
383. Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій / упоряд. О. Галета. – К. : Факт, 2003. – 432 с.
384. Дражевська Л. 1928–1929, 1933–1935 / Любов Дражевська // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч. 1–2 (261–262). – С. 255–265. – Харківський університет очима колишніх студентів.
385. Дузь І. Переможці забуття / І. Дузь. – Одеса : Маяк, 1992. – 176 с.
386. Единая оплата за общежитие// Советское студенчество. – 1938. – №7. – С.75.
387. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938) / Г. Г. Єфіменко. – К.: Інститут історії України, 2001. – 304 с.
388. Жандарі в профкомі // Студент революції. – 1932. – №1. – С.33.
389. Жодного чужого не залишимо в вузах // Комсомолец України. – 1929. – 19 лютого.
390. Жодного чужого не залишимо в вузах // Комсомолец України. – 1929. – 17 грудня.

391. Жорстока боротьба «китайцям» та «японцям» // Студент революції. – 1930. – № 1. – С.61.
392. З життя Артемівського БПСу // Студент революції. – 1929. – №4. – С.49. – Підпис : А. І.
393. З поштової скриньки // Студент революції. – 1924. – №6. – С.59.
394. За класові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.21–22. – Підпис : Карпенко.
395. За оздоровчу кампанію не дбають... // Студент революції. – 1932. – №16. – С.33.
396. За революцію в побуті, за студкомуні // Студент прикордоння. – 1929. – 18 грудня.
397. Забіла Н. Студентське / Н. Забіла // Студент революції. – 1924. – №6. – С.56.
398. Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші / В. Зайченко // Студент революції. – 1929. – №4. – С.47–48.
399. Зайцев В. Цифры и факты / В. Зайцев // Советское студенчество. – 1936. – №7. – С.22–25.
400. Зак Л. М. История изучения советской культуры / Л. М. Зак. – М.: Высшая школа, 1981. – 176 с.
401. Залкинд А. Б. О голодающем и мерзнущем пролетарском студенчестве / А. Б. Залкинд // Студент. – М., 1924. – Март. – С.4.
402. Засенко О. Дорогі мої сучасники / О. Засенко. – К. : Радянський письменник, 1983. – 270 с.
403. Зашкільняк Л. Счасна світова історіографія : Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
404. Збанацький Ю. П'ятий полюс / Ю. Збанацький. – К. : Радянський письменник, 1986. – 381 с.
405. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, В. Іванов. – Харків : Вид-во НКО УСРР, 1927. – 410 с.

406. Згуровский М. Барельеф на фасаде. 12 января 2007 г. – 100 лет со дня рождения Сергея Павловича Королева / М. Згуровский // Зеркало недели. – 2007. – 13 янв. (№ 1).
407. Згуровский М. Киевские политехники – пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения / М. Згуровский. – К. : НТУУ «КПИ», ИПК «Политехника», 2011. – 276 с.
408. Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. – 1929. – 14 лютого.
409. Злочинні прибутки від сої // Студент революції. – 1932. – №16. – С.26. – Підпис : О. Падалка.
410. Зміцнити наукові резерви пролетаріату // Комсомолец України. – 1929. – 23 серпня.
411. Знаряддя калічення майбутніх фахівців // Студент революції. – 1930. – №5. – С.45. – Підпис : Оява.
412. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / В. Золотарьов. – Харків : Фоліо, 2007. – 319 с.
413. Зрадники клясової лінії // Студент революції. – 1931. – №22–23. – С.32. – Підпис : МА-УХ.
414. Зроблено не досить, треба зробити більше // Студент революції. – 1933. – №6. – С. 6–8.
415. Зузик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г.Харькова / Д. Зузик // Студент революции. – 1923. – №7–8. – С.5–12.
416. Іваненко О. Завжди в житті. Спогади / О. Іваненко. – К. : Радянський письменник, 1985. – 383 с.
417. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования / А. Е. Иванов. – М. : Новый хронограф, 2007. – 436 с.
418. Из жизни высшей школы. // Известия. – Одесса, 1922. – 8 июня. – Подпись : Студент инархоза Максимов.
419. ІНО в поході // Кузня освіти. – 1928. – №2. – С.1.

420. Іспит скасовано, – усім зараховую // Студент революції. – 1930. – №12. – С.8–9. – Підпис : О. Б.
421. Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
422. История Киева: в 3 т. Т. 3 : Киев социалистический. – Кн.1. – К. : Наук. думка, 1985. – 495 с.
423. Історія Київського університету / під. ред. проф. Жмудського О. 3. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 629 с.
424. Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса : Астропринт, 2000. – 226 с.
425. Історичні етапи // Студент революції. – 1932. – №29–30. – С.5–10.
426. Какие лекции мы хотим слушать // Советское студенчество. – 1938. – №9. – С.50–51. – Подпись : Студент К. Власов.
427. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
428. Канч А. Хочу «отлично»! / А. Канч // Советское студенчество. – 1938. – №3. – С.46.
429. Карпенко И. В. Философское пространство культуры: человек философствующий и человек повседневности / И. В. Карпенко. – Х. : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2006. – 292 с.
430. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті рр.) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К. : Наук. думка, 1991. – 95 с.
431. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: Соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус : Вік; Едмонтон : Канад. Ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. – 175 с.
432. Касьянов Г. В. Націоналізація історії: методологічні та теоретичні проблеми (пострадянський простір, 1990-ті роки) / Г. В. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-метод. семінару. – К., 2005. – С.36–46.

433. Катунцева Н. М. Роль рабочих факультетов в формировании кадров народной интеллигенции / Н. М. Катунцева. – М. : Наука, 1966. – 192 с.
434. Кафтанов С. В. Некоторые итоги работы высшей школы в 1940 г. и задачи 1941 г. / С. В. Кафтанов // Вестник высшей школы. – 1941. – №3. – С.1–10.
435. Квакин А. В. Завоевание высшей школы: Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 – конец 1930-х годов) / А. В. Квакин, Е. С. Постников. – М.: Издательский дом «Ветераны спецслужб» : Научный журнал «Экономика-Право-Политика-Безопасность», 2009. – 528 с.
436. Київські виші в виконанні постанов листопадового пленуму // Студент революції. – 1930. – №14. – С.14. – Підпис : В. Рикліс.
437. Киевский индустриальный институт: Юбилейный сборник к 40-летию института. – К.: Изд-во индустр. ин-та, 1939. – 355 с.
438. Кириллов Г. Актуальные заметки / Г. Кириллов // Советское студенчество. – 1938. – №4. – С.38.
439. Кирсанова Р. «Гимнастерка», «Джимми» и «полпред».../ Р. Кирсанова // Родина. – №11. – С.46–52.
440. Кобилецький Ю. Невіддільний від мого життя / Ю. Кобилецький // Леонід Смілянський у спогадах та дослідженнях. – К., 1971. – С. 10–13.
441. Кобилецький Ю. Даль махне крилом / Ю. Кобилецький. – К. : Радянський письменник, 1985. – 156 с.
442. Кобилецький Ю. Фрески / Ю. Кобилецький. – К. : Радянський письменник, 1979. – 215 с.
443. Ковінька О. Гризуть граніт... / О. Ковінька // Червоний перець. – 1930. – №2. – С.3.
444. Коган Б. На исторической проверне / Б. Коган // Красное студенчество. – 1927–1928. – №4–5. – С.125–131.

445. Коган В. С. Семнадцать рассказов старого физика / В.С. Коган. – Х. : НМЦ «МД», 2002. – 128 с.
446. Козаченко А. Українська культура: її минувшина й сучасність / А. Козаченко. – Х.: Пролетар, 1931. – 91 с.
447. Колючий Д. Рабфаковец не доверяет / Д. Колючий // Студент. – М., 1924. – С.14.
448. Коляска В. І. Освіта в радянській Україні / В. І. Коляска. – Торонто: Б.М.В., 1970. – 246 с.
449. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х. : Курсор, 2008. – 122 с.
450. Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя / О. Коляструк. – Х. : Раритети України, 2010. – 386 с.
451. Коляструк О. А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР у 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс: автореф. дис. на здобуття наук ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. А. Коляструк. – К., 2010 – 40 с.
452. Комарніцький О. Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті роки ХХ ст.) / О. Б. Комарніцький // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : наук. зб. Серія історична та філологічна. – 2009. – Вип. 6. – С. 52–60.
453. Комсомол на задвірках вишівської революції // Студент революції. – 1930. – № 9. – С. 17–20. – Підпис : Д-ко Б.
454. Комсомольці групи ТЕ-1 до перевиборів // Пролетарський студент. – 1936. – 25 березня. – Підпис : Групорг М. Манстман.
455. Копиленко О. Коротка автобіографія / О. Копиленко // Про Олександра Копиленка. – К., 1971. – С. 3–6.

456. Копиленко О. Визволення / О. Копиленко // Буйний хміль : роман, повість, оповідання / Олександр Копиленко. – К., 1990. – С. 5–191.
457. Корнійчук О. Є. Твори : в 5 т. Т. 5 / О. Є. Корнійчук. – К. : Дніпро, 1968. – 443 с.
458. Корнійчук О. Зібрання творів : у 5 т. Т. 5. Публіцистика / О. Корнійчук. — К. : Наук. думка, 1988. – 439 с.
459. Короленко В. Письма к Луначарскому / В. Короленко // Новый мир. – 1988. – №10. – С.198–218.
460. Королівський С. М. Короткий нарис історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького за років Великої Жовтневої соціалістичної революції (1917–1940) / С. М. Королівський // Короткі нариси з історії Харківського державного університету імені О. М. Горького, 1805–1940 : ювіл. вид. – Х., 1940. – С. 43–106.
461. Коростеліна К. В. Структура і динаміка соціальної ідентичності: автореф. дис. на здобуття наук ступеня доктора психолог. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / К.В. Коростеліна. – К., 2003 – 28 с.
462. Косинка Г. М. Гармонія : оповідання, публіцистика, спогади про Григорія Косинку / Г. М. Косинка ; авт. передм. Г. М. Штонь. – К. : Дніпро, 1988. – 605 с.
463. Костенко А. І. Андрій Малишко: Біографічна повість / А. І. Костенко. – К. : Молодь, 1981. – 312 с.
464. Костенко А. І. Хіба минає все минуле: З пережитих літ неволі / А. І. Костенко. – К. : [б. в.], 1990–1994. – 300 с.
465. Костюк Г. У світі ідей та образів: вибране. Критичні та історико-літературні роздуми, 1930–1980 / Г. Костюк. – [Б. м.] : Сучасність, 1983. – 537 с.
466. Костюк Г. Зустрічі і прощання: спогади. Кн. 1 / Г. Костюк. – Едмонтон : Канадський інститут українських студій, Альбертський університет, 1987. – 743 с.

467. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника / Г. О. Костюк. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.
468. Котко К. Сто годин на добу / К. Котко // Червоний перець. – 1928. – №2(26). – С.8.
469. Кочергін І. О. Громадське життя у Дніпропетровському гірничому інституті у 1920–30-х роках [Електронний ресурс] / І. О. Кочергін. – Режим доступу : // http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/Iihp/2009-6/6.pdf. – Назва з екрану.
470. Кочур Г. Із спогадів про свого вчителя / Григорій Кочур // Родинне вогнище Зерових. – К., 2004. – С.22.
471. Кравченко М. Громадська думка на Україні про систему освіти / М. Кравченко // Шлях освіти. – 1928. – №12. – С. 23–49.
472. Кравчук Х. А. Організації студентів в УСРР у 1920-і рр. : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Х. А. Кравчук. – Харків, 2011. – 20 с.
473. Красов С. Бережіть здоров'я пролетарського студентства! / С. Красов // Студент революції. – 1930. – №9. – С.41–43.
474. Красовицкий Б. М. Воспоминания / Б. М. Красовицкий. – Х. : Фолио, 2008. – 232с.
475. Краще б ковбаса науки, а не граніт // Червоний перець. – 1929. – №3–4. – С.12.
476. Кривенький А. И. На первых ступенях: участие комсомола в революционном преобразовании высшей школы, подготовке и воспитании молодой советской интеллигенции. 1918–1932 гг./ А. И. Кривенький. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 173 с.
477. Крижанівський С. Ми пізнавали неповторний час: портрети, есе, спогади / С. Крижанівський. – К. : Радянський письменник, 1986. – 203 с.

478. Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття / С. Крижанівський. – К. : Стилос, 2002. – 240 с.
479. Куди дивиться профком? // Студент революції. – 1927. – №1. – С.84–85. – Підпис : Б. Ж. Кор.
480. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСССР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М. М. Кузьменко. – Донецьк : НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455 с.
481. Культура и власть в условиях коммунистической революции ХХ века. Форум немецких и российских культурологов / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовски. – М.: АИРО-ХХ, 2002. – 480 с.
482. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
483. Купайгородская А. П. Высшая школа Ленинграда в первые годы советской власти (1917–1925 гг.) / А. П. Купайгородская. – Л.: Наука, Ленигр. отд-ние, 1984. – 197 с.
484. Курносів Ю. О. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносів, А. Г. Бондар. – К., 1964. – 343 с.
485. Курносів Ю. О. Духовне життя на Україні в 20–30-х рр. / Ю. О. Курносів / Ю. О. Курносів // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С.93–99.
486. Курносів Ю. О. Насилля – головний аргумент більшовизму / Ю. О. Курносів // Український історичний журнал. – 1991. – №12. – С.16–28; 1992. – №1. – С.3–18.
487. Кушнар'ов Я. Остаточно добити відставання / Я. Кушнар'ов // Студент революції. – 1933. – №4. – С.15.
488. Лавріненко Ю. Чорна пурга / Ю. Лавріненко. – Торонто : Сучасність, 1985. – 194 с.
489. Лаврент'єв А. По пути в вуз / А. Лаврент'єв // Красное студенчество. – 1927. – №4–5. – С.150–157.

490. Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ольга Олександрівна Лаврут. – Донецьк, 2004. – 216 с.
491. Лаврут О. Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні / О. Лаврут // Краєзнавство. – 2010. – №3. – С.64–71.
492. Лаврут О. О. Організація харчування студентів УСРР у 20-ті роки ХХ ст. / О. О. Лаврут // Гілея: Науковий вісник. – К., 2010. – Вип.32. – С.68–75.
493. Лаврут О. О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920-ті роки / О. О. Лаврут // Гілея: Науковий вісник. – К., 2010. – Вип.39. – С.73–80.
494. Лакиза П. Історія одної кар'єри / П. Лакиза // Молодняк. – 1929. – № 2. – С. 81–95; № 4. – С. 87–93; № 5. – С. 124–133.
495. Ласс Д. И. Современное студенчество / Д. И. Ласс. – М.; Л. : Молодая гвардия, 1928. – 216 с.
496. Ле Гофф Ж. С небес на землю (Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII—XIII вв.) / Жак Ле Гофф // Одиссей. Человек в истории. – М., 1991. – С. 25–44.
497. Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Жак Ле Гофф ; [пер. с фр. Е.В. Морозовой]. – М. : Изд. группа «Прогресс», 2001. – 440 с.
498. Лебина Н. Оксфорд сиреневый и жёлтые ботиночки / Н. Лебина // Родина. – 1994. – №9. – С.112–117.
499. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города. 1920/1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб. : Журнал «Нева» ; Издательско-торговый дом «Летний сад», 1999. – 920 с.
500. Лебина Н. Б. Энциклопедия банальностей: Советская повседневность : Контуры, символы, знаки / Н. Б. Лебина. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2008. – 442 с.

501. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.) : позитивний досвід невдалого експерименту / В. В. Левченко. – Одеса : ТЕС, 2010. – 428 с.
502. «Легка кавалерія» КІНО // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.41.
503. Лейкин А. Я. Против ложных друзей молодежи: из истории борьбы КПСС с буржуазными и мелкобуржуазными партиями за молодежь. 1917–1924 гг. / А. Я. Лейкин. – М. : Молодая гвардия, 1980. – 224 с.
504. Лейкин С. Донецкая молодежь в пролетарской революции. Документальный очерк по истории комсомола. Ч.1. / С. Лейкин. – Х. ; Одесса : Гос. изд-во Украины, 1930. – 368 с.
505. Леонтьев А. Человекопредметы / А. Леонтьев // Советское студенчество. – 1937. – №9. – С.41.
506. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки / В. В. Липинський. – Донецьк: Рекламно-видавнича агенція при Донецькому державному технічному університеті, 2000. – 247 с.
507. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 1920-ті рр. : автореф. дис. на здобуття наук ступеня доктора іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Липинський. – Х., 2001. – 39 с.
508. Лід рушив. Київ йде на бій за лаборат. бригадну методу // Студент революції. – 1931. – №29–30. – С.9–10. – Підпис : Борисов.
509. Лирика 20-х г. (1917–1929) / Вступ. слово, сост. и рез. В. Я. Вакуленко – Фрунзе : Изд-во Кыргызстан, 1976. – 656 с.
510. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – Львів ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1998. – 267 с.
511. Лисогорко І. Баядеркам // Студент революції. – 1930. – №1. – С.47.

512. Лихачёв Д. С. Смех как мировоззрение / Д. С. Лихачёв // Лихачёв Д.С. Историческая поэтика русской литературы. – СПб.: Алетейя, 1997. – С.342–403.
513. Лихачёв Д. С. Избранное. Воспоминания / Д. С. Лихачёв. – СПб.: Logos, 1997. – 608 с.
514. Літовченко Д. За здорове студентство у ВИШах / Д. Літовченко // Студент революції. – 1930. – №10. – С.44–45.
515. Лоренц Е. «Самокритика своих собственных ошибок». Истоки покаянных заявлений в среде партийных литературных интеллектуалов / Еррен Лоренц // Культура и власть в условиях коммунистической революции XX века. Форум немецких и российских культурологов / Под ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, И. Грабовски. – М., 2002. – С. 50–66.
516. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX в.) / Ю.М.Лотман. – СПб. : Искусство, 1994. – 399с.
517. Лубенці знайшли основну ланку // Студент революції. – 1933. – №7–8. – С.3. – Підпис: Добровільна.
518. Лубянка: ВЧК, ОППУ, НКВД, 1917–1960: справочник / сост. А. Н. Кокурин, Н. В. Петров. – М. : Международ. фонд «Демократия», 1997. – 349 с.
519. Луконин М. Годы / М. Луконин // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С. 209–211.
520. Луначарський А. В. Борьба за душу / А. В. Луначарский // Народное просвещение. – 1921. – № 77–78. – С.3–7.
521. Луначарский А. В. О народном образовании / А. В. Луначарский. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958. – 321 с.
522. Львов М. Навеки прав / М. Львов // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С.205–208.

523. Любітов С. Перші тисячники / С. Любітов // Студент революції. – 1931. – №35–36. – С.16–19.
524. Люди високого гарту. КЕІ в передових шерегах // Студент революції. – 1932. – №36. – С.11–12.
525. Ляликов Ю. С. Человек, который «видел» электроны / Ю. С. Ляликов. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1978. – 158 с.
526. Лясковський В. Снайпер сатиричного жанру / В. Лясковський // Спогади про Степана Олійника. – Одеса : Астропринт, 2002. – С.155–161.
527. Майстрах К. В. Из воспоминаний / материал подготовлен З. П. Петровой // Медичний університет. – 2001. – 13 берез.
528. Мальц Ф. «Я викладаю реальні факти – марксизм тут ні до чого» / Ф. Мальц // Студент революції. – 1930. – №3. – С. 47–48.
529. Маньков А. Г. Из дневника рядового человека / А. Г. Маньков // Звезда. – 1994. – №2. – С.134–183.
530. Марков А. Что значит быть студентом. Работы 1995–2002 гг. / А. Марков. – М. : НЛЮ, 2005. – 264 с.
531. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / Марочко Василь ; Хілліг Гьотц. – К. : Науковий світ, 2003. – 302 с.
532. Масенко Т. Марш робітфаківців / Т. Масенко // Студент революції. – 1924. – №3–5. – С.39.
533. Масенко Т. Роман пам'яті / Т. Масенко. – К. : Радянський письменник, 1970. – 379 с.
534. Маслов С. Россия после 4 лет революции / С. Маслов. – Париж : Русская печать, 1922. – 207 с.
535. Маслов С. На революционной работе в России. 1 апреля 1929 – 1 ноября 1930 / С. Маслов. – Белград: Б.м., 1930. – 68 с.
536. Матушевський Б. Блиск таланту серед класової ненависті / Борис Матушевський // Родинне вогнище Зерових. – К., 2004. – С.26–34.

537. Мельник В. Суворий аналітик доби: Валер'ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. / В. Мельник // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти та конфлікт інтерпретацій. – К., 2004. – С. 341–352.
538. Метельский И. Студенчество и профработа / И. Метельский // Пролетарская правда. – 1924. – 18 ноября.
539. Микитенко І. Кадри / І. Микитенко. – Харків : Видавництво пролетарських письменників, 1932. – 140 с.
540. Мироненко В. Ю. Шовкопляс. Студенти (збірка оповідань) / В. Мироненко // Студент революції. – 1930. – № 15. – С.49.
541. Міжвідомча метушня і гнилі макарони // Студент революції. – 1932. – №1. – С.22. – Підпис : В. Мироненко.
542. Микляева А.В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования / А. В. Микляева, П. П. Румянцева. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. – 118 с.
543. Мільйон годин, украдених у п'ятирічки // Студент революції. – 1931. – №27. – С.13–15.
544. Минский А. Высшая школа атеизма / А. Минский // Советское студенчество. – 1938. – №2. – С.28–30.
545. Миронец Н. И. Песня в комсомольском строю / Н. И. Миронец. – М. : Мол. гвардия, 1985. – 285 с.
546. Мірошніченко О. Що робиться в Київському Інґоспі / О. Мірошніченко, В. Баумштейн // Студент революції. – 1929. – №4. – С.23–25.
547. Мороз-Стрілець Т. Університет на дому / Т. Мороз-Стрілець // Нащадок степу. Спогади про Валеріана Підмогильного. – Дніпропетровськ, 2001. – С.50–53.
548. Мосель І. Про Столярова та столярівщину / І. Мосель // Студент революції. – 1929. – №4. – С.20–22.

549. Мосель І. Опортуністичний прорив на двох факультетах/ І. Мосель // Студент революції. – 1930. – №11. – С.11–14.
550. Москвин М. Хождение по вузам. Воспоминания комсомольца / М. Москвин. – Paris : YMSA – PRESS, 1933. – 190с.
551. Мукомела О. Юрій Вухналь / О.Мукомела // Знання та праця. – 1990. – №3. – С.16–17.
552. На вокзалі, під парканом, на горищі... Боротьба за гуртожиток триває // Студент революції. – 1931. – №29–30. – С.18. – Підпис : Ол. Ковальчук.
553. На городи! // Студент революції. – 1931. – №24. – С.30. – Підпис : І.Кирилюк.
554. На допис Трусова // Студент прикордоння. – Кам'янець-Подільський, 1929. – 6 червня. – Підпис : Сгіковець.
555. На порозі нового навчального року // Студент революції. – 1932. – №27. – С.12. – Підпис : П. Інґ-й.
556. На 1500 студентів – 40 мисок // Студент революції. – 1932. – №4. – С.33.
557. На соціалістичні лани рушайте! // Студент революції. – 1933. – №4. – С.2–3. – Підпис : Р-к К.
558. Набір провели успішно // Студент революції. – 1931. – №29–30. – С.24. – Підпис : Л.
559. Нагорський С. За культуру мови / С. Нагорський// Кузня освіти. – 1928. – №2. – С.9–13.
560. Нагрузка, кино, базар, девчата // Комсомольская правда. – 1926. – 5 января.
561. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.) : в 3 кн. / С. І. Білокінь, О. Д. Бойко, Г. С. Брега та ін. – К. : Вид-во АН України, 1994.
Кн. 1. – 1994. – 138 с.
Кн. 2. – 1994. – 172 с.

- Кн. 3. – 1994. – 153 с.
562. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : в 2 ч. ч.2 / Коллект. автор, Волосник, Юрій Петрович, Головка, В.В., Дорошко, М.С., Євсєєва, Т.М., Кульчицький, С.В. . – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – (З історії повсякденного життя в Україні: Серія монографічних видань). – 381 С.
563. Народное просвещение на Украине: Становление, развитие и современное состояние. – Харьков: Червоний шлях, 1924. – 216 с.
564. Науменко І. Ветеринар за анатомією соціальних явищ / І.Науменко // Студент революції. – 1930. – №4. – С.34–35.
565. Наше підшефне село // Кузня освіти. – 1928. – №1. – С.21. – Підпис : Шейко.
566. «Незаможниця»// Студент революції. – 1931. – №35–36. – С.30. – Підпис: Гончар.
567. «Нелегальное празднование» // Стремление. – М., 1923. – № 1. – С. 36.
568. Неполладки «пускового періоду» тривають // Студент революції. – 1931. – №21. – С.3–7. – Підпис : Б. Тихий.
569. Несвіцький О. О. Полтава в дні революції та в період смуги, 1917–1922: щоденник / О. О. Несвіцький. – Полтава : [б. в.], 1995. – 280 с.
570. Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес: Публіцистичні рефлексії / С. Николишин. – Ульм: Б.М.: На чужині, 1970. – 118 с.
571. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну / Д. Нитченко // Березіль. – 1992. – № 3–4. – С. 63–143.
572. Новикова М. Перекладацький світ Григорія Кочура / М. Новикова // Трете відлуння / Григорій Кочур. – К., 2000. – С. 9–28.
573. Обід на вікні // Студент революції. – 1932. – №31–32. – С.26. – Підпис : Долгополов, Огульчанський.

574. О счастье // Советское студенчество. – 1938. – №9. – С.53–54. –
Подпись : Студент Борис Серман.
575. О чем говорили участники совещания // Советское студенчество.
– 1938. – №6. – С.9.
576. Оголошення // К.П.І.: газета пролетарського студентства,
професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929.
– 1 жовтня.
577. О'Коннор Т. Э. Анатолий Луначарский и политика в области
культуры / Т. Э. О'Коннор ; [пер. с англ. М. М. Кобрин]. – М. :
Прогресс, 1992. – 223 с.
578. Олабарри И. «Новая» новая история: структура большой
длительности / И. Олабарри // Ойкумена. Альманах сравнительных
исследований политических институтов, социально-экономических
систем и цивилизаций. – Вып.2. – Х., 2004. – С.175 – 197.
579. Олійник С. «Деревенские мальчики» / Степан Олійник // Твори :
в 3 т / С. Олійник. – К., 1968. – Т. 3 : В житті – як на довгій ниві. –
С. 169–181.
580. Олійник С. Поет молодості / С. Олійник // В ім'я добра – супроти
зла / С. Олійник. – К., 1977. – С. 52–63.
581. Олицкая Е. Л. Мои воспоминания. Кн.1. / Е. Л. Олицкая. –
Frankfurt/Main: Посев, 1971. – 318 с.
582. Оплесками «боряться» з правою ідеологією // Студент революції.
– 1930. – №9. – С.34–35.
583. Оппозиция и комсомол. Сборник. – Харків: Пролетарий, 1927. – 144
с.
584. Ординець І. Побут та здоров'я студентства на Україні / І.
Ординець // Шлях освіти. – 1926. – №2. – С.128–135.
585. Орлов И. Б. «Новая буржуазия» в сатире 1920-х гг. / И. Б. Орлов
// История России XIX–XX веков: Новые источники понимания. – М.,
2001. – С. 230–236.

586. Орлов И. Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность / И. Б. Орлов // Новый исторический вестникъ. – М., 2002. – №1(6). – С.29–42.
587. Орлов И. Б. Советская повседневность. Исторический и социологический аспекты становления / И. Б. Орлов. – М. : Издательский дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2010. – 318 с.
588. Оруэлл Д. Литература и тоталитаризм : [пер. с англ.] / Д. Оруэлл // 1984 и эссе разных лет / Д. Оруэлл. – М., 1989. – С. 244–246.
589. Основні моменти культосвітньої роботи в ІНО // Кузня освіти. – 1928. – №1. – С.20. – Підпис : М. Г.
590. Осьмачка Т. Мої товариші / Т. Осьмачка // Березіль. – 1996. – № 3–4. – С. 95–134.
591. Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) / С. Панькова // Український історик: журн. Укр. іст. т-ва. – 2002. – Т. 1–4 (152–155) : Михайло Грушевський. Життя, діяльність, творчість : ювіл. вид. – С. 313–338.
592. Паперный В. З. Культура «Два» / В. З. Паперный. – М. : Новое литературное обозрение, 1996. – 384 с.
593. Парфілов Я. Не культура, а халтура / Я. Парфілов // Радянська Волинь. – 1925. – 22 липня.
594. Парфиненко А. Ю. Старые и новые символы университетов (На материале Харьковского университета второй половины XIX – первой половины XX веков) / А. Ю. Парфиненко, С. И. Посохов // Эпоха. Культуры. Люди: (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Харьков, 2004. – С. 236–248.
595. Парфіненко А. Ю. У пошуках причин «ліквідації» університетів України / А. Ю. Парфіненко. – Харків : С.А.М., 2008. – 208 с.

596. Пасивне ставлення до активних метод // Студент революції. – 1930. – №12. – С.9–11. – Підпис : Б. Володарський.
597. Патон Є. О. Спогади / Є. О. Патон; літ. запис Юрія Буряківського. – К. : Держ. вид-во худож. літ., 1956. – 320 с.
598. Первый декан мехмата : (к 100-летию со дня рождения Дмитрия Захаровича Гордевского – первого декана механико-математического факультета) // Universitates = Университеты. – Х., 2008. – № 2. – С. 30–40.
599. Перша фаланга педагогів – робітфаківців // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.18–19. – Підпис : Д. М. Розенберг.
600. Петроград на переломе епох. Город и его жители в годы революции и гражданской войны / Е. М. Балашов, В. И. Мусаев, А. И. Рупасов и др. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2000. – 349 с.
601. Під знаком соціалістичного змагання // Студент революції. – 1930. – №1. – С.1–4.
602. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933–1941 рр. / С. Підгайний. – Тернопіль: Джура, 1999. – 124 с.
603. Підмогильний В. З життя Будинку / В. Підмогильний // Оповідання. Повість. Романи / В. Підмогильний. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 232–240.
604. Підмогильний В. Місто / В. Підмогильний. – Харків : Ранок, 2005. – 256 с.
605. Підмогильний В. Невеличка драма / В. Підмогильний // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер'ян Підмогильний: тексти і конфлікт інтерпретацій. – К., 2003. – С.21–244.
606. Підсумки прийому до вузів // Радянська Волинь. – 1925. – 13 вересня.
607. Письма во власть, 1917–1927: Заявления, жалобы, доносы, письма в государственные структуры и большевистским вождям / сост. А. Я. Лившин, И. Б. Орлов. – М. : РОССПЭН, 1998. – 664 с.

608. Платова Е. Жизнь студенчества России в переходную эпоху 1917–1927 гг. / Е. Платова. – СПб. : СПбУАП, СПбГУ, 2001. – 229 с.
609. Погіршав соцстан студентів // К.П.І. : газета прол. студентства, професури та службовців Київ. політехн. ін.-ту. – 1929. – 1 жовт.
610. Політична історія України ХХ ст.: в 6 т./ С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал, В. А. Греченко та ін. – Т.3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938). – К.: Генеза, 2003. – 448 с.
611. Політологія: Довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. – К. : Довіра, 2004. – 599 с.
612. Поливанов Е. Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции / Е. Д. Поливанов // За марксистское языкознание. – М. : Федерация, 1931. – С. 161–172.
613. Полові взаємини сучасної молоді // Комсомолец України. – 1929. – 13 лютого. – Підпис : Старик.
614. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України / О. Полоцький. – Х.: Держвидав України, 1929. – 51 с.
615. Полтавський інститут народної освіти // Студент революції. – 1924. – №3–5. – С.73.
616. Помощь студенчеству в России // Студенческие годы (Прага). – 192 . – №1–2. – С.50.
617. Попередні підсумки конкурсу // К.П.І. : газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929. – 1 травня. – Підпис : Іль
618. Попів О. Дитяча література на переломі / О. Попів // Шлях освіти. – 1930. – №4. – С.71–89.
619. Попов К. Вопросы подготовки научной смены / К. Попов // Революция и культура. – 1929. – №17. – С.3–12.
620. Посохов С. І. Образи університетів російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Харків : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2006. – 368 с.

621. Постников Е. С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики (1921–1927) / Е. С. Постников. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1996. – 188 с.
622. Потрібна деяка реформа // Студент революції. – 1929. – №4. – С.50. – Підпис : Архип Боберський.
623. Потрібна «Швидка допомога» // Студент революції. – 1930. – №4. – С.36–37. – Підпис : О. Мирошниченко.
624. Практика // Студент революції. – 1925. – №1. – С.62. – Підпис : О.В.
625. Прейс К. Життя в монастирі / К. Прейс // Студент революції. – 1927. – №1. – С. 59–60.
626. Приймають робітників – випускають «інших» // Студент революції. – 1929. – №5– 6. – С.72. – Підпис : «Черв. технолог».
627. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки / В. І. Прилуцький. – К. : АН України, Інститут історії України, 1993. – 59 с.
628. Прилуцький В. І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1932 рр.) / В. І. Прилуцький // УІЖ. – 2002. – №4. – С.60–81.
629. Прилуцький В. І. Репресивні заходи проти молоді в УСРР у період формування тоталітарного ладу (1920–1936 рр.) / В. І. Прилуцький // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка : (матеріали між нар. наук.-теорет. конф., 25 листоп. 2000 р.). – К. ; Нью-Йорк, 2003. – С. 227–237.
630. Прилуцький В. І. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2006. – №15. – С.85–107.
631. Прилуцький В. І. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки / В. І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 147–162.

632. Прилуцький В. І. Матеріально-побутові умови життя студентів радянської України 1920-х рр. / В. І. Прилуцький // УІЖ. – 2008. – №3. – С.86–101.
633. Прилуцький В. І. Повсякденне життя студентів / В. І. Прилуцький // Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.): кол. моногр. : в 2 ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2010. – Ч. 2. – С. 79–107.
634. Про директора та його кобилу // Студент революції. – 1933. – 4. – С26. – Підпис : Ів. Б.
635. Про порядки в наших студентських гуртожитках // Студент революції. – 1927. – №4. – С.68.
636. Пройдений шлях // Студент революції. – 1931. – №31–32. – С.27–28. – Підпис : «Студент революції» №1 листопад 1922 р.
637. «Прочая» молодёжь и комсомол // Комсомольская правда. – 1926. – 6 марта.
638. Пушкарева Н. «История повседневности» как направление исторических исследований » [Электронный ресурс] / Н. Пушкарева. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskikh_issledovanij_2010-03-16.htm – Название с экрана.
639. Рапортуємо наслідками бойової роботи // Студент революції. – 1933. – №7–8. – С.4.
640. Рачинський М. Тяжкий етап / М. Рачинський // Студент революції. – 1927. – №7. – С.82–83.
641. Раєв М. Таргани в шпарах / М. Раєв // Студент революції. – 1929. – №5–6. – С.32–33.
642. Рашпіль А. Куркульські культпропи / А. Рашпіль // Студент революції. – 1933. – №2. – С.10.
643. Рева П. Де «з керівництвом не гаразд» – у виконроба, чи в ОБПС / П. Рева // Студент революції. – 1930. – №10. – С.29–30.

644. Ревечук В. Протибільшовицьке повстання 1920–1922 рр. під проводом А. Левченка / В. Ревечук // Полтавська петлюріана: матеріали П'ятих петлюрівських читань. – Полтава, 2001. – Ч. 4. – С. 152–173.
645. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Український історичний журнал – 1999. – №3. – С.3–22.
646. Репина Л. П. История исторического знания: пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2006. – 288 с.
647. Репина Л. П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л. П. Репина. – М. : Изд-во ЛКИ, 2009. – 320 с.
648. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М. : Кругъ, 2011. – 560 с.
649. Репринцев А. Ф. Пролетаризація вищої школи (1917–1937) у сучасній радянській історіографії / А. Ф. Репринцев // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип. 20. – С. 128–132.
650. Рикліс В. Професор та студенти на селі / В. Рикліс // Комсомолець України. – 1929. – 12 лютого.
651. Робфак Х.І.Н.Г. // Студент революції. – 1924. – №3–5. – С.62. – Підпис: Ф. К.
652. Рогинський М. Оборонець автокефальної / М. Рогинський // Студент революції. – 1930. – №10. – С.31.
653. Рожков А. Ю. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: в 2 т. Т.1. / А. Ю. Рожков. – Краснодар : Перспективы образования, 2002. – 404 с.
654. Рожков А. Ю. Молодой человек в советской России: повседневная жизнь в группах сверстников (школьники, студенты, красноармейцы) : автореф. дис. на стиск. учен. степени д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Ю. Рожков. – Краснодар, 2003. – 44 с.

655. Розв'язати всі творчі сили пролетарського студентства // Студент революції. – 1931. – №24. – С.16.
656. Ротач П. П. Уточнення і доповнення до біографії проф. В. О. Щепотьєва / П. П. Ротач // Архівний збірник до 80-річчя державного архіву Полтавської області. Матеріали наукової конференції. – Полтава, 1998. – С.68–83.
657. Рябов М. Новорічна прогулянка антисеміта Ямпольського / М. Рябов // Студент революції. – 1933. – №4. – С.1.
658. Рябов М. Зламати бюрократично-рвацький опір Сурсько-Литовської МТС / М. Рябов // Студент революції. – 1933. – №7–8. – С.12–13.
659. Рябченко О. Л. Харківський інститут народної освіти імені О.О.Потебні (1921 – 1930 роки) / О. Л. Рябченко. – Харків : ХНАМГ, 2000. – 214 с.
660. Рябченко О. Л. Очерки из жизни украинского студенчества (1920-е годы) / О. Л. Рябченко // Эпоха. Культуры. Люди: (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Харьков, 2004. – С. 267–285.
661. Рябченко О. Л. «Звертаюся до вас, як до рідного батька...» Листи до владних структур як джерело до вивчення повсякденності студентства України (1920-ті роки) / О. Л. Рябченко // Київська старовина. – 2008. – №4. – С.108–125.
662. Рябченко О. Л. Життя студентів Радянської України у сатирико-гумористичній літературі 1920-х років / О. Л. Рябченко // Київська старовина. – 2008. – №5. – С.46–64.
663. Рябченко О. Л. «Педагог-навтор, батько усіх сліпоглухонімих»: Харківський період життя і діяльності професора І. П. Соколянського / О. Л. Рябченко // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2008. – Т. 19. – С. 198–206.

664. Рябченко О. Л. Реконструкція студентської повсякденності 1920-х років: джерельні пріоритети / О. Л. Рябченко // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 19. – С. 378–392.
665. Рябченко О. Л. І сміх, і сльози...: Сатирико-гумористичні виміри творчості студентів (1920–поч. 1930-х рр.) / О. Л. Рябченко // *Satyra w literaturach wschodniosłowiańskich*. – Białystok, 2008. – Vol. 7. – S. 123–138.
666. Рябченко О. Л. На роздоріжжях долі: від офіцера Добровольчої армії до студента радянського ВНЗ (спроби інтеграції Олександра Шатілова в радянське суспільство у 1920-ті роки) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. – 2009. – №852: «Історія». – Вип.41. – С.326 – 338.
667. Рябченко О. Л. «...А ви у сусідів шукаєте долі» : Українські студенти-емігранти з Наддніпрянщини у Польщі (перша половина 1920-х років) / О. Л. Рябченко // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Історія. – 2009. – Вип. 23. – С. 125–135.
668. Рябченко О.Л. Студентство радянської України в літературно-художніх образах українських письменників другої половини 1920-х років / О. Л. Рябченко // Київська старовина. – 2009. – № 5–6. – С.93–111.
669. Рябченко О. Л. Студентство у символічному просторі міста радянської України (1920-ті рр.) / О. Л. Рябченко // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – К. 2009. – Вип. 28. – С. 22–31.
670. Рябченко О. Л. «З батьком своїм попом я не маю нічого спільного...»: Діти священиків у вищих навчальних закладах Радянської України: стратегії виживання (1920-ті роки) / О. Л. Рябченко // Історія релігій в Україні : наук. щорічник. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 910– 119.

671. Рябченко О. Л. «Корінь навчання гіркий, а анекдоти його кумедні...»: Сатирико-гумористичний текст як джерело вивчення повсякденності українського студентства (1920-ті роки) / О. Л. Рябченко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Теорія. Методика. Практика: міжвуз. зб. наук. пр. / відп. ред. А. Г. Болебрух. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 319–331.
672. Рябченко О. Л. Столичне студентство як локальна соціокультурна група в загальноукраїнському освітньому просторі 1920-х років: нові джерела розуміння / О. Л. Рябченко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2009. – Т. 19, кн. 2, ч. 1 – С. 398–411.
673. Рябченко О. Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті роки) / О. Л. Рябченко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 129–143.
674. Рябченко О. Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці / О. Л. Рябченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908 : Історія. – Вип. 42. – С. 145–161.
675. Рябченко О. Л. Сміховий контекст студентської повсякденності / О. Л. Рябченко // Нариси повсякденного життя Радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.): кол. моногр. : в 2 ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2010. – Ч. 2. – С. 126–150.
676. Рябченко О. Л. «Исключить как социально-непригодный элемент»: Стратегии выживания представителей «социально-чуждых» в высших учебных заведениях (1920-е годы) / О. Л. Рябченко // История сталинизма: репрессированная российская провинция. Материалы международной научной конференции. Смоленск, 9–11 окт. 2009 г. – М., 2011. – С. 546–555.
677. Рябченко О. Л. «Прошу виключити мене із комсомолу і дати можливість вільно мислити»: Студентські виклики політиці

- «пролетаризації» вищої школи України в перше радянське десятиліття / О. Л. Рябченко // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2011. – Серія : Історія. – Вип. 27. – С.79–92.
678. Рябченко О. Л. «Мысли эмигрантского студенчества тянутся к Золотой Праге»: дороги и бездорожья украинских студентов в послевоенной Европе (1920-е годы) / О. Л. Рябченко // Славянский мир в эпоху войн и конфликтов XX в. – СПб., 2011. – С.165–176.
679. Рябченко О. Л. Світ повсякденності студентства Радянської України в художній літературі і публіцистиці (1920 – перша половина 1930-х рр.) / О. Л. Рябченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982: Історія. – Вип.44. – С.149–161.
680. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябченко. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
681. Ряппо Я. Радянське студентство: (Характеристика вузів України) / Я. Ряппо. – Х. : ДВУ, 1928. – 68 с.
682. Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920–1924гг.): сб. ст. и докл. / Я. Ряппо. – Х. : Госиздат Украины, 1925. – 64 с.
683. Ряппо Я. П. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти / Я. П. Ряппо. – Харків : ДВУ, 1927. – 40 с.
684. Ряппо Я. На путях к новой школе / Я. Ряппо // Студент революції. – 1925. – №1. – С.11–13.
685. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за 10 років революції / Я. П. Ряппо. – Харків : ДВУ, 1927. – 125 с.
686. Сак С. Внук поэта: «Отец хотел, чтобы Андрей Малышко стал сапожником» [Электронный ресурс] / С. Сак // Сегодня. – 2008. – 22 октября. – Режим доступа: www.segodnja.ua/interview/12082879.htwl. – Название с экрана.

687. Самойлов Д. Кульчицкий и пятеро / Д. Самойлов // Вместо счастья / Михаил Кульчицкий. – Х., 1991. – С.212–230.
688. Сафразьян Н. Л. Борьба КПСС за строительство советской высшей школы (1921–1927гг.) / Н. Л. Сафразьян. – М. : Издательство Московского университета, 1977. – 158 с.
689. Светов С. На захисті куркуленків та попових доньок / С. Светов // Студент революції. – 1930. – №1. – С.26–29.
690. Светов С. Чого навчає Одеса / С. Светов // Студент революції. – 1930. – №3. – С.28–35.
691. Сделать общежития образцовыми // Советское студенчество. – 1938. – №10. – С.41. – Подпись : Б. Шибанов.
692. Северський Н. Змова / Н. Северський // Студент революції. – 1932. – №1. – С.32.
693. Селеверстова Н. Студенчество эпохи сталинизма / Н. Селеверстова // Вестник высшей школы. 1991. – №11. – С.61–66.
694. Селищев А. М. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917–1926) / А. М. Селищев. – М.: Пламя, 1928. – 248с.
695. Сергійчук В. «Українізація Росії»: Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 рр. / В. Сергійчук – К.: Українська видавнича спілка, 2000. – 217 с.
696. Серeda А. Итоги социально-академической проверки вузов и нового приема в Харьковские вузы / А. Серeda // Студент революції. – 1924. – №8–9. – С.9–14.
697. Сигнал усім вишам // Студент революції. – 1932. – №22. – С.19.
698. Сидоренко П. Як студент Приходько подолав прикρόсті життя / П. Сидоренко // Червоний перець. – 1928. – №6(30). – С.5.
699. Синецкий А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы / А. Я. Синецкий. – М.: Сов. наука, 1950. – 236 с.

700. Скрипник М. Під клясовою ознакою / М. Скрипник // Статті й промови / Микола Скрипник. – Х., 1930. – Т. 4, ч. 1. – С. 241–252.
701. Слуцький І. Національні процеси в Україні у 1920-х рр. / І. Слуцький – К.: Знання, 1974. – 43 с.
702. Смирнова Т. М. «Сын за отца не отвечает»: Проблемы адаптации детей «социально-чуждых элементов» в послереволюционном обществе (1917–1936 годы) / Т. М. Смирнова // Россия в XX веке. Люди, идеи, власть. – М. : РОССПЭН, 2002. – С. 172–193.
703. Смирнова Т. «Бывшие люди» в Советской России / Т. Смирнова. – М. : Мир истории, 2003. – 296 с.
704. Смолич Ю. Пасажири / Ю. Смолич. // Студент революції. – 1924. – №3–5. – С.32–36.
705. Смолич Ю. Твори: у 8 т. Т. 7. Розповіді про неспокій / Ю. Смолич. – К. : Дніпро, 1983. – 702 с.
706. Сокіл В. Сатира вбиває, тільки кого? / В. Сокіл // Здалека до близького : (спогади, роздуми) / В. Сокіл. – Едмонтон, 1987. – С. 203–209.
707. Советская власть и американская помощь // Студенческие годы. – Прага, 1925. – №4. – С.29–30.
708. Соловей О. 1936–1941 / О. Соловей // Сучасність. – Мюнхен, 1982. – Ч.1–2 (261–262). – С.273–286. – Харківський університет очима колишніх студентів.
709. Сорокин П. А. Современное состояние России / П. А. Сорокин. – Прага : Линва, 1922. – 107 с.
710. Соскин В. Л. Ленин, революция, интеллигенция / В. Л. Соскин. – Новосибирск: Наука. Сибирское отд-ние, 1973. – 108 с.
711. Стадниченко В. Вимір висоти / В. Стадниченко // Ранок. – 1967. - №11. – С.18–20.
712. Старий студент // Червоний перець. – 1930. – №6. – С.2.

713. Стариков В. Новый комплекс «Готов к труду и обороне» / В. Стариков // Советское студенчество. – 1938. – №2. – С.67–69.
714. Стельмах С. П. У пошуках утраченої правди: теоретичні дискусії в сучасній українській історіографії / С. П. Стельмах // Вісник Київського університету. Серія : Історія. – 2001. – Вип.63–64. – С.12–14.
715. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
716. Столяров Я. В. Организация учебно-методологической работы в институтах / Я. В. Столяров. – Харьков : Госиздат Украины, 1925. – 94 с.
717. Стрельбицкий С. Не помогать, а заботиться / С. Стрельбицкий // Студент революции. – 1923. – №9–10. – С.7–9.
718. Стрибки цифр // Студент революції. – 1932. – №16. – С.26. – Підпис : Д.
719. Студентові – відпускникові // Кузня освіти. – 1928. – №1. – С.47.
720. Студенти про «місто» Підмогильного // Молодняк. – 1929. – №1. – С.113. – Підпис : К-ський Л.
721. Сулима М. Мова нашого студента / М. Сулима // Записки ХІНО імені О. О. Потебні : у 3 т. Т.3. – Х., 1928. – С.19–28.
722. Сумний О. Студентство в культнаціональному будівництві / О.Сумний // Студент революції. – 1930. – №8. – С.1–4.
723. Так народився ХАІ-1 // Студент революції. – 1932. – №33. – С.27–29. – Підпис : Інгульський П.
724. Терентьев В. П. Развитие высшей технической школы УРСР в роки першої п'ятирічки / В. П. Терентьев, Ю. В. Бабко // УІЖ. – 1959. – №6. – С.34–45.
725. Терук В. Машкару зірвано / В. Терук // Студент революції. – 1933. – №4. – С.32.

726. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. – Ульм : Україна, 1985. – 347 с.
727. Тіні Чайнова й Туган-Барановського в аудиторіях радянського ВИШу // Студент революції. – 1930. – №3. – С.19–21.
728. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму / Л. І. Ткачова. – К. : Наукова думка, 1985. – 191 с.
729. Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-х – 30-х років / Л. І. Ткачова // Проблеми історії України: факти, досягнення, пошуки. – К., 1991. – Вип.1. – С.68–74.
730. Товарознавці, економісти, заготівельники... ХІРТ розпочав працювати по-новому // Студент революції. – 1932. – №34–35. – С.10–11. – Підпис : Ол. Німан.
731. «Треба вжити заходів» (з купи студкорівських листів) // Студент революції. – 1932. – №34–35. – С.24–25.
732. Три чи чотири? // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.20. – Підпис : Корман.
733. 350 студентів без гуртожитку // Студент революції. – 1931. – №29–30. – С.23. – Підпис : Студент.
734. Тріпутіна Н. Вірність покликанню: Черкес Даниїл Самойлович / Н. Тріпутіна // Реабілітовані історією: Харківська область. – К. ; Х., 2008. – Кн. 1, ч. 2. – С. 160–167.
735. Троїцький В. За ідейність кадрів / В. Троїцький // Студент революції. – 1930. – №6. – С.17–21.
736. Трушков В. Формула советской власти / В. Трушков // Красное студенчество. – 1926. – №10. – С.23–24.
737. У сім'ї освітників // Радянська Волинь. – 1924. – 16 грудня. – Підпис : Ол. Л.
738. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології / О. Удод. – К. : Генеза, 2000. – 292 с.

739. Удод О. Історія: осягнення духовності / О. Удод. – К. : Генеза, 2001. – 192с.
740. Украинцев В. В. КПСС – організатор революційного преобразования высшей школы / В. В. Украинцев. – М. : Высшая школа, 1963. – 298 с.
741. Умови життя пролетарського студентства – жахливі // Комсомолец України. – 1929. – 4 квітня.
742. Утевский А. М. Начало пути: из книги «Высшая школа. Путь исследования и исследование пути» / А. М. Утевский // Universitates = Университеты. – Х., 2005. – № 3. – С. 63–75.
743. Ухин Н. Культура наизнанку / Н. Ухин // Красное студенчество. – 1927–1928. – № 13. – С. 28–32.
744. «Учащиеся» по протекции // Комсомольская правда. – 1928. – 20 октября.
745. Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция: Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма / С. А. Федюкин. – М. : Наука, 1972. – 471 с.
746. Федюкин С.А. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПу / С. А. Федюкин. – М. : Наука, 1977. – 352 с.
747. Федюкин С. А. Некоторые аспекты изучения советской интеллигенции / С. А. Федюкин // Вопросы истории. – 1980. – №9. – С.3–4.
748. Фізкультура у ВИШах // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.28. – Підпис : Лі.
749. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. – М. : РОССПЭН, 2008. – 336с.
750. Франс А. Пьер Нозьер: [пер. с фр.] / А. Франс // Собрание сочинений : в 8 т. / А. Франс. – М., 1958. – Т. 3. – С. 513–656.

751. Франс А. Современная история : [пер. с фр.] / А. Франс // Собрание сочинений: в 8 т. / А. Франс – М., 1958. – Т.4. – 719 с.
752. Харьковский государственный университет имени А. М. Горького за 150 лет / отв. ред. канд. ист. наук, доц. С. М. Короливский. – Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1955. – 387 с.
753. Харьковский государственный университет, 1805–1980: ист. очерк / И. К. Рыбалка, М. В. Черняков [и др.]. – Х. : Вища шк., Изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1980. – 159 с.
754. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х. : Фоліо, 2004. – 750 с.
755. Харьковский ИНО // Студент революции. – 1923. – № 2–3. – С. 115.
756. Харьковский политехнический институт имени В. И. Ленина: история развития (1885–1985). – Х. : Вища шк., 1985. – 223 с.
757. Харчування студентів не налагоджено // Студент революції. – 1931. – №29–30. – С.16.
758. Хвильовий М. Вальдшнепи / М. Хвильовий // Твори: у 2 т. / Хвильовий М. – К., 1990. – Т. 2. – С.204–266.
759. Хвильовий М. Я (Романтика) / М. Хвильовий // Я (Романтика): новели / Микола Хвильовий. – К., 2008. – С. 45–61.
760. Хмара І. Відгук одного пострілу / І. Хмара // Студент революції. – 1930. – №1. – С.32.
761. Хромов Б. Лицо двух групп / Б. Хромов // Советское студенчество. – 1936. – №2–3. – С.52–53.
762. Хроника // Вестник эмигранта. – Варшава, 1922. – №14 (1 августа). – С.7.
763. Хроника // Студент революции. – 1923. – № 4–5. – С.102–104.
764. Холмс Л. Социальная история России: 1917–1941 / Отв. ред. А. В. Лубский, В. Н. Рябцев . – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1994. – 140 с.

765. Хомяков П. Жалобы / П. Хомяков // Советское студенчество. – 1938. – №5. – С.45–46.
766. Ценципер И. О неучах и «арапах» / И. Ценципер // Советское студенчество. – 1936. – №7. – С.35–37.
767. Церкву під культурний осередок // К.П.І.: газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929. – 1 жовтня.
768. Чалий С. Жони професорські / С. Чалий // Вісти. – 1922. – 17 лют.
769. Чанбарисов Ш. Х. Формирование советской университетской системы (1917–1938) / Ш. Х. Чанбарисов. – Уфа : Башкирское книжное издательство, 1973. – 472 с.
770. Чанбарисов Ш. Х. Формирование советской университетской системы: Учеб.-метод. пособие для вузов по спец. «История» / Ш. Х. Чанбарисов. – М. : Высш. шк., 1988. – 256 с.
771. Чарний А. Терпіти далі? / А. Чарний // Студент революції. – 1930. – №2. – С.26–28.
772. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні у 1920-ті рр. / В. В. Ченцов. – Тернопіль : Збруч, 2000. – 482 с.
773. Черги через ложки // Студент революції. – 1932. – №19– 21. – С.30. – Підпис : І. Дешко.
774. Через бездіяльність // Студент революції. – 1933. – №4. – С.26. – Підпис : І-ко І.
775. Чернова Е. М. Первый на Украине / Е. М. Чернова // Киевский инфизкульт: годы и люди. – К., 1990. – С.21–40.
776. Чия візьме // К.П.І. : газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929 р. – 1 травня.
777. Човба В. І. кожен день – скалкою в серці / В. І. Човба // Рукопис : український альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин. – К., 2004. – Т. 1. – С.334–345.

778. Чому тане новий набір? // Студент революції. – 1930. – №5. – С.14–17. – Підпис : Н. І.
779. Чуйкина С. Дворяне на советском рынке труда (Ленинград, 1917–1941) / С. Чуйкина // Нормы и ценности повседневной жизни. 1920–1930-е годы. – СПб. : Журнал «Нева», 2000. – С.151–192.
780. Чуйкина С. Дворянская память: «бывшие» в советском городе (Ленинград, 1920–30-е годы) / С. Чуйкина. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2006. – 259 с.
781. Чупчі-Гривенник І. Чистка / І. Чупчі-Гривенник // Студент революції. – 1924. – №7. – С. 62.
782. Чупчі-Гривенник І. Допомогти треба / І. Чупчі-Гривенник // Студент революції. – 1925. – №4. – С. 63.
783. Шабалин Б. Сопротивление материала / Б. Шабалин // Красное студенчество. – 1927. – №6. – С.27–32.
784. Шаповал І. М. Олександр Чекмарьов / І. М. Шаповал. – К. : Молодь, 1981. – 278 с.
785. Шаров М. На превеликий жаль – не анекдот / М. Шаров // Студент революції. – 1929. – №1–2. – С.58–60.
786. Шахрай О. Хто винний і кого слід карати? / О. Шахрай // Радянська освіта. – 1928. – №7–8. – С.80.
787. Шахраї з Одеси // Студент революції. – 1931. – №35–36. – С.31–32.
788. Шевельов Ю. (Шерех Ю.) Я – мене – мені (і докруги): спогади : в 2 т. Т. 1. В Україні / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). – Х. : Вид. часопису «Березіль» ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2001. – 428 с.
789. Шейко В. Н. Из истории идейно-политического перевоспитания старого учительства (1921–1925 гг.) / В. Н. Шейко // Вопросы истории СССР. – Вып.25. – Х., 1980. – С.51–58.
790. Шеремет М. Карнавал / М. Шеремет // Кузня освіти. – 1929. – №4. – С.11.

791. Шеремет М. З глибин пам'яті / М. Шеремет. – К.: Радянський письменник, 1977. – 255 с.
792. Шипулин В. Д. Использование ГИС-технологий для проведения диахронно-генетического анализа территории г. Харькова / В. Д. Шипулин, Н. П. Трипутина, И. М. Патракеев // Коммунальное хозяйство городов. – 2004. – №57. – С.267–276.
793. Шишкин В.А. Россия в годы «великого перелома» в восприятии иностранного дипломата / В. А. Шишкин. – СПб. : Дм. Буланин, 1993. – 284 с.
794. Шовкопляс Ю. Геній / Ю. Шовкопляс // Студенти / Юрій Шовкопляс. – Харків : Книгоспілка, 1930. – С.3–58.
795. Шовкопляс Ю. Неприємності / Ю. Шовкопляс // Студенти / Юрій Шовкопляс. – Харків: Книгоспілка, 1930. – С.108–126.
796. Шпара П. Записки архітектора / П. Шпара. – К.: Будивельник, 1988. – 89 с.
797. Шпорт А. Беззаконня. Нотатки репресованого / А. Шпорт // Київ. – 1991. – №7. – С.7–22.
798. Що цікавить Зіну з Інгоспу // Комсомолець України. – 1929. – 23 березня. – Підпис : Белін.
799. Шуйський І. В. Голодомор у першій столиці / І. В. Шуйський, В. А. Полянецький. – Харків: Тов. Шанс, 2008. – 288 с.
800. Юркевич Ю. Минувше проходить предо мною.../ Ю. Юркевич. – М.: Возвращение, 2000. – 256 с.
801. Юркова О. В. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / О. В. Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с.
802. Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993): Життя, наукова і педагогічна діяльність / С. Юсов. – К.: Інститут історії України, 2011. – 336 с.

803. Я і без бригади добре встигаю // Студент революції. – 1932. – №19–21. – С.32. – Підпис : С.Н.
804. Я третьокурсник...// Комсомолец України. – 1929. – 23 березня. – Підпис : Марков.
805. Як Харків відзначив юнацький день // Радянська Волинь. – 1925. – 9 вересня.
806. Як ми святкували перше травня // Радянський студент. – 1928. – Травень. – Підпис : М. Шевченко.
807. Янчук. Відрізати ворогові шлях до вишу / Янчук // Студент революції. – 1930. – №14. – С.33.
808. Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932рр.) / Г. І. Ясницький. – К. : Вид-во Київського університету, 1965. – 256 с.
809. Barber J. Soviet historians in Crisis 1928–1932 / John Barber. – London: Macmillan, 1981. – 194 p.
810. Fitzpatrick S. Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921–1934 / S. Fitzpatrick. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – 368 p.
811. Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia / S. Fitzpatrick. // Journal of Modern History. – 1993. – Vol. 65, № 4. – P. 745–770.
812. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity / Erving Goffman. – London: Penguin books, 1990. – 147 p.
813. Goffman E. The presentation of self in everyday life / Erving Goffman. – London: Penguin books, 1990. – 259 p.
814. Jacoby R. A New Intellectual History? / Russel Jacoby // American Historical Review. – 1992. – Vol. 97, №2. – P. 405–424.
815. Harper S. N. Civil Training in Soviet Russia / Samuel N. Harper. – Chicago: University of Chicago Press, 1929. – 401 p.

816. Kelley D. R. Horizons of Intellectual History: Retrospect, Circumspect, Prospect / Donald R. Kelley // *Journal of the History of Ideas* / – 1987. – Vol. 48, №1. – P.143–169.
817. Konecny P. Chaos on Campus: The 1924 Student Proverka in Leningrad / Peter Konecny // *Europe-Asia Studies*. – 1994. – V.46. – №4. – P.617–635.
818. McClelland J. C. Autocrats and Academics: Education, Culture and Society / J. C. McClelland. – Chicago ; London : The University of Chicago Press, 1979. – 440 p.
819. Plaggenborg S. Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz / Stefan Plaggenborg // *Osteuropa*. – 2001. – № 7. – S. 761–778.
820. Sowietjugend 1917–1941: Generation zwischen Revolution und Resignation / C. Kuhr-Korolev, S. Plaggenborg, M. Wellmann. – Essen, 2001. – 310 c.
821. Wehrner M. Stalinismus und Terror / Markus Wehrner // *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte*. – Berlin, 1998. – S.365–376.